ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 98

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2025

УДК 34; 32
Д36

Затверджено до друку
та рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 18 від 27 листопада 2025 р.)

Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
***Index Copernicus International* (Варшава, Польща).**
Статті збірника прирівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

д.ю.н. **Г. П. Тимченко** (головний редактор), д.ю.н. **О. В. Скрипнюк** (відповідальний редактор), д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н. **О. В. Батанов**, д.ю.н. **У. Е. Батлер** (**W. E. Butler**, США), д.п.н. **О. В. Батрименко**, д.ю.н. **А. А. Бутирський**, д.п.н. **К. М. Вітман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.п.н. **Л. Донай** (**Lukasz Donaj**, Польща), д.ю.н. **В. В. Дудченко**, д.ю.н. **О. О. Кармаза**, д.ю.н. **О. О. Кваша**, д.і.н. **Л. І. Кормич**, д.ю.н. **С. О. Короєд**, д.ю.н. **О. В. Кресін**, д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н. **П. Ф. Кулинич**, д.п.н. **Л. В. Лещенко** (**Larysa Leszczenko**, Польща), д.п.н. **С. М. Наумкіна**, д.п.н. **А. І. Некряч**, д.п.н. **Д. В. Неліпа**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **Н. М. Пархоменко**, д.п.н. **Н. О. Піпченко**, д.ю.н. **Я. В. Сімутіна**, д.п.н. **М. В. Співак**, д.п.н. **О. М. Стойко**, д.п.н. **Н. М. Хома**, д.п.н. **А. Шептицький** (**Andrzej Szeptycki**, Польща), д.п.н. **В. А. Явір**.

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 98 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2025. 578 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
E-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com
Тел. 279-73-96, факс 278-54-74

www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Автори статей, 2025
© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2025
© Видавництво «Юридична думка», 2025

ISSN 1563-3349

О. В. СКРИПНЮК

РОБІТНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ
(До 90-річчя академіка НАН України, почесного директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Ю. С. Шемшученка)

14 грудня 2025 р. виповнилося б 90 років видатному українському вченому в галузі правознавства та державознавства, заслуженому діячу науки і техніки України (1995), лауреату державної премії України в галузі науки і техніки (2004), лауреату премії імені Д. З. Мануїльського (1991) та премії М. П. Василенка (1998) НАН України, лауреату премії імені Ярослава Мудрого НАПрН України та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (2014), доктору юридичних наук (1979), професору (1985), академіку НАН України (1992), академіку НАПрН України (1993), Почесному ректору Київського університету права НАН України (2006), Почесному директору Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (з 2021) Юрію Сергійовичу Шемшученку.

Юрій Сергійович народився 14 грудня 1935 року в м. Глухові Сумської області в родині робітника-маляра. Батько мав хист до мистецької творчості, і це очевидно справило великий вплив на естетичне виховання та розуміння світу майбутнього доктора, про-

© *СКРИПНЮК Олександр Васильович* – директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор

фесора, академіка та любов його до художнього слова та живопису. Досить рано померла його мати і Юрій Сергійович став напівсиротою. Разом зі старшим братом він доглядав за молодшою сестрою, виконував різні домашні обов'язки. Як дитина війни, він відчув на собі лихоліття тієї пори, як і всі його ровесники. Про це він неодноразово згадував у своїх біографічних творах. Взагалі він є патріотом своєї глухівської батьківщини. В своїх історичних екскурсах він багато писав про минуле Глухова попередніх століть, про буремне XX століття та сьогодення. Він багато зробив для увічнення пам'яті своїх відомих земляків. І Глухів також з пошаною ставився і ставиться до свого знаного земляка. Ю. С. Шемшученко удостоєний звання Почесний громадянин міста Глухова.

Юрій Сергійович учнем прагнув стати істориком і мріяв про навчання на історичному факультеті. Але доля внесла корективи в його плани. Після закінчення середньої школи в 1954 р. Юрій Сергійович служив в авіації радянської армії на посаді механіка з авіаційного озброєння. Після демобілізації в 1957 р. вступив на юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Після закінчення ВЗО у 1962 р. згідно з одержаним призначенням працював помічником прокурора Глухівського району, а з 1964 р. – прокурором Липоводолинського району Сумської області. З 1966 р. він своє професійне майбутнє пов'язує з академічною юридичною наукою, організації та розвиткує якої вчений віддано служив 60 років. Його науковий стаж започаткувала аспірантура Інституту держави і права АН УРСР. У 1969 р. молодого вченого обрано на посаду молодшого наукового співробітника Інституту, а наступного року він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Забезпечення законності в діяльності місцевих органів радянського державного управління засобами прокурорського нагляду». На цей період припадає початок його активної громадської діяльності. Ю. С. Шемшученка обирають депутатом місцевих органів самоврядування (районної ради депутатів трудящих), группарторгом відділу та членом партбюро Інституту.

Початок наукового поступу Юрія Сергійовича припадає на другу половину 60-х років XX ст. – нетривалий період демократизації суспільства перед наступом неосталінізму. В центрі наукових інтересів Ю. С. Шемшученка опиняються проблеми законності в діяльності державних та місцевих органів влади, діяльність органів прокуратури. Згодом виходить його перша монографічна праця

у співавторстві. Після цього він зосереджує свою увагу на вивченні проблеми захисту і збереження навколишнього середовища. Його голос на захист навколишнього середовища вагомо звучатиме на національних та міжнародних наукових екологічних форумах.

Ю. С. Шешученко досліджує різні аспекти правової охорони природи, її форм і стандартів, питання юридичної відповідальності, ефективності екологічного законодавства, раціонального використання господарських земель і лісового фонду, водних та інших природних ресурсів, питання екологічної експертизи тощо.

У 70-80-х роках Юрій Сергійович самостійно й у співавторстві друкує низку монографічних праць, які заклали на перспективу теоретичні основи галузі екологічного права. Підсумком розробки ним екологічної проблематики став захист у лютому 1979 р. докторської дисертації на тему «Державне управління охороною навколишнього середовища».

У другій половині 80-х років виходять комплексні монографічні дослідження вченого «Державне управління охороною навколишнього середовища в союзній республіці» (1990) та «Правові проблеми екології» (1989).

В цей період розробку еколого-правових проблем в Україні ще більше актуалізувала Чорнобильська катастрофа, яка змусила міжнародне співтовариство через її глобальні наслідки по-новому подивитися на проблеми ядерної безпеки. Ю. С. Шемшученко у цей час очолює міжінститутську групу фахівців НАН України з підготовки проєкту Закону «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи». Теоретичні розробки Ю. С. Шемшученка цього періоду стосувалися перспектив розвитку ядерного законодавства, цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду, впливу Чорнобиля на розвиток сільського господарства та ін.

У XXI ст. учений спрямовує свої пошуки на вирішення найновітніших викликів, що постали перед людством. Розроблені ним теоретичні положення були викладені у монографічних та енциклопедичних виданнях. Серед них слід назвати колективні монографії «Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права» (2008), «Доктринальні проблеми екологічного, земельного, аграрного та господарського права» (2013), академічний курс «Екологічне право України» (2005, 2008), «Екологічна енциклопедія» (2006) та ін. Вчений координує роботу

над проєктом Екологічного кодексу України (робочу групу з розробки якого він очолював).

Поряд з екологічними аспектами досліджень у галузі міжнародного права для академіка Ю. С. Шемшученка, за його власним визначенням, постали проблеми міжнародного морського і космічного права. У сфері морського права його наукові інтереси сягають питань раціонального використання ресурсів Світового океану, організації морського правопорядку, правових проблем морської господарської діяльності, міжнародного співробітництва у використанні Чорного та Азовського морів тощо. У сфері національного та міжнародного права він працює над вдосконаленням космічного законодавства, мирного і безпечного використання космічного простору та його охорони, питаннями відповідальності в міжнародному космічному праві, міжнародного космічного співробітництва. Він виступає координатором дослідження проблем космічного права, очолюючи Міжнародний центр космічного права при Президії НАН України.

Вже з другої половини 70-х років минулого століття характерною рисою монографічних праць Ю. С. Шемшученка стає міжгалузевий характер досліджень на межі екологічного, аграрного, державного, адміністративного, міжнародного, порівняльного права та інших галузевих знань. Це значною мірою визначалося змінами суспільно-політичного розвитку, його кар'єрним зростанням – завідуванням відділами та директором Інституту.

Переосмислення ідеологічних стереотипів і догм у галузі держави і права, що дісталися у спадок від командно-адміністративної системи, в другій половині 80-х років сприяло розвитку в Інституті досліджень проблем демократизації політичної системи, правової держави, формування ринкових механізмів тощо.

Проголошення державного суверенітету та незалежності України зумовило дослідження теоретико-методологічних та конституційних засад українського державотворення, сучасного українського конституціоналізму, становлення та розвитку парламентаризму, модернізації державної влади та ін. Юрій Сергійович стає учасником всіх організаційних форм конституційного процесу незалежної України. За його наполяганням до чинного Основного Закону України було внесено чимало фундаментальних положень екологічного спрямування, зокрема щодо права кожного на здоро-

ве довкілля, вільний доступ до екологічної інформації, стосовно особливого режиму права власності на природні ресурси.

Ю. С. Шемшученко – співавтор багатьох проєктів законів незалежної України. Він був керівником багатьох фундаментальних науково-дослідних проєктів з проблем державотворення та правотворення.

З-під пера Юрія Сергійовича виходять праці з проблем історії та теорії держави і права, екологічного, космічного, європейського, міжнародного права та порівняльного правознавства. Він розробляє питання методології сучасного праворозуміння, побудови демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства, реформування та розвитку правової системи, систематизації та гармонізації законодавства і практики його застосування, сучасної судово-правової реформи та ін. Його авторству належить близько 1000 наукових праць, серед яких 50 індивідуальних та колективних монографій.

Багатогранність та багатоплановість теоретичних пошуків Ю. С. Шемшученка визначаються не лише його науковими міждисциплінарними, міжгалузевими інтересами, а й організаторськими здібностями. Під його керівництвом були реалізовані фундаментальні проєкти: 6-томна «Юридична енциклопедія (1996–2004), 10-томна «Антологія української юридичної думки» (2002–2005), 3-томна «Енциклопедія міжнародного права» (2014–2019), 4-томне «Космічне законодавство країн світу» (2001–2006), 20-томна «Велика українська юридична енциклопедія» (видається з 2016 р.)

Ю. С. Шемшученко є засновником Національної академії правових наук України, засновником і першим ректором Київського університету права НАН України, засновником і першим Головою спілки юристів України, засновником і першим Президентом Української асоціації політологів. Він був членом Секції суспільних наук Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, протягом 1994–2004 рр. очолював Комісію з питань громадянства при Президентові України, був радником Голови Верховної Ради України, з 1998 р. очолював Міжнародний центр космічного права НАН України. Він був головою Ради з координації фундаментальних правових досліджень НАН України, головою Комісії з історії права при Президії НАН України, керував Відділенням екологічного, господарського та аграрного права Національної академії правових наук України, підтримував тісні

зв'язки з відповідними державними органами, що дало змогу органічно поєднувати академічні наукові дослідження з актуальними потребами практики.

Один із найважливіших сучасних напрямів досліджень академіка Ю. С. Шемшученка – проблеми історії, становлення та розвитку юридичної науки, правового статусу й удосконалення правового регулювання діяльності Національної академії наук України. Всі попередні наукові напрацювання в цій галузі були акумульовані у проєкті Закону України «Про наукову та науково-дослідну діяльність», у проєкті Закону України «Про Національну академію наук України», у розробленні яких він брав участь, та монографіях «Правовий статус Національної академії наук України: до 95-річчя створення НАН України» (2013), «Національна академія наук України: правові засади організації та діяльності. До 100-річчя Національної академії наук України» (2018), підготовлених під його керівництвом.

У свій час керівниками двох провідних наукових установ у галузі держави і права – академіками НАН України Ю. С. Шемшученком та В. Я. Тацієм – з урахуванням новітніх досягнень юридичної науки та міжнародного досвіду була розроблена Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні.

Наукова, науково-організаційна і дослідницька діяльність Ю. С. Шемшученка є багатогранними. Тривалий час Юрій Сергійович був експертом Ради Європи з екологічного права, членом Міжнародного арбітражного суду ООН у Гаазі, членом Комісії України у справах ЮНЕСКО, членом Міжнародної ради з права навколишнього середовища, членом Комісії екологічного права міжнародного союзу захисту природи. Він обраний почесним членом Інституту правових досліджень Польської академії наук, членом Міжнародної академії порівняльного права, членом Міжнародної академії екологічного права, обирався Послом Миру.

Його заслуги перед наукою отримали визнання та високу оцінку як в Україні, так і за її межами. За внесок у розвиток юридичної науки та активну участь в державному та суспільному житті Ю. С. Шемшученко нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V–I ступенів, орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, багатьма нагородами та відзнаками міністерств і відомств України, академічними та церковними нагородами.

Держава і право Випуск 98

Частина 1

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-10

В. В. НОВІЦЬКИЙ

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОЇ ДИСКРЕЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Досліджно співвідношення інституту юридичної дискреції з основоположними принципами та практичними орієнтирами, які викладені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, за посередництвом конкретних рішень Європейського суду з прав людини. Використовуючи доктринальну основу права, проаналізовано функціонування юридичних механізмів регулювання суспільних відносин за правозастосовними традиціями країн романо-германської правової сім'ї та країн загального права відповідно до вимог юридичної дискреції і судового прецеденту. Дослідження даної проблематики побудовано в контексті концепції «вільного розсуду» (margin of appreciation), яка допомагає з'ясувати позиції та ставлення ЄСПЛ до юридичної дискреції загалом і дискреційних повноважень зокрема.

Ключові слова: *права людини, прецедент, судове рішення, верховенство права, органи державної влади, повноваження, дискреційні повноваження, обсяг та межі дискреційних повноважень, свобода розсуду.*

Novitskyi Vladyslav. **Institute of legal foundations through the prism of the practice of the European Court of human rights**

The author of the article examined the relationship between the institution of legal discretion and the fundamental principles and practical guidelines set out in the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental

---

© *НОВІЦЬКИЙ Владислав Валерійович* – доктор філософії права, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-8929-4468; e-mail: novitskyivladyslav@gmail.com

Freedoms (hereinafter referred to as the Convention) through specific decisions of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR). In this case, using the doctrinal basis of law, an analysis was conducted of the functioning of legal mechanisms for regulating social relations according to the law-enforcement traditions of the countries of the Romano-Germanic legal family and common law countries for compliance with the requirements of legal discretion and judicial precedent. The study of this issue is based on the concept of «margin of appreciation», which helps to clarify the positions and attitude of the ECHR towards legal discretion in general and discretionary powers in particular.

Key words: *human rights, precedent, court decision, rule of law, state authorities, powers, discretionary powers, scope and limits of discretionary powers, freedom of judgment.*

Постановка проблеми. Враховуючи специфіку дослідження інституту юридичної дискреції, яка головним чином полягає у законодавчому закріпленні для посадових осіб органів державної влади права на свободу вибору і за власним розсудом обрати один із декількох юридично допустимих варіантів дій та/або рішень в межах, які передбачені правозастосовчою нормою права та/або нормативно-правовим актом в сфері правового регулювання суспільних відносин управлінського характеру. В даному випадку за алгоритмами аналізу відповідного досвіду правових систем інших країн світу, зокрема в рамках англо-саксонського та континентального права, необхідно прослідкувати співвідношення між інститутом юридичної дискреції та судовим прецедентом. Адже юридична дискреція – це в першу чергу один із нормативно-законодавчих механізмів, які притаманні країнам романо-германської правової сім'ї, а судовий прецедент, звісно, відносимо до загального права. Саме тому маємо можливість прослідкувати поєднання функціонального потенціалу даних механізмів правового регулювання суспільних відносин у їхньому правозастосовному симбіозі.

В контексті зазначеного потрібно дослідити окремі рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) крізь призму концепції «вільного розсуду» (margin of appreciation). «Зарубіжні правознавці наголошують, що «margin of appreciation» була використана більш як у 700 рішень ЄСПЛ і в широкому сенсі означає простір для маневру, який страсбурзькі інституції були готові надати національним органам влади при виконанні своїх обов'язків за Конвен-

цією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» [1, с. 5] (далі – Конвенція) [2]. Йдеться про те, що ЄСПЛ визнає за державами-учасницями Конвенції право на свободу вибору юридичних механізмів для досягнення легітимної мети з урахуванням національних особливостей – законодавчих, культурних та соціальних. Проте такі інструменти, в тому числі засоби та способи юридичної дискреції, повинні чітко відповідати правозастосовним засадам і принципам, які викладені в Конвенції.

Мета статті – дослідити ключові елементи цілісного механізму інституту юридичної дискреції крізь призму судової практики ЄСПЛ на прикладі конкретних прецедентних рішень.

Стан розробки проблеми. Актуальні питання функціонування інституту юридичної дискреції за посередництвом прецедентних рішень ЄСПЛ досліджували такі правники та науковці, як: Н. Оніщенко, Г. Остапенко, А. Грінь, І. Голосніченко, С. Грір, В. Завгородній, А. Кучук, С. Шевчук, П. Куфтирєв, М. Рісний, Т. Мартьянова, О. Крижова, А. Барак, О. Соловйов, С. Велічук, І. Кретова, О. Гарасимів, Є. Калюжна. Потрібно окремо звернути увагу на те, що кожний із зазначених правників підходив до вивчення даної проблематики виходячи з власних наукових пріоритетів, а саме: дослідження взаємозв'язку юридичної дискреції з основоположними принципами права такими, як: верховенство права, законності, недискримінації, справедливості та рівності; дискреційні повноваження органів виконавчої влади; судовий контроль за реалізацією дискреційних повноважень. Проте абсолютно кожний з перерахованих аспектів юридичної дискреції, безпосередньо пов'язаний з правореалізаційним процесом охорони та захисту прав людини через призму фундаментальних принципів держави і права, які в свою чергу, є правотворчою основою Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ. Крім того, за посередництвом судової практики ЄСПЛ знаходить своє правозастосування доктрина юридичної дискреції та її законодавче закріплення в нормативно-правових актах. Дослідження інституту юридичної дискреції в контексті прецедентних рішень ЄСПЛ – це наглядне підтвердження того, що взаємне функціонування дискреційної теорії і практики, є запорукою єдності та цілісності наукового пошуку обраного об'єкта нашого доктринального, а також прикладного інтересу.

Методологічною основою статті є діалектичний метод наукового пізнання, за допомогою якого було досліджено фундаментальний зв'язок між інститутом юридичної дискреції та основоположними принципами Конвенції за посередництвом прецедентної практики ЄСПЛ. Крім того, активно застосовано такі методи, як: синергетичний, структурно-функціональний, системний, формально-логічний.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши практику ЄСПЛ, необхідно звернути особливу увагу на прецедентні рішення, які предметно взаємопов'язують інститут юридичної дискреції та основоположні принципи, підходи і правозастосовні орієнтири Конвенції (застосовуючи синергетичний підхід).

1) Рішення у справі «Гурепка проти України» від 06.09.05 ЄСПЛ зазначив свою позицію, яка грунтується на тому, що Договірні Сторони мають широкі межі розсуду в оцінці того, як має реалізовуватися право, передбачене статтею 2 Протоколу N 7 до Конвенції (Право на оскарження в кримінальних справах). У деяких країнах від особи, щодо якої винесено рішення про адміністративне правопорушення та яка бажає оскаржити це рішення, іноді вимагається отримати дозвіл на це. Однак будь-які обмеження, що містяться у національному законодавстві стосовно права на перегляд, мають за аналогією з правом доступу до суду відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції (995_004), переслідувати законну мету та не порушувати цього права (див. Krombach v. France, no. 29731/96, параграф 96, ECHR 2001-II). Суд також наголошує: для того, щоб бути ефективним, *засіб захисту має бути незалежним від будь-якої дискреційної дії державних органів* та має бути доступним для тих, кого він стосується (див. Kucherenko v. Ukraine (dec), no. 41974/98, 4 May 1999 (980_017) [3]. Суд дослідив процедуру перегляду рішень, передбачену Кодексом України про адміністративні правопорушення. Вона може бути ініційована лише прокурором або за рішенням голови суду вищої інстанції. Враховуючи, що ця процедура не могла бути здійснена стороною провадження та не залежала від її волі та аргументів, Суд вважає, що така процедура не була достатньо ефективним засобом захисту для цілей Конвенції [3,4]. ЄСПЛ у даній справі провів важливу та чітку паралель між юридичними механізмами захисту прав людини і юридичною дискрецією органів державної влади. Йдеться про те, що дискреційні

повноваження органів державної влади за своєю функціональною реалізацією не повинні деструктивно впливати на ефективність правозастосовних засобів захисту прав людини і громадянина у розумінні Конвенції та національного законодавства Договірних Сторін.

2) Рішення у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» від 26 квітня 1979 року мова йде про порушення проти заявника прав людини, які гарантує в тому числі стаття 10 Конвенції, а саме право на свободу вираження поглядів [5]. ЄСПЛ у даній справі висловлював свою позицію щодо орієнтирів прецедентної практики відносно вільного розсуду та його меж через механізми інституту юридичної дискреції. Маємо зазначити, що такі актуальні питання юридичної дискреції, як її обсяг та межі, є одним із основоположних аспектів дослідження даної теми за допомогою теорії права та прецедентної практики ЄСПЛ.

ЄСПЛ наголошував на тому, що п. 2 статті 10 залишає за Договірними Державами певну сферу розсуду. Ця сфера надана як законодавцю, так і державним органам влади, у тому числі судам, які застосовують чинне законодавство» Проте п. 2 статті 10 «не дає їм необмеженої свободи розсуду». «Цей Суд… має право виносити остаточні рішення про те, наскільки те чи інше обмеження сумісне зі свободою слова у тому вигляді, як воно охороняється статтею 10. Таким чином, сфера внутрішнього розсуду йде рука об руку з європейським контролем» [5]. Знову ж таки, ЄСПЛ звернув увагу на одне з ключових питань цілісного інституту юридичної дискреції: свобода розсуду має свої межі, а відтак вона не є необмеженою. Дана юридична формула є важливим запобіжником протидії свавіллю з боку судів та органів державної влади.

Поєднуючи зазначені принципи, Суд зробив висновок, що «в його завдання входить не підміна національних судів, а контроль за відповідністю статті 10 тих рішень, які вони винесли, здійснюючи своє право на розсуд». Це не означає, що Суд обмежується встановленням того, чи діяла держава-відповідач при здійсненні своєї свободи розсуду розумно, ретельно та сумлінно. Навіть коли держава-відповідач діє саме таким чином, вона залишається під контролем Суду щодо сумісності її дій із зобов'язаннями, які виникають для неї відповідно до положень Конвенції [5]. Окрес-

лена судова практика у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства з її сталими характеристиками дістала відображення і в інших справах ЄСПЛ.

3) Рішення у справі «Лінгенс проти Австрії» від 8 липня 1986 року, за аналогією з попередньо проаналізованим рішенням ЄСПЛ, також має прямий зв'язок з інститутом юридичної дискреції та демократичними стандартами свободи слова, які передбачені статтею 10 Конвенції [6]. З огляду на дискреційну складову і національний резонанс дана справа потребує подальшого розгляду та конкретизації з одночасним висвітленням деяких її фактичних обставин.

Петер Лінгенс, журналіст, який у своїх публікаціях критикував колишнього австрійського канцлера за сприяння терпимому ставленню до колишніх нацистів та його ставлення до Австрійської ліберальної партії, лідер якої Фрідріх Петер зовсім не соромився свого нацистського минулого, визначив таке ставлення Крайські як «відсутність такту» щодо жертв нацистського режиму. Ставлення Крайські щодо публічних обвинувачень Петера в співробітництві з нацистами було засуджене Лінгенсом як таке, що може вважатися «найганебнішим опортунізмом». Однак найбільш важливим, як підкреслив Лінгенс, був той факт, що подібне ставлення до даного питання мало місце щодо такої впливової політичної фігури, як канцлер Австрії, оскільки його погляди та вислови мають вплив на громадську думку і не можуть розглядатися інакше, як «аморальне та негідне» [7]. Дійсно, дана справа чітко демонструє нам високий рівень її історичної, громадянської і суспільно-політичної чутливості, яка потребує публічної виваженості, але з обов'язковим дотриманням демократичних норм свободи слова та законодавчих меж юридичної дискреції.

Австрійські суди визнали Лінгенса винним у наклепі, оскільки він не зміг довести правдивість своїх думок. Крім того, такі вислови були поза межами критики, яка допускалася судами від представників преси на адресу політичних діячів [7]. У даному випадку, враховуючи фактичні обставини справи, питання їхнього предметного доказування має оціночний та суб'єктивний характер. Саме тому ключове значення має *неупереджена реалізація суддями їхніх дискреційних повноважень.* Фактично, з одного боку, йдеться про право на свободу висловлення власних думок та безперешкодну

реалізацію професійної діяльності журналіста, а з іншого – про право захисту честі, гідності й ділової репутації.

Санкції, накладені на Лінгенса, були кваліфіковані Європейським Судом як порушення статті 10 Європейської конвенції, оскільки вони «перешкоджали пресі виконувати її функції інформування та громадського нагляду». В цьому рішенні Суд встановив стандарт, що був застосований багатьма національними судами, який полягає в основоположному розмежуванні між: висвітленням фактів, які мають переконливу силу, але потребують доказів їх правдивості, та висловленням думки, яка пов'язана із суб'єктивним сприйняттям реальності, і тому її правдивість не може доводитись [7]. Тобто ЄСПЛ, відділивши окремі частини від цілого, в особі єдиного права на свободу слова, захистив професійні права журналістів та створив прецедент у питанні співвідношення фактів, які потребують доказування, і права на свободу вираження індивідуальних думок, ідей, поглядів тощо.

На нашу думку, в справі Лінгенс проти Австрії потрібно звернути особливу увагу на її дискреційні маркери в особі предметних позицій Уряду Австрії та ЄСПЛ. Адже такий аналіз важливий для з'ясування змісту підходів до інституту юридичної дискреції в рамках адміністративно-управлінської і судової практики країн ЄС та прецедентів ЄСПЛ.

Уряд стверджував, що *здійснення свободи вираження поглядів не може перешкоджати національним судам здійснювати свої дискреційні повноваження* й ухвалювати рішення, необхідні, на їхню думку, для забезпечення того, щоб політичні дебати не переходили в особисті образи. Стверджувалося, що деякі висловлювання Лінгенса перейшли такі межі. Крім того, заявник мав змогу донести свою думку до громадськості без будь-якої попередньої цензури; тому призначене йому покарання не відповідало поставленій законній меті [7]. Дана позиція піднімає надзвичайно важливе питання, знову ж таки, про розмежування: а) прав людини та юридичної дискреції; б) прав людини і судової дискреції; в) прав людини та професійних прав, обов'язків суб'єктів владних повноважень і судової влади.

Договірні держави користуються певною свободою розсуду, коли зважують, чи існує така потреба (див. там само), але ця свобода розсуду стоїть поряд з європейським наглядом, який охоплює як

законодавство, так і рішення про його застосування, навіть якщо їх приймає незалежний суд (див. рішення у справі «Санді Таймс» від 26 квітня 1979 року). Таким чином, Суд має повноваження прийняти остаточне рішення про те, чи відповідає «обмеження» або «санкція» свободі вираження поглядів, яка охороняється статтею 10 (див. там само) [8]. В контексті зазначеної позиції необхідно особливо підкреслити чітко спрямоване розмежування між функціями та призначенням національних судів і ЄСПЛ крізь призму незалежності перших, а також відповідність судових рішень Конвенції.

4) Проаналізувавши практику ЄСПЛ, ми бачимо, наскільки важливу функцію для правозастосовного процесу виконують межі вільного дискреційного розсуду. Слід окремо наголосити на тому, що даний аспект інституту юридичної дискреції має свої прояви, виходячи з об'єктної, судової і прецедентної складової відповідно до практики національних судів, законодавства, рішень ЄСПЛ. У кожній судовій справі, з відповідної вибірки для нашого предмета дослідження, ми знаходимо підтвердження або аналізуємо нові підходи ЄСПЛ до юридичної дискреції. Саме тому необхідно звернути увагу на справу «Н.К.М. проти Угорщини» від 14.05.2013 року [9].

ЄСПЛ у даній справі висловив одну з таких позицій: «Суд ще раз повторює висновки, до яких він дійшов у своїй усталеній практиці, що національні органи влади в принципі знаходяться у кращому становищі, ніж міжнародний суд, щодо оцінювання місцевих подій та потреб. У *питаннях загальної, соціальної та економічної політики,* щодо яких думки у демократичному суспільстві можуть суттєво відрізнятися, слід *надати національному законодавцю особливо широку свободу розсуду* (див., наприклад, справу «Стец та Інші проти Сполученого Королівства»)» [9]. Знову ж таки, йдеться про виокремлення цілого дискреційного комплексу за таким технік-юридичним механізмом, як: а) розмежування дискреційної компетентності між національними органами влади і судами та прецедентною практикою ЄСПЛ; б) формування предметних дискреційних сфер національного правозастосування для держав – учасниць Конвенції у контексті вільного розсуду; в) окреслено обсяги дискреційного розсуду.

Як випливає із практики Суду, в сфері соціального та економічного законодавства, у тому числі оподаткування, як засобу такої

політики, *держави користуються свободою розсуду,* яка в інтересах соціальної справедливості та економічного благополуччя, на думку Суду, може у законний спосіб привести їх до коригування, обмеження або навіть зменшення розміру вихідної допомоги, яка зазвичай підлягає сплаті відповідному населенню. Проте будь-які *такі заходи повинні здійснюватися у недискримінаційний спосіб та відповідати вимогам пропорційності [9].* Зазначена практика є логічним продовженням попередніх дискреційних висновків ЄСПЛ, прямо стосується соціально-чутливих питань життєдіяльності кожної людини і громадянина та фокусується на тому, що дискреційна свобода розсуду має свої обмеження. Такі дискреційні межі обумовлені ключовими індикаторами – охорони та захисту прав людини, які гарантуються Конвенцією і спрямовані на забезпечення паритетності у деліктоздатності кожного суб'єкта права;

5) У справі «Гіллен та Кінтон проти Сполученого Королівства» від 12 січня 2010 року ЄСПЛ звертає увагу на питання обсягу юридичної дискреції та відповідних повноважень національних законодавчих та виконавчих органів влади. Національне законодавство повинно передбачати *певний рівень юридичного захисту від свавільного втручання з боку органів публічної влади в права, гарантовані Конвенцією.* У питаннях, які стосуються основоположних прав, це суперечило б верховенству права, одному з базових принципів демократичного суспільства, закріплених у Конвенції, *якби юридична дискреція, надана виконавчій владі, була виражена у вигляді необмеженої влади.* Відповідно *закон повинен визначати з достатньою чіткістю обсяг будь-якої такої дискреції,* що надається компетентним органам, та спосіб її застосування (див. рішення у справі Rotaru v. Romania) [10]. В даному випадку ЄСПЛ наголошує на фундаментальній необхідності законодавчого закріплення юридичних гарантій від свавілля органів публічної влади, в сфері дискреційних повноважень, шляхом юридичної фіксації їхніх нормативних обсягів та меж.

Виходячи із зазначеного, можемо виокремити такі аспекти законодавчого закріплення обсягів юридичної дискреції: а) нормативно-правова формалізація; б) зрозуміла та стійка визначеність у змісті дискреційної норми права; в) системна та предметна деталізація конкретних шляхів вирішення управлінських питань через правові механізми вільного розсуду або нормативно зафіксований

перелік сфер правозастосування (соціальну, економічну, податкову), які потребують дискреційного регулювання.

Висновки. Дослідивши інститут юридичної дискреції крізь призму прецедентної практики ЄСПЛ, доходимо таких висновків. 1) Дискреційні повноваження органів державної влади не повинні позиціонуватись як чинник формування передумов будь-якої залежності від їхнього владного впливу чи іншого підпорядкування, щодо правозастосовної ефективності засобів захисту прав людини і громадянина, у розумінні Конвенції та національного законодавства. 2) Дискреційна свобода розсуду не є абсолютною та необмеженою. 3) Інститут дискреційного (внутрішнього) розсуду взаємопов'язаний з правозастосовними механізмами європейського контролю. 4) Європейський контроль за реалізацією органами державної влади юридичної дискреції на національному рівні, у розумінні Конвенції, охоплює сферу законодавства та приділяє окрему увагу рішенням у зв'язку з його застосуванням. 5) Судді, особливо у процесі реалізації своїх дискреційних повноважень, повинні слідувати професійним вимогам та характеристикам за такими орієнтирами, як: неупередженість, об'єктивність і безсторонність. 6) Національний законодавець має бути наділений особливо широкою свободою розсуду в питаннях, які є предметом дискреційного регулювання у межах внутрішньодержавного управління. В даному випадку йдеться, зокрема, про соціальну і економічну політику. 7) Закони та інші нормативно-правові акти повинні чітко визначати обсяг та відповідні межі юридичної дискреції.

Окремо слід підкреслити ключове значення концепції «вільного розсуду» для правозастосовної практики суб'єктів законодавчої, виконавчої і судової влади. Компетентна реалізація концепції «вільного розсуду» посадовими особами органів державної влади та суддями є важливим механізмом захисту прав людини. Інститут юридичної дискреції, за умови не виконання вимог щодо перевищення меж свободи розсуду; застосування посадовими особами органів виконавчої влади, суддями рішень та/або дій, яких не передбачає дискреційна норма права; власний, корупційний інтерес посадовця під час прийняття дискреційного управлінського рішення – усе це завжди обумовлене серйозними правозастосовними ризиками, які повинні бути максимально мінімізовані, в тому

числі за допомогою вивчення і узагальнення прецедентної практики ЄСПЛ.

1. Greer Steven. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. Human rights files, 2000. No 17, p. 5 URL: https://www.echr.coe.int/ LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17(2000).pdf **2.** Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text **3.** Рішення у справі «Гурепка проти України» від 06.09.05. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/2.pdf **4.** Завгородній В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на законодавство України. *National law journal: teory and practice.* 2016, № 12, P. 9. **5.** CASE OF THE SUNDAY TIMES v. THE UNITED KINGDOM. *Офіційний сайт Європейського суду з прав людини.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Sunday%20Times%20v.%20United%20Kingdom%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57584%22]} **6.** Рішення у справі Лінгенс проти Австрії від 8 липня 1986 року. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/ **7.** Європейський суд з прав людини: стандарти свободи слова. *Громадянська освіта.* 2003, №18. URL: https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1070822342 **8.** Рішення у справі Лінгенс проти Австрії від 8 липня 1986 року. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/ **9.** СПРАВА «Н.К.М. проти УГОРЩИНИ». Офіційний сайт Європейського суду з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22%D0%9D.%D0%9A.%D0%9C.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1 %82%D0%B8%20%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-183378%22]} **10.** Рішення у справі «Гіллен та Кінтон проти Сполученого Королівства» від 12 січня 2010 року. *Офіційний сайт Європейського суду з прав людини.* URL: file:///C:/Users/novit/Downloads/CASE%20OF%20GILLAN%20AND%20QUINTON%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20legal%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund%20(2).pdf

References

1. Greer Steven, The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights, Human rights 2000. No 17. P. 5 URL: https://www.echr.coe.int/ LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17(2000).pdf **2.** Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/

laws/show/995_004#Text **3.** Rishennia u spravi «Hurepka proty Ukrainy» vid 06.09.05. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* [Elektronnyi resurs]. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/2.pdf **4.** Zavhorodnii Vitalii. Vplyv praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na zakonodavstvo Ukrainy. *National law journal: teory and practice.* 2016, № 12, P. 9. **5.** CASE OF THE SUNDAY TIMES v. THE UNITED KINGDOM. Ofitsiinyi sait Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Sunday%20Times%20v.%20United%20Kingdom%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57584%22]} **6.** Rishennia u spravi Linhens proty Avstrii vid 8 lypnia 1986 roku. Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava. URL: https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/ **7.** Ievropeiskyi sud z prav liudyny: standarty svobody slova. *Hromadianska Osvita,* 2003, №18. https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1070822342 **8.** Rishennia u spravi Linhens proty Avstrii vid 8 lypnia 1986 roku. Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava. URL: https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/ **9.** SPRAVA «N.K.M. proty UHORShchYNY». Ofitsiinyi sait Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22%D0%9D.%D0%9A.%D0%9C.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%20%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-183378%22]} **10.** Rishennia u spravi «Hillen ta Kinton proty Spoluchenoho Korolivstva» vid 12 sichnia 2010 roku. *Ofitsiinyi sait Yevropeiskoho sudu z prav liudyny.* URL: file:///C:/Users/novit/Downloads/CASE%20OF%20GILLAN%20AND%20QUINTON%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20legal%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund%20(2).pdf

Novitskyi Vladyslav. **Institute of legal foundations through the prism of the practice of the European Court of human rights**

The author of the article examined the relationship between the institution of legal discretion and the fundamental principles and practical guidelines set out in the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter referred to as the Convention) through specific decisions of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR). In this case, using the doctrinal basis of law, an analysis was conducted of the functioning of legal mechanisms for regulating social relations according to the law-enforcement traditions of the countries of the Romano-Germanic legal family and common law countries for compliance with the requirements of legal discretion and judicial precedent. The study of this issue is based on the concept of «margin of appreciation», which helps to clarify the positions and attitude of the ECHR towards legal discretion in general and discretionary powers in particular.

The article focuses on such precedential decisions of the ECHR as: the case «Gurepka v. Ukraine» of 06.09.05.; the case of «Sunday Times v. the United Kingdom» dated 26.04. 1979; the decision in the case of «Lingens v. Austria» dated 8 July 1986; the case of «N.K.M. v. Hungary» dated 14.05.2013; the decision in the case of «Gillen and Kinton v. the United Kingdom» dated 12 January 2010. Each of the listed decisions demonstrates in practice the position of the ECHR regarding the institution of legal discretion. In this case, through the mediation of the case law of the ECHR, special attention is paid to such discretionary characteristics as: freedom of discretion, scope of legal discretion, limits of discretionary powers; discretionary powers of executive authorities and judges. In addition, the case law of the ECHR clearly traces the relationship between national legislation, the law enforcement practice of the Contracting Parties between the institution of legal discretion and the protection and defense of human rights.

Key words: human rights, precedent, court decision, rule of law, state authorities, powers, discretionary powers, scope and limits of discretionary powers, freedom of judgment.

УДК 340.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-23

Р. В.ТАТАРІНОВ

СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ: АВСТРІЙСЬКИЙ ДОСВІД (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджуються історико-правові передумови виникнення інституту конституційної юстиції в Європі з особливим акцентом на австрійській моделі конституційного контролю, створеній у 1920 році за концепцією Ганса Кельзена. Аналізуються теоретичні та практичні аспекти формування першого спеціалізованого Конституційного Суду Австрії, його доктринальні основи, організаційно-правова структура та механізми функціонування. Досліджується вплив австрійської (кельзенівської) моделі на подальший розвиток конституційного судочинства в державах Європи, зокрема в контексті формування централізованої системи конституційного контролю. Особлива увага приділяється компаративному аналізу австрійської та американської моделей судового конституційного контролю, їх методологічним відмінностям та сферам застосування. Розглядаються ключові принципи функціонування конституційних судів європейського типу, їх роль у забезпеченні верховенства конституції, захисті прав людини та підтримці балансу державної влади. Стаття містить критичний аналіз наукових праць провідних теоретиків конституційної юстиції, включаючи Ганса Кельзена, Мауро Каппеллетті, Луї Фаворе, Дітера Грімма та інших. Результати дослідження дозволяють простежити еволюцію конституційного судочинства від його теоретичного обґрунтування до практичної імплементації та поширення в правових системах країн-держав Європейського Союзу.

Ключові слова: *конституційна юстиція, Конституційний Суд Австрії, австрійська модель, конституційний контроль, європейська модель конституційного судочинства.*

Tatarinov Roman. **Establishment of Constitutional Courts: The Austrian experience (theoretical aspect)**

The article examines the historical and legal prerequisites for the emergence of the institution of constitutional justice in Europe, with a particular emphasis on the Austrian model of constitutional review established in 1920 according to

---

© *ТАТАРІНОВ Роман Володимирович* – кандидат юридичних наук, докторант наукової спеціальності «Теорія та історія держави і права; історія політичних учень» Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-3672-6099; e-mail: r.v.tatarinov@gmail.com

the concept developed by Hans Kelsen. The study analyzes the theoretical and practical aspects of the formation of the first specialized Constitutional Court of Austria, its doctrinal foundations, organizational and legal structure, and mechanisms of functioning. It explores the influence of the Austrian (Kelsenian) model on the subsequent development of constitutional adjudication in European states, especially in the context of the formation of a centralized system of constitutional review. Special attention is devoted to a comparative analysis of the Austrian and American models of judicial constitutional review, their methodological differences, and their respective spheres of application. The article considers the key principles governing the functioning of European-type constitutional courts, their role in ensuring the supremacy of the constitution, protecting human rights, and maintaining the balance of state powers. It includes a critical analysis of the scholarly works of leading theorists of constitutional justice, including Hans Kelsen, Mauro Cappelletti, Louis Favoreu, Dieter Grimm, and others. The findings of the study allow tracing the evolution of constitutional adjudication from its theoretical justification to its practical implementation and subsequent dissemination within the legal systems of European Union member states.

Key words: *constitutional justice, Constitutional Court of Austria, Austrian model, constitutional review, European model of constitutional adjudication.*

Вступ. Конституційна юстиція як специфічний правовий інститут посідає центральне місце в сучасних демократичних правових системах держав Європейського Союзу. Виникнення спеціалізованих органів конституційного контролю стало відповіддю на об'єктивну потребу захисту конституційного ладу, забезпечення верховенства основного закону держави та гарантування прав і свобод людини в умовах парламентської демократії [1]. Історія становлення конституційної юстиції в Європі нерозривно пов'язана зі створенням у 1920 році першого в світі спеціалізованого Конституційного Суду Австрії. Цей революційний крок у розвитку конституційного права став результатом теоретичних напрацювань видатного австрійського правознавця Ганса Кельзена, який не лише розробив концептуальні засади функціонування конституційного суду, а й безпосередньо брав участь у підготовці тексту Федеральної Конституції Австрії 1920 року [2]. Австрійська модель конституційного контролю, або так звана «келзенівська модель», заклала фундамент для формування європейської традиції конституційного судочинства, яка принципово відрізняється від американської системи дифузного судового контролю. Централізована система консти-

туційної юстиції, запроваджена в Австрії, передбачала створення єдиного спеціалізованого органу, наділеного виключною компетенцією здійснювати перевірку конституційності нормативно-правових актів. Ця модель згодом була запозичена багатьма європейськими державами та стала домінуючою в континентальній правовій системі [3]. Актуальність дослідження теоретико-правових засад виникнення конституційних судів у Європі зумовлена кількома факторами. По-перше, розуміння історичних витоків та передумов створення інституту конституційної юстиції дозволяє глибше осмислити його сучасне призначення та функції в системі органів державної влади. По-друге, аналіз австрійського досвіду надає можливість визначити універсальні принципи та механізми конституційного контролю, які можуть бути застосовані в різних правових системах. По-третє, вивчення впливу австрійської моделі на розвиток конституційного судочинства в інших європейських державах допомагає виявити загальні тенденції та специфічні особливості національних систем конституційної юстиції [4]. **Метою статті** є комплексне дослідження теоретико-правових засад виникнення та становлення конституційних судів у Європі з акцентом на австрійському досвіді та його впливі на подальший розвиток європейської моделі конституційного судочинства.

Стан розробки проблеми. Проблематика виникнення та розвитку конституційної юстиції в Європі привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Фундаментальний внесок у розробку теоретичних засад конституційного контролю зробив Ганс Кельзен, праці якого «Сутність і розвиток державної юрисдикції» (1928), «Хто повинен бути охоронцем конституції?» (1931) та «Загальна теорія права і держави» (1945) заклали доктринальну основу для створення та функціонування спеціалізованих конституційних судів [5]. Значний вклад у дослідження порівняльних аспектів конституційної юстиції здійснив італійський компаративіст Мауро Каппеллетті, який у своїх працях «Судовий контроль за конституційністю законів у порівняльній перспективі» (1971) та «Доступ до правосуддя» (1978) проаналізував різні моделі конституційного контролю та їх ефективність у забезпеченні прав людини [6]. Французький конституціоналіст Луї Фаворе у роботі «Конституційні суди»

(1986) систематизував знання про європейські конституційні суди, їх структуру, компетенцію та роль у політико-правовій системі. Його дослідження особливо цінне для розуміння специфіки функціонування конституційної юстиції у різних державах Європи [7]. Німецький правознавець Дітер Грімм у праці «Конституційна юстиція та демократія» (2012) розглянув проблему легітимності конституційних судів у демократичних державах та їх роль у підтримці балансу між принципом народного суверенітету та захистом прав людини [8]. Серед українських дослідників значний внесок у вивчення конституційної юстиції зробили Ю. Г. Барабаш, О. В. Грищук, В. В. Лемак, М. І. Козюбра, М. В. Савчин, О. В. Совгиря, П. М. Рабінович, та інші. Зокрема, М. В. Савчин у своїх працях досліджував компаративні аспекти конституційної юрисдикції та особливості європейської моделі конституційного контролю [9]. Попри значну кількість наукових праць, присвячених конституційній юстиції, питання історико-правових передумов виникнення австрійської моделі та її впливу на розвиток конституційного судочинства в Європі потребує подальшого комплексного дослідження з урахуванням сучасних тенденцій розвитку конституціоналізму в державах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Формування інституту конституційного контролю в Європі стало результатом тривалої еволюції конституційно-правової думки та практики державотворення. На відміну від Сполучених Штатів Америки, де судовий конституційний контроль виник природним шляхом через прецедентну практику Верховного Суду (справа «Marbury v. Madison», 1803), європейська традиція конституційного судочинства формувалася в умовах принципово іншої правової культури та політичної системи [10]. Європейська континентальна правова система, заснована на римському праві та принципі верховенства закону, традиційно характеризувалася пануванням законодавчої влади та обмеженою роллю судів у перевірці конституційності нормативних актів. Французька революція 1789 року закріпила принцип суверенітету нації, який реалізовувався через представницький орган – парламент. У цій концепції не було місця для судового контролю за актами законодавчої влади, оскільки це сприймалося як посягання на народний суверенітет [1]. Однак наприкін-

ці XIX – на початку XX століття в європейській правовій думці почали формуватися ідеї про необхідність захисту конституції від можливих порушень з боку законодавчої та виконавчої влади. Особливо гостро це питання постало після Першої світової війни, коли молоді демократії Центральної Європи зіткнулися з проблемою забезпечення стабільності конституційного ладу та захисту прав людини в умовах політичної нестабільності. Ганс Кельзен, розробляючи концепцію конституційного суду, виходив з ідеї про необхідність захисту ієрархічної будови правової системи. Згідно з його «чистою теорією права», правова система має пірамідальну структуру, де норми нижчого рівня мають відповідати нормам вищого рівня, а конституція займає вершину цієї піраміди. Для забезпечення такої відповідності необхідний спеціальний орган, який би здійснював перевірку конституційності законів та інших нормативних актів [2]. Важливою передумовою створення конституційних судів стала Веймарська дискусія між Гансом Кельзеном та Карлом Шміттом у 1928–1931 роках про те, хто має бути «охоронцем конституції». Шмітт вважав, що таким охоронцем повинен бути рейхспрезидент, як арбітр між різними гілками влади, тоді як Кельзен наполягав на створенні незалежного конституційного суду. Ця дискусія мала фундаментальне значення для розвитку теорії конституційної юстиції та визначення її місця в системі державної влади [11].

Федеральна Конституція Австрії, прийнята 1 жовтня 1920 року, стала першою в світі конституцією, яка передбачала створення спеціалізованого органу конституційного контролю – Конституційного Суду (Verfassungsgerichtshof). Ганс Кельзен, який безпосередньо брав участь у розробці конституційного тексту, заклав у ньому свою концепцію централізованого конституційного контролю [3]. Конституційний Суд Австрії був задуманий як особливий судовий орган, що перебуває поза системою загальних судів та наділений виключною компетенцією у справах конституційного характеру. Це принципово відрізняло австрійську модель від американської, де право перевірки конституційності законів належить усім судам загальної юрисдикції в межах їх компетенції. Структура Конституційного Суду Австрії включала президента, віце-президента, дванадцять членів та шість заступників. Члени суду призначалися федеральним президентом за поданням

федерального уряду та парламенту, що забезпечувало баланс між різними гілками влади у формуванні складу суду. Важливою гарантією незалежності суддів конституційного суду була їх недоторканність та незмінюваність [4]. Компетенція Конституційного Суду Австрії за Конституцією 1920 року охоплювала: 1) перевірку конституційності федеральних та земельних законів за зверненням федерального уряду, земельних урядів або за конституційною скаргою; 2) вирішення спорів про компетенцію між федерацією та землями, а також між різними землями; 3) розгляд обвинувачень проти найвищих посадових осіб держави; 4) перевірку законності виборів до представницьких органів; 5) захист конституційно гарантованих прав громадян через інститут конституційної скарги.

Особливістю австрійської моделі було те, що Конституційний Суд міг визнавати закони неконституційними з наданням рішенню загальнообов'язкового характеру (erga omnes). Це означало, що неконституційний закон втрачав чинність для всіх, а не лише для сторін у конкретній справі. Такий підхід забезпечував єдність правової системи та уникнення суперечливої судової практики [5]. Процедура розгляду справ у Конституційному Суді також мала свої особливості. Кельзен наполягав на тому, що конституційний контроль має бути абстрактним, тобто не пов'язаним обов'язково з конкретним судовим спором. Проте конституційна практика довела необхідність поєднання абстрактного та конкретного контролю, що і було реалізовано в австрійській моделі через інститут конституційної скарги та можливість звернення інших судів до Конституційного Суду [12].

Теоретичне обґрунтування необхідності створення спеціалізованого органу конституційного контролю Ганс Кельзен здійснив у своїх працях, зокрема у статті «Природа і розвиток державної юрисдикції» (1928) та полемічній роботі «Хто повинен бути охоронцем конституції?» (1931). Кельзен виходив з кількох фундаментальних постулатів своєї «чистої теорії права» [2]. По-перше, Кельзен розглядав право як ієрархічну систему норм, де кожна норма нижчого рівня черпає свою юридичну силу з норми вищого рівня. Конституція як основний закон держави перебуває на вершині цієї піраміди і є джерелом легітимності для всіх інших правових норм. Звідси випливає

необхідність існування механізму, який би забезпечував відповідність нижчих за рангом норм конституційним положенням. По-друге, Кельзен наполягав на тому, що конституційний контроль за своєю природою є правозастосовною діяльністю, а не політичною функцією. Конституційний суд не має втручатися в політичну доцільність прийняття того чи іншого закону, а лише перевіряти його відповідність конституції з точки зору юридичної техніки. Це розмежування юридичного та політичного було принципово важливим для легітимації інституту конституційної юстиції [6]. По-третє, австрійський правознавець обґрунтовував необхідність створення саме спеціалізованого органу конституційного контролю, а не надання такої компетенції загальним судам. Кельзен вважав, що судді загальної юрисдикції не володіють достатньою кваліфікацією для розгляду складних конституційно-правових питань і можуть зазнати політичного тиску. Натомість спеціалізований конституційний суд, сформований з висококваліфікованих юристів і захищений особливими гарантіями незалежності, здатний ефективно виконувати функцію охорони конституції [7]. По-четверте, важливим елементом концепції Кельзена було розуміння конституційного суду як «негативного законодавця». На відміну від парламенту, який створює нові правові норми (позитивна правотворчість), конституційний суд може лише скасовувати норми, що суперечать конституції (негативна правотворчість). Таке розмежування функцій дозволяло знайти баланс між принципом поділу влади та необхідністю судового контролю за діяльністю законодавця [8]. Теоретичні розробки Кельзена мали величезний вплив на розвиток конституційного права не лише в Австрії, але й у багатьох інших європейських державах. Його концепція централізованого конституційного контролю стала теоретичною основою для створення конституційних судів у Чехословаччині (1920), Італії (1948), Німеччині (1951), Франції (1958), Іспанії (1978), Португалії (1982) та багатьох інших країнах [13].

Австрійська модель конституційного контролю принципово відрізняється від американської моделі, яка виникла раніше і ґрунтується на прецедентному праві. Розуміння цих відмінностей є ключовим для осмислення специфіки європейської традиції конституційної юстиції [10].

Таблиця

Порівняльна характеристика австрійської та американської моделей конституційного контролю

Критерій	Австрійська модель	Американська модель
Організація	Централізована система: єдиний спеціалізований Конституційний Суд	Децентралізована система: всі суди мають право конституційного контролю
Характер контролю	Переважно абстрактний, може здійснюватися незалежно від конкретної справи	Виключно конкретний, пов'язаний із судовим спором
Суб'єкти звернення	Визначене коло органів державної влади, інституційні актори	Будь-яка особа в рамках судового процесу
Юридична сила рішення	Erga omnes (для всіх), закон втрачає чинність повністю	Inter partes (між сторонами), закон залишається чинним для інших
Процедура	Спеціальне конституційне провадження	Загальна судова процедура
Склад суду	Спеціально відібрані конституційні судді	Судді загальної юрисдикції

Американська модель, яка отримала назву дифузної або децентралізованої, передбачає, що будь-який суд у рамках розгляду конкретної справи може відмовитися застосовувати закон, якщо вважає його неконституційним. Таке рішення має силу лише для сторін у справі (inter partes), хоча на практиці через систему прецедентів рішення Верховного Суду США мають широкий вплив на всю правову систему [14]. Австрійська модель, навпаки, передбачає монополію спеціалізованого Конституційного Суду на перевірку конституційності законів. Звичайні суди не мають права самостійно визнавати закони неконституційними, але можуть звертатися до Конституційного Суду з відповідним запитом. Рішення Конституційного Суду про визнання закону неконституційним має загальнообов'язковий характер (erga omnes) і призводить до втрати чинності цього закону для всіх суб'єктів права [3]. Важливою відмінністю є також можливість здійснення абстрактного конституційного контролю в австрійській моделі. На відміну від американської системи, де конституційний контроль завжди пов'я-

заний із конкретною судовою справою, в Австрії можливе звернення до Конституційного Суду з питання конституційності закону незалежно від наявності судового спору. Це дозволяє виявляти та усувати конституційні колізії на більш ранній стадії [15]. Обидві моделі мають свої переваги та недоліки. Американська модель забезпечує більш широкий доступ до конституційного правосуддя, оскільки будь-який громадянин може порушити питання про конституційність закону в рамках судового процесу. Австрійська модель, з іншого боку, забезпечує більшу правову визначеність та єдність судової практики, оскільки питання конституційності вирішує єдиний орган [4].

Створення Конституційного Суду Австрії у 1920 році стало прецедентом, який справив величезний вплив на розвиток конституційної юстиції в інших європейських державах. Австрійська модель була запозичена, адаптована та розвинута в багатьох країнах континентальної Європи, ставши основою для формування європейської традиції конституційного судочинства [16]. Першою країною після Австрії, яка створила спеціалізований конституційний суд, стала Чехословаччина. Конституція Чехословацької Республіки 1920 року передбачала створення Конституційного Суду за австрійським зразком. Проте цей суд проіснував недовго і припинив свою діяльність у 1939 році у зв'язку з окупацією країни нацистською Німеччиною [1]. Після Другої світової війни австрійська модель отримала нове життя. У 1948 році Конституційний Суд був створений в Італії. Італійська Конституція передбачила створення Corte Costituzionale як спеціалізованого органу конституційного контролю з широкими повноваженнями. Італійський Конституційний Суд запозичив багато елементів австрійської моделі, зокрема централізований характер конституційного контролю та загальнообов'язкову силу рішень про неконституційність законів [17]. Особливо важливим для поширення австрійської моделі стало створення Федерального Конституційного Суду Німеччини (Bundesverfassungsgericht) у 1951 році. Німецький Конституційний Суд став одним із найвпливовіших органів конституційної юстиції в Європі та світі. Він запозичив основні елементи австрійської моделі, але також розвинув деякі нові інститути, зокрема конституційну скаргу (Verfassungsbeschwerde), яка стала ефективним механізмом захисту прав людини [18]. У Франції в 1958 році була

створена Конституційна Рада (Conseil constitutionnel), яка, хоча й має деякі особливості порівняно з класичною австрійською моделлю, також виконує функції органу конституційного контролю. Французька модель спочатку передбачала переважно попередній контроль конституційності законів, але реформа 2008 року запровадила можливість апостеріорного контролю через питання конституційності (question prioritaire de constitutionnalité) [7]. У 1970-х роках австрійська модель була запозичена державами Південної Європи, які переходили до демократії після падіння авторитарних режимів. Конституційні суди були створені в Португалії (1982) та Іспанії (1980). Іспанський Конституційний Трибунал (Tribunal Constitucional) став особливо впливовим органом, який відіграв ключову роль у становленні демократії в країні після падіння франкізму [19]. Після падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років австрійська модель була запозичена практично всіма новими демократіями регіону. Конституційні суди були створені в Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Болгарії, країнах Балтії та інших державах. Ці суди відіграли важливу роль у трансформації правових систем цих країн та їх інтеграції до європейського правового простору [9]. Сучасна Європа характеризується практично повсюдним поширенням австрійської моделі конституційної юстиції. Більшість держав-членів Європейського Союзу мають спеціалізовані конституційні суди або аналогічні органи конституційного контролю, організовані за принципами, закладеними Гансом Кельзеном у 1920 році. Це свідчить про життєздатність та ефективність австрійської моделі, яка змогла адаптуватися до різних політичних та правових контекстів [20].

На основі австрійського досвіду сформувалися певні принципи функціонування європейської моделі конституційного судочинства, які є спільними для більшості конституційних судів держав-членів ЄС: 1) Принцип спеціалізації. Конституційний контроль здійснюється спеціалізованим органом, який перебуває поза системою загальних судів і наділений виключною компетенцією у справах конституційного характеру. Це забезпечує високий рівень кваліфікації при розгляді конституційно-правових питань; 2) Принцип централізації. Виключно конституційний суд має право визнавати закони неконституційними. Загальні суди не

можуть самостійно відмовлятися від застосування закону через його неконституційність, але можуть звертатися до конституційного суду з відповідним запитом; 3) Принцип абстрактності. Поряд з конкретним конституційним контролем, який здійснюється у зв'язку з конкретними судовими справами, можливий абстрактний контроль, коли питання конституційності закону розглядається незалежно від судового спору; 4) Принцип загальнообов'язковості рішень. Рішення конституційного суду про визнання закону неконституційним мають силу erga omnes, тобто закон втрачає чинність для всіх суб'єктів права. Це забезпечує єдність правової системи та правову визначеність; 5) Принцип незалежності. Конституційні судді користуються особливими гарантіями незалежності, включаючи недоторканність, незмінюваність, високий соціальний статус та матеріальне забезпечення. Це дозволяє їм приймати рішення виключно на основі конституції та закону, без будь-якого зовнішнього тиску; 6) Принцип субсидіарності. Конституційний суд втручається лише тоді, коли інші механізми захисту прав та забезпечення конституційності виявилися неефективними. Це особливо важливо для інституту конституційної скарги, яка може бути подана лише після вичерпання всіх інших засобів правового захисту; 8) Принцип самообмеження. Конституційні суди, як правило, дотримуються доктрини судового самообмеження (judicial self-restraint), утримуючись від втручання в політичні питання та обмежуючись перевіркою юридичної конституційності актів. Ці принципи, закладені в австрійській моделі 1920 року, стали основою для функціонування конституційних судів у всій Європі та забезпечили ефективність європейської моделі конституційного судочинства [11].

Сучасний етап розвитку конституційної юстиції в Європі характеризується новими викликами, пов'язаними з процесами європейської інтеграції, глобалізації та трансформації національних правових систем. Конституційні суди держав-членів ЄС опинилися в умовах складної взаємодії з наднаціональними органами, зокрема з Судом Європейського Союзу та Європейським судом з прав людини [12].

Одним із ключових питань є співвідношення національного конституційного права та права Європейського Союзу. Конституційні суди змушені балансувати між принципом верховенства

права ЄС, який проголошений Судом ЄС, та необхідністю захисту конституційної ідентичності держав-членів. Ця проблема особливо гостро постала в контексті так званих «ultra vires» рішень конституційних судів, коли вони заявляють про виключення застосування актів інституцій ЄС, які виходять за межі компетенції, переданої Союзу [13]. Австрійська модель конституційного контролю продовжує розвиватися та адаптуватися до нових умов. Важливою тенденцією є розширення доступу до конституційного правосуддя через інститут конституційної скарги, який дозволяє громадянам безпосередньо звертатися до конституційного суду за захистом своїх прав. Цей інститут, запроваджений ще в класичній австрійській моделі, отримав особливе значення в сучасних умовах [14]. Перспективи розвитку європейської моделі конституційного судочинства пов'язані з подальшим зміцненням діалогу між конституційними судами держав-членів ЄС, Судом ЄС та ЄСПЛ. Формується мережа конституційних судів країн-держав Європи, які обмінюються досвідом, аналізують практику один одного та виробляють спільні підходи до вирішення складних конституційно-правових проблем. Цей процес можна назвати формуванням європейського конституційного простору, в основі якого лежать принципи, закладені австрійською моделлю 1920 року [15].

Висновки. Створення Конституційного Суду Австрії у 1920 році стало революційним кроком у розвитку конституційного права та заклало основи європейської традиції конституційного судочинства. Австрійська модель конституційного контролю, розроблена Гансом Кельзеном, принципово відрізнялася від американської моделі децентралізованого судового контролю та краще відповідала специфіці континентальної правової системи. Теоретичні основи австрійської моделі ґрунтувалися на концепції ієрархічної будови правової системи, де конституція займає вищий щабель і є джерелом легітимності для всіх інших правових норм. Кельзен обґрунтував необхідність створення спеціалізованого органу конституційного контролю, який би діяв як «негативний законодавець», скасовуючи закони, що суперечать конституції. Австрійська модель характеризується централізованим характером конституційного контролю, можливістю здійснення як абстрактного, так і конкретного контролю, загальнообов'язковою силою рішень конституційного суду та особливими гарантіями незалежності

конституційних суддів. Ці принципи забезпечили ефективність та життєздатність моделі. Вплив австрійського досвіду на розвиток конституційного судочинства в Європі був величезним. Австрійська модель була запозичена та адаптована в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії, Португалії, державах Центральної та Східної Європи після падіння комуністичних режимів. Сьогодні більшість держав-членів ЄС мають конституційні суди, організовані за принципами австрійської моделі. Європейська модель конституційного судочинства, заснована на австрійському досвіді, характеризується такими принципами, як спеціалізація, централізація, можливість абстрактного контролю, загальнообов'язковість рішень, незалежність суддів та судове самообмеження. Ці принципи забезпечують баланс між захистом конституції та повагою до принципу поділу влади. Сучасний етап розвитку конституційної юстиції в Європі характеризується новими викликами, пов'язаними з європейською інтеграцією та необхідністю узгодження національного конституційного права з правом ЄС. Конституційні суди відіграють важливу роль у захисті конституційної ідентичності держав-членів та забезпеченні балансу між національним суверенітетом та наднаціональним правом. Перспективи розвитку європейської моделі конституційного судочинства пов'язані з подальшим зміцненням співпраці між конституційними судами, розширенням доступу до конституційного правосуддя та формуванням спільного європейського конституційного простору, заснованого на спільних цінностях та принципах, закладених австрійською моделлю 1920 року. Австрійський досвід створення конституційного суду має непересічне значення для розуміння сучасної системи конституційного правосуддя в Європі. Концепція Ганса Кельзена довела свою ефективність та універсальність, що підтверджується її широким запозиченням та адаптацією в різних правових системах протягом більш ніж століття.

1. Савчин М. В. Конституційна юстиція та забезпечення конституційного порядку в Україні: 2005-2020: монографія. Ужгород, вид. РІК-У, 2020. С. 384. **2.** Kelsen H. Wer soll der Hüter der Verfassung sein? Berlin: Verlag Dr. Walther Rothschild, 1931. 52 S. **3.** Kelsen H. Allgemeine Staatslehre. Berlin: Julius Springer, 1925. 478 S. **4.** Schmitt C. Der Hüter der Verfassung. Tübingen: Mohr Siebeck, 1931. 159 S. **5.** Cappelletti M. Judicial Review in the Contemporary World. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1971. 147 p. **6.** Cappelletti M.

The Judicial Process in Comparative Perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989. 421 p. **7.** Favoreu L. Les cours constitutionnelles. Paris: Presses Universitaires de France, 1986. 128 p. **8.** Grimm D. Constitutionalism: Past, Present, and Future. Oxford: Oxford University Press, 2016. 264 p. **9.** Козюбра М. І. Конституційна юстиція в Україні: проблеми становлення та розвитку. *Право України.* 2018. № 9. С. 44–67. **10.** Stone Sweet A. Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000. 247 p. **11.** Komárek J. Reasoning with Previous Decisions: Beyond the Doctrine of Precedent. *American Journal of Comparative Law.* 2013. Vol. 61. P. 149–172. **12.** Данельчук-Колодровскі Н. Принцип рівності у практиці Конституційної ради Франції: що змінилося після десяти років застосування апостеріорного контролю? *Проблеми законності.* 2020. № 150. С. 292–312. **13.** Grabenwarter C. Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich. Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. 2019. Bd. 67. S. 331–358. **14.** Sadurski W. Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe. Dordrecht: Springer, 2014. 410 p. **15.** Ferreres Comella V. Constitutional Courts and Democratic Values: A European Perspective. New Haven: Yale University Press, 2009. 288 p. **16.** Kelemen R. D. Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 352 p. **17.** Pizzorusso A. Italian and American Models of the Judiciary and of Judicial Review of Legislation: A Comparison of Recent Tendencies. *American Journal of Comparative Law.* 1990. Vol. 38. P. 373–386. **18.** Kommers D. P. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany. Durham: Duke University Press, 2012. 672 p. **19.** Almagro Nosete J. Constitución y proceso. Barcelona: Bosch, 1984. 523 p. **20.** Спінчевська О. М. Конституційний юрисдикційний процес в Україні: сучасний стан та перспективи удосконалення: монографія. Київ: КНТ, 2022. 245 с.

References

1. Savchyn M. V. Konstytutsiina yustytsiia ta zabezpechennia konstytutsiinoho poriadku v Ukraini: 2005–2020: monohrafiia. Uzhhorod: RIK-U, 2020. 384 s. **2.** Kelsen H. Wer soll der Hüter der Verfassung sein? Berlin: Verlag Dr. Walther Rothschild, 1931. 52 p. **3.** Kelsen H. Allgemeine Staatslehre. Berlin: Julius Springer, 1925. 478 p. **4.** Schmitt C. Der Hüter der Verfassung. Tübingen: Mohr Siebeck, 1931. 159 p. **5.** Cappelletti M. Judicial Review in the Contemporary World. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1971. 147 p. **6.** Cappelletti M. The Judicial Process in Comparative Perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989. 421 p. **7.** Favoreu L. Les cours constitutionnelles. Paris: Presses Universitaires de France, 1986. 128 p. **8.** Grimm D. Constitutionalism: Past, Present, and Future. Oxford: Oxford University Press, 2016. 264 p. **9.** Koziubra M. I. Konstytutsiina yustytsiia v Ukraini: problemy stanovlennia ta rozvytku. *Pravo Ukrainy.* 2018. № 9. S. 44–67. **10.** Stone Sweet A. Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000. 247 p. **11.** Komárek J. Reasoning with Previous Decisions: Beyond the Doctrine of Precedent. American Journal of Comparative Law. 2013. Vol. 61. p. 149–172. **12.** Danelchuk-Kolodrovskyi N. Pryntsyp rivnosti u

praktytsi Konstytutsiinoi rady Frantsii: shcho zminylosia pislia desiaty rokiv zastosuvannia aposteriornoho kontroliu? *Problemy zakonnosti.* 2020. № 150. S. 292–312. **13.** Grabenwarter C. Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich. Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. 2019. Bd. 67. S. 331–358. **14.** Sadurski W. Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe. Dordrecht: Springer, Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. 2014. 410 p. **15.** Ferreres Comella V. Constitutional Courts and Democratic Values: A European Perspective. New Haven: Yale University Press, 2009. 288 p. **16.** Kelemen R. D. Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union / Cambridge: Harvard University Press, 2011. 352 p. **17.** Pizzorusso A. Italian and American Models of the Judiciary and of Judicial Review of Legislation: A Comparison of Recent Tendencies. *American Journal of Comparative Law.* 1990. Vol. 38. P. 373–386. **18.** Kommers D. P. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany. Durham: Duke University Press, 2012. 672 p. **19.** Almagro Nosete J. Constitución y proceso / Barcelona: Bosch, 1984. 523 p. **20.** Spinchevska O. M. Konstytutsiinyi yurysdyktsiinyi protses v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy udoskonalennia: monohrafiia. Kyiv: KNT, 2022. 245 s.

Tatarinov Roman. **Establishment of Constitutional Courts: The Austrian experience (theoretical aspect)**

The article examines the historical and legal prerequisites for the emergence of the institution of constitutional justice in Europe, with a particular emphasis on the Austrian model of constitutional review established in 1920 according to the concept developed by Hans Kelsen. The study analyzes the theoretical and practical aspects of the formation of the first specialized Constitutional Court of Austria, its doctrinal foundations, organizational and legal structure, and mechanisms of functioning. It explores the influence of the Austrian (Kelsenian) model on the subsequent development of constitutional adjudication in European states, especially in the context of the formation of a centralized system of constitutional review. Special attention is devoted to a comparative analysis of the Austrian and American models of judicial constitutional review, their methodological differences, and their respective spheres of application. The article considers the key principles governing the functioning of European-type constitutional courts, their role in ensuring the supremacy of the constitution, protecting human rights, and maintaining the balance of state powers. It includes a critical analysis of the scholarly works of leading theorists of constitutional justice, including Hans Kelsen, Mauro Cappelletti, Louis Favoreu, Dieter Grimm, and others. The findings of the study allow tracing the evolution of constitutional adjudication from its theoretical justification to its practical implementation and subsequent dissemination within the legal systems of European Union member states.

Key words: constitutional justice, Constitutional Court of Austria, Austrian model, constitutional review, European model of constitutional adjudication.

Розділ 2

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 352.075:93/94 (477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-38

М. А. ВЕРХОТУРОВА

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ У ГЕТЬМАНЩИНІ

Відзначено, що в юридичному розумінні «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як перший Кодекс українського права не був державно-юридичним актом, втім, враховуючи його практичне застосування судовими установами Гетьманщини, його можна розглядати як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. Наголошено на основних джерелах написання «Прав» – козацькому звичаєвому праві, Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, німецькому міському праві й продовженні в кодексі традицій правового вирішення питання врегулювання суспільних відносин у сфері обігу зброї.

На підставі історико-правового аналізу тексту «Прав» зроблено висновок про те, що норми Кодексу регулювали суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї у адміністративній, кримінальній, цивільній, господарській галузях права, охоплювали оборонну сферу, процесуальні аспекти здійснення слідчих дій, порядок здійснення судочинства й виконання рішень суду. Сучасна національна законодавча база залишається недостатньо напрацьованою в контексті врегулювання цієї сфери суспільних відносин й потребує суттєвого вдосконалення. Врахування історико-правових традицій нормативно-правового врегулювання обігу зброї при вирі-

* *ВЕРХОТУРОВА Мар'яна Андріївна* – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Науково-дослідного інституту публічного права; ORCID: 0000-0002-9172-2310

шенні викликів сьогодення дасть можливість напрацювати ефективне сучасне національне законодавство.

Ключові слова: *обіг зброї, «Права, за якими судиться малоросійський народ», правове регулювання, норми права, пам'ятки права.*

Verkhoturova Mariana. **«The Laws by which the Malorosian people are judged» of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate**

The article is focuses on the study of the first Code of Ukrainian law "The Laws by which the Malorosian People are judged" of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate. It is noted that in the legal sense, the "Laws" were not a state-legal act, however, taking into account their practical application by the judicial institutions of the Hetmanate, we consider it possible to consider the document as a source of legal regulation of the arms circulation in Ukraine. The main sources of the writing of the "Laws" are emphasized, namely, Cossack customary law, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia and Samogitia, German municipal law and the continuation in the code of traditions of legal solutions to the issue of regulating social relations in the sphere of arms circulation.

Based on a thorough historical and legal analysis of the text of the "Laws", it was concluded that the norms of the code regulated social relations connected with the arms circulation in the administrative, criminal, civil, and commercial branches of law, covering the defense sphere, procedural aspects of conducting investigative actions, the procedure for conducting legal proceedings and the execution of court judgments. The modern national legislative framework remains insufficiently developed in the context of regulating this sphere of social relations and requires significant improvement. Taking into account the historical and legal traditions of the legal regulation of the arms circulation when solving today's challenges will make it possible to develop effective national legislation.

Key words: *arms circulation, "Laws by which the Malorosian People are judged", legal regulation, legal norms, monuments of law.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України потреба вдосконалення українського національного законодавства у сфері обігу зброї стає питанням національної безпеки. Історико-правовий аналіз пам'яток права, які регулювали суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї, дасть змогу зрозуміти ефективність тих чи інших норм права, що, в свою чергу, з урахуванням викликів сьогодення, дасть можливість імплементації позитивного історичного досвіду в сучасне законодавство.

Мета дослідження. Метою статті є історико-правовий аналіз першого Кодексу українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ», 1743 року (далі – «Права») як джерела правового регулювання обігу зброї у Гетьманщині, що дозволить зрозуміти історичне підґрунтя правового вирішення окресленого питання, а також виділити традиційні для українських земель сфери правового регулювання обігу зброї.

Основні результати дослідження. Актуальність обраної проблематики обумовлюється тим, що, хоча в українській та зарубіжній історіографії питанню дослідження різних аспектів «Прав» присвячено чимало уваги, зокрема такими вченими, як Ю. Шемшученко, К. Вислобоков, О. Вовк, І. Бойко, О. Гуржій, В. Карпічков, Т. Остапенко, М. Слабченко, А. Ткач, М. Чубатий, К. Марисюк, О. Блажівська, І. Мищак, Ю. Дмитришин, М. Шепітько, В. Кульчицький та ін., проте історико-правовий аналіз пам'ятки українського права XVIII століття саме як джерела правового регулювання обігу зброї не здійснювався.

Перше ґрунтовне дослідження «Прав» здійснив видатний історик права О. Кістяківський, опублікувавши текст документа спочатку частинами у «Київських університетських ізвєстіях», а у 1879 році – повне його видання. М. Слабченко, Н. Василенко, О. Малиновський, М. Товстолис, І. Теліченко досліджували окремі аспекти створення, застосування й власне тексту «Прав» у період з 1880-х до 1940-х років. Аналіз та публікацію тексту «Прав» у Записках Наукового Товариства імені Шевченка здійснив у 1949 році А. Яковлев, зазначивши, що в умовах російського царського режиму було вкрай важко займатися дослідами історичних пам'яток українського права, внаслідок чого значення пам'ятки є недооціненим. Повну публікацію тексту «Прав» та коментарі до нього у 1997 році здійснили вчені Інституту держави і права імені В.М. Корецького та Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; вказаний текст ми й використовували в цьому дослідженні [1].

Свідченням відображення національних правових традицій вважаємо те, що одним із джерел написання «Прав» стало українське звичаєве право. Щодо того, як діяти у випадку, коли відсутній артикул, який би нормував певну проблемну ситуацію, Кодифікаційна комісія зазначала: «судді, дотримуючись справедливості,

мають судити по совісті й за прикладом інших християнських прав, а також раніше вирішуваних цим же правом … Можуть судити по добрих звичаях через довгий час уживаних, які закону Божому, цивільним правам і чистій совісті не суперечать, бо такі звичаї силу права мають». Про європейський характер «Прав» свідчить те, що джерелами для їх написання були Статути Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського і польські переробки збірників німецького феодального права [1, с. IX]. Додатковими джерелами «Прав» були нормативно-правові акти гетьманської адміністрації: універсали, інструкції, розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії та договори українських гетьманів із московськими царями від 1654 року [2].

Для «Прав» характерні усі ідейні компоненти уявлень про уклад суспільства Модерної доби, – релігійний характер, традиціоналізм, ієрархічна основа побудови соціуму, перевага типового над індивідуальним, значна роль символічного, вагомий формальний авторитет права. «Міра честі », як індикатор визначення норм поведінки для різних соціальних станів, спиралася на традиційне сприйняття колективної соціальної ролі й місця, переважаючи над ситуативним індивідуальним. Ієрархічний поділ суспільства передбачав також градацію прав і свобод відносно «тутешніх» і чужинців [1, с. XXXVIII-XXXIX]. На нашу думку, неутвердження «Прав» російською царською адміністрацією впродовж тривалого часу є історичним свідченням намагання установити власну правову систему на теренах України. З іншого боку, нерішучість козацької старшини в проведенні правової реформи й уведенні «Прав» в дію в подальшому спричинила відсутність національного законодавчого підґрунтя для опору при ліквідації державності Гетьманщини.

Відзначимо, що в юридичному розумінні «Права» не були державно-юридичним актом, втім, враховуючи їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини, вважаємо за можливе розглядати документ як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. Соціокультурне сприйняття зброї на теренах України у другій половині XVIII століття відзначалося невід'ємністю її побутування в повсякденні, що, в свою чергу, віддзеркалювалося у законодавстві. В даній роботі під обігом зброї ми розуміємо сукупність суспільних процесів і соціально-правових відносин під час виробництва, ремонту, купівлі-продажу, від-

чуження або набуття права власності, транспортування, зберігання, застосування і колекціонування зброї.

Аналізуючи норми «Прав», що стосувалися суспільних відносин у сфері обігу зброї, бачимо, що вони охоплювали адміністративну, кримінальну, цивільну, господарську галузі права, регулювали обіг зброї в оборонній сфері, під час процесуальних аспектів здійснення слідчих дій, порядку здійснення судочинства й виконання рішень суду. Глава III «Про найвищу честь і владу монаршу» арт. 2, «Про злочини проти майна государя» п. 7 встановлювала заборону на вивіз із держави військової зброї, заліза, стріл, пороху, селітри, свинцю та інших воєнних припасів для людей і скота, чи будь-якого іншого майна, яке міг би використати противник, й визначала покарання за такі діяння у вигляді смертної кари шляхом відрубування голови й конфіскації майна на користь государя [1, с. 44]. Арт. 9 «Про поводження чинів при дворі государя» визначала правила поведінки при дворі государя, зокрема й правила носіння і застосування зброї. Відповідно до п. 4 вказаної глави, якщо в присутності государя шпагу, шаблю чи іншу зброю хтось дістав би й наніс поранення комусь, той мав бути притягнений до відповідальності у вигляді смертної кари шляхом відрубування голови, а потерпілому призначалась матеріальна компенсація у вигляді платежу з майна нападника [1, с. 53]. П. 5 розширював положення п. 4: у випадку смерті потерпілого від нанесеної рани убивця «живота і честі позбавляється», а виплати негайно отримували діти чи родичі убитого. П. 6 встановлював покарання за погрозу застосування зброї – «обнажившь оружіє» без нанесення тілесних ушкоджень у присутності государя у вигляді відрубування руки. П. 7 забороняв погрозу зброєю «…у фортеці, в палатах чи у дворі не в присутності государя…», тобто на всій території маєтності государя, але не у його присутності, й встановлював покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном на три місяці. П. 8 встановлював покарання у вигляді відрубування руки нападнику і сплати матеріальної компенсації постраждалому за нанесення тілесних ушкоджень на території маєтності государя не у його присутності [1, с. 53]. П. 9 визначав, що у випадку нанесення важких тілесних ушкоджень при дворі нападник підлягав арешту незалежно від його статусу і мотивів нападу, й мав залишатися під арештом, доки потерпілий одужає, або помре. У випадку одужання потерпілого нападнику при-

значалося покарання у вигляді відрубування руки. У випадку смерті потерпілого нападник підлягав смертній карі, а родині потерпілого виплачувалася матеріальна компенсація з майна нападника. П. 10 визначав, що у випадку нанесення поранення або убивства в присутності государя поза межами двору, а саме у місті, на вулиці, в полі, чи у якомусь домі, нападник підлягав такому ж покаранню, як у випадку вчинення таких діянь на території двору государя [1, с. 53-54]. Відповідно до п. 11 у випадку втечі нападника до арешту чи з-під арешту його оголошують у розшук й притягають до відповідальності за вчинені діяння згідно з нормами пунктів 4–10, при цьому родичі не несли відповідальності за вчинені винуватим дії, також стягувалися матеріальні виплати на користь потерпілого з майна нападника.

Арт. 10 «Про неходіння з непристойною зброєю для стрільби, з мушкетом, луком при дворі государя і про покарання таких злочинців» повністю присвячена регулюванню правил носіння стрілецької зброї. Так, п. 1 визначав, з якою зброєю можна було ходити в місті, де був присутній государь, і гласив, що якого хто б не був чину чи звання, окрім караульних, в дворі государя, в палатах і у місті, в якому перебував государь, забороняється носити при собі мушкети, пістолети, лук чи іншу стрілецьку зброю. Заборона не поширювалася на шпаги, палаші, кортики і шаблі. Якщо хтось приїжджав до міста чи місця, де знаходився государь, то він мав за містом розрядити («вистріляти») заряджену вогнепальну зброю, а після приїзду залишити зброю в місці розквартирування й не носити її при собі ні вдень, ні вночі й не стріляти з неї. П. 2 встановлював покарання у вигляді штрафу в розмірі п'ятнадцять рублів за порушення правил носіння стрілецької зброї, визначених п. 1 цього ж артикулу. Порушник мав знаходитися під арештом до моменту сплати штрафу. У випадку відсутності фінансової можливості виплатити штраф – призначалося покарання у вигляді дванадцяти тижнів арешту. Дозволялося носити незаряджену вогнепальну зброю і луки до зброярської майстерні. Відповідно до п. 3 у випадку нанесення поранення чи вбивства внаслідок стрільби в палатах чи при дворі государя стрілець підлягав покаранню у вигляді смертної кари шляхом відрубування голови. П. 4 визначав, що у випадку нанесення поранення пострілом у місці, де перебував государь, в місті, на вулиці чи у квартирі, стрілець мав нести

покарання у вигляді відрубаної руки, а пораненому призначалася подвійна виплата відносно його соціального статусу. Відповідно до п. 5 якби хтось когось застрелив у місці, де перебував государь, той честі (стану) позбавлявся і мав бути приведений до смертної кари шляхом відрубування голови. При цьому діти й нащадки убивці, якщо вони не причетні до злочину, покарання не несли, а діти й нащадки убитого отримували потрійну матеріальну виплату із майна нападника [1, с. 54-55].

Аналізуючи положення III глави, відзначимо, що правила носіння зброї у публічних місцях суворо регламентувалися – встановлювалася заборона на носіння стрілецької зброї як при дворі, так і в інших публічних місцях. Винятком були випадки, коли зброю, яка підлягала ремонту, необхідно було транспортувати до майстерні. Норми встановлювали покарання за погрозу застосування зброї, диференціюючи покарання відносно статуту осіб винуватця й потерпілого. Вищі міри покарання встановлювалися за убивства чи нанесення важких тілесних ушкоджень із застосуванням зброї. Відзначимо, що усі 5 пунктів арт. 10 глави III присвячені правовому регулюванню правил поводження зі стрілецькою зброєю. Заборона на носіння особистої холодної зброї не встановлювалася. Слід зазначити, що традиція розділення правил обігу вогнепальної та іншої стрілецької зброї й холодної зброї в історії українського права бере свій початок у II Статуті Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [3].

Глава V «Про службу державну військову і військовий порядок» регламентувала порядок несення воїнської служби і правила військового розпорядку. Перші 10 артикулів визначали загальний порядок несення воїнської служби. Арт. 11 «Кожен воїнського звання має з'явитися на стройовий огляд» п.1 регламентував правила проведення стройового огляду: при його проведенні командир мав вносити до реєстру військове майно, зброю і коня усіх, хто підлягав несенню військової служби [1, с.71]. Арт. 16 «Про позичання коня чи зброї для проходження військового огляду» визначав обов'язок усім, хто призваний для виконання військового обов'язку в поході, мати власну зброю, коня та інше необхідне військове спорядження, встановлював відповідальність за позичання зброї для проходження стройового огляду [1, с.74]. Арт. 20 «Про при-

блуд* в поході, покарання за затримання приблуд, знайдених речей і крадіжки» п.2 встановлював покарання за крадіжку коня чи зброї в поході. Якщо крадіжку вчиняла особа зі статусом, то як покарання вона позбавлялася чину, рядовому ж призначалося покарання на розсуд командира. Викрадені речі необхідно було повернути потерпілому [1, с. 76]. Отже, усі, хто знаходився в резерві й призивався на військову службу, зобов'язувалися мати власну зброю, котра обліковувалася й вносилася до реєстру, обов'язок ведення якого покладався на командира підрозділу, де мав нести службу резервіст. Викрадення коней чи зброї суворо каралося.

Глава VII «Про суди» регламентувала порядок здійснення правосуддя й правила поведінки в суді. Арт. 5 «Про безпеку суддів та інших чиновників під час суду» містив три пункти. П. 1: під час судового засідання ніхто не має права приходити до будівлі суду з вогнепальною зброєю, а саме з пістолетами, фузеєю (рушницею. – Авт.) та іншими її видами. Заборони на носіння в залі суду шаблі, шпаги, кортика чи іншої холодної зброї не встановлювалося. За порушення правил носіння стрілецької зброї в залі суду призначалося покарання на розсуд суду. П. 2 регламентував порядок дій у випадку нанесення тілесного ушкодження чи вбивства в залі суду. Зокрема, за нанесення тілесного ушкодження суддям чи іншим учасникам процесу встановлювалося покарання у вигляді відрубування руки й подвійної виплати потерпілому відповідно до його статусу. У випадку смерті потерпілого передбачалося покарання у вигляді смертної кари шляхом четвертування чи «іншою надзвичайною казнею казнити», а дітям і родичам убитого відповідно до його статусу призначалися подвійні виплати з майна убивці [1, с. 86].

Глава VIII «Про суди, суддів та інших персон до суду належних і про правовий порядок в ділах судових» регламентувала процесуальні аспекти судочинства. Арт. 24 «Про кару і казнь тих, хто б когось в суді поранив» регламентував порядок покарання і страти судимих, які вчинили словесний чи фізичний напад або убивство під час розгляду справи стосовно іншого вчиненого ними злочину в судовому засіданні. Відповідно до п. 1, якщо під час судового засідання підсудний вчиняв словесну перепалку й ображав присут-

---

* кінь чи інша тварина, яка відбилась від підрозділу чи власника.

ніх в залі суду, то він підлягав шеститижневому арешту. У випадку вчинення бійки підсудним з особами, присутніми в залі суду, без нанесення тілесних ушкоджень він підлягав шеститижневому арешту, а іншій стороні мав виплатити дванадцять рублів. У разі, якщо під час судового засідання підсудний погрожував зброєю, не поранивши нікого, він підлягає покаранню у вигляді відрубаної руки, а у випадку нанесення поранення зброєю чи вчинення убивства – призначалося покарання у вигляді смертної кари [1, с. 141].

Глава IX «Про здійснення судочинства у різних випадкових справах й термінах здійснення судочинства» визначала порядок здійснення судочинства та терміни давності. Арт. 1 «Про насильне вигнання з спокійного поселення» регламентував правила покарання за діяння, пов'язані із насильницьким захопленням рухомого і нерухомого майна. П. 5: у випадку вчинення захоплення нерухомого чи рухомого майна із застосуванням зброї чи погрозою застосування зброї, таке майно має бути повернене законному власнику. За насильство чи нанесення поранення під час скоєння зазначених вище діянь потерпілому має бути виплачена фінансова компенсація відповідно до його соціального статусу. У разі убивства нападник ніс покарання у вигляді смертної кари, а нащадкам убитого виплачувався платіж відповідно до соціального стану убитого. У випадку виявлення інших обставин, зазначених в п. 5, діянь їх слід кваліфікувати за Главою XX, арт. 1.

Глава XIX «Про ліси, бори, рощі, гаї, бортні дерева, про звірині і рибні ловлі, озера, сінокоси, пожежі в пущі і полі, про диких звірів і птахів, гнізда соколині і лебедині, боброві гони, також про хоромні будівлі, сади, огорожі і всякі грунти, про пожежі в будинках і підпалювачів хуторових» регламетувала порядок користування лісами, борами, рощами та іншими природними угіддями, правила рибальства, мисливства, різного роду птахоловлі, нормувала садівництво, порядок устрою меж угідь та дії у випадках пожежі, установлювала покарання за підпали. Стосовно правил використання зброї дана глава мала опосередковану дію. Під опосередкованою розуміємо таку дію, між настанням кінцевих наслідків (юридичним фактом) якої наявний ще один або декілька юридичних фактів [4]. Наприклад, арт. 8 «Про ловлю дикого звіра» регламентував порядок мисливства на дикого звіра. П. 3 визначав: якщо б хтось послав стрільців чи ловців у чужі угіддя й ті вполювали

звіра й це було доведено, то власнику угідь мала бути виплачена сума, визначена арт. 9 глави XIX, й повернуто впольованого звіра. П. 4: якщо стрілець чи ловець самовільно в чужих угіддях вполює звіра й буде пійманий зі звіром, то він має постати перед судом, й доки не виплатить власнику угідь подвійної виплати за звіра згідно з арт. 9, глави XIX, мав залишатися під арештом. П. 5 визначав: якщо б хто підстрелив звіра на своїх угіддях, а звір би утік на чужі угіддя й там був добитий, то звір має бути розділений порівну між власниками угідь. При цьому дозволялося із собаками у будь-який час полювати за вовком, лисицею чи зайцем в чужих полях чи рощах, у процесі ловлі звіра не завдаючи шкоди там посіяному чи вирощуваному, при цьому дозвіл не поширювався на полювання в лісах, гаях, пущах [1, с. 339-340].

Аналізуючи норми пунктів 3-5 арт. 8 глави XIX, що опосередковано встановлювали правила користування зброєю під час полювання, бачимо, що обмежень стосовно видів зброї чи окремих дозволів на її застосування не встановлено. Мисливство обмежувалося виключно територіально з урахуванням прав власності на території.

Глава XX «Про гвалти, насилля, напади, убивства, побої, каліцтва, рани, розбої, безчестя, про казні і покарання за такі діяння, також про головщини і платежі за голову, про каліцтва на суглобах, які спричинили ушкодження рухового апарату, за побої і безчестя шляхти і воїнського звання та інших людей» врегульовувала питання виключно у площині кримінального права. Зокрема, арт. 8 «Про вбивства, рани, побої господарів від служників або чиновників від підлеглих чи непідлеглих», п. 1: якщо б служник навмисно ударив господаря й убив його, то він мав бути приведений до смертної кари шляхом четвертування. Якщо ж служник не убив, а тільки ранив господаря, то він має бути приведений до смертної кари шляхом відрубування голови. Якщо ж служник ударив господаря, погрожував зброєю чи замахнувся якимось предметом, то йому призначається покарання у вигляді відрубаної руки чи інше публічне покарання залежно від складності ситуації. Такі ж норми застосовувалися відносно зазначених у п. 1 діянь щодо кріпаків і їх власників. П. 2 цього ж артикулу визначав: якщо хтось убив або ранив командира свого чи будь якого чиновника, нижчого за потерпілого звання, або побив його, погрожував зброєю чи яки-

мось предметом замахнувся, то він мав бути приведений до казні чи покараний відповідно до норм п. 1 арт. 8. За нанесені рани і збитки потерпілому мало бути призначене відшкодування згідно з нормами глави XX арт. 46 [1, с. 354].

П. 1 арт. 9 «Про вбивства і рани незвичайною зброєю вчинені» визначав: якщо б хтось будучи в злості чи гніві ножем, кинджалом чи іншою незвичною зброєю когось убив чи ранив й це було доведено в суді, то нападнику присуджувалося покарання у вигляді відрубаної руки й голови. Родичам убитого чи потерпілого відносно його статусу призначалися виплати з майна нападника. Тобто цей пункт регламентував вчинення злочину в стані афекту із застосуванням зброї. П. 2 розширював положення п. 1 арт. 9: якщо хтось із незвичною зброєю наніс потерпілому важкі поранення, які в подальшому будуть потребувати тривалого лікування чи призведуть до інвалідності, то нападник підлягав покаранню у вигляді відрубування руки й мав виплатити пораненому грошову компенсацію відповідно до його стану. П. 1 арт. 10 «Про вбивства і рани таємно нанесені»: якщо хтось умисно, таємно або ненавмисно вночі або вдень, а саме в дорозі з-за куща, з-за плоту, в місті чи селі, на вулиці чи в будинку крізь двері або вікно чи іншим «прихованим» способом стрілою чи будь-якою іншою зброєю убив когось, або сплячого чи на зібранні народному, ножем, кортиком або будь-чим таємно умертвив й був пійманий, а злочин цей був доведений, то убивця мав бути немилосердно страчений четвертуванням, а родині убитого відповідно до його стану з майна нападника виплачувалася подвійна виплата. П. 2 визначав покарання за нанесення поранення описаними в п. 1 способами у вигляді казні шляхом відрубування голови й подвійної виплати пораненому відповідно до його стану [1, с. 355].

Арт. 18 «Про отрути» встановлював покарання за злочини із застосуванням отрути. В контексті нашого дослідження розглядаємо отруйні речовини як хімічну і біологічну зброю залежно від їхнього походження. П. 1 встановлював покарання за вбивство із застосуванням отруйних речовин для чоловіків – смертну кару у вигляді четвертування, для жінок – смертну кару у вигляді закопування живцем в землю, спадкоємцям убитого призначалася виплата з майна убивці у розмірі відносно його належності до стану. П. 2: якщо б хтось помер від отруєння без явних доказів, що вка-

зували б на вбивцю, а позивачі (спадкоємці, родичі. – *Авт.*) мали підозру на когось, хто мав суперечку чи ворогування з убитим, і під час обшуку в нього були знайдені куплені отруйні речовини чи таємно приготовані, то слід передати інформацію до суду, й суд мав його судити згідно положень глави XXV «Про людей, які мали судові приводи по кримінальних справах, хто якому допиту підлягає чи не підлягає, також про смертну кару і екзекуцію над винуватцем, про палачів і катів та про порядок ведення в судах книг» (арт. 3, 4 та 6). У випадку доведення провини нападника слід було судити за нормами п. 1 арт. 18, й родині потерпілого призначалася виплата відповідно до цього ж пункту. П. 3 визначав: якщо від отрути потерпілий не помер, а лише захворів, то отруйника приводили до смертної кари шляхом відрубування голови, якщо потерпілий на цьому наполягав, також потерпілий отримував фінансову виплату від нападника. Якщо ж потерпілий не наполягав на покаранні шляхом смертної кари, то нападнику відрубували руку й він мав виплатити компенсацію у відповідному статусу потерпілого розмірі. Якщо ж потерпілий не наполягав і на відрубуванні руки, то нападник мав виплатити йому повну суму платежу відповідно статусу потерпілого й приводився до «жорстокого покарання». Так само слід було чинити у випадках вчинення інших злочинів, коли потерпілий не помирав. Згідно з п. 4, якщо б хтось комусь радив купити отруту чи сам її купляв чи зберігав з метою вчинення злочину, але не вчинивши його, той мав бути покараний згідно з п. 3 арт. 18. Відповідно до п. 5, якщо отруйну речовину купив чи зберігав у себе той, хто раніше не був підозрюваним у вчиненні отруєння чи іншого злочину, й за нього поручиться свідок, чи він під присягою скаже, що отруйна речовина була куплена чи зберігається для інших потреб, то у такому випадку підозрюваний мав бути звільнений від усіх покарань. П. 6 встановлював заборону на продаж на ярмарках чи інших торгах отруйних речовин без урядового дозволу і поруки поважних людей. У випадку порушення заборони порушник мав сплатити «жорстокий» штраф [1, с. 361-362]. Вважаємо, що дана глава відображала побутування отруйних речовин у Гетьманщині поряд з іншими видами зброї, що, в свою чергу, викликало потребу правового регулювання правил поводження із ними. Таким чином, норми «Прав» встановлювали покарання за незаконний продаж, придбання, перевезення та зберігання

отруйних речовин. При цьому були виділені окремі положення, що визначали злочини із затосуванням отруйних речовин та встановлювалося покарання за їх здійснення.

П. 3 арт. 26 «Про сварки і драки» визначав: у випадку бійки при свідках, якщо один із її учасників був убитий, то той, хто убив чи рушницею погрожував, нападав на убитого й словами дражнив його, до того ж у нього було знайдено закривавлену зброю чи інше знаряддя, мав бути поданий у розшук і приведений до покарання як убивця згідно з відповідними артикулами цієї ж глави. Втім, якщо зазначені докази були відсутні, то така особа звільнялася від покарання. Згідно з п. 3 арт. 30 «Про вбивства і рани через оборону служителями чи іншими людьми вчиненими» якщо хтось невинний був випадково убитий під час самооборони, застрелений з рушниці чи із застосуванням іншої зброї самооборони й свідки це засвідчать, то той, хто убив, звільнявся від смертної кари, але мав виплатити родичам убитого суму згідно його стану. П. 1 арт. 34 «Про оборону»: під час оборони від нападу слід було дотримуватися міри необхідної оборони. Це означало, що коли нападник зі зброєю, то й оборона могла бути із застосуванням зброї. Якщо нападник був без зброї, то й оборонятися слід було без зброї. Проте, якщо сили не рівні й нападник без зброї може завдати сильної шкоди життю чи здоров'ю, то потерпілому для оборони слід зброю застосовувати. Арт. 35 «Про вбивства й поранення на поєдинках і про кулачний бій» встановлював сувору заборону проведення дуелей та кулачних боїв незалежно від можливих причин їхнього проведення та статусу учасників. П. 1 забороняв будь-які жорстокі поєдинки незалежно від соціального статусу учасників чи можливих причин їх виникнення із застосуванням пістолетів, шабель чи іншої зброї. Причини виникнення спору необхідно було з'ясовувати у суді. П. 1 арт. 39 «Про недопомогу в злодіянні» забороняв допомагати зброєю, грошима чи порадами у підготовці до вбивства чи будь якого іншого злочину. Арт. 44 «Про тих, що звільняються від смертної кари і покарання за вбивство чи поранення, про недієздатних внаслідок набутих чи від народження наявних психічних захворювань та інших осіб, що не підлягають смертій карі» (п. 5) забороняв будь-кому давати недієздатній особі зброю чи інший предмет, яким можна було нанести тілесні ушкодження чи спричинити убивство [1, с. 380-384]. Така ж норма діяла й у

Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [3, 6].

Арт. 45 «Про випадкові вбивства і поранення» (п. 1), окрім іншого, визначав, що під час полювання на птицю чи звіра й вчинення випадкового пострілу, що спричинив убивство, у випадку, якщо стрілець покаявся в суді під присягою, то він звільнявся від покарання у вигляді смертної кари чи інших видів покарань й зобов'язувався виплатити родичам убитого виплату відповідно до статусу [1, с. 385]. П. 1-4, 7-12 Арт. 46 «Про смертельне вбивство, головщини або платежі за голову, також про відсікання и пошкодження суставів, каліцтва, рани навмисно нанесених, також про безчестя і обов'язки чи платежі за це духовного, шляхетського чи військового звання людей» встановлювали покарання за різні види тілесних ушкоджень, застосування зброї згадано опосередковано, шляхом опису можливих видів тілесних ушкоджень. Тоді як у п. 5 описано власне різні види зброї та можливі наслідки її застосування: «Якщо хтось навмисно і усвідомлено шляхтича чи воїнського звання людину вдарить у голову … або підстрелить, мечем або штиком чи будь яким іншим знаряддям сильно ударить, від чого б глибока рана залишилася, чи куля від стрільби чи метал у тілі залишився …», встановлювалося покарання за такі діяння у вигляді виплат головщини, виплат за нанесення різноманітних тілесних ушкоджень чи арешту нападника. У п. 6 перелічені інші види зброї: «Якщо хтось шляхтича чи воїнського звання людину навмисно з наругою ударив києм, кістенею, плетьми, батогами чи різками, чи яким іншим знаряддям, той має сорок вісім рублів заплатити за бій й відсидіти під арештом дванадцять тижнів. Якщо ж хтось звичним до бою знаряддям (зброєю – *Авт.*) наніс легкі тілесні ушкодження шляхтичу чи воїнського звання особі, той має виплатити потерпілому двадцять чотири рублі й відсидіти шість тижнів під арештом».

Привертає увагу розділення видів ударної зброї – кістеней, батогів від «звичного до бою знаряддя», тобто традиційних для періоду написання «Прав» видів холодної зброї (меч, шабля, корд та ін). Оскільки вогнепальна зброя у всіх артикулах «Прав» виділена окремо, ми не вважаємо, що вона могла підпадати під означення «звичного до бою знаряддя» [1, с. 385]. Важливо зазначити, що

вказані злочини співзвучні з тими, які згадані у Статутах ВКЛ [5, с.81-82].

Глава XXV «Про підозрюваних людей у кримінальних справах, які допиту і тортурам не підлягають, а які підлягають. Також про смертні екзекуції і про палачів чи катів та про ведення в судах чорних або протестних книг» визначає, зокрема, допустимість доказів, порядок проведення допиту та ін. Зброя згадана у арт. 4, п. 2, а саме: «Знаки (докази – *Авт.*) в злочинах, за якими підозрюваний підлягає допиту і тортурам. 1) Якщо б хтось в убивстві був підозрюваний і утік з місця злочину, а у нього знайшли одяг, зброю чи інші речі убитого і він не міг би пояснити, як у нього опинилися ці речі …». Арт. 5, п. 1, регламентував порядок допиту підозрюваного й вказував на обов'язковість питання про застосовану зброю чи інше знаряддя убивства. Арт. 12 регламентував порядок здійснення смертної кари, в п. 3 було прописано, що кат зобов'язаний був при виконанні смертної кари використовувати саме ту зброю чи знаряддя, яка зазначена судом при призначенні покарання.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки: перший кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року містить норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї у адміністративній, кримінальній, цивільній, господарських галузях права, охоплюють оборонну сферу, процесуальні аспекти здійснення слідчих дій, порядок здійснення судочинства й виконання рішень суду. Особливістю «Прав» є розділення зброї на холодну і стрілецьку, зокрема при вирішенні правових питань щодо правил носіння зброї в громадських місцях. При цьому заборона на носіння зброї в царських палацах, на прилеглих до них територіях або місцях перебування царя та в будівлі й залі суду не поширювалася на особисту холодну зброю, втім діставання її з піхов не дозволялося.

Норми «Прав» регулювали процедуру ввозу-вивозу різних видів зброї та боєприпасів військового призначення, встановлювали правила військового обліку резервістів на вимоги щодо наявності власної зброї й захисного озброєння, унормували порядок їх обліку.

В документі значну увагу приділено порядку носіння зброї в громадських місцях, при цьому встановлені роздільні правила

для носіння холодної й стрілецької зброї. Зокрема, в присутності вищого політичного керівництва дозволялося носіння особистої холодної зброї, проте у випадку її діставання з піхов встановлювалося кримінальне покарання у вигляді арешту, носіння стрілецької зброї заборонялося.

Норми «Прав», що регулювали порядок носіння зброї в громадських місцях, є свідченням значного суспільного запиту на встановлення правил поводження зі зброєю. Норми регулювали порядок застосування зброї під час полювання й встановлювали покарання у вигляді штрафів та конфіскації здобичі за їх порушення. Норми Кодексу детально регулювали діяння, пов'язані із застосуванням зброї зі злочинними намірами, при цьому покарання могло диференціюватися залежно від соціального стану винуватця чи потерпілого. Норми, які регулювали побутові сварки і бійки із застосуванням зброї, виділені в окремий розділ. Окремі норми прямо забороняли проведення дуелей та інших поєдинків із застосуванням зброї. Регулювалися також правила обігу отруйних речовин, у тому числі у випадках їх застосування як зброї.

Важливо зазначити, що «Права» продовжили традиції правового регулювання обігу зброї на теренах України, які були закладені у Руській Правді, Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, звичаєвому праві. «Права» не містять норм, які б регулювали порядок виробництва, купівлі та продажу зброї. Це, на нашу думку, пов'язане із тим, що зазначені відносини нормувалося маґдебурзьким правом [8].

Як і сучасний Кримінальний кодекс України, «Права» визначали, які суспільно небезпечні діяння були кримінальними правопорушеннями і які покарання засосовувалися до осіб, що їх вчинили. В контексті правового регулювання обігу зброї норми «Прав» встановлювали покарання за злочини, вчинені із застосуванням зброї чи погрози її застосування. При цьому слід відзначити, що окремі пункти артикулів присвячені виключно злочинам, пов'язаним із застосуваням вогнепальної та іншої стрілецької зброї. Відповідальність за вчинення тих чи інших злочинів із застосуванням зброї градуювалася не лише за принципом тяжкості, а й за становою належністю винуватців і потерпілих. Як і сучасний Кримінальний процесуальний кодекс України, «Права» нормували порядок здійснення кримінального провадження, права і обов'язки

його учасників, регламентували правила здійснення судочинства, права і обов'язки суддів та інших учасників судового процесу.

Отже, в історії українського права проблема правового регулювання суспільних відносин у сфері обігу зброї має ґрунтовний фундамент, зокрема у першому Кодексі українського права «Права за якими судиться малоросійський народ». При вдосконаленні сучасної національної нормативної бази доцільно враховувати історико-правові традиції українського права.

1. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с. **2.** Остапенко Т. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики.* 2014. Вип. 51. С. 440-446. **3.** Верхотурова М. Законодавство Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. Т. 1. № 89. С. 17-25. **4.** Тимошенко Д. Класифікація причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві України. *Право та інновації.* 2016. № 1 (13). С. 228-232. **5.** Шепітько М. В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с. **6.** Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів. Наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text **7.** Верхотурова М. Магдебурзьке право як чинник розвитку зброярської галузі на теренах України. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Публічне управління та адміністрування. Випуск 97 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2025. С. 18-29.

References

1. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; Uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; Red. kol.: O. M Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im.

M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 1997. 548 s. *2.* Ostapenko T. «Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod» 1743 r. – vazhlyvyi etap systematyzatsii prava Ukrainy-Hetmanshchyny XVIII st. *Aktualni problemy polityky.* 2014. Vyp. 51. S.440-446. **3.** Verkhoturova M. Zakonodavstvo Velykoho kniazivstva Lytovskoho, Ruskoho i Zhemaitiiskoho yak dzherelo pravovoho rehuliuvannia obihu zbroi na terenakh Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Ser. Pravo. 2025. T. 1 № 89: S.17-25. **4.** Tymoshenko D. Klasyfikatsiia prychynno-naslidkovoho zviazku v trudovomu pravi Ukrainy. *Pravo ta innovatsii.* 2016. № 1 (13). S. 228-232. **5.** Shepitko M. V. Zlochyny u sferi pravosuddia: evoliutsiia pohliadiv ta naukovi pidkhody do formuvannia zasobiv protydii: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. 408 s. **6.** Pro zatverdzhennia Instruktsii pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovykh materialiv. Nakaz MVS Ukrainy vid 21.08.1998 № 622 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text **7.** Verkhoturova M. Magdeburzke pravo yak chynnyk rozvytku zbroiarskoi haluzi na terenakh Ukrainy. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Publichne upravlinnia ta administruvannia. Vypusk 97 / In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2025. S. 18-29.

Verkhoturova Mariana. **«The Laws by which the Malorosian people are judged» of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate**

The article is focuses on the study of the first Code of Ukrainian law "The Laws by which the Malorosian People are judged" of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate. It is noted that in the legal sense, the "Laws" were not a state-legal act, however, taking into account their practical application by the judicial institutions of the Hetmanate, we consider it possible to consider the document as a source of legal regulation of the arms circulation in Ukraine. The main sources of the writing of the "Laws" are emphasized, namely, Cossack customary law, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia and Samogitia, German municipal law and the continuation in the code of traditions of legal solutions to the issue of regulating social relations in the sphere of arms circulation.

It has been established that the norms of the "Laws" regulate the procedure for importing and exporting various types of weapons and ammunition for military purposes. They establish rules for military registration of reservists for the requirements for having their own weapons and defensive arms, and regulate the procedure for their registration. According to the results of the study of the text, it was found that the text of the "Laws" paid significant attention to the procedure for carrying weapons in public places, while separating rules that

were established for carrying cold weapons and small arms. In particular, in the presence of the highest political leadership, the carrying of personal cold weapons was allowed, but in the case of removing it from the sheath, a criminal penalty in the form of arrest was established, and the carrying of small arms was prohibited. The legal norms that regulated the rules for handling weapons in the courthouse and during a court session were studied. In the author's opinion, the detailed norms of the "Laws" that regulated the procedure for carrying weapons in public places are evidence of a significant public demand for establishing rules for handling weapons. The attention is focused on the fact that the norms of the «Laws» regulated the procedure for using weapons during hunting and established penalties in the form of fines and confiscation of prey for their violation. It is noted that the norms of the Code regulated in detail the actions related to the use of weapons with criminal intent, while the punishment could be differentiated depending on the social status of the perpetrator or the victim. Based on the study of the text, it was established that the norms that regulated domestic quarrels and fights with the use of weapons are allocated in a separate section. An analysis of the provisions of the «Laws» that regulated the rules for the circulation of poisonous substances, including in cases of their use as weapons, was carried out. Attention is drawn to the norms of the Code that directly prohibited duels and other fights with the use of weapons.

Based on a thorough historical and legal analysis of the text of the "Laws", it was concluded that the norms of the code regulated social relations connected with the arms circulation in the administrative, criminal, civil, and commercial branches of law, covering the defense sphere, procedural aspects of conducting investigative actions, the procedure for conducting legal proceedings and the execution of court judgments. The modern national legislative framework remains insufficiently developed in the context of regulating this sphere of social relations and requires significant improvement. Taking into account the historical and legal traditions of the legal regulation of the arms circulation when solving today's challenges will make it possible to develop effective national legislation.

Key words: arms circulation, "Laws by which the Malorosian People are judged", legal regulation, legal norms, monuments of law.

УДК 340.15(477.4)»1831/1840»
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98- 57

А. В. ШЕВЧУК

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПРИДУШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Досліджено трансформацію судової системи України після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. як складову загальноімперської політики уніфікації. Аналізується еволюція від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в російську судову систему судових посадовців та запровадження їх призначення, ліквідація підкоморських та межових судів, витіснення польської мови та норм Третього Литовського статуту. Показано, що реформа супроводжувалася підвищенням майнового цензу для дворянських виборів, каральними заходами проти учасників повстання та селективною політикою щодо лояльної шляхти. Судова реформа стала інструментом не лише правової уніфікації, а й політичного контролю та культурної асиміляції.

Ключові слова: *судова система, Правобережна Україна, польське повстання 1830–1831 рр., правова уніфікація, російська імперія, шляхта.*

Shevchuk Andrii. **The transformation of the judiciary in right-bank ukraine after the suppression of the polish uprising of 1830–1831**

The article examines the transformation of the judicial system in Right-Bank Ukraine after the suppression of the Polish uprising of 1830–1831 as part of the empire-wide policy of unification. It analyzes the evolution from "controlled autonomy" to full integration into the Russian judicial system during the period from 1831 to 1840. The key changes included: the abolition of the election of certain judicial officials and the introduction of their appointment by the state; the liquidation of pidkomorski (subcomorial) and land courts (land boundary courts); and the suppression of the Polish language and the norms of the Third Lithuanian Statute. The reform was accompanied by an increase in the property qualification for participation in noble elections, punitive measures against participants in the uprising, and a selective policy towards the loyal nobility. Thus, the judicial reform became an instrument not only of legal unification, but also of political control and cultural assimilation.

© *Шевчук Андрій Володимирович* – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту державного університету «Житомирська політехніка»; ORCID: 0000-0001-9023-5214; e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

Key words: *judicial system, Right-Bank Ukraine, Polish uprising of 1830–1831, legal unification, russian empire, nobility.*

Вступ. Західні губернії російської імперії, інкорпоровані до складу держави наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої, до Листопадового повстання 1830–1831 рр. характеризувалися особливим адміністративно-правовим статусом у рамках абсолютистської монархії Романових. Специфіка соціоетнічної структури цього регіону, зокрема правобережних губерній (Київської, Подільської та Волинської), що включала домінуючу польську шляхту, переважно єврейське міщанство та українське кріпосне селянство, обумовлювала необхідність виваженої політики як центральної влади, так і локальних адміністраторів.

У системі засобів досягнення консенсусу між імперською владою та регіональними елітами особливе місце посідала судова влада. Якщо з перспективи Санкт-Петербурга судочинство розглядалося як другорядний інструмент управління, поступаючись адміністративним важелям, то для місцевої шляхти, звиклої до автономного вирішення правових суперечок у рамках традиційного судового процесу, юридична сфера становила один із фундаментальних елементів соціального буття.

Механізм інституційного узгодження інтересів реалізовувався через збереження окремих елементів правової спадщини Речі Посполитої поряд із гарантуванням майнових прав, участю в електоральних процедурах та доступом до цивільної служби. Інтеграція місцевої шляхти до формування судових інституцій першої (повітові та підкоморські суди) та другої (губернські головні суди) інстанцій, залучення адвокатури до судових процесів та застосування норм Третього Литовського статуту створювали ілюзію збереження традиційної правової автономії.

Водночас реальна практика судочинства характеризувалася жорстким контролем з боку імперської адміністрації через систему обов'язкового звітування, процедуру затвердження кадрових призначень губернською та центральною владою, а також специфічний механізм винесення та ратифікації судових рішень. Така модель забезпечувала лояльність посадових осіб із числа регіональних еліт при збереженні зовнішніх атрибутів традиційного устрою.

Для широкого загалу зберігалася видимість польського впливу: участь шляхти в електоральних процесах, функціонування інституту адвокатури (забороненого у внутрішніх губерніях імперії), застосування артикулів Третього Литовського статуту та значний вплив на соціально-економічні процеси в регіоні. Проте така система «контрольованої автономії» суперечила уніфікаційному та бюрократизаційному курсу Миколи І.

Придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. ознаменувало кардинальну зміну імперської політики щодо західних губерній: ліквідацію польського політичного впливу, проведення «розбору» шляхти (верифікації дворянських привілеїв) та системне усунення місцевих еліт від управління краєм.

Метою статті є дослідження процесу трансформації судової системи Правобережної України в 1831–1840 рр. як складової загальноімперської політики уніфікації після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр., визначення основних напрямів реформування судових інституцій та з'ясування механізмів ліквідації елементів правової автономії регіону.

Для досягнення поставленої мети передбачається проаналізувати еволюцію судової системи Правобережної України від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в загальноімперську систему. Окрему увагу необхідно приділити дослідженню ключових етапів реформування після указу від 30 жовтня 1831 р., зокрема процесу перейменування судових установ та зміни принципів кадрового забезпечення від виборності до призначення. Важливим завданням є з'ясування ролі судової влади як інструмента покарання учасників повстання та визначення особливостей ліквідації останніх залишків річпосполитської традиції – підкоморських та межових судів. Необхідно також охарактеризувати зміни в дворянському самоврядуванні, зокрема підвищення майнового цензу, та проаналізувати селективну політику влади щодо лояльних представників шляхти.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. До вивчення судової влади в російській державі та набутих імперією регіонах зверталося чимало дослідників – вітчизняних і зарубіжних, професійних істориків і правознавців, юристів-практиків. В аналізі історіографічного доробку нам видається доцільним виділити три традиційні етапи: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) пострадянський та в їх межах розглянути основні питання.

Запровадження судової реформи 1864 р. спонукало істориків розібратися з попередніми судами, вивчити їх практики та виявити вади, щоб вони не повторилися в нових статутах. Кроком уперед стали дослідження представників державної школи, найяскравішим з яких був О. Градовський, який позитивно оцінював станове судочинство та повноваження губернатора [1, с. 202, 225-228], хоча й критикував систему за залежність від адміністративної влади [2, с. 419-420, 435]. Г. Джаншиєв, критикуючи становий суд, звинувачував секретарів і суддів у хабарництві та виконанні вимог вищих чиновників [3, с. 11, 20]. І. Бєляєв переконував у величезному впливі губернатора на вибори суддівського корпусу та переконував у відокремленні судової влади від адміністративної [4, с. 649-650]. Натомість Д. Самоквасов сконцентрував увагу на невідокремленості адміністрації від суду, тяганині, повільності та свавіллі суддів [5, с. 581-582]. Й. Гессен показував заплутаність судочинства, тяганину, інквізиційний процес, залежність суддів від канцелярії [6, с. 8-16].

Радянські дослідники у своїх дослідженнях змушені були використовувати «класові» оцінки. І. Ємельянова негативно оцінювала роботу Сенату в системі судових органів та критикувала судові структури за хабарництво, шахрайство й зловживання [7, с. 23]. А. Дубровіна, характеризуючи судові органи в українських губерніях, стверджувала про встановлення «диктатури дворянства» через те, що у судах засідали дворяни. Критикувалася судова система за підпорядкованість губернаторові та губернському правлінню, за тяганину та підкуп канцелярського апарату [8, с. 77, 82-86]. П. Щербина, характеризуючи судову систему Правобережної України, вказував на її становість і можливість розглядати одні й ті самі справи різними судами, партикуляризм права, панування шляхти у судах. Головним недоліком він уважав нерівність людей перед законом через застосування до представників різних станів різних законів [9, с. 36-58]. Н. Єфремова, оцінюючи діяльність судів до реформи 1864 р., вказала на відсутність єдиної державної судової системи та засилля станових судів. Дослідниця звернула увагу на складності оскарження вироків чи рішень підвладних судів, громіздке діловодство, що призводило до тяганини, а також відсутність адвокатури [10]. М. Єрошкін переконаний, що, за винятком міських, провідну роль у судах відігравали чиновники з дворян та

дворянські судді й засідателі. Оцінюючи діяльність совісних судів, автор уважав їх безрезультатними. Дослідник висловив думку, що дореформені суди були додатками адміністрації та поліції [11, с. 179-181]. М. Коротких дійшов висновку про кризу судів, зокрема критикуючи механізм інквізиційного судочинства та непрофесійність посадовців і чиновників. Унаслідок цього спостерігався низький престиж юстиції у суспільстві [12, с. 12-28].

Серед пострадянських дослідників зупинимося лише на окремих, висновки яких мають важливе значення для розуміння складних процесів. Дослідники М. Долбілов [13, с. 18], Л. Горизонтов [14, с. 7-8], А. Каппелер [15, с. 67-68, 70] та Т. Снайдер [16, с. 151] у своїх працях доводять, що імперська влада в західних губерніях проводила адаптивну політику, намагаючись знайти компроміс з місцевими елітами, які чинили опір втраті своєї державної незалежності. А. Коробович переконаний, що Польське повстання 1830–1831 рр. прискорило рішення про повну організаційну та правову уніфікацію західних губерній з рештою територій російської імперії [17]. За твердженням Е. Тадена і М. Тадена, росія фактично не володіла необхідними кадровими та інституційними можливостями для проведення оперативної адміністративної, соціальної та правової інтеграції. Західні регіони відзначалися винятковою різноманітністю в етнічному, становому, конфесійному та політичному аспектах [18, p. 53]. Ф. Гілліс констатує, що «польське питання» створило для царської влади дилему. Воно, з одного боку, утвердило її в необхідності боротьби з націоналними та сепаратистськими настроями, а з іншого – змусило шукати інноваційні ідеологічні та інституційні рішення для згуртування лояльних громадян імперії навколо трону [19, p. 4].

О. Морякова, досліджуючи систему судочинства Миколи I, поряд з аналізом діяльності структур, окреслила спроби поліпшити стан справ у судовому відомстві. На час вступу на престол Олександра II система судочинства була дискредитованою та потребувала реформування [20, с. 131-132]. Б. Миронов переконаний, що дореформене (до 1864 р.) слідство діяло неефективно, суд працював повільно, але, судячи з невеликої кількості опротестованих вироків, досить справедливо. Причину цього він пов'язує із зацікавленням влади та суспільства у справедливості суду, а становість дозволяла забезпечувати судовий поєдинок між собі рівни-

ми [21, с. 56-57, 65]. За переконанням М. Бармака, судова мережа українських земель функціонувала як найменш ефективна частина російської управлінської системи в цьому регіоні, що пояснювалося формуванням її персонального складу на Правобережжі переважно з місцевої шляхти, котра демонструвала презирливе ставлення до обіймання виборних судових посад [22; 23]. В. Шандра, використовуючи широку джерельну базу, детально охарактеризувала процес становлення та юрисдикцію совісних судів. Дослідниця переконує, що суддівський корпус, формуючись під час виборів дворянами, міщанами та селянами, складався з гідних локальних діячів. Судові практики совісних судів дозволяють зрозуміти їх затребуваність [24]. О. Малишев, досліджуючи сирітські суди, відновлені в 1830-х рр., стверджує, що цей судовий орган не мав юрисдикційних повноважень [25, с. 59-72, 313].

Р. Вортман на основі архівних матеріалів переконує, що в першій половині XIX ст. негативне становище судової влади було пов'язане з недостатнім фінансуванням та браком кадрів. Суд захищав інтереси еліти, а судові посади були пожалуваннями дворянству в основному за військову службу. Підсудні не отримували юридичного захисту, інквізиційний процес був заплутаним [26, с. 96, 121-122, 404-411]. З цими висновками погоджувався й Е. Аннерс, додаючи, що організація суду була досить безладною, судді боялися губернатора, який мав велику владу над судом [27, с. 358-359]. Дж. Бербенк наголошує, що імперія підтримувала місцеві суди в обмін на сплату населенням податків [28].

Колективне дослідження фахівців Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України стало узагальнюючою роботою, що систематизує наукові студії та висвітлює основні засади функціонування судової влади на українських теренах у період їх перебування у складі російської імперії. Дослідники-правознавці обґрунтовують неухильність та активність уніфікаційних заходів пануванням в імперії концепції просвіченого абсолютизму, результатом чого стало знехтування місцевими історичними традиціями [29].

При написанні статті використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історико-правових методів. Основу методологічної бази становить історико-правовий метод, який дозволив простежити еволюцію судової системи Правобережної України в

хронологічній послідовності. Застосовано порівняльно-правовий метод для зіставлення особливостей судочинства за різних періодів та виявлення специфіки правового статусу західних губерній. Системно-структурний метод використано для аналізу трансформації судових інституцій у рамках загальноімперської системи. Методи джерелознавчого аналізу дозволили критично опрацювати архівні матеріали – укази губернських правлінь, протоколи судових засідань та розпорядження центральної влади. Інституційний підхід сприяв дослідженню механізмів взаємодії між центральною владою та регіональними елітами, а соціально-правовий аналіз – характеристиці впливу реформ на різні соціальні групи та визначенню особливостей селективної політики влади.

Виклад основного матеріалу. Інкорпорація правобережних територій до складу російської імперії внаслідок Другого (1793 р.) та Третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої призвело до змін у суспільно-політичному житті місцевого люду. Локальна шляхта звикла самостійно вирішувати свої справи, без вагомого втручання королівської влади *(додаток 1)*. Обрані судді самостійно формували свій апарат та за допомогою артикулів Третього Литовського статуту в спеціалізованих судах під час відкритого процесу за участі адвокатів виносили вироки, які могли бути оскаржені в Люблінському трибуналі, сформованому за участі місцевих виборних посадовців.

Додаток 1

Судова влада за часів Речі Посполитої

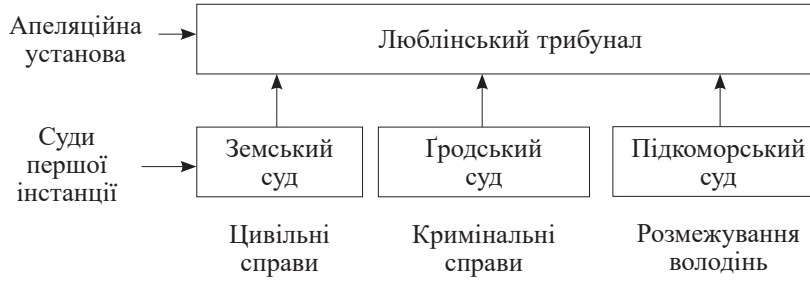

Для Катерини ІІ важливим елементом внутрішньої політики стала уніфікація системи державного управління та судочинства згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской

империи» 1775 р. Запроваджені на Правобережжі після короткого організаційного періоду, вони докорінно змінили всі досягнення річпосполитського судочинства: нівелювали незалежність безстроково обраних суддів, запровадивши трирічний період перебування на посадах, ліквідували інститут адвокатури, скасували спеціалізацію судів *(додаток 2).*

Додаток 2

Судова структура згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.

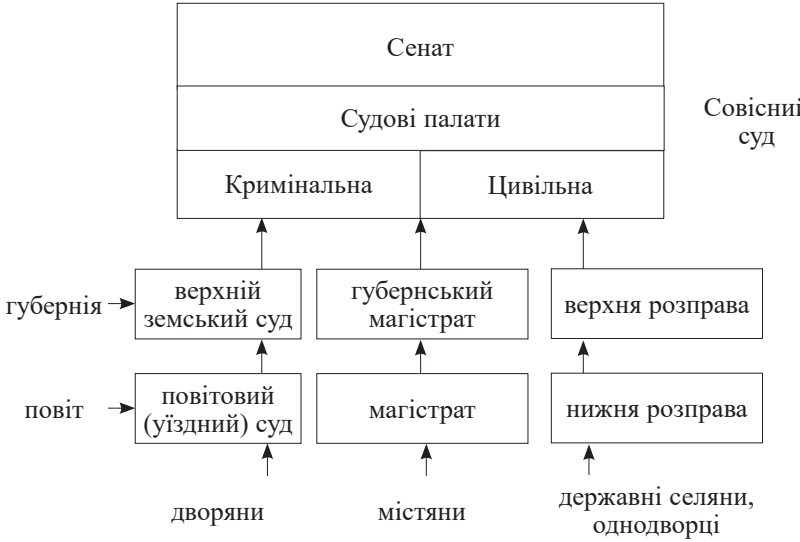

Прихід у 1796 р. до влади Павла I, який прагнув посилення влади та бюрократизації, призвів до трансформацій у судовій владі. На зміну громіздкій системі з великою кількістю апеляційних установ, що затягувало процес, та значним числом виборних посадовців було вибудовано більш «струнку» систему. Однак, потребуючи лояльності локальних еліт західних губерній, було відновлено окремі елементи колишньої річпосполитської системи: використовувався Третій Литовський статут, відновили інститут адвокатури та, частково, спеціалізацію судів, польську мову в судах першого рівня. При цьому було встановлено жорсткий контроль за обраними на три роки посадовцями, яких в умовах обов'язкового ревізування кри-

мінальних проваджень губернськими головними судами піддавали покаранням за помилки, обов'язковими були регулярні звітування та втручання губернських правлінь заради дисциплінувань судових установ, запроваджувалася бюрократизація їх діяльності. Як вже згадувалося, така правова автономія породжувала у еліти сподівання на збереження або навіть розширення їх впливу *(додаток 3)*. Політика Павла I була продовжена Олександром I. Проте Микола I, який потребував уніфікації та бюрократизації, ініціював подальші зміни у судовій владі на західних окраїнах імперії.

Додаток 3

Судова влада в Правобережній Україні (1797–1831 рр.)

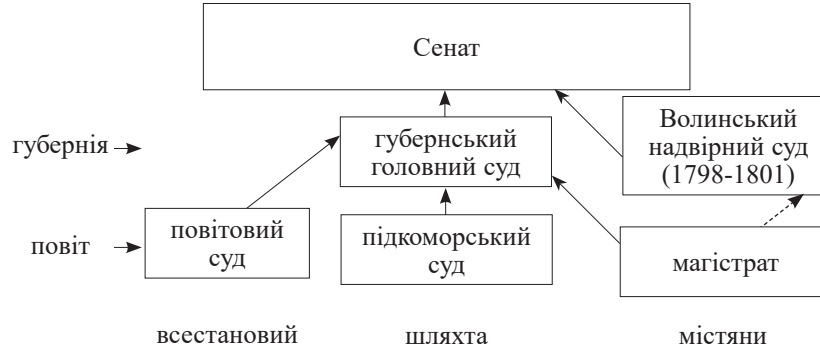

Листопадове повстання 1830–1831 рр., спрямоване на відновлення польської державності, знайшло часткову підтримку в середовищі правобережної шляхти. Окремі представники судових структур взяли участь у збройному виступі. У Брацлавському повітовому межовому суді колезький реєстратор І. Янушевський під час повстання відлучився, і місце його перебування станом на 1832 р. було невідомим. Суддя В. Бохенський також належав до повстанців, про що суд повідомив губернське керівництво [30, с. 197].

На етапі придушення повстання верховна влада почала використовувати судову владу для покарання учасників, у першу чергу в частині їхніх майнових прав. Вже 8 січня 1831 р. Новоград-Волинський повітовий суд отримав указ Волинського губернського правління про накладення заборони на маєтності (укладення купчих, дарувальних записів, заставних та інших документів, що

передбачали відчуження чи набуття майна для тих осіб, які перебували у Царстві Польському). При цьому було передбачено анулювати всі акти, які стосувалися маєтків учасників повстання та були укладені після початку виступу [31, арк. 3]. Окрім цього, було одразу ж накладено заборони на будь-які дії з маєтками учасників повстання, як це було у випадку з «сенатором і воєводою Царства Польського» князем Михайлом Радзивіллом [32, арк. 13]. Зазначимо, що (за архівними справами повітових судів того періоду) протягом наступного періоду постійно накладалися заборони на маєтки розпорядженнями Волинського губернського правління.

Попри рішучий спротив повстанців 27 серпня 1831 р. Варшава була змушена здатися. Сейм, урядові структури та рештки польських військових формувань евакуювалися через кордони до Австрійської імперії та Прусського королівства, де були інтерновані. Після цього розпочався період суворих каральних заходів щодо учасників збройного виступу. Було ліквідовано конституцію Королівства Польського, а разом із ним – переважну частину атрибутів самоврядування польських територій, включаючи парламент, збройні сили та елементи державної самостійності. На цих землях було запроваджено воєнний стан, який тривав чверть століття [32].

Після придушення повстання розпочалися кардинальні зміни у правобережних губерніях. Ключову роль у трансформації судової системи відіграв імператорський указ 30 жовтня 1831 р. «Про присвоєння всім присутственним місцям і посадовим особам в Західних губерніях тих назв, які існують у великоросійських губерніях». Серед причин впровадження вказувалася необхідність «поновлення законного порядку і тиші». Передусім проголошувалося назавжди (курсив мій. – Авт.) перейменувати всі установи і посади відповідно до «Учреждений…» 1775 р. Відповідно того значення, яке відводилося кримінальному судочинству після придушення Листопадового повстання (свого часу саме кримінальні департаменти губернських головних судів розглядали справи про злочини та проступки чиновників і посадовців), окрім нової назви – губернська Палата кримінального суду, голова вже не обирався на три роки, а прямо призначався за рекомендацією Міністерства юстиції разом із тимчасовим військовим губернатором. Аналогічно до судових палат було збережено призначення радників. Повітові суди перейменовувалися в «уїздні»

, засідателі вже призначалися, а не обиралися, губернським правлінням за пропозицією цивільного губернатора (якщо ж виборні засідателі виявилися лояльними. То їх дозволялося залишати на службі) *(додаток 4)*. Важливою новацією було встановлення засідателям уїздних судів подвійного жалування, при тому, що до 1831 р. їх посади були неоплачувані [33].

Додаток 4

Судова влада Правобережної України (1831–1864 рр.)

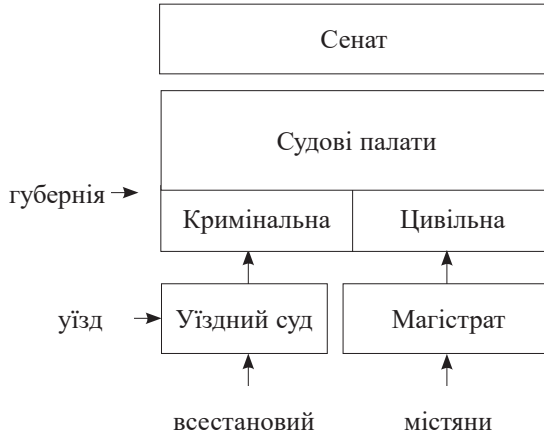

Трансформація відбувалася надзвичайно швидко. Вже 9 листопада 1831 р. Волинська палата цивільного суду розглядала справу про присвоєння поміщиком Славенським частини землі міста Житомира [34, б/н]. Новоград-Волинський повітовий суд став уїздним 22 листопада 1831 р. [31, арк. 242]. Саме цього дня з Волинського губернського правління Новоград-Волинським судом було отримано указ від 14 листопада про зміни у судовій владі [31, арк. 582-583 зв.].

Ситуація з підкоморськими судами залишалася невизначеною. Ці останні рудименти річпосполитської судової традиції у Київській та Волинській губерніях здійснювали розмежування маєтностей (у Подільській губернії аналогічні функції до 1840 р. виконували межові суди). 11 січня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників і возних із передачею їх обов'яз-

ків уїздним судам відповідно до юрисдикції [35]. Про це рішення повідомлено всі адміністративні та судові установи регіону [36, арк. 617]. 3 березня 1832 р. Махнівський уїздний суд отримав розпорядження з Київського губернського правління про виконання указу Сенату щодо продовження змін у назвах установ від 30 жовтня 1831 р. Справи підкоморських судів передавали до уїздних судів [37, арк. 235].

Зазначимо, що перейменування судових установ не внесло суттєвих змін у їхню діяльність, принаймні на повітовому рівні. Протоколи засідань Житомирського уїздного (вже вживалася ця назва) суду за 1832 р. велися польською мовою [38, арк. 1 зв.-217 зв.]. У журналах засідань Волинської палати цивільного суду за 1832 р., хоча й було передбачено, що документація повинна вестися у лівій колонці російською, а у правій – польською, проте цього не було через брак перекладачів [39, арк. 23-36].

Остаточний перехід до російських цивільних законів у західних губерніях відбувся 25 червня 1840 р. згідно з указом Сенату, отриманим Волинською палатою цивільного суду 9 вересня цього ж року. При цьому ті цивільні провадження про спадок, розділ маєтку чи виділення приданого вирішувалися на підставі Литовського статуту та сеймових конституцій, якщо вони були розпочаті до 1840 р. Згідно з п. 6 було передбачено всі акти і документи писати російською мовою. Ліквідовувалися й межові суди, які існували у Подільській губернії, як такі, що не були у внутрішніх губерніях [40, арк. 3, 6-6 зв.].

Реформування судової системи супроводжувалося змінами в організації дворянського самоврядування, зокрема встановленням нових правил проведення дворянських виборів. Розпорядженням Волинського губернського правління від 29 березня 1832 р. дворянські вибори було призначено на 20 червня того ж року [41, арк. 124]. Згідно з роз'ясненням Державної Ради до участі у повітових виборах допускалися не дрібнопомісні дворяни*, а лише ті,

---

* На останніх перед повстанням виборах 1829 р. у Київській губернії право участі мали лише повнолітні шляхтичі, які володіли російською мовою, мали обер-офіцерський чин або перебували на службі, володіли не менше ніж 25 кріпаками чоловічої статі та були внесені до дворянської родовідної книги або мали відповідні класні чини [Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. С. 99].

які володіли 100 кріпаками або 3000 десятин землі [41, арк. 154]. Губернське правління окремо наголошувало на необхідності контролю з боку губернських предводителів дворянства за обранням на виборні посади «людей здібних і достойних» [41, арк. 159]. Таким чином, влада не лише підвищила майновий ценз для участі у дворянських виборах, а й посилила контроль за якістю обраних кандидатів.

Зазначимо й про певні послаблення для лояльних шляхтичів, які не брали участі у Польському повстанні. Згідно з указом Сенату за поданням імператора від 15 грудня 1831 р. дозволялося брати на статську службу тих осіб, які ще не довели свого дворянства, але не були у подушному окладі. Підставою для цього мали бути рішення Дворянського депутатського зібрання та свідоцтво про несплату подушного податку. При цьому керівництво подавало документи про визнання у дворянстві до Герольдії, яка повинна була прийняти рішення протягом півроку. Якщо ж документів не вистачало, то таких осіб причисляли до канцеляристів третього розряду, які мали вислужити для набуття дворянства шість років. Ті, які визнавалися у дворянстві, одразу ж набували всіх прав для свого стану [42, б/н].

Лише 1861 р. були об'єднані магістрати з повітовими судами. Причинами скасування магістратів і ратуш вказувалися повільний рух справ, не завжди успішний розгляд і рішення не повсякчас залежало від усього присутствія [43, арк. 1].

Завершення роботи уїздних судів відбулося 1872 р. 20 липня цього року Овруцький суд отримав розпорядження заступника Волинського губернського прокурора: припинити роботу з 21 липня та всі судові справи передати на місця згідно з Правилами від 10 березня 1869 р. [44, арк. 9-9 зв.].

Висновки. Трансформація судової влади Правобережної України після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. стала складовою загальноімперської політики уніфікації та централізації державного управління, що кардинально змінила характер взаємодії між верховною владою та локальними елітами. Аналіз архівних джерел засвідчує, що процес ліквідації особливостей правового статусу західних губерній відбувався поетапно протягом 1831–1840 рр., демонструючи еволюцію від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в загальноімперську систему. Ключови-

ми напрямами реформування судової системи стали: скасування виборності окремих судових посадовців та запровадження їх призначення губернською адміністрацією, що частково ліквідувало традиційний механізм участі шляхти у формуванні судової влади; ліквідація залишків річпосполитської судової традиції (підкоморські та межові суди); поступове витіснення польської мови та норм Третього Литовського статуту із судового процесу, що символізувало культурно-правову русифікацію регіону.

Особливе значення мали зміни в організації дворянського самоврядування, зокрема підвищення майнового цензу для участі у виборах та посилення контролю за якістю кандидатів. Ці заходи не лише обмежили політичний вплив дрібнопомісної шляхти, а й створили механізм селекції лояльних представників місцевих еліт, надаючи певні привілеї (зокрема, спрощений порядок вступу на державну службу), що мало забезпечити соціальну стабільність в регіоні та створити прошарок колаборантів з числа традиційних еліт. Одночасно запроваджувалися жорсткі каральні заходи щодо учасників повстання, включаючи конфіскацію майна та позбавлення громадянських прав. Водночас практична реалізація реформ характеризувалася певною непослідовністю та тривалістю перехідного періоду. Остаточне запровадження російських цивільних законів відбулося лише 1840 р., а завершення функціонування уїздних судів – 1872 р. Це свідчить про складність адаптації нових правових норм до специфічних соціально-економічних умов регіону та необхідність поступового подолання інституційної інерції.

Отже, судова реформа в Правобережній Україні після 1831 р. стала багатофункціональним інструментом не лише правової уніфікації, а й політичного контролю над регіональними елітами, культурної асиміляції та соціальної інженерії. Вона остаточно інтегрувала край до загальноімперської адміністративно-правової системи, ліквідувавши останні інституційні залишки польської державно-правової традиції та створивши умови для подальшої русифікації регіону. Досвід цих реформ демонструє характерні для російської імперії методи управління етнічно та конфесійно неоднорідними територіями через поєднання адміністративного примусу з селективними заохочувальними заходами.

1. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева, 1866. 284 с. **2.** Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. *Политика, история и администрация. Критические и политические статьи.* Санкт-Петербург: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с. **3.** Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы (к 25-летию нового суда). Историко-юридические этюды. Москва: Тип. М. П. Щепкина, 1891. 364 с. **4.** Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва, 1879. 728 с. **5.** Самоквасов Д. Я. История русского права. Москва, 1906. 595 с. **6**. Гессен И. В. Судебная реформа. Санкт-Петербург, 1905. 267 с. **7.** Емельянова И. А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань, 1962. 46 с. **8.** Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). Київ: КДУ, 1966. 111 с. **9.** Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с. **10.** Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917. (Историко-правовое исследование). Москва: Наука, 1983. 152 с. **11.** Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с. **12.** Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1989. 185 с. **13.** Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с. **14.** Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. 272 с. **15.** Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с. **16.** Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с. **17.** Коробович А. Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII–XIX вв.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 104-110. **18.** Thaden E. C., Thaden M. F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands,* 1710–1870. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32-56. **19.** Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p. **20.** Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. Москва: Издательство Московского университета, 1998. 272 с. **21.** Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 912 с. **22.** Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Наукові записки Тернопільського національного педаго-

гічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2010. Вип. 2 (1). С. 19-25. **23.** Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.* Сер. Історія. 2016. Вип. 2. С. 4–9. **24.** Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с. **25.** Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / відп. ред. І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: ВГЛ «Обрії», 2013. 352 с. **26.** Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / авторизов. пер. с англ. М. Д. Долбилова при участии Ф. Л. Севастьянова. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с. **27.** Аннерс Е. История европейского права / пер. со швед. М. А. Исаева. Ин-тут Европы РАН. Москва: Наука, 1994. 397 с. **28.** Бербэнк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России. Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. статей / под ред. А.И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004. С. 320–358. **29.** Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Вислобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с. **30.** Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с. **31.** Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 10 (Новоград Волинський повітовий суд). Оп. 1, спр. 651 (Укази Новоград-Волинському уїздному суду, 1831, 650 арк.). **32.** Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1830-1831. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. С. 381-382. **33.** Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. 2. Т. 6 (1831). Ч. 2. № 4894. Санкт-Перербург, 1832. С. 159-160. **34.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 2. Спр. 1 (При присвоєння поміщиком Славенським чистини землі міста Житомир, 1831 р. б/н.). **35.** ПСЗ. Собр. 2. Т. 7 (1832). № 5068. Санкт-Петербург, 1833. С. 8. **36.** Центральний державний історичний архів (м. Київ). Ф. 484 (Київський головний суд). Оп. 2. Спр. 261 (Книга повідомлень Київського губернського правління, 1831 р., 647 арк.). **37.** ДАЖО. Ф. 601 (Махнівський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 384 (Укази Київського губернського правління, 1832 р., 805 арк.). **38.** ДАЖО. Ф. 2 (Житомирський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 221б (Протоколи засідань суду, 1832 р., 228 арк.). **39.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 3. Спр. 1 (Журнали палати, квітень-червень

1832 р., 1464 арк.). **40.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 1. Спр. 307 (Протоколи палати, 1840-1847 рр., 86 арк.). **41.** ДАЖО. Ф. 10 (Новоград-Волинський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 652 (Укази Новоград-Волинському уїздному суду, 1832 р., 687 арк.). **42.** ДАЖО. Ф. 18 (Волинська палата кримінального суду). Оп. 3. Спр. 1 (Укази Сенату, 1832 р., б/н). **43.** ДАЖО. Ф. 9 (Новоград-Волинський магістрат). Оп. 1. Спр. 25 (Про приєднання магістратів до повітових судів, 1861 р., 151 арк.). **44.** ДАЖО. Ф. 13 (Овруцький повітовий суд). Оп. 1. Спр. 391 (Розпорядження про закриття Овруцького уїздного суду, 1872 р., 21 арк.).

References

1. Gradovskij A. Vysshaja administracija Rossii XVIII st. i general-prokurory. Sankt-Peterburg: Tip. I. Bochkareva, 1866. 284 s. **2.** Gradovskij A. Istoricheskij ocherk uchrezhdenija general-gubernatorstv v Rossii. *Politika, istorija i administracija. Kriticheskie i politicheskie stat'i.* Sankt-Peterburg: izdanie knigoprodavca-tipografa M. O. Vol'fa, 515 s. **3.** Dzhanshiev G. A. Osnovy sudebnoj reformy (K 25-ti letiju novogo suda). Istoriko-juridicheskie jetjudy. Moskva: Tip. M. P. Shhepkina, 1891. 364 s. **4.** Beljaev I. D. Lekcii po istorii russkogo zakonodatel'stva. Moskva, 1879. 728 s. **5.** Samokvasov D. Ja. Istorija russkogo prava. Moskva, 1906. 595 s. 6. Gessen I. V. Sudebnaja reforma. Sankt-Peterburg, 1905. 267 s. **7.** Emel'janova I. A. Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti i upravlenija Rossii v doreformennyj period. Kazan', 1962. 46 s. **8.** Dubrovina A. B. Suspilnyi lad, mekhanizm upravlinnia ta pravo Ukrainy v period rozkladu feodalno-kriposnytskoi systemy i zrostannia kapitalistychnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.). Kyiv: KDU, 1966. 111 s. **9.** Shherbina P. F. Sudebnaja reforma 1864 goda na Pravoberezhnoj Ukraine. L'vov: Vishha shkola, 1974. 190 s. **10.** Efremova N. N. Ministerstvo justicii Rossijskoj imperii. 1802–1917. (Istoriko-pravovoe issledovanie). Moskva: Nauka, 1983. 152 s. **11.** Eroshkin N. P. Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii. Moskva: Vysshaja shkola, 1983. 352 s. **12.** Korotkih M. G. Samoderzhavie i sudebnaja reforma 1864 g. v Rossii. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta, 1989. 185 c. **13.** Dolbilov M. Russkij kraj, chuzhaja vera: Jetnokonfessional'naja politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. 1000 s. **14.** Gorizontov L. Paradoksy imperskoj politiki: Poljaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.). Moskva: Izdatel'stvo «Indrik», 1999. 272 s. **15.** Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu, 2005. 360 s. **16.** Snaider T. Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus, 1569–1999 / Per. z anhl.: A. Kotenko, O. Nadtoka. Kyiv: Dukh i Litera, 2012. 460 c. **17.** Korobovich A. Sudebnaja sistema na zanjatyh Rossiej vostochnyh zemljah Rechi Pospolitoj (XVIII–XIX vv.). *Aktual'ni problemi derzhavi i prava.* 2009. №49. S. 104-110. **18.** Thaden E. C., Thaden M. F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands,* 1710–1870. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32-56. **19**. Hillis F. Children of

Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p. **20.** Morjakova O. V. Sistema mestnogo upravlenija Rossii pri Nikolae I. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1998. 272 s. **21.** Mironov B. N. Rossijskaja imperija: ot tradicii k modernu: v 3 t. 2-e izd., ispr. T. 2. Sankt-Peterburg: «Dmitrij Bulanin», 2018. 912 s. **22.** Barmak M. Rosiiski sudovi ustanovy v systemi upravlinnia ukrainskykh zemel Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIXh st. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Ser.Istoriia. 2010. Vyp. 2 (1). S. 19-25. **23.** Barmak M. Transformatsii v systemi sudoustroiu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka.* Ser. Istoriia. 2016. Vyp. 2. S. 4–9. **24.** Shandra V. S. Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert KhVIII–seredyna XIX st.) / Nauk. red. O. P. Reient. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2011. 266 s. **25.** Malyshev O. O. Miski syritski sudy v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia / Vidp. red. I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv: VHL «Obrii», 2013. 352 s. **26.** Uortman R. S. Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznanija v imperatorskoj Rossii / Avtorizov. perevod s anglijskogo M. D. Dolbilova pri uchastii F. L. Sevast'janova. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. 520 s. **27.** Anners E. Istorija evropejskogo prava / Per. so shved. M.A. Isaeva. In-tut Evropy RAN. Moskva: Nauka, 1994. 397 s. **28.** Berbjenk Dzh. Mestnye sudy, imperskoe pravo i grazhdanstvo v Rossii. Rossijskaja imperija v sravnitel'noj perspektive. Sbornik statej / Pod red. A.I. Millera. Moskva: Novoe izdatel'stvo, 2004. S. 320–358. **29.** Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku / Avt. kol.: V. S. Bihun, I. Y. Boiko, T. I. Bondaruk, K. A. Vislobokov, O. A. Havrylenko, L. O. Zaitsev, A. Yu. Ivanova, O. O. Malyshev, I. V. Muzyka, V. T. Okipniuk, Ye. V. Rominskyi, O. O. Samoilenko, M. I. Siryi, I. B. Usenko (ker. kol.), M. D. Khodakivskyi, L. V. Khudoiar, O. N. Yarmysh. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho; Mizhnarodna asotsiatsiia istorykiv prava. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2014. 503 s. **30.** Shevchuk A. V. Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafiia. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O., 2022. 580 s. **31.** Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali – DAZhO). F. 10 (Novohrad Volynskyi povitovyi sud). Op. 1, spr. 651 (Ukazy Novohrad-Volynskomu uizdnomu sudu, 1831, 650 ark.). **32.** Zashkilniak L. O. Polske povstannia 1830-1831. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 8. Pa - Pryk / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 2011. S. 381-382. **33.** Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (dali – PSZ). Sobr. 2. T. 6 (1831). Ch. 2. № 4894. Sankt-Pererburg, 1832. S. 159-160. **34.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnoho sudu). Op. 2. Spr. 1 (Pry prysvoiennia pomishchykom Slavenskym chystyny zemli mista Zhytomyr, 1831 r. b/n.). **35.** PSZ. Sobr. 2. T. 7 (1832). №5068. Sankt-Peterburg,

1833. S. 8. **36.** Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (m. Kyiv). F. 484 (Kyivskyi holovnyi sud). Op. 2. Spr. 261 (Knyha povidomlen Kyivskoho hubernskoho pravlinnia, 1831 r., 647 ark.). **37.** DAZhO. F. 601 (Makhnivskyi povitovyi sud). Op. 1. Spr. 384 (Ukazy Kyivskoho hubernskoho pravlinnia, 1832 r., 805 ark.). **38.** DAZhO. F. 2 (Zhytomyrskyi povitovyi sud). Op. 1. Spr. 221b (Protokoly zasidan sudu, 1832 r., 228 ark.). **39.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnoho sudu). Op. 3. Spr. 1 (Zhurnaly palaty, kviten-cherven 1832 r., 1464 ark.). **40.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnoho sudu). Op. 1. Spr. 307 (Protokoly palaty, 1840-1847 rr., 86 ark.). **41.** DAZhO. F. 10 (Novohrad-Volynskyi povitovyi sud). Op. 1. Spr. 652 (Ukazy Novohrad-Volynskomu uizdnomu sudu, 1832 r., 687 ark.). **42.** DAZhO. F. 18 (Volynska palata kryminalnoho sudu). Op. 3. Spr. 1 (Ukazy Senatu, 1832 r., b/n). **43.** DAZhO. F. 9 (Novohrad-Volynskyi mahistrat). Op. 1. Spr. 25 (Pro pryiednannia mahistrativ do povitovykh sudiv, 1861 r., 151 ark.). **44.** DAZhO. F. 13 (Ovrutskyi povitovyi sud). Op. 1. Spr. 391 (Rozporiadzhennia pro zakryttia Ovrutskoho uizdnoho sudu, 1872 r., 21 ark.).

Shevchuk Andrii. **The transformation of the judiciary in right-bank ukraine after the suppression of the polish uprising of 1830–1831**

This article examines the transformation of the judicial system in Right-Bank Ukraine following the suppression of the November Uprising (1830–1831) as part of the Russian Empire's empire-wide policy of unification. The study analyzes the evolution from "controlled autonomy" to complete integration into the Russian judicial system during 1831–1840.

Based on archival materials including gubernatorial decrees and court protocols, the research demonstrates how imperial authorities used judicial reform not merely for legal standardization, but as an instrument of political control, cultural assimilation, and social engineering aimed at eliminating institutional vestiges of the Polish-Lithuanian Commonwealth's legal heritage.

Key changes included: abolition of elective judicial positions and their replacement with gubernatorial appointments, dismantling traditional noble participation in judicial authority; liquidation of pidkomorski and land boundary courts representing remnants of Commonwealth judicial tradition; systematic removal of Polish language from judicial proceedings and elimination of legal norms from the Third Statute of Lithuania.

The transformation was linked to broader changes in noble self-governance, including higher property qualifications for noble elections and enhanced governmental oversight over candidate selection. These measures restricted minor nobility's political influence while creating mechanisms for identifying loyal local elites, establishing a collaborative administrative class from traditional power holders.

The imperial government simultaneously implemented punitive measures against uprising participants, including property confiscation and civil rights

deprivation, while offering privileges to loyal nobles such as simplified state service entry procedures.

The judicial reform functioned as a multifaceted instrument achieving legal unification, political control over regional elites, cultural assimilation, and social engineering that fundamentally altered the relationship between imperial authority and local power structures. This study contributes to understanding the Russian Empire's methods of governing ethnically diverse territories through administrative coercion combined with selective incentives.

Key words: judicial reform, Right-Bank Ukraine, November Uprising (1830–1831), legal unification, Russian Empire, nobility, administrative control.

Розділ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.4:004.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-77

О. В. БАТАНОВ

ЦИФРОВІЗАЦІЯ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Аналізується вплив цифровізаційних процесів на розвиток сучасного конституційного права. Встановлено, що цифровізація конституційного права проявляється в декількох ключових напрямах, серед яких трансформація традиційних конституційних прав і свобод під впливом цифрових технологій, виникнення принципово нових прав людини – цифрових прав, а також цифровізація організації державної влади та місцевого самоврядування. Досліджено сутність та зміст цифрових прав людини як окремої групи прав, які пов'язані з використанням та/або реалізуються в мережі «Інтернет» за допомогою спеціальних пристроїв. Аргументовано, що конституційне закріплення цифрових прав людини може здійснюватися через «конституціоналізацію цифрових прав» (пряме закріплення в конституції нових цифрових прав). Висвітлено актуальний стан конституціоналізації цифрових прав в Україні та наголошено на необхідності їх подальшого розвитку через спеціальне законодавство та можливі конституційні зміни.

Ключові слова: *держава, суспільство, конституційне право, конституціоналізм, цифровізація, цифрові права людини, інформаційне суспільство, Інтернет, електронне урядування, е-демократія, права людини, право на приватність, цифрова ідентичність, інформаційне суспільство, інформаційний омбудсман, цифрова грамотність.*

© *БАТАНОВ Олександр Васильович* – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-0239-4539; e-mail: batanov_olexandr@ukr.net

Batanov Oleksandr. **Digitalisation of modern constitutional law in the context of globalisation**

The article provides a comprehensive analysis of the impact of digitalization processes on the development of modern constitutional law. It is established that the digitalization of constitutional law manifests itself in several key directions, including the transformation of traditional constitutional rights and freedoms under the influence of digital technologies, the emergence of fundamentally new human rights – digital rights, as well as the digitalization of the organization of state power and local self-government.

The essence and content of digital human rights are examined as a separate group of rights associated with the use of and/or exercised via the Internet through specific digital devices. It is argued that the constitutional enshrinement of digital human rights may be carried out through the «constitutionalization of digital rights» (direct incorporation of new digital rights into the constitution).

The current state of digital rights constitutionalization in Ukraine is examined, and the necessity of their further development through special legislation and possible constitutional amendments is emphasized.

Key words: *state, society, constitutional law, constitutionalism, digitalization, digital human rights, information society, internet, e-government, e-democracy, human rights, right to privacy, right to be forgotten, information society, information ombudsman, digital literacy.*

Постановка проблеми. Провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якіс-

ні засади держави та суспільства, конституційне право виступає як центральна, фундаментальна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права [1].

На процеси функціонування конституційного права в умовах викликів сьогодення особливо відчутним є вплив інформації та цифрових технологій. У XXI столітті інформація є головним чинником соціалізації людини, сполучною ланкою між людиною, суспільством і державою. Об'єктивне та своєчасне інформування громадян з боку влади й надання необхідної для функціонування держави інформації з боку громадян, отримання учасниками суспільних відносин достовірної та повної інформації про події в країні, навколишньому середовищі, використання інформації задля задоволення основних потреб є підґрунтям і запорукою розбудови демократичної, правової держави, громадянського й інформаційного суспільства [2, с. 12].

Аналіз останніх публікацій. Проблематиці цифровізації права, цифрових прав людини, електронного урядування, реалізації інформаційної функції держави та її інформаційної відкритості, трансформації механізмів реалізації і гарантування прав людини в умовах цифрової епохи присвячено наукові дослідження А. А. Барікової, І. О. Берназюк, О. О. Берназюка, В. В. Берч, В. М. Бесчастного, Д. М. Бєлова, Ю. В. Богдан, Н. В. Верлос, О. А. Заярного, Н. В. Камінської, О. В. Каплій, Б. А. Кормича, Т. А. Костецької, М. В. Костицького, А. Р. Крусян, Н. В. Кушакової-Костицької, І. В. Кушнір, О. В. Нестеренко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, О. З. Романчук, Т. М. Слінько, В. І. Чалчинського та ін.

Однак, попри значну кількість наукових праць, присвячених питанням цифрових технологій у праві та ролі цифровізації у забезпеченні прав людини, проблематика цифровізації як тенденції розвитку сучасного конституційного права залишається недо-

статньо дослідженою. Дискусія щодо цифровізаційних аспектів сучасного конституціоналізму триває, що й актуалізує подальше опрацювання цієї теми.

Метою статті є визначення ролі цифровізації у розвитку сучасного конституційного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Динамічний розвиток сучасних інформаційних, особливо комп'ютерних, технологій дає підстави говорити про тенденції інформатизації та цифровізації конституційного права. Створення різноманітних цифрових інфраструктур в умовах сьогодення є основним чинником розширення доступу громадян до глобального інформаційного середовища та знань. Адже вільний доступ до Інтернету визнано ООН фундаментальним правом людини – цифровим правом. У сучасних умовах цифровізація повинна забезпечувати кожному громадянинові рівний доступ до послуг, інформації та знань, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. Це водночас накладає свій відбиток на всю правову систему суспільства, насамперед інститути конституційного права [3, с.124].

У цих умовах доцільно звернути увагу на проблеми реалізації інформаційної функції держави, яка характеризує напрями та види діяльності так званої четвертої влади – засобів масової інформації. В юридичній доктрині вже давно намітилася тенденція її оформлення як самостійного напряму державної діяльності [4-5]. Вона має свій зміст, способи і структури, своє забезпечення. Специфіка цієї функції полягає у способах її впливу на суспільство: цілеспрямована інформованість населення, а часом маніпулювання суспільною свідомістю, інші способи передачі інформації створюють необхідні умови для існування та функціонування інших галузей, усієї держави.

Сучасне суспільство, де основним предметом праці більшої частини людей є інформація та знання, а знаряддям праці – інформаційні технології, з повною впевненістю можна називати інформаційним. Вступ суспільства у нову, інформаційну, стадію розвитку одночасно означає появу у держави інформаційної функції. Її зміст охоплює утворення єдиного інформаційно-комунікативного простору держави як частини світового інформаційного простору, забезпечення вільного доступу користувачів до інформації шляхом постійного її накопичення, оновлення та розповсюдження; ство-

рення ефективної системи реалізації прав громадян та соціальних інститутів на вільне отримання, розповсюдження та користування інформацією; організацію єдиної системи забезпечення захисту інформації та інформаційної безпеки; сприяння подальшому розвитку ринку інформації, фактичному задоволенню потреб суспільства в інформаційних продуктах та послугах тощо. Тому сучасна держава за змістом та формою своїх функцій стає цифровою або так званою електронною державою [6].

Інформатизація конституційного права, стрімке проникнення у конституційне життя цифровізації, блокчейн-технологій, різних методів кібернетики та комп'ютерної техніки не лише відкриває широкі можливості для конституційного права, а й обумовлює необхідність посилення контролю за дотриманням вимог законодавства з питань інформаційної безпеки, кіберзахисту та запровадження інноваційних форм захисту прав людини у сфері інформації. Нові інформаційні виклики та загрози не лише для України й Європейського континенту, а й світу в цілому виникли в умовах російсько-української війни.

Нині вкрай актуальною залишається проблема забезпечення контролю за дотриманням права на доступ до інформації [2, 7–10]. Як відомо, право на отримання інформації посідає особливе місце у системі прав людини. Важливість цього права полягає в тому, що воно є механізмом захисту інших прав, оскільки прозорість та відкритість діяльності органів державної та муніципальної влади знижує рівень порушень прав людини. Без реалізації даного права громадянам неможливо активно брати участь в управлінні державними та місцевими справами.

Насамперед цифрова революція суттєво впливає на сферу прав людини. Форсованій цифровій трансформації підлягають конституційні права та способи їх реалізації. Поступове законодавче оформлення отримують цифрові права, що мають публічно-правову природу (право на забуття, право на доступ до мережі Інтернет тощо). Породжені цифровізацією та нерозривно пов'язані з нею цифрові права розширюють юридичний статус особистості у віртуальному середовищі.

Попри вагомий позитивний потенціал використання цифрових технологій справляє і негативний вплив на права людини. Інформаційний простір несе безліч загроз і небезпек, пов'язаних

із кіберзлочинністю, булінгом, сталкінгом, дискримінацією громадян, порушенням недоторканності їхнього приватного життя, обмеженнями свободи слова, таємниці листування та іншими порушеннями конституційних прав. За статистичними даними правоохоронних органів, значна частина злочинів сьогодні вчиняється з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій або в сфері комп'ютерної інформації. З них майже три чверті вчиняються з використанням мережі Інтернет, що актуалізує проблематику забезпечення та захисту прав людини.

Цифрова нерівність – тобто обмежений доступ окремих соціальних груп до ІКТ – породжує нову форму соціальної дискримінації, що суперечить принципу рівності прав, закріпленому в конституціях демократичних держав. Це вимагає від органів публічної влади послідовної політики цифрової інклюзії та правового регулювання, що забезпечить рівний доступ громадян до цифрових благ.

Конституційно-правове забезпечення прав людини в умовах цифровізації має відбуватися в умовах балансу між публічними та приватними інтересами. Із розвитком цифрових технологій держава зобов'язана створювати умови для безпечного використання інформаційного простору, одночасно не допускаючи надмірного втручання в особисту свободу, що могло б призвести до звуження конституційних прав. На цьому тлі виникає об'єктивна необхідність у переосмисленні підходів до конституційного регулювання. Конституції багатьох країн були прийняті ще до початку масштабної цифровізації, тож не охоплюють повною мірою нові цифрові виклики. У цьому контексті абсолютно закономірною є постановка сучасними українськими вченими-конституціоналістами питання щодо ефективності положень чинних конституцій у XXI ст. – столітті інформаційного суспільства [11, с. 16-17].

Наприклад, у контексті цифровізаційних аспектів реалізації прав людини вкрай актуальним напрямком сучасних технологій є сфера охорони здоров'я. Цифрова трансформація охорони здоров'я є однією з найдинамічніших сфер розвитку публічних послуг у XXI столітті. Штучний інтелект, мобільні застосунки, електронна медична картка та телемедицина поступово змінюють формат взаємодії між пацієнтом та медичними установами.

Право особи на отримання повної, зрозумілої та своєчасної інформації про свої права в системі охорони здоров'я є фундамен-

тальним компонентом права на медичну допомогу та гарантується як національним законодавством, так і міжнародним правом. У цифровому середовищі зазначене право набуває нових форм і потребує спеціального регулювання, яке забезпечувало б ефективну взаємодію між користувачем та цифровою системою.

Поява інтелектуальних систем діагностики, алгоритмів медичних рекомендацій та механізмів автоматизованого управління медичними даними зумовлює появу нових загроз для реалізації прав пацієнтів у цифровому середовищі. Серед основних викликів варто виокремити: 1) високий рівень складності цифрових медичних сервісів, що перешкоджає значній частині користувачів належним чином усвідомити принципи функціонування систем охорони здоров'я та прийняти інформовані рішення; 2) недостатню адаптацію інституту інформованої згоди до цифрового формату, що призводить до її формалізації та втрати змістовного наповнення, знижуючи рівень реального усвідомлення пацієнтом наслідків медичних втручань; 3) відсутність належної візуалізації, мультимодальності та спрощених пояснень, що ускладнює доступ до правової інформації для вразливих груп населення, зокрема осіб із низьким рівнем цифрової грамотності, похилого віку або з інвалідністю тощо.

Сучасний етап цифровізації медичної сфери обумовлює потребу в докорінному перегляді традиційних підходів до правопросвітницької діяльності. Зважаючи на зміну форм комунікації між пацієнтом і надавачем медичних послуг, правопросвітництво не може більше обмежуватися пасивними чи одноразовими формами інформування (буклетами, вебсайтами чи загальними правовими рекомендаціями). Відтак необхідним вбачається перехід до інтегрованої моделі правопросвітництва, яка передбачає вбудованість правової інформації безпосередньо у цифрові сервіси охорони здоров'я, зокрема мобільні застосунки, платформи телемедицини та eHealth-системи. У такій моделі правопросвітництво постає як постійно діючий, адаптивний і технологічно підтримуваний механізм взаємодії між пацієнтом та цифровим середовищем [12].

У багатьох країнах світу за дотриманням інформаційних та пов'язаних із ними прав стежить, поряд з іншими формами контролю та захисту, спеціалізований інформаційний омбудсман. Зарубіжна практика застосування омбудсманівської концепції [13–16],

особливо з огляду на наявні в Україні системні порушення у сфері інформації, доводить, що ідея запровадження інституту спеціалізованого омбудсмана із захисту інформації набуває особливої актуальності [17–19].

Традиційно інформаційні омбудсмани не лише розглядають скарги громадян щодо порушення їхніх прав на доступ до інформації, а й проводять моніторинг законодавчих та інших нормативних актів щодо доступу до інформації в країні, на основі чого вносять рекомендації щодо вдосконалення законодавства у сфері доступу до інформації та інформують державних службовців про їхній обов'язок дотримуватися відповідного законодавства про надання суспільно важливої інформації. Вони також проводять просвітницьку діяльність серед громадськості з роз'ясненнями щодо прав громадян та порядку доступу до інформації.

Динамічний розвиток сучасних інформаційних, особливо комп'ютерних, технологій дозволяє стверджувати й про тенденції математизації, інформатизації та цифровізації у сфері децентралізації та місцевого самоврядування. Проникнення у муніципальне життя методів кібернетики, ІТ-технологій, цифровізації відкрили широкі можливості для муніципального права. Наслідком цифровізації муніципально-правової матерії стають якісні та структурні зміни, а також формально логічні зв'язки та відносини, які існують у житті територіальних громад («громада в смартфоні», «цифрова громада»), муніципальному виборчому та референдумному процесі (е-демократія), муніципальній правозахисній та правозастосовній практиці, наданні адміністративних послуг на муніципальному рівні, е-консультації, е-петиції, функціонуванні сервісів, які допомагають вирішувати поточні проблеми у місті («Відкрите місто», «Мапа звернень»), різних чат-ботів, за допомогою яких можна отримати швидку відповідь від органу влади. Ці інструменти поступово стають своєрідними провідниками думок та каталізаторами обміну інформацією між владою та громадою.

Цифрові моделі використовуються, зокрема, для розробки оптимальних систем побудови органів місцевого самоврядування, підрахунку голосів на виборах, розробки та прийняття управлінських рішень місцевого характеру. Кількісне відтворення функцій тих чи інших органів у вигляді моделі впливає на формування кращого варіанту їх структури та компетенції; кількісне відтворення

певних процесів роботи цих органів, наприклад, свідчить про проникнення математики в аналіз муніципальної публічно-владної діяльності. Цифровізація дозволяє динамізувати та демократизувати структури і функції відповідних муніципальних органів, устрій адміністративно-територіальних одиниць, визначити ступінь їх самостійності, самоврядності та ефективності.

Основні аспекти цифровізації громади ґрунтуються на 8 принципах Good Governance – залучення громади до ухвалення важливих рішень, відкритість, підзвітність, доступність та ефективність муніципалітету, його готовність до консенсусу з громадою та здатність чути кожного мешканця. Дуже важливою є експертна підтримка муніципалітетів для покращення стратегій комунікації з громадою та бізнесом, впровадження цифрових технологій. Виходячи з досвіду європейських держав, одним із головних пріоритетів у процесі цифровізації громад є підвищення цифрової грамотності населення, що передбачає створення не лише умов для навчання дорослих, а й впровадження мотиваційних програм та проведення інформаційних кампаній для більшого залучення жителів до використання впроваджених цифрових інструментів. Без перебільшення саме завдяки сучасним цифровим технологіям «цифрова громада» творитиме «цифрове майбутнє» людства.

Безумовно, повномасштабне вторгнення росії в Україну піддало ризику реформаційні процеси, серед яких опинилась і реформа місцевого самоврядування. Проте, попри складні умови дефіциту бюджету, зміщення фокусів уваги та нестачі кадрів, громади продовжують запускати процеси цифровізації на місцях. Дотримання громадами пріоритету на побудову цифрової держави стало важливим фактором забезпечення стійкості під час війни як на місцевому, так і на державному рівнях. Так, з лютого 2023 р. Міжнародна організація SocialBoost в партнерстві з Міністерством цифрової трансформації України та за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» запустила акселераційну програму для територіальних громад, яка допоможе створити та реалізувати проєкти цифрової трансформації. Програма «Громада 4.0» допоможе теперішнім і майбутнім лідерам цифрової трансформації сформувати концепції і запустити диджитал-проєкти, засновані на поточних потребах мешканців та органів влади громад. Програма передбачає використання вже наявних технологій та розробку нових рішень задля

посилення стійкості, оптимізації цифрових процесів і впровадження інновацій, які сприятимуть відновленню і відбудові країни. Очікується, що запровадження цифрових технологій відіграватиме важливу роль у розвитку країни. Цифровізація стане для українських громад одним з інструментів відновлення та економічного зростання у післявоєнний час. Зокрема, для формування і розвитку проєктів цифрової трансформації громад SocialBoost буде використовувати багаторічний досвід і практики розвитку стартапів та IT-екосистеми України [16].

Висновки і перспективи подальших досліджень. На наш погляд, в умовах збройного вторгнення російської федерації на територію України та російсько-української війни кількість та спектр викликів, пов'язаних з інформаційними правами людини, а також проблемами контролю за дотриманням вимог законодавства з питань інформаційної безпеки, кіберзахисту тощо набуває масштабного характеру. З огляду на це, враховуючи позитивний вітчизняний та зарубіжний досвід, актуалізуються питання щодо посилення функціональних якостей конституційного права та організаційних можливостей усього конституційного механізму публічної влади (як органів державної влади, так і суб'єктів місцевого самоврядування), а також інститутів громадянського суспільства, щодо захисту інформації, інформаційних прав, інформаційної безпеки тощо.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою доктрини цифровізації конституційного права, конкретних механізмів забезпечення прав людини в умовах цифрових викликів, вивченням впливу цифровізації на формування конституціоналізму та дослідженням ролі цифрових технологій у реалізації функцій громадянського суспільства, держави та місцевого самоврядування. Особливу увагу варто приділити вивченню зарубіжного конституційного досвіду цифровізації та розробці методології оцінки її впливу на стан реалізації та захисту прав людини.

1. Батанов О. В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2003. № 7. С. 32-42. **2.** Богдан Ю. В. Конституційно-правові основи забезпечення доступу до інформації в Україні та країнах Європейського Союзу: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 228 с. **3.** Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні

питання взаємодії в умовах цифрової України. «Цифрова Україна»: конституційно-правова модель. Київ: Вид-во «Людмила», 2020. С. 124-131. **4.** Костецька Т. А. Інформаційна функція держави: конституційні та інституційні аспекти. *Держава і право.* 2010. Вип. 47. С. 113-119. **5.** Костецька Т. А. Становлення інформаційної функції як стратегічний напрямок розвитку української державності (конституційно-правове дослідження). *Правова держава*. 2011. Вип. 22. С. 224-231. **6.** Барікова А. А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с. **7.** Костецька Т. А. Інформаційне право України: навч. посіб. Київ, 2009. 170 с. **8.** Кушакова-Костицька Н. В. Право на інформацію в інформаційну епоху (порівняльне дослідження): монографія. Київ: Логос, 2018. 271 с. **9.** Кушнір І. В. Конституційне право особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення Уповноваженим Верховної Ради Україні з прав людини: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. 251 с. **10.** Нестеренко О. В. Інформація в Україні: право на доступ: монографія. Харків: Акта, 2012. 286 с. **11.** Чалчинський В. І. Конституційно-правове забезпечення прав людини в умовах цифровізації: дис. … докт. філос. за спец. 081 Право. Київ, 2025. 299 с. **12.** Берч В. В. Цифрова медицина та парадигма права на правову інформацію: переосмислення інституту правопросвітництва. Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України: матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 20 червня 2025 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 66-71. **13.** Batanov O., Verlos N., Lotiuk O., Sinkevych O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. Amazonia Investiga. 2020. Vol. 9 Issue 29/ May P. 273–281. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1393/1245. **14.** Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 197 с.; **15.** Голяк Л. В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: монографія. Львів: Вид-во «ЗУКЦ», 2011. 304 с.; **16.** Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. … докт. юрид. н. Одеса, 2004. 36 с. **17.** Заярний О. А. До питання щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо запровадження інституту інформаційного омбудсмана: деякі концептуально-прикладні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2021. Вип. 64. С. 21-219. **18.** Нестеренко О. В. Інформаційний омбудсман в механізмі забезпечення прав людини і основоположних свобод. *Юридична Україна.* 2008. № 1. С. 16-21. **19.** Тимченко Н. М. Перспективи введення в Україні інституту інформаційного омбудсмана. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць* / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2012. № 36. С. 265-269. **20.** Час диджитальних змін: нова можливість для цифровізації українських громад. Децентралізація. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16062?fbclid=IwAR01ucB034qa4RG4wF1RoZd1vNzOutJFyZCnBc8MiY95fnLMhb7A4RswCLA

References

1. Batanov O. V. Konstytutsiine pravo u suchasnomu sviti: osnovni napriamy ta formy rozvytku. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. 2003. № **7.** S. 32-42. **2.** Bohdan Yu. V. Konstytutsiino-pravovi osnovy zabezpechennia dostupu do informatsii v Ukraini ta krainakh Yevropeiskoho Soiuzu: dys. … kand. yuryd. n. Kyiv, 2019. 228 s. **3.** Batanova N. M. Konstytutsiinyi kontrol ta konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: kontseptualni pytannia vzaiemodii v umovakh tsyfrovoi Ukrainy. «Tsyfrova Ukraina»: konstytutsiino-pravova model. Kyiv: Vyd-vo «Liudmyla», 2020. S. 124-131. **4.** Kostetska T. A. Informatsiina funktsiia derzhavy: konstytutsiini ta instytutsiini aspekty. *Derzhava i pravo.* 2010. Vyp. 47. S. 113-119. **5.** Kostetska T. A. Stanovlennia informatsiinoi funktsii yak stratehichnyi napriamok rozvytku ukrainskoi derzhavnosti (konstytutsiino-pravove doslidzhennia). *Pravova derzhava.* 2011. Vyp. 22. S. 224-231. **6.** Barikova A. A. Elektronna derzhava: nova efektyvnist uriaduvannia: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2016. 224 s. **7.** Kostetska T. A. Informatsiine pravo Ukrainy: navch. posib. Kyiv, 2009. 170 s. **8.** Kushakova-Kostytska N. V. Pravo na informatsiiu v informatsiinu epokhu (porivnialne doslidzhennia): monohrafiia. Kyiv: Lohos, 2018. 271 s. **9.** Kushnir I. V. Konstytutsiine pravo osoby na dostup do publichnoi informatsii ta yoho zabezpechennia Upovnovazhenym Verkhovnoi Rady Ukraini z prav liudyny: dys. … kand. yuryd. n. Kyiv, 2018. 251 s. **10.** Nesterenko O. V. Informatsiia v Ukraini: pravo na dostup: monohrafiia. Kharkiv: Akta, 2012. 286 s. **11.** Chalchynskyi V. I. Konstytutsiino-pravove zabezpechennia prav liudyny v umovakh tsyfrovizatsii: dys. … d-ra filos. za spets. 081 Pravo. Kyiv, 2025. 299 c. **12.** Berch V. V. Tsyfrova medytsyna ta paradyhma prava na pravovu informatsiiu: pereosmyslennia instytutu pravoprosvitnytstva. Konstytutsiine budivnytstvo v umovakh viiny: dosvid Ukrainy: mater. mizhnar.nauk.-prakt. konf., m. Uzhhorod, 20 chervnia 2025 r. Uzhhorod: Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet, 2025. S. 66-71. **13.** Batanov O., Verlos N., Lotiuk O., Sinkevych O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga.* 2020. Vol. 9 Issue 29/ May. P. 273-281. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1393/1245. **14.** Banakh S. V. Funktsii ombudsmaniv u suchasnomu sviti: monohrafiia. Ternopil: TNEU, 2016. 197 s. **15**. Holiak L. V. Instytut spetsializovanoho ombudsmana: svitovyi dosvid orhanizatsii ta diialnosti: monohrafiia. Lviv: Vydavnytstvo «ZUKTs», 2011. 304 s. **16.** Martseliak O. V. Konstytutsiino-pravovyi status instytutu ombudsmana: svitovyi dosvid ta ukrainska model: avtoref. dys. … doct. yuryd. n. Odesa, 2004. 36 s. **17.** Zaiarnyi O. A. Do pytannia shchodo vykonannia Ukrainoiu mizhnarodnykh zoboviazan shchodo zaprovadzhennia instytutu informatsiinoho ombudsmana: deiaki kontseptualno-prykladni aspekty. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu.* Ser. Pravo. 2021. Vyp. 64. S. 21-219. **18.** Nesterenko O. V. Informatsiinyi ombudsman v mekhanizmi zabezpechennia prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. *Yurydychna Ukraina.* 2008. № 1. S. 16-21. **19.** Tymchenko N. M.

Perspektyvy vvedennia v Ukraini instytutu informatsiinoho ombudsmana. Problemy i perspektyvy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy: zb. nauk. prats / DVNZ «UABS NBU». Sumy, 2012. № 36. S. 265-269. **20.** Chas dydzhytalnykh zmin: nova mozhlyvist dlia tsyfrovizatsii ukrainskykh hromad. Detsentralizatsiia. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16062?fbclid=IwAR01ucB034qa4RG4wF1RoZd1vNzOutJFyZCnBc8MiY95fnLMhb7A4RswCLA

Batanov Oleksandr. **Digitalisation of modern constitutional law in the context of globalisation**

The article provides a comprehensive analysis of the impact of digitalization processes on the development of modern constitutional law. It is established that the digitalization of constitutional law manifests itself in several key directions, including the transformation of traditional constitutional rights and freedoms under the influence of digital technologies, the emergence of fundamentally new human rights – digital rights, as well as the digitalization of the organization of state power and local self-government.

The essence and content of digital human rights are examined as a separate group of rights associated with the use of and/or exercised via the Internet through specific digital devices. It is argued that the constitutional enshrinement of digital human rights may be carried out through the «constitutionalization of digital rights» (direct incorporation of new digital rights into the constitution).

The current state of digital rights constitutionalization in Ukraine is examined, and the necessity of their further development through special legislation and possible constitutional amendments is emphasized. The establishment of a specialized institution of an information ombudsman is justified as an effective mechanism for the protection of digital rights.

The impact of digitalization on the organization of public authorities and local self-government is explored through the development of e-government as a new form of public administration, which enhances the efficiency, transparency, and accountability of governance. The formation of the informational function of the state is studied, which includes ensuring free access to information, developing an effective system for exercising citizens' information rights, advancing digital infrastructure, and protecting informational rights in the context of cybersecurity threats. The main challenges of digitalizing constitutional law are identified, including: the lack of a unified approach to defining digital human rights; the challenge of balancing digital rights and cybersecurity; digital inequality; insufficient adaptability of legal regulation to the digital environment; technological dependency of legal regulation; difficulties in determining jurisdiction in cyberspace; low levels of digital literacy among the population; and the vulnerability of certain social groups. Possible solutions to these challenges are proposed.

Key words: state, society, constitutional law, constitutionalism, digitalization, digital human rights, information society, internet, e-government, e-democracy, human rights, right to privacy, right to be forgotten, information society, information ombudsman, digital literacy.

УДК 340.1; 342.086
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-90

Н. М. БАТАНОВА

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ

Досліджуються концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії справедливості та відповідальності. Зазначається, що справедливість виступає ціннісним орієнтиром і критерієм для встановлення меж, форм і змісту політичної або юридичної відповідальності, тоді як остання є практичним механізмом реалізації справедливості у політичній або правовій системі. Здійснено класифікацію основних форм взаємодії між справедливістю та відповідальністю у політичному полі або правовому житті. Зроблено висновок, що принцип справедливості у доктринальному, нормативному та правореалізаційному вимірах є підґрунтям для побудови правової, соціальної, демократичної держави.

Ключові слова: *справедливість, відповідальність, принцип справедливості, юридична відповідальність, політична відповідальність, справедливе суспільство, конституційні цінності.*

Batanova Nataliia. **Justice and responsibility: conceptual problems of relationship and interaction**

The conceptual problems of the relationship and interaction of justice and responsibility are investigated. It is noted that justice acts as a value guideline and criterion for establishing the boundaries, forms and content of political or legal responsibility, while the latter is a practical mechanism for implementing justice in a political or legal system. The main forms of interaction between justice and responsibility in the political field or legal life are classified. It is concluded that the principle of justice in the doctrinal, normative and law-enforcement dimensions is the basis for building a legal, social, democratic state.

Key words: *justice, responsibility, principle of justice, legal responsibility, political responsibility, fair society, constitutional values.*

Вступ. Проблематика співвідношення та взаємодії справедливості та відповідальності належить до фундаментальних у сучас-

---

БАТАНОВА Наталія Миколаївна – кандидат юридичних наук, старший дослідник, докторант відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-1828-6708; batanova@ukr.net

ній політико-правовій науці. Вона відображає синергетичний зв'язок між духовно-моральними, політичними та правовими засадами функціонування держави та суспільства.

Адже, по-перше, справедливість – це моральний і правовий орієнтир політики як сфери та інструмента прийняття важливих державних рішень, а відповідальність у політиці – здатність та готовність суб'єктів влади відповідати за прийняті рішення перед людиною, громадою, суспільством, державою в питаннях економіки, соціального добробуту, культури, екології, війни, безпеки тощо.

По-друге, саме справедливість надає політичним рішенням та праву легітимності, а політична та юридична відповідальність є інструментами її реалізації та захисту в суспільних та державних відносинах.

У цьому контексті питання щодо осмислення форм і методів взаємодії зазначених категорій набуває особливого доктринального та праксеологічного значення.

Метою статті є дослідження концептуальних проблем співвідношення та взаємодії справедливості та відповідальності.

Стан розробки проблеми. У вітчизняній науці принцип справедливості в праві та політиці досліджували такі вчені, як І. Г. Бабич, О. П. Васильченко, В. П. Горбатенко, О. В. Грищук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. М. Костенко, А. А. Коваленко, І. О. Кресіна, А. Р. Крусян, С. І. Максимов, А. В. Матат, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, С. П. Погребняк, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, О. В. Скрипнюк, О. М. Тарасишина, О. О. Уварова, С. В. Шевчук, Н. В. Шелевер, Ю. С. Шемшученко та інші.

Питання щодо співвідношення справедливості та відповідальності досліджували О. В. Іваненко, О. А. Кучинська, О. С. Олійник, С. В. Галкевич, В. Д. Примак та інші, проте дане питання залишається ще недостатньо висвітленим у політичній та правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Принцип справедливості у його системному зв'язку з інститутами політичної та юридичної відповідальності є фундаментальними складовими системи принципів права, правового регулювання та функціонування держави й інших суб'єктів політичної системи суспільства. Справедливість як соціальна цінність та морально-правова ідея передбачає, що між поведінкою як суб'єкта права, так і суб'єкта політики, а також

наслідками такої поведінки має існувати відповідність – гуманізм, пропорційність, рівність, адекватність. У цьому контексті справедливість виступає свого роду меганормою права, тобто принципом, що має пріоритет над формально-нормативними правилами.

У свою чергу, політична та юридична відповідальність виступають інституційно забезпеченими та нормативно регламентованими державою засобами негативної оцінки поведінки відповідних суб'єктів права та політики і застосування щодо них у випадку порушення політичних та правових норм заходів відповідальності. Тобто відповідальність (як політична, так і юридична) – це інститут, який передбачає настання політичних та юридичних (правових) наслідків у вигляді санкцій, обмежень або інших заходів у разі порушень відповідних суспільно-політичних та правових норм.

У цьому плані відповідальність має забезпечити реалізацію принципу справедливості та правопорядку. Принцип справедливості в контексті відповідальності є основоположним для забезпечення правопорядку та захисту прав усіх членів суспільства. Адже у доктринальному аспекті справедливість визначається як «соціально-етична та морально-правова категорія, один з основних принципів права», яка позначає «наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність» [1, с. 604].

У широкому розумінні принцип справедливості найбільшою мірою виражає загальносоціальну сутність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою та суспільством, громадянином та державою. Справедливість вимагає відповідності між діями та їх соціальними наслідками. Мають бути відповідними праця та її оплата, завдання шкоди та її відшкодування, злочин та покарання. Закони відображають цю відповідність, якщо відповідають принципові справедливості. Принцип справедливості тісно пов'язаний із принципами природного права і є сполучною ланкою між правом і мораллю [2, с. 196].

Так, О. В. Грищук зазначає, що справедливість є не тільки онтологічною основою права, а й цінністю, похідною від людської гідності [3]. М. І. Козюбра та С. В. Шевчук характеризують справедливість як невід'ємну складову верховенства права [4]. На думку В. Д. Примака, справедливість може бути визначена і як окрема властивість, один із численних виявів верховенства права, і як

цілісна, інтегральна ознака правопорядку, що побудований на засадах верховенства права [5, с. 86].

Також справедливість є сутнісною основою принципу верховенства права, який закріплено у ч. 1 ст. 8 Конституції України, згідно з якою «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Так, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. зазначається: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями *соціальної справедливості,* свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством, зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології *справедливості*, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність людей» [6].

«Конституційний принцип справедливості – це базовий основоположний принцип права, який доповнює та розвиває інші загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, обґрунтовує функціональну необхідність їх існування, визначає межі дії інших принципів, формує ціннісні морально-правові орієнтири і в кінцевому результаті сприяє пануванню справедливості у всіх сферах суспільних відносин. Сутність інших принципів не може бути в повній мірі розкрита без даного принципу, оскільки реалізація будь-якого з них завжди порівнюється з феноменом справедливості» [7, с. 32].

У згаданому рішенні Конституційного Суду України зазначається: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення.

Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного. Адекватність покарання ступеню тяжкості злочину випливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» [6].

Слід погодитися з Н. В. Шелевер у тому, що справедливість як конституційна цінність має бути доступна кожному громадянину. Ідея справедливого та рівноправного суспільства повинна стати однією з головних цінностей Основного Закону України. Конституція України показує напрям розвитку держави і суспільства. Це зрілий і мудрий дороговказ нашого суспільства, який забезпечує державну стабільність і злагоду в суспільстві та захищає кожну людину, а разом з тим і невід'ємні її права та основні свободи. Необхідним кроком з боку законодавця має стати закріплення принципу справедливості в Основному Законі України як загальноправового принципу. Проте для відображення галузевих основ справедливості необхідно зафіксувати даний принцип у різних галузях права, а саме в тих, де треба захищати більшою мірою інтереси суб'єктів правовідносин» [7. с. 302]. Н. В. Шелевер також розглядає принцип справедливості як принцип юридичної відповідальності. «Справедливість юридичної відповідальності є важливою складовою комплексної проблеми справедливості права»[8].

К. В. Басін, розкриваючи у своїй дисертації природу юридичної відповідальності та аналізуючи форми її реалізації у фокусі прав людини, стверджує, що «юридична відповідальність має за мету захист справедливості» [9, с. 105].

Розглядаючи принцип справедливості як базовий або основний принцип юридичної відповідальності, О. В. Іваненко зазначає, що «юридична відповідальність за своєю природою може носити справедливий характер за умови, якщо вона законна, невідворотна, індивідуалізована. Встановлення юридичної відповідальності повинно відповідати принципові справедливості: суспільно корисна правомірна поведінка суб'єктів правовідносин повинна невідворотно тягнути застосування заходів заохочення; протиправна – невідворотне застосування заходів державно-примусового характеру» [10].

Принцип справедливості юридичної відповідальності полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності інституту юридичної відповідальності моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. Він є системотворчим принципом та закріплений у Конституції України. Так, згідно з ч. 1 ст. 61 Конституції України: «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення». Даній конституційній нормі кореспондуються зобов'язання, які взяла Україна за міжнародними договорами, які є частиною її національного законодавства (ч. 2 ст. 9 Конституції). Зокрема, у п. 7 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачено, що «ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни» [11]. Згідно із ст. 4 Протоколу №7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «нікого не може бути вдруге притягнено до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави» [12].

Відповідно до ч. 1 ст. 24 Конституції України «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Обов'язок не порушувати настанов закону, виконувати його положення, а у випадку порушення – нести юридичну відповідальність є рівною вимогою для всіх громадян. Рівність прав і свобод є відтворенням справедливості як ціннісної категорії, що виробляєть-

ся в суспільстві відповідно до сформованих уявлень про мораль і норми поведінки [13, с. 178-179].

Принцип справедливості полягає в рівному юридичному масштабі поведінки й у суворій відповідності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Він відображений у самому змісті права, має оціночний характер і знаходить своє вираження в правах і обов'язках, заходах заохочення і покарання тощо. Усі галузі права намагаються втілити в життя основи справедливості в регульовані ними суспільні відносини. Уся правова система стоїть на сторожі справедливості, служить засобом її вираження і закріплення, охорони і захисту [14, с. 217].

Таким чином, співвідношення та взаємодія між поняттями справедливості та відповідальності полягає в тому, що справедливість задає мету й критерій застосування відповідальності, а сама відповідальність (як політична, так і юридична) є засобом впровадження справедливості у політичному полі або правовому житті. У цьому аспекті справедливість виступає ціннісним орієнтиром і критерієм для встановлення меж, форм і змісту політичної або юридичної відповідальності, тоді як остання є практичним механізмом реалізації справедливості у політичній і правовій системі. Їх системна взаємодія забезпечує гармонійне поєднання моральних, політичних та юридичних засад у політичному процесі та правозастосовній діяльності.

У сучасному контексті (зокрема, для України, що перебуває в процесі політико-правової модернізації та європейської міждержавної інтеграції) питання взаємодії справедливості та юридичної відповідальності набуває особливої значущості: адже не лише формальна наявність політичних або юридичних санкцій, а й їх адекватне та, головне, справедливе застосування визначає як легальність і легітимність політичних інституцій, так і ефективність права, Конституції, всієї системи законодавства, ступінь довіри до правових норм та інститутів суспільства, ефективність превенції правопорушень тощо.

Взаємодія між цими феноменами полягає у тому, що відповідальність (як політична, так і юридична) повинна бути справедливою, а справедливість – реалізовуватися через політико-правові механізми, зокрема через відповідальність. Адже без справедливості відповідальність (як політична, так і юридична) може тран-

сформуватися у репресію, а справедливість без відповідальності ризикує залишитися декоративною формальністю та декларацією без ефекту.

Доктринальний аналіз основних форм взаємодії між справедливістю та відповідальністю у політичному полі або правовому житті дає підстави для їх такої класифікації:

– ціннісна (морально-правова) взаємодія полягає у суспільно-політичній оцінці того, наскільки система відповідальності відповідає уявленням людини, громади або суспільства в цілому про справедливість – чи не є покарання надмірним чи, навпаки, занадто м'яким, чи не дискримінує воно певні групи, чи забезпечені гідність та рівність відповідних суб'єктів тощо. Наприклад, у юридичній відповідальності закріплюються принципи «не настання відповідальності без вини» (лат. *nulla poena sine culpa*). Має бути орієнтація на фундаментальні конституційні цінності – рівність, гуманізм, пропорційність, верховенство права тощо. У цьому вимірі справедливість має значення насамперед для підтримки довіри до політичної та правової системи;

– нормативна взаємодія полягає у тому, що на стадії створення політичних або правових норм враховується принцип справедливості – встановлення умов, підстав, меж відповідальності таким чином, щоб вони були справедливими, зокрема, принцип індивідуалізації покарання, різноманітність політичних або юридичних санкцій, можливість врахування обставин, які обтяжують чи пом'якшують вину тощо;

– процесуальна взаємодія проявляється у тому, що справедливість має забезпечуватись і в процесуальних гарантіях: змагальність, презумпція невинуватості, право на захист, пропорційність процедури, своєчасність, відкритість. Цей аспект гарантує, що відповідальність не застосовується формально чи свавільно, а через юридично визначену та організаційно забезпечену процедуру, яка відповідає вимогам справедливості;

– правозастосовна форма проявляється в діяльності суду чи інших правозастосовних органів: коли на практиці застосування санкцій чи заходів відповідальності здійснюється з огляду на принципи справедливості (тяжкість правопорушення, особу винного, мотиви правопорушення, його наслідки, обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання);

– реалізаційна форма взаємодії полягає в тому, що після встановлення вини та винесення рішення настає стадія застосування мір відповідальності таким чином, щоб вони були реалізовані з дотриманням права на повагу до гідності, обґрунтовано, без перевищення санкцій, з урахуванням усіх передбачених Конституцією прав винного – тобто реалізація має бути справедливою, зокрема, у випадку позбавлення волі має бути дотримано принцип гуманності щодо умов ув'язнення, передбачено можливість ресоціалізації, амністії чи помилування тощо). Тобто відповідальність має орієнтуватися не лише на каральність, а й передбачати можливість виправлення, заміну альтернативними санкціями, застосування пом'якшення покарання, відновлення справедливості через компенсацію чи реституцію. Водночас справедливе застосування відповідальності має функцію попередження – не стільки жорсткість, скільки передбачуваність, відповідність, щоб система стала дієвим засобом запобігання правопорушенням у майбутньому. До того ж у визначених законом випадках має застосовуватися медіаційний (примирливий) метод – залучення засобів альтернативного вирішення конфліктів, примирення потерпілого і правопорушника, що може підсилити відчуття справедливості та зменшити конфліктність.

Оскільки система видів юридичної відповідальності та процесуального забезпечення їх реалізації в Україні перебувають у процесі реформування, важливим є підвищення її справедливості як ключового елемента легітимності. У цьому контексті принцип справедливості має бути безпосередньо закріплений у Конституції України та законодавстві про окремі види юридичної відповідальності (конституційно-правової, кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та ін.). Адже саме принцип справедливості у доктринальному, нормативному та правореалізаційному вимірах є підґрунтям для побудови правової, соціальної, демократичної держави.

При цьому варто враховувати такі виклики та проблеми у побудові справедливого суспільства та держави: формалізм у застосуванні санкцій без урахування індивідуальних обставин, що на практиці призводить до несправедливості (наприклад, однакове покарання за різні правопорушення або винних різного ступеня небезпеки); процесуальні проблеми у процесі затримання або три-

мання особи під вартою, дотримання процесуальної рівності сторін, недостатній захист прав обвинувачених чи потерпілих, інші дії, які підривають довіру до системи; відсутність прозорості чи доступності даних про застосування відповідальності може підсилювати сприйняття несправедливості; суспільна оцінка яка виявляє невідповідність між уявленнями про справедливість і фактичною системою відповідальності, що може знижувати легітимність правових інститутів тощо.

Отже, одним із напрямів удосконалення інституту юридичної відповідальності у вимірі справедливості є подальше впровадження індивідуалізації санкцій, розвиток альтернативних видів відповідальності, забезпечення належного процесуального захисту, підвищення прозорості правозастосування та стимулювання суспільного діалогу про те, що таке справедливість у політичному дискурсі та конкретному правовому контексті.

Висновки. Резюмуючи, зазначимо, що співвідношення та взаємодія принципу справедливості та інституту юридичної відповідальності – це одна з центральних проблем сучасної політичної та юридичної теорії і практики. Справедливість визначає ідеальний функціонально-телеологічний орієнтир правової держави, а юридична відповідальність виступає інструментом його реалізації. Зазначені форми і методи взаємодії відповідальності та справедливості дозволяють систематизувати підходи до створення і вдосконалення правової політики щодо протидії правопорушенням. Тобто справедливість і юридична відповідальність перебувають у тісному взаємозв'язку, який проявляється у різних формах і методах політичної та юридичної діяльності. Без справедливості відповідальність втрачає свій моральний зміст і перетворюється на репресивний інструмент, тоді як без відповідальності справедливість залишається лише декларацією. Їх гармонійна взаємодія забезпечує не лише ефективність правового регулювання, а й формує довіру громадян до права та держави загалом.

Для правової системи України це означає: недостатньо лише мати інститут відповідальності – він має бути справедливим, легітимним, ефективним і таким, що відповідає суспільним очікуванням. Лише тоді можна говорити про довіру до права та держави, про дієве запобігання правопорушенням і про реальне забезпечен-

ня балансу між правами та обов'язками суб'єктів політичних та правових відносин.

1. Горбатенко В. П., Тертишник В. М. Справедливість. *Юридична енциклопедія:* в 6 т.: Т. 5: П–С. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. 735 с. **2.** Бабич І. Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. С. 191-197. **3.** Грищук О. В. Ідея справедливості у праві: філософсько-правовий вимір. Науковий вісник Чернівецького університету. *Правознавство*. 2013. Вип. 644. С. 36-39. **4.** Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України.* 2010. № 3. С. 6-18. **5.** Примак В.Д. Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2014. № 24. Т. 2. С. 85-89. **6.** Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text **7.** Шелевер Н. В. Принцип справедливості в конституційному праві України: дис. … докт. юрид. н. Ужгород, 2024. С. 368 с. **8.** Шелевер Н.В. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. Закарпатські правові читання. *Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів: матер. XVI міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 27 квітня 2023 р.).* Ужгород, 2023. С. 150-152. **9.** Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... канд. юрид. н. Київ, 2006. 145 с. **10.** Іваненко О. В. Справедливість як базовий принцип юридичної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право.* Ужгород, 2015. №4. С. 22-25. **11.** Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text **12.** Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text **13.** Оніщенко Н. М. Стаття 24. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. Р. О. Стефанчука і О. В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України; Конст. Суд України. Харків: Право, 2024. 1176 с. **14.** Олійник О. С. Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 9. С. 216-220.

References

1. Horbatenko V. P., Tertyshnyk V. M. Spravedlyvist. *Yurydychna entsyklopediia:* v 6 t.: T. 5: P–S. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2003. 735 c. **2.** Babych I. H. Vyznachennia mistsia pryntsypu spravedlyvosti v suchasnii systemi pryntsypiv prava. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2011. S. 191-197. **3.** Hryshchuk O. V. Ideia spravedlyvosti u pravi: filosofsko-pravovyi vymir. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu.* Pravoznavstvo. 2013. Vyp. 644. S. 36-39. **4.** Koziubra M. Verkhovenstvo prava: ukrainski realii ta perspektyvy. *Pravo Ukrainy.* 2010. № 3. S. 6-18. **5.** Prymak V.D. Spravedlyvist tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti u spivvidnoshenni z pryntsypamy rozumnosti, dobrosovisnosti, verkhovenstva prava, yurydychnoi rivnosti ta proportsiinosti. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia Pravo. 2014. № 24. T. 2. S. 85-89. **6.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 02.11.2004 № 15-rp/2004 u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh m'iakoho pokarannia). Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text **7.** Shelever N. V. Pryntsyp spravedlyvosti v konstytutsiinomu pravi Ukrainy : dys. … d-ra yuryd. nauk : 12.00.02. Uzhhorod, 2024. C. 368 c. **8.** Shelever N.V. Spravedlyvist yak pryntsyp yurydychnoi vidpovidalnosti. Zakarpatski pravovi chytannia. *Pravo yak instrument stiikosti ta rozvytku v umovakh suchasnykh tsyvilizatsiinykh vyklykiv: materialy KhVI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 27 kvitnia 2023 r.).* Uzhhorod, 2023. S. 150-152. **9.** Basin K. V. Yurydychna vidpovidalnist: pryroda, formy realizatsii ta prava liudyny : dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.01. Kyiv, 2006. 145 s. **10.** Ivanenko O. V. Spravedlyvist yak bazovyi pryntsyp yurydychnoi vidpovidalnosti. *Porivnialno-analitychne pravo.* Uzhhorod, 2015. № 4. S. 22-25. **11.** Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16 hrudnia 1966 r. Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text **12.** Protokol №7 do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. *Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text **13.** Onishchenko N. M. Stattia 24. Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar / za zah. red. R. O. Stefanchuka i O. V. Petryshyna ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Konst. Sud Ukrainy. Kharkiv : Pravo, 2024. 1176 s. **14.** Oliinyk O. S. Sutnist pryntsypu spravedlyvosti za mizhnarodnym kryminalnym pravom. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2019. № 9. S. 216-220.

Batanova Nataliia. **Justice and responsibility: conceptual problems of relationship and interaction**

The conceptual problems of the relationship and interaction of justice and responsibility are studied. It is noted that the principle of justice of legal responsibility consists in formal equality, respect and protection of human rights

and freedoms, compliance of the institution of legal responsibility with moral norms and values, categories of reasonableness and decency, taking into account the hierarchy of personal, public and state interests. It is a system-forming principle and is enshrined in the Constitution of Ukraine.

It is substantiated that the relationship and interaction between the concepts of justice and responsibility consists in the fact that justice sets the goal and criterion for the application of responsibility, and responsibility itself (both political and legal) is a means for implementing justice in the political field or legal life. In this aspect, justice acts as a value guideline and criterion for establishing the boundaries, forms and content of political or legal responsibility, while the latter is a practical mechanism for implementing justice in a political or legal system. Their systemic interaction ensures a harmonious combination of moral, political and legal principles in the political process and law enforcement activities.

The main forms of interaction between justice and responsibility in the political field or legal life are classified.

It is concluded that since the system of types of legal responsibility and procedural support for their implementation in Ukraine are in the process of reform, it is important to increase its justice as a key element of legitimacy. In this context, the principle of justice should be directly enshrined in the Constitution of Ukraine and legislation on individual types of legal responsibility (constitutional, criminal, administrative, civil, etc.). After all, it is the principle of justice in the doctrinal, normative and law-enforcement dimensions that is the basis for building a legal, social, democratic state.

Key words: justice, responsibility, principle of justice, legal responsibility, political responsibility, fair society, constitutional values.

УДК 340.112
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-103

О. С. ГОРАЙ

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті визначено, що права і свободи людини є не лише базовими цінностями конституційного ладу України, а й структуроутворюючим чинником забезпечення соціальної стабільності в умовах національної безпеки. Саме вони формують довіру до державних інституцій, знижують рівень соціального напруження та забезпечують передбачуваність державної політики.

Розкрито, що сучасна безпекова парадигма дедалі більше тяжіє до концепції «людиноцентризму», відповідно до якої інтереси громадянина стають основою визначення цілей і засобів державної безпеки. Такі підходи посилюються під впливом європейських правозахисних стандартів, положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України.

Досліджено, як практична реалізація прав людини впливає на рівень правової культури суспільства, легітимність влади та ефективність інституційних механізмів. Особлива увага приділена аналізу правових норм, судової практики та індикаторів соціального контролю в умовах кризових ситуацій.

Узагальнено, що сталий розвиток держави в умовах воєнних загроз та гібридної війни можливий лише за умови системної інтеграції прав людини в усі рівні національної безпекової політики – від стратегічного планування до щоденних адміністративних рішень.

Ключові слова: *права людини, державна безпека, соціально-правова стабільність, конституційний лад, правова держава, інституційна довіра, легітимність влади, безпекова політика, стандарти прав людини.*

Horai Oleg. **Human rights as the basis of social and legal stability of state security**

The article defines that human rights and freedoms are not only fundamental values of the constitutional order of Ukraine but also a structural factor in ensuring social stability within the framework of national security. They shape

---

© *ГОРАЙ Олег Станіславович* – кандидат економічних наук, доцент, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-2181-7306; e-mail: gorai.zt@gmail.com

public trust in state institutions, reduce social tension, and ensure the predictability of state policy.

It is revealed that the modern security paradigm increasingly gravitates toward the concept of "human-centrism," according to which the interests of the individual become the foundation for defining the goals and tools of national security. These approaches are reinforced by the influence of European human rights standards, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and the Constitution of Ukraine.

The study explores how the practical implementation of human rights affects the level of legal culture in society, the legitimacy of authority, and the effectiveness of institutional mechanisms. Special attention is given to the analysis of legal norms, judicial practice, and indicators of social oversight in crisis situations.

It is generalized that the sustainable development of the state under conditions of military threats and hybrid warfare is possible only through the systemic integration of human rights into all levels of national security policy – from strategic planning to daily administrative decisions.
Key words: *human rights, national security, socio-legal stability, constitutional order, rule of law, institutional trust, legitimacy of power, security policy, human rights standards.*

Актуальність теми. В умовах повномасштабної війни, гібридних загроз та внутрішньополітичної нестабільності питання забезпечення прав і свобод людини набуває особливого значення як ключовий чинник легітимності влади, стійкості соціального порядку та довіри до інституцій. Права людини перестають бути виняткова етико-правовою категорією, трансформуючись у стрижень стратегій національної безпеки, що орієнтовані на запобігання соціальному конфлікту, протидію радикалізації та збереження демократичного устрою.

Україна, як держава, що декларує інтеграцію в європейський правовий простір, зобов'язана впроваджувати не лише формальні стандарти захисту прав людини, а й забезпечувати їхню практичну реалізацію в щоденній діяльності державних органів, зокрема в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Водночас порушення прав і свобод на тлі воєнних викликів може не лише підірвати внутрішню стабільність, але й поставити під сумнів міжнародну підтримку України.

Таким чином, дослідження прав людини як основи соціально-правової стабільності є не лише теоретично обґрунтованим,

але й практично необхідним для розуміння нової архітектоніки безпеки в Україні. Саме права людини виступають тим критерієм, що визначає межі допустимого втручання держави, формує довіру громадян та забезпечує легітимність державної політики в часи кризи.

Огляд останніх досліджень. Проблематика прав людини у контексті забезпечення державної безпеки широко досліджується як у національному, так і в міжнародному праві. Зокрема, Л. Богачова акцентує увагу на юридичних гарантіях прав і свобод людини, підкреслюючи їх роль у правовому упорядкуванні демократичної держави. Вона зазначає, що саме ефективність гарантійного механізму обумовлює рівень легітимності державної влади та довіру громадян до інституцій [1].

Детальний розгляд практики Європейського суду з прав людини пропонують І. Караман та В. Козіна, які наголошують на значенні Конвенції про захист прав людини як базового документа, що задає вектор реформування національного правозастосування у сфері захисту прав особи [2]. У їхній роботі розкривається взаємозв'язок між індивідуальними зверненнями до ЄСПЛ та інституційними змінами в державній політиці.

У філософсько-правовому вимірі Т. Р. С. Аллан розглядає верховенство права як ліберальну концепцію, в центрі якої – повага до гідності особи та стримування владного свавілля. Його підхід до конституційної справедливості дозволяє переосмислити концепт безпеки як похідний від фундаментальних прав, а не навпаки [3].

Суттєвий внесок у розуміння допустимих обмежень прав у кризових умовах зробила А. Денисова, яка класифікує правові обмеження за видами та функціями, визначаючи межу між законним втручанням і порушенням прав людини [4].

Нормативну основу дослідження становлять ключові документи, зокрема Конституція України [5], Закон України «Про національну безпеку» [6], а також Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2016, де підкреслюється взаємозв'язок між безпековою політикою та обов'язком держави гарантувати дотримання прав і свобод навіть за умов загроз [7].

На міжнародному рівні центральними залишаються Загальна декларація прав людини [8], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [9], а також Міжнародний пакт про грома-

дянські і політичні права [10]. Вони визначають стандарти, які не можуть бути ігноровані жодною демократичною державою, навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Метою статті є встановити, яким чином права і свободи людини формують підґрунтя для забезпечення соціально-правової стабільності в умовах національної безпеки України. У центрі уваги – з'ясування ролі прав людини, як індикатора легітимності державної політики, засобу підтримання громадської довіри та чинника системного функціонування інституцій безпеки. Дослідження спрямоване на аналіз взаємозв'язку між правозахисною парадигмою і безпековими підходами, а також на обґрунтування необхідності інтеграції прав людини в усі рівні стратегічного планування та державного управління в періоди криз.

Виклад основних положень. Сучасна модель національної безпеки дедалі більше тяжіє до переосмислення пріоритетів: замість домінування силових або суто державоцентричних підходів поступово утверджується концепція «людиноцентризму». Це означає, що не держава є первинним об'єктом захисту, а права, свободи, гідність і добробут людини, що визнаються основоположною метою державної політики. Така трансформація відображає вплив глобальних стандартів – передусім, положень Загальної декларації прав людини [8], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [9] і Конституції України [5], яка у статті 3 проголошує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Людиноцентричний підхід у сфері державної безпеки трансформується з декларативного принципу в комплексну управлінську стратегію, в якій права людини набувають ролі системоутворюючого критерію. У сучасних умовах, коли суспільство стикається з викликами гібридної війни, внутрішньої поляризації, інформаційної дестабілізації та економічної турбулентності, потреби вразливих груп населення – зокрема внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю, пенсіонерів, осіб, які постраждали від воєнних дій, мають бути у центрі державної безпекової політики [7].

Забезпечення особистої безпеки, прав на приватність, свободу вираження поглядів, доступ до медичних та адміністративних послуг – це ті параметри, які формують реальну соціально-правову стабільність. Як підкреслює О. Скаккун, державна безпека не

повинна протиставлятися правам особи, а має витікати з них як із джерела легітимності [1].

У цифровому середовищі це набуває особливої актуальності. Захист персональних даних, свобода цифрової ідентичності, недопущення дискримінації в алгоритмах штучного інтелекту – все це формує нову площину державної відповідальності. Міжнародне право, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [6], зобов'язує державу не тільки не порушувати, але й активно захищати права особи в умовах новітніх технологічних ризиків.

Особливу новизну становить концепція превентивної безпеки, яка передбачає не просто реагування на кризи, а завчасне попередження ситуацій, що можуть спричинити порушення прав людини. Це вимагає докорінної трансформації функцій органів безпеки: від карально-реактивного формату – до прогностично-аналітичного. Наприклад, у країнах Північної Європи уже запроваджено практику превентивного індексу в системі управління ризиками, який включає аналіз ситуацій, що можуть порушити базові права, ще до ухвалення адміністративного чи законодавчого рішення.

Таким чином, концепція прав людини як структуроутворюючого чинника стає наріжним каменем нової архітектоніки національної безпеки. Вона забезпечує баланс між державними інтересами та гідністю людини, створює умови для довгострокової стабільності та запобігає соціальному розпаду, що є ключовим в умовах затяжного конфлікту.

Як підкреслює Т. Р. С. Аллан, «верховенство права має сенс лише тоді, коли держава системно дбає про гідність особи, а не лише про своє виживання» [3, с. 217]. Ця думка має особливе значення для держав, що перебувають у стані збройного конфлікту або гібридної війни. Ігнорування потреб особи, виправдане надзвичайними обставинами, веде до девальвації правових норм, що в довгостроковій перспективі може спричинити втрату довіри, зростання протестного потенціалу, зниження ефективності державної політики. Натомість дотримання людиноцентричної логіки забезпечує не лише стабільність, а й внутрішню легітимність безпекових заходів, які сприймаються суспільством не як репресивні, а як захисні.

Європейські стандарти прав людини визначають не лише юридичний мінімум захисту особи, а й задають орієнтири для форму-

вання державної політики в умовах кризи. У контексті національної безпеки вони виступають не обмеженням, а конструктивним інструментом для збереження демократичного ладу та довіри до державних інституцій. Йдеться насамперед про імператив дотримання принципу пропорційності при обмеженні прав і свобод, обов'язковість ефективного засобу юридичного захисту «стаття 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», заборону дискримінації «стаття 14 Конвенції» та невідворотність відповідальності у випадках порушення прав [9].

Більше того, реалізація цих стандартів вимагає наявності ефективних внутрішніх механізмів контролю – з боку судової системи, інституційного омбудсмена та парламентського нагляду. Успішна інтеграція європейських стандартів у національну політику зумовлює не лише відповідність праву, а й створення передумов для міжнародної підтримки та зміцнення репутації України як демократичної держави.

З огляду на це, правозахисний імператив не суперечить концепції безпеки, а слугує її основою: через легітимацію державних рішень, підтримання суспільної довіри та мінімізацію ризиків радикалізації населення. Як підкреслює Т. Подорожна, правовий порядок має починатися з інтересу до гідності людини, і лише потім вибудовуватися через системи стримувань і противаг [2].

Умови воєнного стану не скасовують зобов'язань держави перед громадянами, а лише допускають тимчасові та строго обґрунтовані відступи. Європейський суд з прав людини «ЄСПЛ» у своїй практиці неодноразово наголошував, що навіть під час збройного конфлікту держави повинні забезпечити основоположні гарантії: зокрема, захист від катувань, право на життя, доступ до правосуддя. Вироки у справах Lawless v. Ireland 1961, Brannigan and McBride v. the United Kingdom 1993 та A. and Others v. the United Kingdom 2009 стали прецедентами, які формують єдиний підхід до допустимості обмежень і необхідності судового контролю за ними.

Для України, яка прагне до членства в Європейському Союзі та вже функціонує в межах європейського правового простору, впровадження стандартів Європейського суду з прав людини – є не лише юридичним обов'язком, а й стратегічною умовою посилення довіри до державної влади з боку міжнародної спільноти та власних громадян. Це означає необхідність трансформації не лише

норм права, а й правозастосовної культури, в якій пріоритет особистих свобод, процедурна справедливість і відповідальність держави перед індивідом стають невід'ємними критеріями ефективності політики безпеки.

У практичному плані йдеться про впровадження єдиного стандарту правового мислення: державні органи повинні діяти у спосіб, що передбачає превентивне оцінювання потенційного порушення прав людини ще на етапі прийняття рішень – з урахуванням можливого майбутнього перегляду їх легітимності ЄСПЛ. Це потребує високого рівня правової обізнаності посадовців, внутрішнього інституційного аудиту рішень, належної підготовки правників, суддів, аналітиків та постійної координації з міжнародними експертними структурами.

Як зазначає І. Караман, практика ЄСПЛ дедалі більше виконує функцію «правила тлумачення», яке змінює зміст і сенс національних норм незалежно від формального перегляду законодавства, оскільки прецеденти Суду є імперативом для судів України, згідно з чинною Конституцією та законом «Про виконання рішень ЄСПЛ» [2, с. 17]. Таким чином, вплив ЄСПЛ виходить за межі суто юридичного інструменту – він стає культурною та методологічною парадигмою, яка окреслює межі припустимої поведінки держави щодо особи навіть в умовах надзвичайної ситуації.

Одним із ключових викликів для української системи національної безпеки є формування дієздатної інституційної структури, яка одночасно здатна ефективно реагувати на загрози та дотримуватись стандартів прав людини. У цьому контексті правозахисна парадигма не є альтернативою безпеці, а її функціональною складовою, що забезпечує легітимність і сталість політичної системи. Особливої ваги набуває адаптація безпекових інституцій – СБУ, Національної поліції, Державної прикордонної служби, органів місцевого самоврядування – до вимог відкритості, підзвітності, правової визначеності та незалежного контролю.

Важливим кроком є запровадження внутрішніх механізмів моніторингу дотримання прав людини в межах діяльності цих інституцій, що передбачає створення посади уповноваженого з прав людини в структурах сектору безпеки, регулярне навчання персоналу, запровадження індикаторів дотримання прав людини у відомчих звітах, а також відкритість до громадянського нагляду.

Як підкреслює О. Скакун, «інституційна ефективність у сфері безпеки має вимірюватись не лише в категоріях знешкодження загроз, а й здатністю держави гарантувати непорушність прав навіть у процесі реагування на них» [1, с. 217]. Це передбачає інтеграцію міжнародних правозахисних стандартів у внутрішні протоколи службових дій, нормативну уніфікацію та створення ефективних каналів зворотного зв'язку з суспільством.

Досвід країн-членів Ради Європи свідчить про необхідність постійної адаптації системи державного управління до нових викликів, включаючи цифрові технології, гібридні загрози, масову міграцію та інфляцію недовіри до інституцій. У сучасних умовах ефективність безпекової політики визначається не лише здатністю держави до реагування, а й її прозорістю, відкритістю до суспільного діалогу та спроможністю забезпечити права людини як незмінну категорію у будь-якій кризовій ситуації. Впровадження елементів електронного врядування, відкритих баз даних, публічного обговорення ризиків, а також генерування незалежних оцінок впливу на права людини «human rights impact assessment» – усе це є складовими нової методології державного управління в безпековій сфері, орієнтованої на підзвітність, превенцію порушень і зміцнення довіри.

Зокрема, такі підходи реалізуються у стратегіях країн Балтії, Нідерландів, Швеції, де цифрові платформи використовуються для звітності уряду перед громадянами щодо рішень у сфері безпеки. Такий досвід підтверджує, що стійкість демократії залежить від того, наскільки послідовно держава інтегрує права людини у всі рівні свого функціонування – від стратегічного до процедурного.

Соціально-правова стабільність у період війни є надзвичайно чутливим маркером стану національної безпеки. Вона виявляється у взаємозв'язку правової культури громадян, ефективності громадського контролю та рівня інституційної довіри. У цих умовах правова культура постає не лише як загальна освіченість у сфері прав людини, а як активна позиція громадян у контролі за діями держави та механізм самозахисту у правовому полі.

Особливої ваги в умовах війни та гібридних загроз набувають комплексні індикатори соціально-правової стабільності, що поєднують як кількісні, так і якісні параметри. Вони дозволяють оцінити не лише формальне функціонування правозахисної системи,

а й її фактичну ефективність з точки зору суспільного сприйняття, динаміки інституційної довіри та відповідності міжнародним стандартам. У центрі такої аналітики – емпіричні дані, що охоплюють статистику звернень громадян до органів державної влади, кількість скарг до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, звернення до міжнародних правозахисних структур, включаючи ЄСПЛ, а також результати розгляду справ у національних судах щодо порушення прав людини.

Нарівні з цим вагоме значення мають соціологічні показники – оцінка довіри до правоохоронних органів, судової системи, органів місцевої влади, рівень правової обізнаності населення, схильність до активної громадянської позиції в умовах кризи. В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну зросла роль громадянського суспільства як коректора державної політики. Тому включення у систему моніторингу звітів правозахисних НУО, громадських аналітичних центрів, незалежних платформ на кшталт «ZMINA», Центру громадянських свобод або Української Гельсінської спілки є критично важливим для верифікації дій уряду.

Показовим є також аналіз статистики рішень Європейського суду з прав людини, зокрема за категоріями справ, які повторюються та мають системний характер. Такі рішення не лише формують правову позицію, але й слугують тестом на ефективність внутрішньої системи захисту прав. Наприклад, регулярні порушення статей 3, 5 або 6 Конвенції свідчать про слабкі місця у сфері поводження з ув'язненими, досудового затримання або доступу до справедливого суду. Їхня кількість і зміст становлять вагомий міжнародний сигнал.

Ігнорування таких індикаторів у мирний час може призвести до поступової ерозії правових засад, а в умовах війни – до стрімкої втрати довіри до держави, легітимності владних рішень і, врешті-решт, до внутрішньої дестабілізації. Як підкреслюють міжнародні експерти Ради Європи, «стабільність демократичного ладу вимірюється не лише наявністю законів, а й рівнем відповідності дій держави очікуванням суспільства щодо справедливості та поваги до гідності».

Таким чином, розбудова цілісної системи моніторингу правозахисного стану – з використанням індикаторних панелей, даних

з відкритих джерел, аналітики судової практики та соціологічних опитувань – є не просто інструментом контролю, а гарантією випереджаючої безпеки. У контексті воєнної реальності це один із небагатьох способів зберегти довіру до держави, запобігти радикалізації та посилити міжнародну підтримку на основі відповідності європейським стандартам.

У воєнний період ризики посилюються: будь-яка помилка у сфері дотримання прав людини може стати об'єктом міжнародної критики, втрати підтримки союзників або внутрішньої дестабілізації. Тому інтеграція системного моніторингу правозахисної ситуації в архітектоніку державного управління є стратегічним завданням для збереження соціальної єдності та конституційного ладу.

У сучасних умовах національна безпека не може забезпечуватись виключно через силові або технократичні інструменти. У центрі ефективної безпекової стратегії повинна перебувати людина з її базовими правами й потребами. Це передбачає включення правозахисної компоненти на всіх рівнях стратегічного управління – від розробки державних концепцій до реалізації конкретних адміністративних рішень.

Інтеграція прав людини в систему стратегічного планування вимагає від держави оцінювати не лише зовнішні загрози, але й внутрішні ризики, пов'язані з порушенням прав, дискримінацією, нерівним доступом до захисту, надмірним втручанням у приватну сферу. Відповідно до європейських рекомендацій, зокрема Рамкових керівних принципів Ради Європи, однією з ключових складових сучасного стратегічного підходу є постійна оцінка впливу на права людини при ухваленні політик та нормативних актів у сфері безпеки.

Особливу увагу в цьому контексті слід приділити ризик-орієнтованому управлінню, коли ризики розглядаються не лише з позиції безпеки держави, а й з погляду загроз для громадянських прав. Наприклад, при запровадженні масових цифрових систем спостереження чи мобілізаційних механізмів необхідно здійснювати незалежну експертизу на предмет пропорційності, необхідності та потенційної шкоди для прав людини. Як підкреслює Т. Р. С. Аллан, «повага до гідності людини вимагає, щоб держава не діяла наосліп, навіть у найважчі часи» [3].

Крім цього, важливим елементом інтеграції є інституційне посилення органів, відповідальних за дотримання прав людини в секторі безпеки. Йдеться про створення незалежних підрозділів з прав людини у силових структурах, постійне навчання персоналу, участь правозахисних організацій у процесах оцінки та моніторингу. Подібні моделі вже реалізуються в країнах ЄС та НАТО, де поняття «human rights compliance» є стандартною складовою національних стратегій.

В українському контексті впровадження цих підходів може стати запорукою як внутрішньої стабільності, так і міжнародної довіри. Більше того, системна інтеграція правозахисної парадигми здатна стати запобіжником надмірної мілітаризації суспільства та зберегти демократичний баланс у тривалий період безпекової турбулентності.

Таким чином, права людини в стратегічному управлінні – це не лише обов'язок, але й ресурс: вони забезпечують стійкість, легітимність, громадську підтримку та міжнародне визнання. У довгостроковій перспективі саме такий підхід формує сильну, відповідальну й відкриту державу, орієнтовану не лише на перемогу, а й на збереження гідності своїх громадян.

Ефективне впровадження правозахисного виміру у сферу стратегічного управління сьогодні демонструють низка європейських країн, зокрема Нідерланди, Німеччина, Швеція, Франція та Естонія. В Естонії, наприклад, права людини є індикатором якості цифрової трансформації держави: усі нові інструменти електронного врядування оцінюються за критеріями прозорості, недискримінаційності та приватності, зокрема, через GDPR-орієнтовані механізми аудиту. У Німеччині підхід до Human Rights Impact Assessment «HRIA» уже понад 10 років є обов'язковим етапом ухвалення політик у сферах безпеки, оборони та внутрішніх справ.

У Фінляндії з 2017 року працює національна програма з інтеграції прав людини у діяльність усіх силових структур, включаючи поліцію, прикордонну службу та органи цивільного захисту. Створено постійні незалежні наглядові ради, а щорічна оцінка дотримання прав людини публікується на загальнодержавному порталі. Це забезпечує не лише прозорість, а й своєчасне виявлення системних порушень.

У межах ЄС терміни реалізації таких підходів у середньому варіюються від 18 до 36 місяців, залежно від складності інституційної структури, доступу до ресурсів і рівня готовності персоналу. Як свідчить досвід Польщі та Литви, початковий етап включає створення єдиного національного індикаторного переліку з прав людини, розробку інструкцій для службовців, а також запуск навчальних програм.

Для України цей досвід може бути адаптований через такі кроки:

1. Розробка моделі інтеграції правозахисного компоненту в сектор безпеки на рівні Нацради з прав людини при Уряді. В умовах збройного конфлікту та гібридних загроз особливої ваги набуває необхідність постійної координації між урядом і правозахисними інституціями. Створення при Кабінеті Міністрів Національної ради з прав людини, до якої увійдуть представники державних органів, громадянського суспільства, омбудсмена та експертного середовища, дозволить закласти інституційний механізм для інтеграції правозахисного компоненту в усі рівні безпекової політики. Така рада має бути не дорадчим органом, а центром вироблення обов'язкових стандартів і моніторингу рішень із ризиком впливу на права людини. Її діяльність відповідатиме європейським практикам демократичного врядування у сфері безпеки.

2. Створення незалежного координатора з питань прав людини у безпекових структурах «аналог омбудсмена в секторі безпеки». Інституціоналізація прав людини у секторі безпеки передбачає впровадження окремої посади незалежного координатора – фахівця з мандатом реагувати на порушення, проводити розслідування, здійснювати візити в зони бойових дій та місця несвободи, давати публічні висновки щодо правомірності дій структур МВС, СБУ, Міноборони тощо. Це дозволить забезпечити горизонтальний нагляд за дотриманням прав людини безпосередньо всередині безпекового сектора, зменшуючи ризик безкарності та зловживань. У міжнародній практиці подібний механізм впроваджено, наприклад, у Канаді, Нідерландах та Норвегії як гарантію прозорості спецслужб.

3. Законодавче закріплення обов'язкової оцінки впливу на права людини «Human Rights Impact Assessment – HRIA». Усі нормативно-правові акти, що стосуються питань надзвичайного

стану, мобілізації, кібербезпеки, цифрового нагляду або військової політики, повинні супроводжуватися спеціальним аналітичним блоком – оцінкою впливу на права людини. Така оцінка «HRIA» є інструментом не лише попередження порушень, а й вироблення збалансованих рішень. У разі відсутності оцінки, законопроєкти та нормативні акти повинні вважатися неповними. В Україні вже існує приклад законодавчої обов'язковості гендерної експертизи – отже, аналогічне закріплення HRIA стане наступним логічним кроком у розвитку права людини як об'єкта публічної політики.

4. Поетапна реалізація в межах 2 років, починаючи з пілотних відомств МВС, СБУ, Міноборони – із обов'язковою міжнародною експертизою.

Запровадження описаних реформ має здійснюватися у три етапи:

– Перший рік: розробка методологій HRIA, створення Ради та призначення координаторів у пілотних відомствах «МВС, СБУ, Міноборони»;

– Другий рік: розширення охоплення на всі силові структури, внесення змін до законодавства, публікація щорічного звіту правозахисного моніторингу сектору безпеки. Ключовим елементом є залучення міжнародних партнерів «ОБСЄ, UNDP, CoE, EUAM» як гарантів незалежності, об'єктивності та належної експертизи впроваджуваних заходів.

Це не лише дозволить уникнути конфлікту між безпековими заходами та правами громадян, а й дасть змогу Україні стати прикладом реформаторської держави з високим рівнем правового гуманізму навіть в умовах війни.

Сучасні підходи до національної безпеки дедалі більше визнають права людини не зовнішнім додатком, а центральним елементом стратегічного управління. У цьому сенсі права людини виконують функцію структуроутворюючого чинника, що визначає ієрархію пріоритетів, легітимність рішень, характер взаємодії держави з суспільством і ефективність інституцій.

Узагальнюючи попередні дослідження, можна стверджувати, що інтеграція правозахисного виміру в архітектуру державної безпеки дає змогу уникати однобічних силових рішень, забезпечуючи комплексний підхід до управління кризами. Права людини стають не тільки «червоними лініями» втручання, а й активним ресурсом

стабільності – адже порушення прав зумовлює недовіру, протест, зростання вразливості системи.

Як показує міжнародний досвід, зокрема країн-членів Ради Європи, держави, що інституціоналізують права людини в секторі безпеки, демонструють вищий рівень стійкості до гібридних загроз, кібератак, радикалізації. У цих країнах стандарти прав людини не послаблюють державу, а зміцнюють її – створюючи прозору, підзвітну, довірену систему прийняття рішень.

В умовах війни особливо важливо не допустити нормалізації обмежень. Права людини у такі періоди не втрачають своєї ваги – навпаки, саме в кризових ситуаціях вимірюється справжня цінність правової держави. Вони є запобіжником від дегуманізації, політичної репресії, стигматизації соціальних груп, і водночас – основою довгострокового відновлення суспільної довіри після завершення конфлікту.

Отже, права людини в умовах національної безпеки не лише не вступають у конфлікт з інтересами держави, а навпаки – їх реалізація є передумовою сталої, стійкої та легітимної державної політики. Саме тому в сучасному правовому мисленні формується нова аксіома: безпека без прав людини – це не захист, а загроза.

1. Богачова Л. Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування:* зб. наук. праць / НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2011. Вип. 22. С. 56–70. **2.** Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. Київ: ВАІТЕ, 2015. 136 с. **3.** Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. Київ: Києво-Могилян. акад., 2008. 385 с. **4.** Денисова А. М. Правові обмеження: поняття, види, функції. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 2. С. 51–53. 5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр. **6.** Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19. **7.** Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16. **8.** Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015. **9.** Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. **10.** Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

References

1. Bohachova L. L. Yurydychni harantii prav i svobod liudyny i hromadianyna v yevropeiskomu ta natsionalnomu pravi. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia:* zb. nauk. prac / NDI derzh. budivnytstva ta mists. samovriaduvannia Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2011. Vyp. 22. S. 56–70. **2.** Karaman I. V., Kozina V.V. Yevropeiskyi sud z prav liudyny, Yevropeiska konventsiia z prav liudyny ta indyvidualni zaiavy: pershe znaiomstvo. Kyiv: VAITE, 2015. 136 s. **3.** Konstytutsiina spravedlyvist. Liberalna teoriia verkhovenstva prava. Kyiv : Kyievo-Mohylian. akad., 2008. 385 c. **4.** Denysova A. M. Pravovi obmezhennia: poniattia, vydy, funktsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2011. № 2. S. 51–53. **5.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr. **6.** Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19. **7.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 1 chervnia 2016 roku № 2-rp/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16. **8.** Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015. **9.** Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. **10.** Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

Horai Oleg. **Human rights as the basis of social and legal stability of state security**

The article defines that human rights and freedoms are not only fundamental values of the constitutional order of Ukraine but also a structural factor in ensuring social stability within the framework of national security. They shape public trust in state institutions, reduce social tension, and ensure the predictability of state policy.

It is revealed that the modern security paradigm increasingly gravitates toward the concept of "human-centrism," according to which the interests of the individual become the foundation for defining the goals and tools of national security. These approaches are reinforced by the influence of European human rights standards, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and the Constitution of Ukraine.

The study explores how the practical implementation of human rights affects the level of legal culture in society, the legitimacy of authority, and the effectiveness of institutional mechanisms. Special attention is given to the analysis of legal norms, judicial practice, and indicators of social oversight in crisis situations.

It is generalized that the sustainable development of the state under conditions of military threats and hybrid warfare is possible only through the

systemic integration of human rights into all levels of national security policy – from strategic planning to daily administrative decisions.

It is concluded that the integration of the human rights dimension into the architecture of state security makes it possible to avoid unilateral forceful decisions, ensuring a comprehensive approach to crisis management. Human rights serve as an active resource of stability. Violation of rights leads to distrust, protest, and increased vulnerability of the system. As international experience, in particular that of the member states of the Council of Europe, shows, states that adhere to human rights in the security sector demonstrate a higher level of resilience to hybrid threats, cyberattacks, and radicalization. In these countries, human rights standards do not weaken the state, but strengthen it, creating a transparent, accountable decision-making system. In conditions of war, it is especially important to prevent the normalization of restrictions. Human rights do not lose their importance during such periods – on the contrary, it is in crisis situations that the true value of the rule of law is measured. They are a safeguard against dehumanization, political repression, and stigmatization of social groups, and at the same time – the basis for the long-term restoration of public trust after the end of the conflict. Therefore, human rights in the context of national security not only do not conflict with the interests of the state, but on the contrary – their implementation is a prerequisite for a stable, sustainable and legitimate state policy.

Key words: human rights, national security, socio-legal stability, constitutional order, rule of law, institutional trust, legitimacy of power, security policy, human rights standards.

Розділ 4

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 336.226.11
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-119

Н. К. ІСАЄВА

ПРАВА ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ У КОНТЕКСТІ ПОДАТКОВОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ

Досліджуються права платників податків у контексті забезпечення податкової та економічної безпеки України в умовах воєнного стану та майбутнього повоєнного відновлення. Проаналізовано вплив війни на баланс між фіскальними інтересами держави та правами платників, трансформацію процедур податкового контролю, а також зростання ризиків надмірної дискреції контролюючих органів. Обґрунтовується необхідність збереження базових правових гарантій, дотримання принципів пропорційності та правової визначеності навіть за умов особливих режимів управління. Запропоновано авторський підхід до взаємозв'язку податкової безпеки та прав платників, згідно з яким ефективність податкової системи у період війни та після неї можлива лише за умови модернізації процедур, цифровізації контролю та підвищення прозорості адміністрування. Підкреслено, що захист прав платників є ключовою умовою економічної стійкості та відновлення довіри до держави.

Ключові слова: *права платників податків, податкові пільги, порядок сплати податків, податкова безпека, фінансова безпека, економічна безпека.*

© *ІСАЄВА Наталія Карлівна* – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-9716-9472; e-mail: natalya.isaieva@gmail.com

Isaieva Natalia. **Taxpayers' rights in the context of tax and economic security in the conditions of martial arts and the post-war period in Ukraine**

The article is devoted to a comprehensive analysis of taxpayer rights in the context of tax and economic security of Ukraine under martial law and in the period of post-war recovery. The transformation of the legal status of taxpayers under the influence of the crisis circumstances of the war, changes in approaches to tax administration, as well as the strengthening of the role of the state in ensuring fiscal stability and economic sustainability are studied. It is argued that the war significantly changed the balance between the fiscal interests of the state and the rights of taxpayers, forming a new legal regime in which the dominant factors were guaranteeing budget revenues, protecting financial flows, counteracting evasion schemes and ensuring the transparency of economic activity.

The article focuses on the mechanisms for implementing and guaranteeing taxpayer rights in special conditions, when traditional procedural standards are being corrected under the influence of national security requirements. The risks of excessive discretion of regulatory authorities, possible violations of the principles of legal certainty and proportionality, as well as potential mechanisms for their neutralization are identified. Particular importance is attached to the problem of ensuring a balance between defense needs and the state's obligation to maintain minimum social and economic guarantees for taxpayers.

Key words: *taxpayer rights, tax benefits, tax payment procedure, tax security, financial security, economic security.*

Постановка проблеми. Актуальність забезпечення дотримання, реалізації та захисту прав платників податків в умовах воєнного стану та повоєнний період зумовлюється не лише складністю або навіть відсутністю можливості їх реалізації платниками податків, а й проблемами. які виникають при виконанні відповідних функцій та повноважень органами держави в цих складних умовах. Причому зазначені проблеми тісно пов'язані з проблемами забезпечення податкової, фінансової та економічної безпеки держави в цілому.

Своєчасне внесення необхідних змін до законодавства України, що регулює сферу фінансових, і зокрема податкових відносин, вдосконалення організаційно-правових засад діяльності податкових органів та інших органів державної влади вимагають наукового аналізу проблем функціонування відповідних відносин в кризових умовах.

Теоретичні та прикладні проблеми правового регулювання податкової сфери, прав і обов'язків платників податків як суб'єк-

тів податкових відносин, а також фінансової та податкової безпеки держави розглядались у працях Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка, Н. Ю. Пришви, Е. Д. Дмитренко, Д. О. Беззубова та інших учених-юристів. Водночас особливої актуальності ці проблеми набувають в кризових умовах і потребують подальшого наукового аналізу.

Метою статті є дослідження питань реалізації прав платників податків в контексті податкової та економічної безпеки в Україні в умовах воєнного та повоєнного стану та визначення напрямів вдосконалення правового регулювання зазначеної сфери відносин.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах війни та економічної нестабільності податкова безпека держави набуває нового змісту – її можна розглядати не лише як елемент фінансової стабільності, а й як один ыз критеріїв, що визначають національну стійкість, яка забезпечує здатність держави діяти, планувати й відновлюватися в умовах багатовекторних загроз.

Як слушно зазначає Е.С. Дмитренко, податкову безпеку можна визначити як стан захищеності та забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави, окремих її адміністративно-територіальних утворень у податковій сфері правовими, економічними, політичними, кадровими, інформаційними, науковими, оперативно-розшуковими та іншими заходами, що гарантує фінансову незалежність України та захист її податкової системи від внутрішніх і зовнішніх загроз [1].

Податкова безпека визначає стан та рівень захищеності в податковій сфері інтересів держави, суспільства та платників податків від внутрішніх і зовнішніх загроз, які унеможливлюють стабільне надходження коштів до бюджету, порушують податкову дисципліну, підривають довіру до фінансових інститутів. У цьому розумінні податкова безпека є не лише результатом ефективного адміністрування, а також науковою категорією, яка відображає узгодженість публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства при забезпеченні виконання конституційного обов'язку зі сплати податків.

У структурі національної стійкості податкова безпека виконує системну роль. Вона визначає межі бюджетної автономії держави, впливає на її обороноздатність, фінансування соціальних програм, інвестиційний клімат, рівень довіри до влади. Недостатній рівень податкової безпеки негативно впливає на забезпечення управлін-

ських функцій і певною мірою на політичну стабільність в державі, оскільки фінансові ресурси є основою реалізації будь-яких функцій держави.

У воєнних і поствоєнних умовах податкова безпека стає важливою складовою кризової адаптивності. Вона впливає на здатність податкової системи забезпечувати безперервне функціонування фінансових потоків, зберігати податкову базу, одночасно підтримуючи економічну активність суб'єктів господарювання. У цьому контексті важливим є баланс між фіскальним тиском і економічною мотивацією, між контролем і довірою, між необхідністю наповнення бюджету і стимулюванням відновлення виробництва.

Рівень податкової безпеки також є одним з індикаторів ефективності державного управління. Вона відображає, наскільки адміністративно-правові механізми податкового контролю, відповідальності та запобігання ухиленню від сплати податків узгоджуються з принципами законності, пропорційності та справедливості. У цьому аспекті податкова безпека тісно пов'язана з правовою визначеністю, стабільністю законодавства і якістю адміністративних процедур.

У системі національної стійкості податкова безпека взаємодіє з іншими елементами – економічною, фінансовою, енергетичною, інформаційною безпекою. Її роль особливо виразна в частині інституційної довіри, оскільки податкові відносини є сферою, де держава безпосередньо стикається з громадянином. Значною мірою через податкову систему формується відчуття ефективності влади, її здатності забезпечувати справедливий розподіл суспільних ресурсів.

Важливою умовою зміцнення податкової безпеки як чинника стійкості є науковий аналіз функціонування податкової системи України та ефективності законодавства, що її регулює. Необхідним є системне оцінювання податкових ризиків, прогнозування впливу податкових новацій на бюджетну стабільність, а також аналіз тіньових потоків, офшоризації економіки, цифрових схем ухилення. Такі дослідження повинні супроводжуватися правовим аналізом і розробкою рекомендацій щодо удосконалення податкової політики у напрямі прозорості, передбачуваності та довіри.

Податкова безпека повинна бути комплексною – поєднувати фіскальну, правову, управлінську та інформаційну складові. Її

головною метою є не покарання порушників, а створення умов для підвищення свідомості платника податків, який сприймав би сплату податків не як тягар, а як елемент спільної участі у зміцненні держави. У цьому сенсі податкова безпека – це реалізація соціоцентричного принципу національної стійкості, де свідоме і відповідальне ставлення платників податків до виконання своїх обов'язків є однією зі складових громадянської солідарності.

У зв'язку з цим важливу роль відіграє податкове право як сукупність правових норм, що регулюють сферу податкових відносин в державі.

У системі публічного права податкове право посідає особливе місце, оскільки воно поєднує у собі владний, регулятивний і соціальний аспекти діяльності держави. Його сутність полягає у правовому впорядкуванні фінансових відносин між державою і платниками податків, з метою забезпечення функціонування всіх інших сфер діяльності держави. Саме тому податкове право виступає однією з ключових основ забезпечення національної стійкості, оскільки без фінансової самодостатності, чіткого податкового регулювання та довіри громадян до податкової системи неможлива стабільність держави ні в економічному, ні в соціальному, ні в безпековому вимірі.

Національна стійкість як правова категорія охоплює правові механізми, що забезпечують здатність держави, суспільства й інститутів публічної влади зберігати функціональність і правопорядок у кризових умовах. Податкове право у цій системі виконує роль основи забезпечення економічної безпеки, оскільки саме воно визначає джерела доходів для формування фінансових ресурсів, необхідних для підтримання обороноздатності, реалізації соціальних програм, розвитку науки, освіти й медичної сфери. Податкова стабільність є передумовою бюджетної стабільності, а бюджетна стабільність – фінансовою основою стійкості держави.

Водночас податкове право не можна розглядати лише як інструмент фіскального наповнення бюджету. Його регулятивна функція має стратегічний характер, оскільки воно повинно сприяти формуванню відповідального ставлення до виконання обов'язків і довіри між державою, платниками податків та в широкому розумінні суспільством в цілому. У цьому сенсі податкове право є однією з запорук соціального контракту, у межах якого закріплюється не лише

обов'язок платника, а й обов'язок держави діяти справедливо та раціонально. Якщо правове регулювання податкової сфери стає непередбачуваним або закріплює нерівність платників податків, руйнується саме підґрунтя суспільної довіри, без якої національна стійкість не є можливою.

Роль податкового права в забезпеченні стійкості значною мірою полягає у забезпеченні чіткої правової визначеності податкових зобов'язань платників податків, у стабільності податкових правил і процедур, що дозволяє планувати економічну діяльність навіть у кризових умовах. Підприємництво, інвестиції, міжнародна кооперація – усе це потребує передбачуваності та справедливості у сфері оподаткування. Вдосконалення податкової системи на засадах законності і рівності платників податків виступає чинником формування та зміцнення довіри до держави, а тому і елементом забезпечення стійкості політичної системи в цілому.

Завдяки чітко врегульованим податковим механізмам держава може оперативно реагувати на кризи, перерозподіляти ресурси, підтримувати пріоритетні галузі. Це доводить, що податково-правовий інструментарій має прямий вплив на національну безпеку та стійкість її інституцій.

Особливого значення в кризових умовах набуває принцип пропорційності у податковому законодавстві. Він є однією з гарантій забезпечення стабільності та ефективності податкової системи. Надмірний фіскальний тиск у періоди нестабільності в державі підриває економічну активність, тоді як невиправдані пільги створюють дефіцит бюджету. Пропорційність у податковому регулюванні забезпечує рівновагу між інтересами держави й суспільства, сприяє формуванню середовища співучасті, де сплата податків може розглядатися не лише як примус з боку держави, а і як елемент громадянської солідарності.

Важливим аспектом є підвищення рівня довіри до податкової адміністрації. Її ефективність, відкритість і відповідальність визначають також рівень ефективності функціонування податкової системи держави.

Податкове законодавство при цьому повинно не лише визначати чіткі процедури податкового контролю, а й закріплювати надійні гарантії дотримання прав платників податків, забезпечувати чіткий порядок оскарження дій контролюючих органів, встановлювати прозорі процедури адміністрування.

У цьому також полягає його роль у забезпеченні належного рівня регулювання податкового адміністрування – через створення процесуальних запобіжників від свавілля та помилок при виконанні податковими органами своїх функцій.

Тому податкове право у системі забезпечення національної стійкості можна розглядати як правову основу економічної витривалості держави. Податкове право також формує умови, за яких національна стійкість переходить із політичної категорії у практичну реальність.

Таким чином, податкова безпека становить складову національної стійкості. Вона не зводиться до фінансових показників, а виступає індикатором правової культури, рівня довіри до влади і рівня якості та ефективності державного управління.

Необхідно зазначити, що права особи мають велике значення в контексті фінансової, податкової та економічної безпеки. Забезпечення дотримання, реалізації та належного захисту прав платників податків на отримання передбачених законодавством пільг по податках, зборах та інших обов'язкових платежах в умовах воєнного стану та повоєнний період в Україні потребує уваги з боку держави та її органів чи не більшої ніж у період мирного часу. Це зумовлено вразливістю багатьох категорій платників податків в цей період, оскільки об'єктивні складні проблеми здійснення господарської діяльності й ускладнення або унеможливлення виконання свого податкового обов'язку стосуються великого кола фізичних та юридичних осіб.

Права людини визнаються нині надпозитивними цінностями, які становлять фундамент конституціоналізму і сучасних конституцій. Саме права людини виступають головним критерієм при перевірці конституційними судами нормативно-правових актів на предмет їх конституційності. Прийнято вважати, що права людини це суб'єктивне право індивіда домогтися від держави захисту матеріальних і духовних інтересів та цінностей. У свою чергу, в держави виникає позитивний обов'язок забезпечити належний захист прав людини і негативний обов'язок утримуватися від вчинення дій, якими порушуються або обмежуються права людини [2].

Слід зазначити, що в умовах воєнного стану не лише у особи і громадянина, і зокрема платників податків, значно зменшуються можливості як виконати свої обов'язки так і реалізувати свої права,

а також і держава змушена вирішувати низку складних проблем для забезпечення дотримання та реалізації прав особи. Більше того, значне коло прав громадян під час воєнних дій звужується при необхідності виконувати свої обов'язки в складних і надскладних умовах.

Тому зміни до податкового законодавства України, які були прийняті після початку широкомасштабної війни, передбачають особливості порядку виконання податкового обов'язку платниками податків в умовах воєнного стану.

Водночас Національною стратегією доходів України до 2030 року передбачено збільшення низки податків для платників – фізичних та юридичних осіб [3].

Це зумовлює необхідність диференційованого та зваженого підходу держави до вирішення питань в сфері оподаткування, який повинен враховувати вразливість платників податків в умовах повоєнного стану та повоєнний період і створювати більш сприятливий режим надання пільг по сплаті податків та зборів.

Необхідно звернути увагу, що статтею 30 Податкового кодексу України передбачено, що підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Платник податків вправі використовувати податкову пільгу з моменту виникнення підстав для її застосування і протягом усього строку її дії. Платник податків вправі відмовитися від використання податкової пільги (крім податкових пільг по податку на додану вартість) чи зупинити її використання на один або декілька періодів, якщо інше не передбачено Податковим кодексом. Податкові пільги, не використані платником податків, не можуть бути перенесені на інші податкові періоди, зараховані в рахунок наступних платежів з податків та зборів або відшкодовані з бюджету [4].

На нашу думку, в умовах воєнного стану та повоєнний період в Україні доцільно передбачити повернення суми податкової пільги з бюджету або зарахування її в рахунок наступних платежів при затриманні платником податків підтвердження підстав для її надання на протязі терміну щонайменше в один місяць. Такий порядок може бути передбачений для найбільш вразливих категорій платників податків на термін дії воєнного стану на певну частину повоєнного періоду в Україні.

Висновки. Підвищення податкової безпеки водночас є фактором, який підвищує стійкість держави в цілому, особливо у воєнний та повоєнний період. При створенні передумов, за яких податок сприймається платником як справедливий внесок у спільну безпеку, формується довіра до держави. сумлінне та відповідальне ставлення до виконання свого податкового обов'язку. що в свою чергу також є чинниками, що визначають національну стійкість.

Можливість виконання податкового обов'язку платниками податків у складних умовах воєнного стану та в повоєнний період повинна забезпечуватися створенням гнучкої системи податкових пільг, а також запровадження гнучкого порядку сплати податків з урахуванням особливостей здійснення господарської діяльності в прифронтових регіонах, важливості для держави певних видів діяльності у критичних умовах воєнного стану. Тобто певні категорії платників податків повинні мати право на законодавчо закріплений розширений перелік пільг.

Водночас не повинно мати місце надання невиправданих податкових пільг, які можуть спричинити загрозу податковій безпеці держави та в цілому її економічній безпеці.

В умовах воєнного стану та повоєнний період в Україні доцільно передбачити повернення суми податкової пільги з бюджету або зарахування її в рахунок наступних платежів при затриманні платником податків підтвердження підстав для її надання на протязі терміну щонайменше в один місяць. Такий порядок може бути передбачений для найбільш вразливих категорій платників податків на термін дії воєнного стану та певну частину повоєнного періоду.

1. Дмитренко Е.С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 34 **2.** Савчин М. В. Права людини. Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. С. 58-266. **3.** Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Національна_ стратегія_ доходів_2030.pdf **4.** Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 27 жовтня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

References

1. Dmytrenko E.S. Yurydychna vidpovidalnist subiektiv finansovoho prava u mekhanizmi pravovoho zabezpechennia finansovoi bezpeky Ukrainy. Kyiv: Yurinkom Inter, 2009. S. 34 **2.** Savchyn M.V. Prava liudyny. Mala entsyklopediia konstytutsiinoho prava. Za zah. red. Yu. L. Boshytskoho. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 2012. S.258-266. **3.** Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii dokhodiv do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2023 roku № 1218-r. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Національна_ stratehiia_ dokhodiv_2030.pdf **4.** Podatkovyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI: stanom na 27 zhovtnia 2025 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

Isaieva Natalia. **Taxpayers' rights in the context of tax and economic security in the conditions of martial arts and the post-war period in Ukraine**

The article is devoted to a comprehensive analysis of taxpayer rights in the context of tax and economic security of Ukraine under martial law and in the period of post-war recovery. The transformation of the legal status of taxpayers under the influence of the crisis circumstances of the war, changes in approaches to tax administration, as well as the strengthening of the role of the state in ensuring fiscal stability and economic sustainability are studied. It is argued that the war significantly changed the balance between the fiscal interests of the state and the rights of taxpayers, forming a new legal regime in which the dominant factors were guaranteeing budget revenues, protecting financial flows, counteracting evasion schemes and ensuring the transparency of economic activity.

The article focuses on the mechanisms for implementing and guaranteeing taxpayer rights in special conditions, when traditional procedural standards are being corrected under the influence of national security requirements. The risks of excessive discretion of regulatory authorities, possible violations of the principles of legal certainty and proportionality, as well as potential mechanisms for their neutralization are identified. Particular importance is attached to the problem of ensuring a balance between defense needs and the state's obligation to maintain minimum social and economic guarantees for taxpayers.

The article proposes the author's concept of the relationship between tax security and taxpayer rights, according to which an effective tax system in wartime is possible only if basic legal standards are observed, tax procedures are transparent, control is digitalized, and risk-oriented administration models are introduced. It is shown that in the post-war period, the key component of economic recovery should be the modernization of the institution of tax rights, aimed at supporting investment activity, developing entrepreneurship, and restoring trust in the state.

The conclusion is made that ensuring taxpayer rights is not only an element of legal protection of citizens, but also an important condition for economic and financial security, since it is respect for taxpayer rights that forms trust in the state as the basis for economic recovery in the post-war period.

Key words: taxpayer rights, tax benefits, tax payment procedure, tax security, financial security, economic security.

УДК 342.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-130

Ю. М. ШПАРИК

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Досліджується стан правового забезпечення, а також еволюція просторового планування в Європейському Союзі, що є ключовим для України в контексті її інтеграційних процесів, децентралізації та післявоєнної відбудови. Проаналізовано концептуальні засади європейського підходу до просторового планування, зокрема його міждисциплінарний характер, вплив основоположних міжнародних документів на формування системи правового регулювання просторового планування в ЄС, в основу якого покладено такі стратегічні рамкові документи, як Європейська перспектива просторового розвитку ESDP, що сформувала підходи національних та регіональних стратегій до просторового розвитку, та Лісабонський договір, який закріпив принцип територіальної згуртованості.

На основі проведеного аналізу сформульовано й обгрунтовано рекомендації для України щодо подальшого реформування національного законодавства у сфері просторового планування. Наголошено на необхідності впровадження інтегрованого підходу, посилення міжвідомчої координації, налагодження транскордонного співробітництва та залучення громадськості до процесів планування.

Ключові слова: *правове регулювання, просторове планування, територіальна згуртованість, принцип субсидіарності, Європейський Союз, м'яке право, стратегічні документи і програми, інтеграція України, гармонізація законодавства.*

Shparyk Yurii. **Legal regulation of spatial planning in the European Union**

The article examines the state of legal support, as well as the evolution of spatial planning in the European Union, which is key for Ukraine in the context of its integration processes, decentralization and post-war reconstruction. The conceptual foundations of the European approach to spatial planning are analyzed, in particular, its interdisciplinary nature, the influence of fundamental international documents on the formation of the system of legal regulation of spatial planning in the EU, which is based on such strategic framework

---

© *ШПАРИК Юрій Михайлович* – аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0009-9152-9295; e-mail: shparyk@gmail.com

documents as the European Spatial Development Perspective (ESDP), which has shaped the approaches of national and regional strategies to spatial development, and the Lisbon Treaty, which has enshrined the principle of territorial cohesion.

Based on the analysis, recommendations for Ukraine on further reform of national legislation in the field of spatial planning are formulated and substantiated. The need to implement an integrated approach, strengthen interdepartmental coordination, establish cross-border cooperation and involve the public in planning processes is emphasized.

Key words: *legal regulation, spatial planning, territorial cohesion, subsidiarity principle, European Union, soft law, strategic documents and programs, integration of Ukraine, harmonization of legislation.*

Постановка проблеми. Просторове планування є фундаментальним інструментом управління розвитком територій і раціональним розподілом ресурсів та передбачає розробку і впровадження планів, які встановлюють дозволені способи використання і розвитку територій.

Правове регулювання просторового планування відіграє ключову роль у забезпеченні сталого та збалансованого розвитку територій країн Європейського Союзу (ЄС). Для України, яка прагне інтегруватися в ЄС, надзвичайно важливим є глибоке розуміння європейських підходів до правових засад, еволюції та ключових аспектів просторового планування, і не лише в контексті гармонізації національного законодавства з європейським, а й для використання передового європейського досвіду в сфері збалансованого і сталого розвитку територій.

Дана тема стає особливо важливою в умовах реалізації політики децентралізації та повоєнного відновлення України, оскільки ефективне просторове планування має стратегічне значення для подальшого розвитку країни.

Недосконаліть національної правової системи та відсутність цілісного розуміння європейського підходу можуть мати серйозні негативні наслідки для України. Це може призвести до фрагментації управлінських зусиль, дублювання повноважень між різними рівнями влади та секторами, нераціонального використання інвестиційних коштів і, зрештою, до уповільнення процесів відновлення.

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності ґрунтовного наукового аналізу ключових правових механізмів і етапів

еволюції просторового планування в ЄС, що дозволить визначити фундаментальні принципи, які стануть основою для досягнення цілей сталого розвитку та територіальної згуртованості. На основі цих висновків можна буде сформулювати конкретні, науково обґрунтовані рекомендації щодо реформування відповідної вітчизняної правової бази, що є критично важливим для забезпечення ефективності відбудови та успішної інтеграції України до ЄС.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблематиці правового регулювання просторового планування і регіональної політики згуртованості в ЄС (особливо в контексті євроінтеграції України) присвячена низка монографічних і дисертаційних робіт (В. Абрамов, В. Авер'янов, А. Балян, В. Бодров, Т. Василевська, А. Гаврилюк, О. Дубовик, Н. Ковальова, С. Кравченко, С. Мельник, Н. Мірошниченко, В. Олещенко, С. Писаренко, В. Саламатов, Ю. Сурмін). Кожен із зазначених авторів зробив свій внесок у розвиток певних галузей права і публічного управління. Однак, попри наявність певної кількості вагомих наукових розробок у цій сфері, досі відсутнє системне дослідження європейського досвіду правового забезпечення просторового планування на доктринальному рівні.

Мета дослідження – проаналізувати, як формувалося та функціонує правове регулювання просторового планування в ЄС, звертаючи особливу увагу на принцип територіальної згуртованості, а також обгрунтувати на цій основі рекомендації для адаптації українського законодавства і практики до європейських стандартів, що є ключовим для євроінтеграційних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу. На рівні ЄС відсутнє єдине загальноприйняте визначення просторового планування, що являє собою складне і багатогранне поняття. Дослідження джерел інших міжнародних організацій допоможе краще зрозуміти розвиток інституту просторового планування безпосередньо в правовому полі ЄС.

Авторитетне визначення просторового/регіонального планування містить Європейська хартія регіонального/просторового планування (Торемолінська хартія), прийнята у 1983 році Європейською конференцією міністрів Ради Європи, відповідальних за регіональне планування (CEMAT). Хартія визначає просторове/регіональне планування в якості географічного вираження еконо-

мічної, соціальної, культурної та екологічної політики суспільства, а також характеризує його як наукову дисципліну, адміністративну техніку та політику, розроблену як міждисциплінарний і комплексний підхід, спрямований на збалансований регіональний розвиток та фізичну організацію простору відповідно до загальної стратегії [1].

Відповідно до положень Хартії основними завданнями просторового планування є координація між різними секторами політики, координація та співпраця між різними рівнями прийняття рішень, а також сприяння участі громадськості. Окрім іншого, в Хартії підкреслено, що просторове планування має бути демократичним, всебічним (комплексним), функціональним та орієнтованим на довгострокову перспективу. Демократичний характер передбачає забезпечення участі зацікавлених осіб та їх політичних представників, а всебічність – координацію адміністрування різних галузей та їх інтеграцію у загальний підхід. Функціональність вимагає врахувати існування регіональної свідомості, що ґрунтується на спільних цінностях, культурі та інтересах, які іноді перетинають адміністративні та територіальні кордони, а також необхідність враховувати інституційні механізми різних країн. Довгострокова орієнтація просторового планування – аналізує і бере до уваги довгострокові тенденції та розвиток економічних, соціальних, культурних, екологічних та природоохоронних явищ.

Досліджуючи генезис поняття просторового планування у період 80-90 років минулого століття, крім Торемолінської хартії, необхідно звернути увагу на Конференцію Організації Об'єднаних Націй, проведену в 1992 році в Ріо-де-Жанейро з питань навколишнього середовища та розвитку (UNCED), під час якої урядами 178 країн був прийнятий Порядок денний для людства на XXI століття (Agenda 21). Розділ 10 Звіту цієї Конференції присвячений плануванню та управлінню земельними ресурсами [2, с. 124]. У цьому документі стверджується, що комплексне територіально-просторове планування й управління, а також планування землекористування та управління ним є найважливішим практичним шляхом для досягнення більш ефективного та раціонального використання землі та природних ресурсів для забезпечення майбутніх потреб людства на стійкій основі. Комплексний підхід до вивчення всіх видів землекористування дозволяє звести до мінімуму конфлікти,

виробити найбільш ефективні варіанти та пов'язати соціально-економічний розвиток з охороною та покращенням стану навколишнього середовища, тим самим сприяючи досягненню цілей сталого розвитку. Суть такого комплексного підходу знаходить вираження у координації секторального планування та управління діяльністю, пов'язаною з різними аспектами землекористування та земельних ресурсів.

Вказані визначення просторового планування, що містяться в Торемолінській хартії і Порядку денному XXI (Agenda 21), сприяли розвитку правової компетенції ЄС у даній сфері і продемонстрували фундаментальне значення просторового планування як міждисциплінарного, інтегрованого та цілісного за своєю суттю підходу. Ймовірно, ЄС задекларував саме цей підхід до просторового планування, через застосування так званого "м'якого права", яке має рекомендаційний характер, шляхом ухвалення настанов, декларацій і резолюцій тощо.

Концептуальна основа інтегрованого просторового планування була повністю сформована та прийнята на міжнародному рівні, перш ніж ЄС перейняв цей міжнародний консенсус і застосував його, наприклад, в концепції "територіальна згуртованість" (territorial cohesion) до Лісабонського договору 2007 року [3] – фундаментального принципу ЄС, що передбачає прагнення до гармонійного, збалансованого та сталого територіального розвитку всіх його регіонів.

Варто зазначити, що просторове планування є основним інструментом досягнення цілей територіальної згуртованості, що реалізується шляхом зменшення диспропорцій між регіонами, збалансованого розвитку територій і сталого використання ресурсів, транскордонною співпрацею між сусідніми регіонами, поліцентричним розвитком не лише метрополій, а й середніх та малих міст, плануванням транспортних, енергетичних, цифрових мереж, у тому числі на наднаціональному європейському рівні [4].

У подальшому Європейська Комісія у своєму звіті щодо систем та політик просторового планування сформулювала його як метод, що переважно використовуються публічним сектором для впливу на майбутній розподіл діяльності у просторі [5]. Метою такого планування є створення більш раціональної територіальної організації землекористування та зв'язків між ними, збалансуван-

ня потреб розвитку з необхідністю охорони довкілля та досягнення соціально-економічних цілей. Просторове планування охоплює заходи з координації просторових наслідків інших галузевих програм, досягнення більш рівномірного розподілу економічного розвитку між регіонами та регулювання змін у землекористуванні і користуванні власністю.

На основі аналізу визначень просторового планування, які містяться у згаданих документах, можна констатувати, що ЄС збудував систему правового регулювання просторового планування на міжнародних засадах, використовуючи наявний досвід та передові методи впливових міжнародних організацій.

Дослідження становлення та розвитку правового регулювання просторового планування в ЄС показали, що просторове планування еволюціонувало паралельно з розвитком інституцій самого Європейського Союзу з огляду на наступне.

Процес становлення та розвитку правового регулювання в ЄС пройшов декілька ключових етапів. Слід зауважити, що до 1973 року – моменту першого розширення тоді ще Європейського економічного співтовариства (під час першого розширення до складу об'єднання увійшли Велика Британія, Данія і Ірландія) регіональна політика була дуже мало розвинена. Засновники більше дбали про сприяння торговельним зв'язкам у межах держав-членів. На початковому етапі використовувався такий фінансовий інструмент, як Європейський соціальний фонд, заснований Римським договором 1957 року (йдеться про Договір про заснування Європейського економічного співтовариства – предтечі ЄС [6]). Фонд підтримував широкий спектр заходів, покликаних забезпечити зменшення диспропорцій між регіонами та рівномірний розвиток всіх членів об'єднання.

Заснування Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР) у 1975 році, створеного з метою сприяння економічному, соціальному та територіальному згуртуванню об'єднання, ознаменувало перший значний крок до формування спільної регіональної політики [7]. ЄФРР почав надавати фінансування для реалізації широкого спектра проєктів та програм, спрямованих на стимулювання розвитку, створення робочих місць та підвищення конкурентоспроможності регіонів. Інвестиції фонду були (у тому числі) зосереджені на урбаністичному розвитку, що полягав у підтрим-

ці проєктів сталого міського розвитку, спрямованих на оновлення міст, поліпшення громадського транспорту та соціальної інфраструктури.

Розширення ЄС на південь, приєднання до нього Греції, Іспанії та Португалії у 1980-х роках було каталізатором для посилення регіональної політики ЄС, оскільки виявило значні регіональні диспропорції між регіонами. Кульмінацією цього процесу стало підписання Маастрихтського договору в 1993 році [8], який офіційно ввів поняття економічної і соціальної згуртованості та заснував Фонд згуртованості, тим самим значно розширивши цілі та посиливши значення регіональної політики [9].

Головна мета Фонду згуртованості полягає у тому, щоб менш розвинені країни ЄС могли вирівняти свій економічний стан із заможнішими державами, підвищити конкурентоспроможність і повністю включитися в єдиний європейський ринок. Наразі варто зауважити, що Фонд згуртованості інвестує дві ключові сфери, які мають прямий стосунок до просторового планування: 1) трансєвропейські мережі (TEN-T) – великі інфраструктурні проєкти у сферах транспорту (автомобільні дороги, залізниці, порти, аеропорти) та енергетики [10]; 2) екологічну інфраструктуру – проєкти у сфері навколишнього середовища, такі, як управління відходами, очищення води, енергоефективність, розвиток відновлюваних джерел енергії [9]. Просторові рішення забезпечують ефективне розміщення та інтеграцію цих інфраструктур.

Європейська перспектива просторового розвитку (ESDP), яка розроблена та ухвалена в Потсдамі 1999 року [11], стала визначальною для формування спільного бачення просторового розвитку. ESDP стала першим стратегічним документом ЄС, присвяченим просторовому розвитку, який окреслив спільні цілі та концепції для майбутнього розвитку території ЄС.

Основною стратегічною метою ESDP є досягнення збалансованого та сталого просторового розвитку території ЄС шляхом гармонізації економічних, соціальних, екологічних та культурних аспектів розвитку.

Документ встановлює низку ключових принципів і “опцій політики” для досягнення своїх цілей, серед яких слід відзначити: 1) поліцентричний розвиток: сприяння розвитку мережі міських центрів по всій території ЄС, щоб уникнути надмірної концентра-

ції розвитку в одних регіонах і зменшити диспропорції між ними; 2) зміцнення партнерства між міськими та сільськими районами: створення нових взаємозв'язків між містами та сільською місцевістю; 3) розумне управління природною та культурною спадщиною: збереження регіональної ідентичності та культурного розмаїття; 4) просування інтегрованих транспортних та комунікаційних систем: для підтримки поліцентричного розвитку та забезпечення рівного доступу до інфраструктури та знань.

Таким чином, ESDP фактично перетворилася на своєрідний орієнтир у просторовому плануванні, що справив значний вплив на формування національних та регіональних стратегій просторового розвитку в країнах ЄС та за його межами.

Поняття територіальної згуртованості отримало подальший розвиток та закріплення – як одна із цілей ЄС у Лісабонському договорі 2009 року, який суттєво реформував інституційні структури та механізми функціонування ЄС [3]. Лісабонський договір вперше надав Європейському Союзу міжнародну правосуб'єктність на світовій арені, прийшовши на зміну попереднім Європейським Співтовариствам, об'єднавши основні політики ЄС (спільні ринки і контроль над ресурсами, спільна зовнішня та безпекова політика, співробітництво у сферах юстиції та внутрішніх справ) під одним правовим режимом.

Лісабонський договір має глибокий зв'язок із політикою згуртованості ЄС і суттєво її посилив, додавши до неї новий вимір. До нього політика згуртованості фокусувалася переважно на економічній та соціальній згуртованості. Лісабонський договір офіційно запровадив територіальну згуртованість як третій, рівноцінний стовп політики згуртованості.

У статті 174 Договору про функціонування ЄС (у версії Лісабонського договору [13]) зазначено, що з метою сприяння його загальному гармонійному розвитку Союз розробляє та продовжує свої дії, що ведуть до зміцнення його економічної, соціальної та територіальної згуртованості. Це вказує на те, що політика згуртованості тепер не лише про скорочення розривів у рівні економічного розвитку та соціальних показників, а й про збалансований розвиток різних типів територій (міських, сільських, прикордонних, острівних тощо) та забезпечення рівного доступу до послуг та можливостей ЄС незалежно від місця проживання. Наразі реа-

лізація територіальної згуртованості здійснюється за допомогою Територіальної програми ЄС, що включає Територіальну програму 2020 [14] та пізніше прийняту Територіальну програму 2030 [15] – стратегічних рамкових документів, узгоджених на неформальних зустрічах міністрів країн – членів ЄС, відповідальних за просторове планування і територіальний розвиток.

Основною метою Територіальної програми 2020 є визначення спільних напрямів для просторового розвитку Європи з акцентом на важливості територіального виміру в політиці ЄС. Натомість Територіальна програма 2030 спрямована на адаптацію попередніх ідей до нових глобальних та європейських викликів: зміна клімату, діджиталізація, демографічні зміни та необхідність сталого розвитку.

Зазначені документи спрямовані на впровадження концепції територіальної згуртованості в практику. Основні принципи та цілі вказаних Програм сформовані таким чином, щоб вони створювали основу для взаємодії та координації між різними рівнями управління і секторами та заохочували до інтегрованого територіального підходу, де просторове планування не є ізольованим процесом, а враховує взаємозв'язки між різними політиками — від транспорту та енергетики до екології та цифрових технологій. Це допомагає уникнути фрагментації зусиль і забезпечити цільове використання інвестицій, які надходять через фонди політики згуртованості ЄС.

Отже, правове регулювання просторового планування в ЄС поступово еволюціонувало від розрізнених фінансових та публічних (інституційних) інструментів до комплексних стратегічних документів та чітких правових положень, закріплених у основоположних договорах ЄС, що відображає зростаюче усвідомлення важливості збалансованого територіального розвитку для всього Союзу.

Хоча ЄС не має єдиної директиви, присвяченої виключно просторовому плануванню, існує низка правових актів ЄС, які непрямо, але суттєво впливають на просторове планування в державах-членах Союзу.

Директива 2014/89/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 липня 2014 року про створення рамкової основи для морського просторового планування (Maritime Spatial Planning Directive) [16]. Це один із небагатьох прикладів прямого нормативного регулю-

вання ЄС у сфері планування. Основною метою Директиви є сприяння сталому зростанню морських економік, сталому розвитку морських територій і використанню морських ресурсів, сприяння транскордонному співробітництву в сфері морського просторового планування. Для цього вона зобов'язує держави-члени ЄС розробити морські просторові плани для своїх морських вод, враховуючи взаємодію суші та моря, а також застосовувати екосистемний підхід. Перегляд морських просторових планів має здійснюватися кожні десять років.

Директива 2007/2/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 14 березня 2007 року про створення інфраструктури просторової інформації в Європейському Співтоваристві (INSPIRE) [17]. Завданням Директиви є створення інфраструктури просторової інформації в Європі для підтримки екологічної політики ЄС та інших сфер, що можуть мати вплив на довкілля, для чого створюється загальноєвропейський геопортал INSPIRE.

Директива 2001/42/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 27 червня 2001 року про оцінку впливу певних планів та програм на довкілля, СЕО (Strategic Environmental Assessment, CEA) [18]. Директива є основним інструментом екологічної політики ЄС і вимагає проведення екологічної оцінки для планів і програм, які можуть мати значний вплив на довкілля. Ця Директива безпосередньо стосується всіх типів документів просторового планування стратегічного рівня.

Основною метою Директиви Європейського Парламенту та Ради 2011/92/ЄС від 13 грудня 2011 року про оцінку впливу певних державних та приватних проєктів на довкілля, ОВД (Environmental Impact Assessment, EIA) [19] є забезпечення високого рівня захисту довкілля шляхом інтеграції екологічних міркувань у процес прийняття рішень щодо проєктів, які можуть мати значні впливи на довкілля. Це досягається шляхом завчасного виявлення, опису та оцінки впливів, а також консультацій із зацікавленими сторонами. Директива поширюється на індивідуальні проєкти будівництва.

Аналізуючи вплив директив ЄС у сфері просторового планування, доходимо висновку, що ЄС уникає прямого та всеосяжного регулювання національного просторового планування, поважаючи принцип субсидіарності ("Європа там, де це необхідно, національне там, де це можливо"). Проте це не означає відсутності впливу.

Навпаки, вплив реалізується через мережу взаємопов'язаних правових актів, що встановлюють стандарти, процедури та фінансові механізми, які не можуть бути достатньою мірою досягнуті державами-членами на центральному, регіональному чи місцевому рівнях, але можуть бути краще досягнуті на наднаціональному рівні Європи завдяки масштабу або наслідкам пропонованої дії.

Висновки. Просторове планування в ЄС є не просто технічним інструментом, а стратегічною основою для управління сталим розвитком територій. Правове регулювання просторового планування в ЄС є складною та динамічною системою, яка постійно розвивається у відповідь на нові виклики та пріоритети.

Концептуальна основа для просторового планування сформувалася під впливом міжнародних документів, зокрема Європейської хартії регіонального/просторового планування (1983) та Порядку денного 21 (1992), які визначили планування як інструмент для досягнення збалансованого, демократичного та сталого розвитку.

Головною рушійною силою розвитку просторового планування в ЄС є принцип «територіальної згуртованості» (territorial cohesion), офіційно закріплений у Лісабонському договорі (2009). Цей принцип передбачає прагнення до гармонійного та збалансованого розвитку всіх регіонів ЄС, що реалізується через поліцентричний розвиток, партнерство між міськими та сільськими територіями, а також транскордонну співпрацю.

Хоча ЄС уникає прямого та всеосяжного регулювання національного просторового планування, поважаючи принцип субсидіарності, його вплив реалізується шляхом застосування так званого "м'якого права", через стратегічні документи (наприклад, Європейську перспективу просторового розвитку 1999 та Територіальну програму 2030) та фінансові інструменти (Європейський фонд регіонального розвитку, Фонд згуртованості). Такий підхід дозволяє гармонізувати політики, уникаючи прямого централізованого регулювання.

Правове регулювання просторового планування на рівні ЄС є непрямим, але суттєвим. Низка директив, передусім Директива про морське просторове планування, директиви про Стратегічну екологічну оцінку (СЕО) та Оцінку впливу на довкілля (ОВД) встановлюють обов'язкові стандарти та процедури в сфері просторового планування. Вони інтегрують екологічні та інші галузеві

аспекти в процес планування, тим самим формуючи його обов'язкові рамки для держав-членів.

Варто відзначити, що вплив директив СЕО та ОВД вже відчутний і в Україні, що особливо помітно в контексті перманентних спроб реформування національного містобудівного законодавства. Впровадження цих директив у вітчизняне законодавство значно наблизило нашу країни до гармонізації стандартів екологічної оцінки та роботи з просторовими даними з вимогами ЄС.

Для ефективної інтеграції України в європейський простір необхідне системне реформування практики просторового планування, продовження його адаптації до європейський принципів і стандартів. Особливу увагу слід звернути на процеси інтегрованого планування, транскордонне співробітництво із сусідніми країнами ЄС та участь громадськості у сфері просторового планування. Ключовим завданням є не лише формальне запозичення норм ЄС, а й їхня сутнісна імплементація, особливо в частині інтегрованого підходу, взаємозв'язку просторових планів різних рівнів.

Посилення інституційної спроможності органів державної влади і управління, а також суб'єктів громадської ініціативи сприяло б підвищенню ефективності міжвідомчої координації, уникненню дублювань та суперечностей між секторальними напрямами (наприклад, у сферах транспорту, енергетики, екології та містобудування). Досягти цієї мети можна через підготовку фахівців, здатних працювати з європейськими методиками та інструментами просторового планування. Використання європейського досвіду просторового планування може стати стратегічним інструментом для забезпечення сталого та збалансованого розвитку України.

1. Council of Europe. European regional/spatial planning Charter. Torremolinos Charter. (adopted on 20 May 1983 at Torremolinos, Spain). URL: https://rm.coe.int/native/09000016804c87cb **2.** REPORT OF THE UNITED NATIONS CONFERENCE ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT, RIO DE JANEIRO, 3-14 JUNE 1992. VOLUME 1, RESOLUTIONS ADOPTED BY THE CONFERENCE. Rio De Janeiro: The Official Document System (ODS), 1993. 486 p. URL: https://documents.un.org/api/symbol/access?s=A/CONF.151/26/REV.1(VOL.I)&l=en&i=A/CONF.151/26/REV.1(VOL.I)_4307752 **3.** Treaty of Lisbon amending the Treaty on

European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 : no. 2007/C 306/01. Official Journal of the European Union. 2007. 17 December. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign **4.** Inforegio – An introduction to EU Cohesion Policy. Language selection | European Commission. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2014/an-introduction-to-eu-cohesion-policy **5.** Spatial planning and governance within EU policies and legislation and their relevance to the New Urban Agenda, European Committee of the Regions. 2018. URL: https://data.europa.eu/doi/10.2863/0251 **6.** Treaty establishing the European Economic Community : of 25.03.1957 no. 11957E/TXT. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11957E/TXT **7.** History of the policy. European Commission: an official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/what/history_en **8.** Treaty on European Union (Maastricht Treaty): of 29.07.1992 no. 92/C 191/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11992M/TXT. **9.** Cohesion Fund. European Commission: an official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/funding/cohesion-fund_en. **10.** Trans-European Transport Network (TEN-T). European Commission: an official website of the European Union. URL: https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t_en. https://commission.europa.eu/index_en. **11.** European Spatial Development Perspective: Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union : of 10.05.1999. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a8abd557-e346-4531-a6ef-e81d3d95027f/language-en **12.** Territorial cohesion. European Commission: an official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/what/territorial-cohesion_en?etrans=hr **13.** Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union PART THREE – UNION POLICIES AND INTERNAL ACTIONS TITLE XVIII – ECONOMIC, SOCIAL AND TERRITORIAL COHESION Article 174 (ex Article 158 TEC). Official Journal of the European Union. 2016. 7 June. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_174/oj **14.** Territorial Agenda of the European Union 2020, agreed at the Informal Ministerial Meeting of Ministers responsible for Spatial Planning and Territorial Development on 19th May 2011 Gödöllő,

Hungary. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial_agenda_2020.pdf **15.** Territorial Agenda 2030, agreed at the Informal meeting of Ministers responsible for Spatial Planning and Territorial Development and/or Territorial Cohesion 1 December 2020, Germany. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2021/territorial-agenda-2030-a-future-for-all-places. **16.** Directive 2014/89/EU of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 establishing a framework for maritime spatial planning. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/89/oj/eng **17.** Directive 2007/2/EC of the European Parliament and of the Council of 14 March 2007 establishing an Infrastructure for Spatial Information in the European Community (INSPIRE). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32007L0002 **18.** Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment. Official Journal of the European Communities. 2001. 21 July. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32001L0042 **19.** Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification) Text with EEA relevance. Official Journal of the European Communities. 2012. 28 January. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32011L0092

Shparyk Yurii. **Legal regulation of spatial planning in the European Union**

The article examines the legal foundations and evolution of spatial planning in the European Union, which is key for Ukraine in the context of its integration processes, decentralization and post-war reconstruction. The conceptual foundations of the European approach to spatial planning are analyzed, in particular its interdisciplinary nature, the influence of fundamental international documents on the formation of the system of legal regulation of spatial planning in the EU, as well as the adoption by the Union of strategic framework documents on spatial planning, such as the European Spatial Development Perspective (ESDP), which shaped the approaches of national and regional strategies to spatial development, or the Lisbon Treaty, which enshrined the principle of territorial cohesion.

The author focuses on the process of gradual evolution of legal regulation of spatial planning from disparate financial instruments to comprehensive strategic

documents and clear legal provisions enshrined in the fundamental treaties of the EU.

The article notes that the EU does not have a single directive dedicated exclusively to spatial planning and avoids direct comprehensive regulation, using instead «soft law» (strategic programs) and financial mechanisms. At the same time, mandatory directives, such as Strategic Environmental Assessment (SEA) and Environmental Impact Assessment (EIA), significantly influence the formation of national legal systems. It is emphasized that the implementation of these directives is already underway in Ukraine, which indicates the beginning of the harmonization of environmental assessment standards and work with spatial data with EU requirements. Based on the analysis, recommendations are formulated for Ukraine on further reform of national legislation in the field of spatial planning. The need to implement an integrated approach, strengthen interdepartmental coordination, establish cross-border cooperation and involve the public in planning processes is emphasized.

Key words: legal regulation, spatial planning, territorial cohesion, subsidiarity principle, European Union, soft law, strategic documents and programs, integration of Ukraine, harmonization of legislation.

Розділ 5

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.92
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-145

С. О. КОРОЄД

ПРЕДМЕТ СПОРУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА ПЕРЕДУМОВА ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ

Розглядається проблема обмеження права на доступ до правосуддя (в аспекті права на звернення до суду) в порядку цивільного судочинства з підстав відсутності предмета спору (права, що підлягає судовому захисту). За результатами науково-практичного аналізу цивільного процесуального законодавства та судової практики Верховного Суду визначаються процесуальні наслідки, які тягне за собою відсутність предмета спору на момент звернення до суду. Розкривається зміст понять "спір про право", а також "предмет спору", яким виступають права і обов'язки та який може мати штучний або помилково надуманий характер. Обґрунтовується висновок, що відсутність на момент звернення до суду предмета спору не може бути процесуальною підставою для відмови у відкритті провадження у справі, а така позовна заява не є такою, що не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Ключові слова: *цивільне судочинство, цивільна юрисдикція, юридичний спір, спір про право, предмет спору, позов, звернення до суду, відкриття провадження, закриття провадження, відмова в позові.*

© *КОРОЄД Сергій Олександрович* – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7899-957X; e-mail: koroed_sergey@ukr.net

Koroied Serhii. **The subject of the dispute as a procedural prerequisite for the right to apply to court**

The problem of restricting the right on access to justice (in terms of the right to apply to court) in civil proceedings on the grounds of the absence of the subject of the dispute (rights that are subject to judicial protection) is considered. Based on the results of a scientific and practical analysis of civil procedural legislation and the case law of the Supreme Court, the procedural consequences entailed by the absence of the subject of the dispute at the time of applying to court are determined. The content of the concepts of "dispute about law" and "subject of the dispute", which are rights and obligations and which may be artificial or erroneously contrived, are revealed. The conclusion is substantiated that the absence of the subject of the dispute at the time of applying to court cannot be a procedural ground for refusal to initiate proceedings in the case, and such a claim is not subject to consideration in civil proceedings.

Key words: *civil proceedings, civil jurisdiction, legal dispute, dispute about law, subject of dispute, lawsuit, application to court, opening of proceedings, closing of proceedings, dismissal of the lawsuit.*

Раніше ми вже досліджували зміст поняття "відсутність предмета спору" як нової підстави закриття провадження в цивільній справі відповідно до нової редакції ЦПК України 2017 року та звертали увагу на те, що "предмет спору", яким виступають права й обов'язки (а не майно чи дії), може бути або взагалі відсутнім на момент звернення особи до суду (відкриття провадження у справі). або ж зникнути (припинити існування) вже під час розгляду цивільної справи. При цьому нами зауважувалося, що серед підстав відмови у відкритті провадження у справі чи повернення позовної заяви немає такої процесуальної підстави, як "відсутність предмета спору", а встановити відсутність останнього можливо лише під час розгляду справи, тому й наслідки для обох вказаних випадків мають бути єдиними – закриття провадження у справі за п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України [1, с. 41]. В подальшому Верховний Суд з цього приводу зробив кілька різних (неоднозначних) висновків, зокрема: в одній зі справ Верховний Суд вважав, що відсутність предмета спору на момент звернення з позовом до суду свідчить про відсутність порушеного права позивача, а тому є підставою для відмови у позові, а не для закриття провадження у справі [2]; в іншій же справі зазначив, що відсутність предмета спору в контексті п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України означає, що предмет спору

має бути відсутній, тобто не існувати на час пред'явлення позову. Якщо предмет спору мав місце, але припинив своє існування після відкриття провадження у справі внаслідок тих чи інших обставин, то провадження у справі не може бути закрите з наведеної правової підстави, оскільки вона полягає саме у відсутності предмета спору, а не у припиненні його існування [3]. Ще в одній справі Верховний Суд зробив висновок, що суд закриває провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмета спору, якщо предмет спору був відсутній як на час пред'явлення позову, так і після відкриття провадження у справі, коли на час ухвалення судом першої інстанції судового рішення між сторонами у зв'язку з цим не залишилося неврегульованих питань [4]. Зі змісту наведених правових позицій Верховного Суду випливає, що незалежно від наслідків, які в подальшому (тобто після відкриття провадження у справі) тягне за собою відсутність предмета спору на момент пред'явлення позову (чи то відмова в позові, чи то закриття провадження у справі за п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України), це не визнавалося Верховним Судом перешкодою прийняття позову до розгляду.

Проте цього року Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду сформулював висновок про те, що "відсутність спору виключає можливість звернення до суду, адже відсутнє право, що підлягає судовому захисту" [5]. Формулюючи такий правовий висновок, Верховний Суд вказав, що нормами законодавства не передбачено такого способу захисту, як звернення із позовною заявою з вимогами про відшкодування моральної шкоди, завданої поданням апеляційної скарги в іншій справі. Тим самим Верховний Суд, без розгляду справи по суті, фактично зробив висновок про відсутність у позивача права на відшкодування моральної шкоди і заперечив існування юридичного спору з цього приводу.

Зазначений висновок Верховного Суду змушує нас повернутися до проблеми обмеження права на доступ до правосуддя (в аспекті права на звернення до суду) з мотивів відсутності предмета спору (відсутності права, що підлягає судовому захисту). В цьому аспекті зазначене питання ще не було предметом наукових досліджень учених-процесуалістів. Тому такий новий підхід Верховного Суду вимагає здійснення науково-практичного аналізу відповідних положень ЦПК України та судової практики Верховного Суду для

встановлення процесуальних наслідків, які тягне за собою відсутність предмета спору (з визначенням змісту зазначеного поняття) на момент звернення особи з позовом до суду, що й ставить за мету наша стаття.

Так, зокрема, раніше в своїх попередніх публікаціях ми вже звертали увагу на те, що на відміну від адміністративного судочинства, в якому зі сфери предметної юрисдикції адміністративних судів виключено низку правовідносин (як за предметом спору, так і суб'єктним складом), цивільне судочинство залишалось єдиною судовою юрисдикцією, в порядку якого кожен громадянин мав реальну можливість реалізувати своє конституційне право на судовий захист (в аспекті права на звернення до суду), а юрисдикція загальних судів поширювалася на будь-який юридичний спір, що виникає з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, незалежно від правильності формулювання позовних вимог (способу захисту) та (або) визначення належного відповідача [6, с. 410]. При цьому ми дотримуємося підходу щодо самостійності цивільної процесуальної діяльності та її відокремленості від матеріально-правових правовідносин сторін (хоча спірні правовідносини сторін й становлять предмет судового розгляду). Тому відсутність між сторонами справи спірних матеріальних правовідносин не є процесуальною перешкодою відкриття провадження у справі [7, с. 67-68].

Повертаючись до аналізованого нами судового рішення в цивільній справі № 296/12456/23, Верховний Суд погодився із відмовою у відкритті провадження у справі з тих підстав, що відсутність спору виключає можливість звернення до суду, адже відсутнє право, що підлягає судовому захисту (при цьому предметом позову в зазначеній цивільній справі була вимога про відшкодування моральної шкоди, завданої позивачу, на його думку, неправомірними діями відповідача як суб'єкта приватного права). З обставин вказаної справи вбачається, що спір стосувався наявності чи відсутності підстав для покладення на відповідача цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування моральної шкоди (а це, безумовно, вимагає встановлення складу цивільного правопорушення). Тобто очевидним є існування юридичного спору (спору про право), підвідомчого суду, незалежно від наявності матеріально-правових підстав для відшкодування моральної шкоди.

Вчені-процесуалісти наголошують, що зазвичай "спір про право" розуміється як особлива форма правопорушення, тобто порушення прав, законних інтересів іншої сторони. Водночас зауважується, що виникнення спору не завжди пов'язане з порушенням чиїхось прав, законних інтересів, сторона може помилково вважати своє право порушеним, проте пред'явити вимогу і порушити спір [8, с. 127]. Також наголошується, що для відкриття провадження у цивільній справі в порядку позовного, тобто спірного, провадження достатньо того, щоб особа вважала порушеними, невизнаними чи оспорюваними свої права, свободи та інтереси та пред'явила позов до суду. Вживати заходи щодо звернення до протилежної сторони з метою з'ясування її позиції й, відповідно, підтвердження факту "реальності заперечень" із боку останньої вона не зобов'язана, що може призводити взагалі до необізнаності "відповідальної сторони" про висунуті до неї вимоги до моменту отримання ухвали про відкриття провадження у справі й, відповідно, відсутності "актуальної" інформації про її незгоду з висунутими вимогами, тобто розбіжності, або протиборство, мають характер припущення, хоча спір про право наявний і підлягає вирішенню [9, с. 65].

Як роз'яснив Верховний Суд, поняття юридичного спору має тлумачитися широко, виходячи з підходу Європейського суду з прав людини до тлумачення поняття "спір про право" (пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Зокрема, Європейський суд з прав людини зазначає, що відповідно до духу Конвенції поняття "спір про право" має розглядатися не суто технічно, йому слід надавати сутнісного, а не формального значення. Відсутність предмета спору унеможливлює вирішення справи по суті незалежно від обгрунтованості позову, а відповідно і здійснення ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб. Прикладами відсутності предмета спору можуть бути дії сторін, чи настання обставин, коли між сторонами у зв'язку із цим не залишилося неврегульованих питань або самими сторонами врегульовано спірні питання [10]. При цьому для встановлення наявності чи відсутності між сторонами неврегульованих питань вважаємо за доцільне керуватися висловленою в науковій літературі позицією: зміст спору становить когнітивна інтерпретація особою (ініціатором спору) наявно-

сті порушення, невизнання чи оспорювання її суб'єктивних прав, свобод чи інтересів протилежною стороною, що тягне за собою їх невизначеність і перешкоджає їхньому здійсненню [9, с. 67].

Як відомо, юридичний спір (правовий характер спору), з огляду на положення ст. 124 Конституції України, є об'єктивною процесуальною передумовою права на звернення до суду [11, с. 530]. При цьому право на звернення до суду за захистом передбачає, що суд не може відмовити у правосудді, якщо особа вважає, що її права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Згідно із Рішенням Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене. Право на звернення до суду за захистом не передбачає оцінки судом законності і обґрунтованості матеріально-правових вимог заявника на етапі звернення до суду і прийняття судом заяви до розгляду.

Верховний Суд, здійснивши логічно-граматичне тлумачення словосполучення "відсутність предмета спору" в контексті п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, зробив висновок про те, що предмет спору має бути відсутній, тобто не існувати на час пред'явлення позову. Якщо предмет спору мав місце, але припинив своє існування (зник) після відкриття провадження у справі внаслідок тих чи інших обставин, зокрема у зв'язку з добровільним врегулюванням спору сторонами, виконанням відповідачем заявлених до нього вимог (в цій справі відповідач сплатив заборгованість після ухвалення судом першої інстанції рішення), фізичним знищенням предмета спору тощо, то провадження у справі не може бути закрите з наведеної правової підстави, оскільки вона полягає саме у відсутності предмета спору, а не у припиненні його існування (зникненні) [12]. Вказаний підхід, а також наведені вище інші позиції Верховного Суду не заперечують необхідності відкриття провадження у справі, проте виключають подальший розвиток цивільного процесу у зв'язку із відсутністю предмета спору, якого не існувало в момент пред'явлення позову. При цьому, як роз'яснив Верховний Суд, закриття провадження на підставі п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, тобто у зв'язку з відсутністю предмета спору, можливе лише

в судовому засіданні (а не при проведенні підготовчого судового засідання) [4]. Такий підхід видається логічним, адже лише при виконанні завдань підготовчого провадження можливе остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин та позовних вимог (п. 1 ч. 1 ст. 189 ЦПК України). А це вимагає прийняття судом позовної заяви до розгляду, навіть якщо позов надуманий. Адже подання завідомо безпідставного позову або позову за відсутності предмета спору згідно із п. 3 ч. 2, ч. 3 ст. 44 ЦПК України може бути визнане судом зловживанням процесуальними правами та бути підставою для залишення без розгляду або повернення заяви, але в жодному випадку не підставою для відмови у прийнятті позову до розгляду з тих підстав, що "заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства".

В нашому випадку (в аспекті аналізованого нами судового рішення в цивільній справі № 296/12456/23) не можна виключати, що позивачу не була завдана моральна шкода в розумінні ст. 23 ЦК України (яка полягає, зокрема, у душевних стражданнях через дії відповідача), проте питання щодо покладення на відповідача обов'язку її відшкодування є спірним.

Отже, якщо позивач вважає, що йому завдано шкоди (моральної шкоди) діями відповідача, тому очевидно, що існує невизначеність у правах і обов'язках, зокрема праві позивача на відшкодування шкоди та обов'язку відповідача її відшкодувати. А це не дає підстав стверджувати (особливо на етапі вирішення питання відкриття провадження у справі) про відсутність предмета спору.

Таким чином, викладене вище дає підстави для висновку, що відсутність на момент звернення до суду предмета спору (відсутність права, що підлягає судовому захисту) не може бути процесуальною підставою для відмови у відкритті провадження у справі за п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України (заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства). Саме по собі пред'явлення позову до відповідача як суб'єкта приватного права про відшкодування шкоди за відсутності матеріально-правових підстав для її відшкодування в спірних матеріальних правовідносинах (тобто за відсутності права на відшкодування шкоди) ще не свідчить про відсутність предмета спору (адже з боку як позивача, так і відповідача існуватиме спір щодо права позивача і обов'язку відповідача відшкодувати шкоду), але буде підставою для відмови у позові.

1. Короєд С.О. Відсутність предмета спору як нова підстава закриття провадження в цивільній справі. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 37–42. **2.** Постанова Верховного Суду від 20 лютого 2024 року, судова справа № 916/1042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373759. **3.** Постанова Верховного Суду від 15 листопада 2023 року, судова справа № 522/3680/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115126798. **4.** Постанова Верховного Суду від 20 вересня 2021 року, судова справа № 638/3792/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99861085. **5.** Постанова Верховного Суду від 20 січня 2025 року, судова справа № 296/12456/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124629926. **6.** Короєд С.О. Неналежний суб'єктний склад сторін у цивільній справі як нова підстава обмеження судової юрисдикції: проблема посадової особи – відповідача в цивільному процесі (на прикладі трудового спору). *Правова держава.* 2022. Вип. 33. С. 409–420. **7.** Короєд С.О. Новий погляд на теорію позову в цивільному процесі. *Судова апеляція.* 2014. № 4 (37). С. 65–69. **8.** Дика А.О. Сутність спору про право: матеріальний та процесуальний аспект. *Часопис Київського університету права.* 2017. № 2. С. 126–129. **9.** Сакара Н.Ю. Зміст та правова природа юридичного спору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 63–68. **10.** Постанова Верховного Суду від 03 травня 2018 року, судова справа № 404/251/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73868460. **11.** Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 10: Цивільний процес / редкол.: В. В. Комаров (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. 872 с. **12.** Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2020 року, судова справа № 522/8782/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93879601.

References

1. Koroied S.O. Vidsutnist predmeta sporu yak nova pidstava zakryttia provadzhennia v tsyvilnii spravi. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2020. № 9. S. 37–42. **2.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20 liutoho 2024 roku, sudova sprava № 916/1042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373759. **3.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 lystopada 2023 roku, sudova sprava № 522/3680/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115126798. **4.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20 veresnia 2021 roku, sudova sprava № 638/3792/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99861085. **5.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20 sichnia 2025 roku, sudova sprava № 296/12456/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124629926. **6.** Koroied S.O. Nenalezhnyi sub'iektnyi sklad storin u tsyvilnii spravi yak nova pidstava obmezhennia sudovoi yurysdyktsii: problema posadovoi osoby – vidpovidacha v tsyvilnomu protsesi (na prykladi trudovoho sporu). *Pravova derzhava.* Vypusk 33. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 409–420. **7.** Koroied S.O. Novyi

pohliad na teoriiu pozovu v tsyvilnomu protsesi. *Sudova apeliatsiia.* 2014. № 4 (37). S. 65–69. **8.** Dyka A.O. Sutnist sporu pro pravo: materialnyi ta protsesualnyi aspekt. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2017. № 2. S. 126–129. **9.** Sakara N.Yu. Zmist ta pravova pryroda yurydychnoho sporu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Ser. Pravo. 2017. Vyp. 46. T. 1. S. 63–68. **10.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 03 travnia 2018 roku, sudova sprava № 404/251/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73868460. **11.** Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 10: Tsyvilnyi protses / redkol.: V. V. Komarov (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2025. 872 c. **12.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 23 hrudnia 2020 roku, sudova sprava № 522/8782/16-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93879601.

Koroied Serhii. **The subject of the dispute as a procedural prerequisite for the right to apply to court**

The article is devoted to the subject of the dispute as a procedural prerequisite for the right to apply to court. The Supreme Court judgments are cited, which formulate different approaches to the consequences (either closing the proceedings in the case on the grounds of the absence of the subject of the dispute, or refusing the claim) entailed by the absence of the subject of the dispute at the time of applying to court entails. The Supreme Court judgment in case No. 296/12456/23 is analyzed, in which the conclusion is made that "the absence of a dispute excludes the possibility of applying to court, since there is no right subject to judicial protection". The indicated conclusion forces the author to return to the problem of restricting the right to access to justice (in terms of the right to apply to court) on the grounds of the absence of the subject of the dispute (the absence of a right that can be subject to judicial protection). This requires a scientific and practical analysis of the relevant provisions of civil procedural legislation and the case law of the Supreme Court to establish the procedural consequences entailed by the absence of the subject of the dispute at the time of the person's application to the court, which is the goal of our article. The author emphasizes the independence of civil procedural activity and its separation from the substantive legal relations of the parties; the absence of the latter is not a procedural obstacle to the initiation of proceedings in the case. Based on the analysis of the works of procedural scientists, the content of the concept of "dispute about law" (legal dispute) is determined, occurrence of which is not always associated with the violation of any rights. The analyzed positions of the Supreme Court do not deny the need to open proceedings in the case, but exclude further development of the process due to the absence of the subject of the dispute, which did not exist at the time of filing the claim. The conclusion is substantiated that the absence of the subject of the dispute at the time of filing the claim (the absence of a right that can be subject to judicial protection) cannot be a procedural basis for refusing to open proceedings in the

case under clause 1, part 1, article 186 of the Civil Procedural Code (the application cannot be reviewed in civil proceedings). In itself, filing of a claim against the defendant as a subject of private law for compensation of damages in the absence of substantive grounds for its compensation in the disputed material legal relationship does not yet indicate the absence of the subject of the dispute, but will be a basis for refusing the claim. And this requires the court to accept the claim for consideration, even if the claim is contrived.

Key words: civil proceedings, civil jurisdiction, legal dispute, dispute about law, subject of dispute, lawsuit, application to court, opening of proceedings, closing of proceedings, dismissal of the lawsuit.

УДК 349.3:331.25
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-155

Ю. В. МАРЧЕНКО

ВПЛИВ ЗМІН В ОПЛАТІ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ

Досліджено вплив змін в оплаті праці державних службовців на їх пенсійне забезпечення в контексті постійних реформ системи державного управління та соціальної політики України. Автор поділяє позицію науковців, що заробітна плата державних службовців має виконувати не лише мотиваційну, а й соціальну функцію, оскільки безпосередньо визначає рівень їхніх майбутніх пенсійних виплат. Встановлено, що численні законодавчі зміни, запроваджені після прийняття нової редакції Закону України «Про державну службу» у 2015 році, значною мірою трансформували підходи до формування заробітної плати та соціальних гарантій державних службовців, а також обмежили їхні пенсійні права. Підкреслюється, що сучасна модель оплати праці в державному секторі України характеризується непрозорістю, дисбалансом між сталими, варіативними та додатковими складовими заробітної плати, що підриває принцип справедливості та конкурентоспроможності. Особливу увагу приділено аналізу рішень Конституційного Суду України та Верховного Суду, які неодноразово визнавали неконституційними норми законодавства та незаконними дії органів влади, що обмежували пенсійні права певних категорій осіб.

У висновках акцентовано, що відсутність сталої та передбачуваної державної політики у сфері оплати праці та пенсійного забезпечення державних службовців породжує не лише соціальну несправедливість, а й підриває довіру до органів влади. Наявна практика законодавчого обмеження пенсійних виплат у законі про Державний бюджет України суперечить Конституції та принципам верховенства права. Проте навіть позитивні рішення Конституційного Суду України відтерміновуються до завершення воєнного стану, що лише відсуває розв'язання проблеми на майбутні бюджетні періоди та накопичує борги держави перед громадянами. Автор доводить необхідність розробки комплексних механізмів реформування системи оплати праці й пенсійного забезпечення державних службовців з урахуванням зарубіжного досвіду та європейських стандартів.

© *МАРЧЕНКО Юрій Васильович* – доктор політичних наук, заступник начальника відділу Департаменту Державної податкової служби України; ORCID: 0009-0008-4063-0622; e-mail: veledar2222@gmail.com

Ключові слова: *державна служба, оплата праці, пенсійне забезпечення, соціальні гарантії, конституційні права, судова практика.*

Marchenko Yurii. **Impact of changes in civil service payment on pension security for certain categories of persons**

The article examines the impact of changes in the remuneration of civil servants on their pension provision in the context of ongoing reforms of the public administration system and social policy of Ukraine. The author shares the position of scientists that the salary of civil servants should perform not only a motivational, but also a social function, since it directly determines the level of their future pension payments. It has been established that numerous legislative changes introduced after the adoption of the new version of the Law of Ukraine "On Civil Service" in 2015 have significantly transformed approaches to the formation of salaries and social guarantees of civil servants, and have also limited their pension rights. The paper emphasizes that the modern model of remuneration in the public sector of Ukraine is characterized by opacity, imbalance between fixed, variable and additional components of wages, which undermines the principle of fairness and competitiveness. Particular attention is paid to the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, which have repeatedly recognized unconstitutional norms of legislation and illegal actions of government bodies that limited the pension rights of certain categories of persons.

The conclusions emphasize that the lack of a stable and predictable state policy in the field of remuneration and pension provision for civil servants not only creates social injustice, but also undermines trust in government authorities. The current practice of legislatively limiting pension payments in the Law on the State Budget of Ukraine contradicts the Constitution and the principles of the rule of law. However, even positive decisions of the Constitutional Court of Ukraine are postponed until the end of martial law, which only postpones the solution of the problem to future budget periods and accumulates the state's debts to citizens. Thus, the article proves the need to develop comprehensive mechanisms for reforming the system of remuneration and pension provision for civil servants, taking into account international experience and European standards.

Key words: *civil service, remuneration, pension provision, social guarantees, constitutional rights, judicial practice.*

Постановка проблеми. Відповідно до міжнародних стандартів та практики Європейського Союзу прозора та справедлива оплата праці державних службовців є одним із ключових чинників для забезпечення ефективного державного управління. Конкурентоспроможна заробітна плата державних службовців сприяє не тільки залученню нових і збереженню вже працюючих висококвалі-

фікованих кадрів, підвищенню їх мотивації та зменшенню рівня корупційних ризиків, а й збереженню на належному рівні розміру пенсії осіб із числа державних службовців.

Проте практика останніх років, коли право на належний рівень пенсійних виплат, а то й на призначення пенсії відповідно до спеціальних законів, у т.ч. Закону України «Про державну службу», яке виборюється в індивідуальному порядку в судах різних рівнів, включно із Конституційним Судом України (дає змогу поширити його рішення не лише на суб'єкта права на конституційну скаргу, а й інших осіб, яким надано право на призначення пенсії конкретної категорії), свідчить не лише про відсутність єдиної державної політики в цій сфері, але й демотивує працюючих державних службовців, для яких заробітна плата є єдиним чи основним джерелом доходу, зокрема й тих, які до зміни підходів у пенсійному забезпеченні здобули право на призначення пенсії державного службовця при досягненні пенсійного віку.

Водночас перманентні зміни законодавства щодо умов оплати державних службовців, зокрема в різних державних органах та критеріїв віднесення посад державних службовців до рівнів/класифікацій посад/каталогів типових посад, що стають основою для визначення Схеми посадових окладів державних службовців, свідчать про актуальність розробки цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам оплати праці державних службовців та їх пенсійному забезпеченню присвячено публікації багатьох науковців та практиків. Так, А. Гурик у дисертації «Зміст пенсійних правовідносин державних службовців» звертає увагу на те, що достатній рівень матеріального та соціального забезпечення, а також визначені законодавством гарантії соціального захисту державних службовців (у тому числі надання відповідних можливостей для реалізації прав і свобод громадянина після завершення публічної служби) є передумовами для притоку висококваліфікованих фахівців, формування конкуренції в даному сегменті ринку праці та підвищення ефективності функціонування апарату державної служби та управління в цілому [1, с.15].

В. Чабаров та О. Євтушок, досліджуючи зарубіжний досвід виплат заробітної плати в державному секторі економіки та можливості його імплементації в нашій країні, стверджують, що

в Україні «державна система матеріального мотивування, а саме виплата заробітної плати та процес організації праці державних службовців, характеризується високим ступенем невизначеності, не є справедливим та зрозумілим, викликає недовіру до роботи держслужбовців та сприяє розвитку корупції» [2, с.75].

У свою чергу, низка авторів зосереджується на проблемах оплати праці та пенсійного забезпечення державних службовців окремих державних органів із специфічними умовами праці чи соціальних категорій.

Так, Л. Амелічева та А. Лавренюк звертають увагу на проблеми правового регулювання оплати праці державних службовців, у тому числі працівників Державної виконавчої служби. На їхню думку, посадові оклади державних службовців некерівного складу державних органів місцевого рівня створюють передумови, коли «зарплата не виконує належним чином не тільки мотиваційну (стимулюючу) функцію, але й базову відновлюючу. Таким чином порушується основний принцип трудового права – принцип матеріальної зацікавленості працівника» [3, с.9].

Водночас М. Пижова доходить висновку, що перевищення додаткової заробітної плати щодо основної, зокрема працівників органів державної виконавчої служби, негативно впливає на систему оплати праці в державній службі, яка має бути прозорою, сприяти справедливості та запобігати корупції або фаворитизму [4, с.255].

Л. Кожухов звертає увагу на те, що в більшості випадків, коли до Пенсійного фонду України звертаються колишні працівники митних і податкових органів, вони отримують відмову в призначенні пенсії держслужбовця через те, що періоди служби в митних і податкових органах не є державною службою [5].

В. Костюк, критично оцінюючи новації щодо звуження пенсійного забезпечення державних службовців у зв'язку із прийняттям Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII, пропонує запровадити в Україні систему професійного пенсійного забезпечення, у т.ч. державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування та інших осіб, які виконують завдання і функції держави (держорганів), відповідно до окремих законів [6, с.172].

Більше того, у Стратегії реформування державного управління України на 2022-2025 роки, яку схвалено розпорядженням Кабі-

нету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р, зазначено: «Незважаючи на те, що на початку 2020 року Кабінет Міністрів України … схвалив Концепцію реформування системи оплати праці державних службовців, найбільш складним залишається питання щодо її подальшої реалізації. Механізм нарахування заробітної плати державних службовців залишається непрозорим у зв'язку з неврегульованим і необмеженим розміром надбавок. Варіативна частина виплати є надто високою» [7]. Тобто проблематика оплати праці державних службовців – це не лише предмет наукових досліджень, вона визнається на урядовому рівні.

Однак, зважаючи на перманентний процес реформування системи оплати праці державних службовців та постійні зміни законодавства щодо класифікації посад державної служби, виникає потреба у продовженні дослідження означених питань.

Зважаючи на це, метою статті є дослідження положень законодавства України щодо умов оплати праці державних службовців, рішень Конституційного Суду України і Верховного Суду в справах щодо гарантій соціального захисту та пенсійного забезпечення деяких категорій осіб, які набули право на пенсію держслужбовця.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із положень пункту 6 частини першої статті 92 Конституції України, яким встановлено, що «виключно законами України визначаються: … основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення» [8], Верховною Радою України попередніх та нинішнього скликання приймалися(ються) закони, якими різним категоріям та верствам населення встановлюються різноманітні соціальні гарантії, пільги і компенсації (виплати).

Водночас, як правило, після завершення чергового електорального циклу, що має наслідком зміну складу Верховної Ради України, коаліції депутатських фракцій (більшості) та Кабінету Міністрів України, змінюються підходи щодо доцільності збереження таких соціальних виплат для окремих категорій чи верств населення та встановлення їх для інших категорій громадян. А закони, якими такі соціальні та/чи пенсійні виплати були встановлені раніше, представники нової владної команди називають популістськими. З іншого боку, представники колишніх правлячих партій, які опинилися в опозиції, характеризують дії нової коаліції та уряду щодо реформування соціальних і пенсійних норм законодавства як антисоціальні.

Так, за ініціативою уряду А. Яценюка Верховною Радою України було прийнято нову редакцію Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII (далі – Закон № 889-VIII) [9]. До основних новел цього Закону в контексті нашої статті слід віднести положення:

– статей 50-54, які визначають нові підходи до оплати праці, заохочень і соціальних гарантій працюючих державних службовців;

– статті 90, якою визначено, що пенсійне забезпечення державних службовців здійснюється відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

– пунктів 10, 12 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення», якими передбачено право окремих осіб із числа держслужбовців із відповідним стажем на призначення пенсії державного службовця, відповідно до статті 37 Закону України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII «Про державну службу» (далі – Закон № 3723-XII).

На думку авторського колективу науково-практичного коментаря до Закону України «Про державну службу», одним із завдань статті 90 Закону України «Про державну службу» є зміна підходів у використанні матеріальних стимулів для залучення громадян на державну службу не за рахунок пенсійного забезпечення, а за рахунок заробітної плати [10, с.671].

З цією метою в положення нової редакції Закону України «Про державну службу» було закладено вичерпний перелік основних (обов'язкових) компонентів заробітної плати (посадовий оклад, надбавки за вислугу років та за ранг державного службовця) та одного додаткового (стимулюючого – премія) і встановлено співвідношення між ними (70% до 30%). Норма щодо цього співвідношення набрала чинності з 01.01.2019 року. Такі обмеження були запроваджені законодавцем як відповідь на попередню негативну практику, коли кількість та розміри стимулюючих виплат (надбавок та доплат) визначалися урядом, а їх співвідношення на практиці складало 30% до 70% [11]. Однак за більш як 6 років такого співвідношення не вдалося досягти.

М. Панченко, аналізуючи положення Закону № 889-VIII у своїй докторській дисертації, доходить висновку про «удаваність завершеності процесу вирішення проблеми урегульованості трудової

діяльності державних службовців нормами адміністративного законодавства у результаті останньої реформи законодавства України про державну службу» [12, с. 304]. Власне, навіть те, що до положень Закону № 889-VIII щодо оплати праці, заохочень і соціальних гарантій працюючих державних службовців у подальшому неодноразово вносилися зміни, останні з яких набули чинності з 1 квітня 2025 року, а інші наберуть чинності з 1 січня 2026 року та з 1 січня 2027 року, лише підтверджує зазначений висновок.

Більше того, на законодавчому рівні майже одразу було введено низку винятків. Наприклад, після запровадження урядом посад фахівців із питань реформ в окремих державних органах їм було встановлено щомісячну надбавку за виконання особливо важливої роботи в розмірі від 30 до 55 тисяч гривень залежно від посади. Спочатку розмір цієї надбавки в рази перевищував розмір посадового окладу, що, очевидно, нівелює зазначене вище співвідношення.

У свою чергу, SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management – Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту) у своєму останньому звіті за результатами оцінки стану справ у системі державного управління України звертає, зокрема, увагу на те, що чинна (станом на 2023 рік) система оплати праці й надалі має серйозні недоліки, які вже були виявлені у 2018 році. Належна класифікація посад відсутня, а змінна складова заробітної плати, залежна від дискреції керівництва, становить надто суттєву частку виплачуваної на руки заробітної плати, що перешкоджає запровадженню принципу рівної оплати за однакову працю [13, с.107]. Як наслідок – за індикатором «Справедливість і конкурентоспроможність системи оплати праці державних службовців» Україна з 2018 по 2023 рік має лише 1 бал (за шестибальною шкалою від 0 до 5) *(див. рис.1.)*.

Суттєвий вплив на підвищення цих балів в наступних звітах SIGMA за результатами оцінки стану справ у системі державного управління України мало б спричинити прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі класифікації посад» від 11 березня 2025 року № 4282-IX [14] та Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання проведення класифікації посад державної служби» від 1 квітня 2025 р. № 369 [15], якою затверджено нову редакцію значного за обсягами

Каталогу, що визначає перелік сімей та рівнів типових посад державної служби та містить їх опис.

Принцип 5: Система оплати праці державних службовців основана на класифікації посад; вона є справедливою і прозорою.

Загалом, значення індикатора «Справедливість і конкурентоспроможність системи оплати праці державних службовців» — 1, що є падінням порівняно з 2021 та 2018 роками.

Індикатор 3.5.1. Справедливість і конкурентоспроможність системи оплати праці державних службовців

Цей індикатор вимірює наскільки законодавча база та організація системи оплати праці державних службовців підтримують справедливу та прозору винагороду державних службовців з точки зору як законодавчих та організаційних передумов, так і ефективності та справедливості такої системи на практиці.

значення індикатора, 2023 р. 0 **1** 2 3 4 5

Тенденція 2018–2021 рр. ⊖ Тенденція 2021–2023 рр. ⊖ **Бали**

	2018	2021	2023
Законодавча база та організація системи оплати праці			
1. Встановлений законодавством обов'язок ґрунтувати зарплати на класифікаціях посад	2/2	2/2	2/2
2. Вичерпність, ясність і прозорість визначення заробітної плати у законодавстві, критеріїв і процедур встановлення	0/2	0/2	0/2
3. Наявність інформації щодо заробітної плати	0/3	3/3	1/3
Ефективність і справедливість системи оплати праці на практиці			
4. Справедливість у визначенні посадових окладів у системі класифікації посад	1/4	0/4*	0/4*
5. Різниця між мінімальним та максимальним розміром посадового окладу	2/2	2/2	2/2
6. Дискреційні повноваження керівників при призначенні премій	0/4	0/4	0/4
7. Мотиваційний характер премій (%)	0/2	0/2	0/2
8. Конкурентоспроможність зарплат державних службовців (%)	0/3	0/3*	0/3*
Усього	**5/22**	**7/22**	**5/22**

Примітки: *Дані недоступні або не надані. Див. додаткову інформацію щодо діапазонів перерахунку балів у розділі «Методика».

Рис. 1. Принцип 5: Система оплати праці державних службовців,заснована на класифікації посад, є справедливою і прозорою [13, с. 104]

Також важливо згадати, що за ініціативою уряду В. Гройсмана було прийнято пенсійну реформу [16], якою, зокрема, пенсії за професійною ознакою для науковців, дипломатів, прокурорів, митників, податківців, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування було переведено на пенсію для осіб, яким пенсійне забезпечення здійснюється на загальних підставах відпо-

відно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 3 жовтня 2017 року № 2148-VIII.

Сукупність цих законодавчих новел докорінно змінила підходи не лише до умов оплати праці державних службовців, а й до пенсійного забезпечення осіб, які, обираючи службу в органах виконавчої влади чи/та інших державних органах, робота в яких прирівнювалася відповідними галузевими законами до роботи на посадах державного службовця чи зараховувалася до стажу держслужби, розраховували на відповідне пенсійне забезпечення.

Загалом, як слушно зазначає А. Гурик, в умовах транзитивної ринкової економіки, політичної нестабільності та змін у рівні соціального забезпечення спостерігається фрагментарність та безсистемність у нормативно-правовій базі як у цілому, так і у сфері пенсійного забезпечення державних службовців [1, с.102].

Про зазначену фрагментарність та безсистемність у нормативно-правовій базі також свідчить вітчизняна практика, коли законом про державний бюджет на наступний рік скасовувалася чи призупинялася дія окремих статей профільних/спеціальних законів, включно із Законом України «Про державну службу», які встановлювали ті чи інші виплати з мотивів обмеженості бюджетних коштів/соціальної справедливості/пандемії/війни.

З огляду на мету статті постає необхідність аналізу рішень Конституційного Суду України щодо неконституційності норм окремих законів, якими було скасовано/обмежено/призупинено низку соціальних пільг, компенсацій, гарантій.

Передусім варто зазначити, що такі норми держбюджету майже щорічно оспорювалися в Конституційному Суді України на предмет їх конституційності. І Конституційний Суд України при вирішенні цих справ виходив з юридичної позиції, яку він неодноразово висловлював: «оскільки предмет закону про Державний бюджет України чітко визначений у Конституції України, то цей закон не може скасовувати чи змінювати обсяг прав і обов'язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України» [17] (абзац восьмий пункту 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007).

Більше того, проаналізувавши положення Конституції України, Бюджетного кодексу України, практику систематичного зупинення законом про Державний бюджет України дії інших законів Украї-

ни, Конституційний Суд України дійшов висновку, що «Верховна Рада України не повноважна при прийнятті закону про Державний бюджет України включати до нього положення про внесення змін до чинних законів України, зупиняти дію окремих законів України та/або будь-яким чином змінювати визначене іншими законами України правове регулювання суспільних відносин» [17] (абзац другий пункту 5 мотивувальної частини).

У цьому ж контексті доцільно звернути увагу на низку положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», якими вкотре передбачено низку винятків та обмежень певних соціальних виплат, встановлених спеціальними законами України. Зокрема, ст. 46 цього закону передбачено, що у 2025 році в період дії воєнного стану пенсії, призначені (перераховані) відповідно до окремих законів для митників, держслужбовців, урядовців, дипломатів, службовців органів місцевого самоврядування, судових експертів, чорнобильців, журналістів, науковців, військових, розмір яких (пенсійної виплати) перевищує десять прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність, виплачуються із застосуванням до суми перевищення коефіцієнтів у розмірах і порядку, визначених Кабінетом Міністрів України [18]. Тобто введено обмеження на пенсії, що є більшими від максимального розміру пенсії 23610 грн.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1 встановлено, що частини пенсії, призначених для цих категорій осіб, що перевищують 23 610 грн, виплачуються із застосуванням певних коефіцієнтів [19].

Зокрема, за інформацією Пенсійного фонду України (далі – ПФУ), до частини пенсії, що перевищує:

- 10 прожиткових мінімумів (23 610 грн) та не перевищує 11 прожиткових мінімумів (25 971 грн) (далі – ПМ), застосовується коефіцієнт 0,5;
- 11 ПМ (25 971 грн) та не перевищує 13 ПМ (30 693 грн) – 0,4;
- 13 ПМ (30 693 грн) та не перевищує 17 ПМ (40 137 грн) – 0,3;
- 17 ПМ (40 137 грн) та не перевищує 21 ПМ (49 581 грн) – 0,2;
- 21 ПМ (49 581 грн) – 0,1 [20].

Також ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» введено обмеження величини прожиткового мінімуму

для працездатних осіб. І якщо загалом прожитковий мінімум для працездатних осіб визначено на рівні 3028 гривень, то, наприклад, для визначення посадових окладів працівників податкових і митних органів й інших державних органів, оплата праці яких регулюється спеціальними законами, на рівні 2102 гривень [18]. А цей показник є базовим (пропорційно входить до інших показників) для обрахунку пенсії особам, які набули право на пенсії на підставі статті 37 Закону № 3723-XII [21].

Крім ознак, що такі обмежувальні норми найімовірніше суперечать наведеним вище позиціям Конституційного Суду України, доцільно звернути увагу на інші його рішення, в яких передбачена можливість обмежень соціальних, у т.ч. й пенсійних, прав осіб в умовах воєнного стану, що продовжує діяти в Україні.

Насамперед важливо зазначити, що ще у 2007 році Конституційний Суд України у Рішенні від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) зазначив, що «право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому числі зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк» [17] (абзац шостий підпункту 3.1. пункту 3 мотивувальної частини).

Власне, у розвиток цієї правової позиції вже під час дії воєнного стану ухвалено низку рішень Конституційного Суду України, якими визнано неконституційність окремих норм законів, що обмежують чи скасовують окремі соціальні пільги, компенсації і гарантії, і зокрема пенсійного забезпечення для деяких категорій осіб.

Наприклад, Рішенням КСУ № 3-р/2022 від 23 грудня 2022 та Рішенням КСУ № 4-р(I)/2024 від 03.04.2024 було визнано неконституційними окремі положення Закону України «Про державну службу», які унеможливлювали перерахунок розмірів пенсій держслужбовців [22], та частину третю статті 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», якою обмежувалися розміри пенсії для осіб з інвалідністю, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи [23].

Попри це Конституційним Судом України в цих рішеннях було встановлено, що неконституційні норми відповідних законів втра-

чають чинність не з моменту набуття чинності рішень, а через три місяці з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 зі змінами. Таке відтермінування у Рішенні КСУ щодо гарантій соціального захисту державних службовців здійснено «для дотримання балансу приватних інтересів суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано право на призначення пенсії… і публічного інтересу в збереженні збалансованості Державного бюджету України під час дії в Україні воєнного стану» [22] (абзац другий пункту 6 мотивувальної частини).

Варто також зазначити, що суб'єкт права на конституційну скаргу В. Мосюрчак перед зверненням до Конституційного Суду України отримав від управління Пенсійного фонду України відмову в здійснені перерахунку пенсії державного службовця, яку оскаржував у судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій. При цьому КСУ за результатами розгляду справи також ухвалив: «Верховній Раді України внормувати перерахунок розмірів пенсій суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано право на призначення пенсії на підставі статті 37 Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII зі змінами, з урахуванням приписів Конституції України та цього Рішення» [22] (пункт 3 резолютивної частини).

Адвокати-практики. у свою чергу, звертають увагу на те, що особливу складність у справах щодо пенсійного забезпечення державних службовців становлять випадки, коли колишні працівники митних і податкових органів звертаються до Пенсійного фонду України з метою оформлення пенсії відповідно до Закону України «Про державну службу». У більшості таких випадків ПФУ відмовляє в призначенні пенсії держслужбовця, мотивуючи це тим, що періоди служби в митних і податкових органах не є державною службою[5].

І це попри те, що ще у 2013 році колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що посадові особи державної податкової служби, яким присвоєно спеціальні звання, є державними службовцями зі спеціальним статусом, а тому період проходження такої служби в податкових органах має зараховуватися до стажу державної служби,

який дає право на пенсію державного службовця, відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII [24].

Більше того, у постановах Верховного Суду (уже як суду касаційної інстанції) у справі №465/7218/16-а від 19.06.2018 [25] та у справі №539/1855/17 від 13.12.2018 [26] зазначено, що доводи органу Пенсійного фонду про те, що позивач не має права на призначення пенсії державного службовця відповідно до Закону України «Про державну службу» Закону № 3723-XII у зв'язку з тим, що йому присвоєно спеціальне звання як посадовій особі контролюючого органу, а тому його посада не відноситься до категорії посад державної служби, є безпідставними та повністю спростовуються положеннями статті 344 Податкового кодексу України та Порядку № 283.

Загалом «в Україні накопичилася системна проблема з виконанням судових рішень щодо пенсій. За останні п'ять років кількість таких рішень зросла у понад 26 разів – до 758 тисяч рішень. Загальна сума боргу наразі (станом на липень 2025 року) майже 85 млрд грн» [27]. Такі цифри, очевидно, свідчать не тільки про значну суму боргу, а й насамперед про масовий характер недотримання органами Пенсійного фонду України норм законодавства щодо пенсійного забезпечення і, як наслідок, необхідності сотням тисяч осіб виборювати свої законні права в судах різних інстанцій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на вищезазначене доходимо таких висновків. *По-перше,* в Україні склалася практика, коли парламент, попри визнання Конституційним Судом України неповноважності Верховної Ради України на такі дії, при ухваленні закону про Державний бюджет України на поточний рік скасовує чи змінює обсяг прав і обов'язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України як щодо складників заробітної плати державних службовців, так і щодо пенсійного забезпечення осіб, які вийшли чи виходять на пенсію за спеціальними законами. *По-друге,* тенденція зростання в десятки разів кількості судових рішень в пенсійних справах свідчить про практику недотримання органами Пенсійного фонду України норм законодавства щодо пенсійного забезпечення, яка має масовий характер. *По-третє,* рішення Конституційного Суду України за конституційними скаргами окремих громадян щодо неконституційності окремих норм спеціальних законів, якими

порушено їхні пенсійні права, поширюють свою дію й на інших осіб цих категорій. Водночас відновлення порушених прав відтерміновується для дотримання балансу приватних інтересів осіб, яким надано право на призначення пенсії, й публічного інтересу в збереженні збалансованості Державного бюджету України в умовах воєнного стану.

Наявність рішень Конституційного Суду України, якими відкладено на післявоєнний час відновлення порушених прав пенсіонерів із числа держслужбовців та вищезазначених негативних практик, не вирішує проблему відсутності коштів на ці цілі, а лише відкладає проблеми їх пенсійного забезпечення на наступні бюджетні періоди та накопичує борги держави перед громадянами.

Таким чином, розробка механізмів для вирішення цих проблем зумовлює перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі.

1. Гурик А. Ю. Зміст пенсійних правовідносин державних службовців: дис. ... канд. юрид. н. Київ, 2013. 197 с. **2.** Чабаров В. О., Євтушок О. В. Організація праці та система виплати заробітної плати державних службовців: міжнародний досвід для України. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1640 **3.** Амелічева Л.П., Лавренюк А.С. Проблеми правового регулювання оплати праці працівників органів державної виконавчої служби. *Академічні візії: електронне наук. фахове видання.* 2023. Вип. 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/560 **4.** Пижова М. О. Особливості правового регулювання оплати праці працівників органів Державної виконавчої служби. *Юридичний науковий електронний журнал: електронне наук. фахове видання.* 2023. № 3. С. 253-255. **5.** Кожухов Л.В. Перехід на пенсію державного службовця: практика судів. URL: https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/perehid-na-pensiyu-derzhavnogo-sluzhbovczya-praktyka-sudiv/ **6.** Костюк В. Л. Пенсійне забезпечення державних службовців по інвалідності у контексті сьогодення: сутність, проблеми та перспективи законодавчого регулювання. *Публічне право.* 2017. № 1 (25). С. 167-174. **7.** Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80/conv#Text **8.** Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text **9.** Про державну службу»: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text **10.** Науково-практичний коментар

до Закону України «Про державну службу» / ред. кол.: К.О. Ващенко, І.Б. Коліушко, В.П. Тимощук, В.А. Дерець (відп. ред.). Київ: ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с. **11.** Даниляк О.О. Реформа державної служби: черговий етап змін щодо оплати праці. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/reforma-derzhavnoi-sluzhbi-chergoviy-etap-zmin-schodo-oplati-pracі **12.** Панченко М.В. Правовий механізм забезпечення гідної праці державних службовців України: дис. … докт. юрид. н. Київ, 2019. 469 с. **13.** Державне управління в Україні. Оцінювання на відповідність Принципам державного управління: грудень 2023 року. URL: https://www.sigmaweb.org/content/dam/sigma/uk/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/b0dd70ef-uk.pdf **14.** Про внесення змін до деяких законів України щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі класифікації посад: Закон України від 11 березня 2025 року № 4282-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-IX#Text **15.** Деякі питання проведення класифікації посад державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2025 р. № 369 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/369-2025-%D0%BF#Text **16.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2148-VIII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text. **17.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text **18.** Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 року № 4059-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text **19.** Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 січня 2025 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-%D0%BF#Text. **20.** Особливості виплати пенсій у 2025 році. URL: https://www.pfu.gov.ua/2169635-osoblyvosti-vyplaty-pensij-u-2025-rotsi/ **21.** Деякі питання пенсійного забезпечення окремих категорій осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2016 р. № 622. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2016-%D0%BF#Text. **22.** Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 у справі за конституційною скаргою Мосюрчака Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII (щодо гарантій соціального захисту державних службовців). від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-

22#Text **23.** Рішення Конституційного Суду України від 3 квітня 2024 року № 4-р(I)/2024 у справі за конституційними скаргами Водолагіна Сергія Миколайовича, Некрилова Володимира Вікторовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення окремих категорій осіб» від 29 червня 2021 року № 1584-IX, частини третьої статті 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII від 3 квітня 2024 року № 4-р(I)/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-24#Text. **24.** Постанова Верховного Суду України у складі колегії суддів Судової палати в адміністративних справах у справі № 21-275а13 від 08.10.2013. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/34364807 **25.** Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі №465/7218/16-а від 19.06.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74771961 **26.** Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі №539/1855/17 від 13.12.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78529246. **27.** Уряд визначив чіткий та прозорий підхід до виплат за судовими рішеннями для всіх пенсіонерів. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-vyznachyv-chitkyi-ta-prozoryi-pidkhid-do-vyplat-za-sudovymy-rishenniamy-dlia-vsikh-pensioneriv

References

1. Huryk A. YU. Zmist pensiynykh pravovidnosyn derzhavnykh sluzhbovtsiv: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyyiv, 2013. 197 s. **2.** Chabarov V. O., Yevtushok O. V. Orhanizatsiya pratsi ta systema vyplaty zarobitnoyi platy derzhavnykh sluzhbovtsiv: mizhnarodnyy dosvid dlya Ukrayiny. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok.* 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1640. **3.** Amelicheva L.P., Lavrenyuk A.S. Problemy pravovoho rehulyuvannya oplaty pratsi pratsivnykiv orhaniv derzhavnoyi vykonavchoyi sluzhby. *Akademichni viziyi: elektronne naukove fakhove vydannya.* 2023. Vyp. 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/560 **4.** Pyzhova M. O. Osoblyvosti pravovoho rehulyuvannya oplaty pratsi pratsivnykiv orhaniv Derzhavnoyi vykonavchoyi sluzhby. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal : elektronne naukove fakhove vydannya.* 2023. № 3. S. 253-255. **5.** Kozhukhov L.V. Perekhid na pensiyu derzhavnoho sluzhbovtsya: praktyka sudiv. URL: https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/perehid-na-pensiyu-derzhavnogo-sluzhbovczya-praktyka-sudiv/ **6.** Kostyuk V. L. Pensiyne zabezpechennya derzhavnykh sluzhbovtsiv po invalidnosti u konteksti s′ohodennya: sutnist′, problemy ta perspektyvy zakonodavchoho rehulyuvannya. *Publichne pravo.* 2017. № 1 (25). S. 167-174. **7.** Deyaki pytannya reformuvannya derzhavnoho upravlinnya Ukrayiny: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 21 lypnya 2021 r. № 831-r. URL: https://

zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80/conv#Text **8.** Konstytutsiya Ukrayiny, pryynyata na p″yatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text **9.** Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrayiny vid 10 hrudnya 2015 r. № 889-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text **10.** Naukovo-praktychnyy komentar do Zakonu Ukrayiny «Pro derzhavnu sluzhbu» / Red. kol.: K.O. Vashchenko, I.B. Koliushko, V.P. Tymoshchuk, V.A. Derets′ (vidp. red.). Kyiv: FOP Moskalenko O.M., 2017. 796 s. **11.** Danylyak O.O. Reforma derzhavnoyi sluzhby: cherhovyy etap zmin shchodo oplaty pratsi. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/reforma-derzhavnoi-sluzhbi-chergoviy-etap-zmin-schodo-oplati-praci **12.** Panchenko M.V. Pravovyy mekhanizm zabezpechennya hidnoyi pratsi derzhavnykh sluzhbovtsiv Ukrayiny: dys. … d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2019. 469 s. **13.** Derzhavne upravlinnya v Ukrayini. Otsinyuvannya na vidpovidnist′ Pryntsypam derzhavnoho upravlinnya: hruden′ 2023 roku. URL: https://www.sigmaweb.org/content/dam/sigma/uk/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/b0dd70ef-uk.pdf: **14.** Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo vprovadzhennya yedynykh pidkhodiv v oplati pratsi derzhavnykh sluzhbovtsiv na osnovi klasyfikatsiyi posad: Zakon Ukrayiny vid 11 bereznya 2025 roku № 4282-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-IX#Text **15.** Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Deyaki pytannya provedennya klasyfikatsiyi posad derzhavnoyi sluzhby: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 kvitnya 2025 r. № 369 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/369-2025-%D0%BF#Text **16.** Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pidvyshchennya pensiy: Zakon Ukrayiny vid 3 zhovtnya 2017 roku № 2148-VIII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text **17.** Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podannyam 46 narodnykh deputativ Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen′ statey 29, 36, chastyny druhoyi statti 56, chastyny druhoyi statti 62, chastyny pershoyi statti 66, punktiv 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 statti 71, statey 98, 101, 103, 111 Zakonu Ukrayiny «Pro Derzhavnyy byudzhet Ukrayiny na 2007 rik» (sprava pro sotsial′ni harantiyi hromadyan) vid 9 lypnya 2007 roku № 6-rp/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text **18.** Pro Derzhavnyy byudzhet Ukrayiny na 2025 rik: Zakon Ukrayiny vid 19 lystopada 2024 roku № 4059-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text **19.** Pro vyznachennya poryadku vyplaty pensiy deyakym katehoriyam osib u 2025 rotsi u period voyennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 3 sichnya 2025 r. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-%D0%BF#Text **20.** Osoblyvosti vyplaty pensiy u 2025 rotsi. URL: https://www.pfu.gov.ua/2169635-osoblyvosti-vyplaty-pensij-u-2025-rotsi/ **21.** Deyaki pytannya pensiynoho zabezpechennya okremykh katehoriy osib: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 14 veresnya 2016 r. № 622. URL: https://zakon.rada.

gov.ua/laws/show/622-2016-%D0%BF#Text **22.** Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 23 hrudnya 2022 roku № 3-r/2022 u spravi za konstytutsiynoyu skarhoyu Mosyurchaka Vasylya Ivanovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) pidpunktu 1 punktu 2 rozdilu XI «Prykintsevi ta perekhidni polozhennya» Zakonu Ukrayiny «Pro derzhavnu sluzhbu» vid 10 hrudnya 2015 roku № 889-VIII (shchodo harantiy sotsial′noho zakhystu derzhavnykh sluzhbovtsiv). vid 23 hrudnya 2022 roku № 3-r/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text **23.** Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 3 kvitnya 2024 roku № 4-r(I)/2024 u spravi za konstytutsiynymy skarhamy Vodolahina Serhiya Mykolayovycha, Nekrylova Volodymyra Viktorovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) punktu 2 rozdilu I Zakonu Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro status i sotsial′nyy zakhyst hromadyan, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobyl′s′koyi katastrofy» shchodo pidvyshchennya rivnya pensiynoho zabezpechennya okremykh katehoriy osib» vid 29 chervnya 2021 roku № 1584-IX, chastyny tret′oyi statti 54 Zakonu Ukrayiny «Pro status i sotsial′nyy zakhyst hromadyan, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobyl′s′koyi katastrofy» vid 28 lyutoho 1991 roku № 796-XII vid 3 kvitnya 2024 roku № 4-r(I)/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-24#Text **24.** Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrayiny u skladi kolehiyi suddiv Sudovoyi palaty v administratyvnykh spravakh u spravi № 21-275a13 vid 08.10.2013. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/34364807 **25.** Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehiyi suddiv Kasatsiynoho administratyvnoho sudu u spravi №465/7218/16-a vid 19.06.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74771961 **26.** Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehiyi suddiv Kasatsiynoho administratyvnoho sudu u spravi №539/1855/17 vid 13.12.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78529246 **27.** Uryad vyznachyv chitkyy ta prozoryy pidkhid do vyplat za sudovymy rishennyamy dlya vsikh pensioneriv. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-vyznachyv-chitkyi-ta-prozoryi-pidkhid-do-vyplat-za-sudovymy-rishenniamy-dlia-vsikh-pensioneriv

Marchenko Yurii. **Impact of changes in civil service payment on pension security for certain categories of persons**

The article examines the impact of changes in the remuneration of civil servants on their pension provision in the context of ongoing reforms of the public administration system and social policy of Ukraine. The author shares the position of scientists that the salary of civil servants should perform not only a motivational, but also a social function, since it directly determines the level of their future pension payments. It has been established that numerous legislative changes introduced after the adoption of the new version of the Law of Ukraine "On Civil Service" in 2015 have significantly transformed approaches to the formation of salaries and social guarantees of civil servants, and have also limited their pension rights. In particular, the legislator abandoned special

pension provision, transferring most categories of persons to the general pension insurance system, which significantly reduced the expected level of social guarantees.

A generalization of scientific approaches and practical research on the problems of material incentives for civil servants and their pension provision has been carried out. The work emphasizes that the modern model of remuneration in the public sector of Ukraine is characterized by opacity, an imbalance between fixed, variable and additional components of wages, which undermines the principle of fairness and competitiveness. This, in turn, negatively affects the human resources potential of public administration, contributes to the growth of corruption risks, and demotivates civil servants who, before the change in approaches to pension provision, gained the right to a civil servant's pension upon reaching retirement age.

Particular attention is paid to the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, which have repeatedly recognized unconstitutional norms of legislation and illegal actions of government bodies that limited the pension rights of certain categories of persons. The article argues that, despite the established practice of the judiciary, the state continues to impose restrictions on pensions under the pretext of ensuring a balanced state budget, especially under martial law. This leads to a significant increase in the number of legal disputes in the field of pension provision. Thus, according to the Ministry of Social Policy, in the last five years alone, the number of court decisions in such cases has increased by more than 26 times.

The conclusions emphasize that the lack of a stable and predictable state policy in the field of remuneration and pension provision for civil servants not only creates social injustice, but also undermines trust in government authorities. The current practice of legislatively limiting pension payments in the Law on the State Budget of Ukraine contradicts the Constitution and the principles of the rule of law. However, even positive decisions of the Constitutional Court of Ukraine are postponed until the end of martial law, which only postpones the solution of the problem to future budget periods and accumulates the state's debts to citizens.

Thus, the article proves the need to develop comprehensive mechanisms for reforming the system of remuneration and pension provision for civil servants, taking into account international experience and European standards. Further scientific research in this area should focus on finding models of occupational pension provision that combine financial sustainability with compliance with constitutional guarantees of social protection.

Key words: civil service, remuneration, pension provision, social guarantees, constitutional rights, case law.

УДК 347.44
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-174

Н. О. АРМАШ

ІСТОТНА ЗМІНА ВИКОНАННЯ УМОВ ДОГОВОРУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Досліджено трансформацію інституту істотної зміни обставин у сучасному цивільному праві України в умовах глибоких соціально-економічних і безпекових зрушень, спричинених воєнним станом, санкційною політикою та структурною перебудовою економіки. Проаналізовано зміст ключових критеріїв застосування статті 652 Цивільного кодексу України крізь призму нових викликів державотворення, зокрема непередбачуваності, невідворотності та порушення балансу інтересів сторін. Обґрунтовано, що сучасна судова практика поступово переходить від формального тлумачення цих критеріїв до матеріального підходу, спрямованого на збереження економічного сенсу договору та відновлення первісної еквівалентності зобов'язань. Показано, що санкційні обмеження, руйнування логістичних ланцюгів, блокування активів і зміна глобальних ринкових умов формують новий тип правової непередбачуваності, який не може бути інтегрований у традиційну модель підприємницького ризику. Встановлено, що інститут істотної зміни обставин набуває системного значення як механізм забезпечення стійкості цивільного обороту та правової рівноваги в умовах надзвичайних викликів. Зроблено висновок про його ключову роль у підтриманні ефективності договірних відносин та стабільності правового порядку в сучасній Україні.

Ключові слова: *істотна зміна обставин, зобов'язання, договір, стаття 652 Цивільного кодексу України, непередбачуваність, невідворотність, баланс інтересів сторін, підприємницький ризик, санкційні обмеження, виконання договору, правова рівновага, судова практика, hardship, економічна безпека, стійкість цивільного обороту.*

Armash Nadiia. **A significant change in the implementation of the terms of the contract at the modern stage of state formation: scientific and legal analysis**

The article examines the transformation of the legal doctrine of fundamental change of circumstances in modern Ukrainian civil law against the backdrop of war, sanctions, and profound economic restructuring. Particular attention is given to the reinterpretation of Article 652 of the Civil Code of Ukraine through the lens of contemporary state-building challenges, including unpredictability,

---

© *АРМАШ Надія Олексіївна* – доктор юридичних наук, доцент; ORCID: 0000-0001-8286-5857

inevitability, and disruption of the contractual balance of interests. The study demonstrates the gradual shift in judicial practice from a formal to a materially oriented approach, aimed at preserving the economic purpose of the contract and restoring the initial equivalence of obligations. It is argued that sanctions, disrupted supply chains, blocked assets, and changing global market conditions create a new type of legal unpredictability that cannot be absorbed by the traditional model of entrepreneurial risk. The article concludes that the doctrine of fundamental change of circumstances is becoming a key mechanism for ensuring the resilience of civil turnover and maintaining contractual stability in times of extraordinary challenges.

Key words: *fundamental change of circumstances, obligations, contract, Article 652 of the Civil Code of Ukraine, unpredictability, inevitability, balance of interests, entrepreneurial risk, sanctions, contract performance, legal equilibrium, judicial practice, hardship, economic security, resilience of civil turnover.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української державності актуалізує потребу докорінного перегляду теоретико-правових засад приватноправового регулювання, зокрема тих інститутів, які забезпечують адаптивність цивільного обороту до глибинних трансформацій соціально-економічного середовища. У цьому контексті категорія істотної зміни обставин постає не лише як техніко-юридичний механізм коригування зобов'язальних відносин, а й як концептуальна складова правового режиму стійкості договірних зв'язків у період системних потрясінь. Сучасний етап державотворення пред'являє до цивільного права нові вимоги: забезпечити не лише формальну визначеність і стабільність зобов'язань, а й гарантувати таку гнучкість, яка не руйнує правопорядок, але дозволяє відновлювати фактичний баланс інтересів учасників правовідносин у ситуаціях різкої зміни соціальної, економічної чи безпекової реальності.

Українське цивільне законодавство, формуючи модель істотної зміни обставин, закріплену в статті 652 ЦК України, виходить із припущення про необхідність поєднання двох засадничих принципів: стабільності договору як фундаменту приватного права та справедливості як універсального критерію коригування правового результату, якщо первинний баланс сторін зазнав руйнівного впливу непередбачуваних умов. У доктрині це знаходить прояв у концепції «динамічної рівноваги зобов'язання», згідно з якою договір не є абстрактним формальним актом, відірваним від реа-

лій соціального життя, а правовим інструментом, сутність якого полягає у досягненні матеріального результату на засадах добросовісності, пропорційності та взаємної відповідальності сторін.

Водночас нинішня правова дійсність України, яка зумовлена війною, глибокими економічними деформаціями, санкційними режимами та радикальним переформатуванням глобальних ринкових зв'язків, ставить перед цивільним правом завдання, які виходять за рамки класичного pacta sunt servanda. Договір, укладений у стабільних умовах, у новій реальності може опинитися у ситуації, коли його виконання не тільки втрачає економічну раціональність, а й суперечить принципам правової рівності та добросовісності, породжуючи асиметрію прав і обов'язків, яка не могла бути передбачена сторонами за жодних нормальних умов.

Водночас судова й наукова практика демонструє, що істотна зміна обставин у контексті сучасного державотворення не зводиться до механічного застосування чотирьох умов статті 652 ЦК України. Йдеться про більш складну, концептуально наповнену модель, у якій цей інститут стає інструментом, а по суті, юридичним компенсатором для відновлення матеріального еквівалента договору. Нові обставини, що виникають у зв'язку з війною, санкціями, зміною глобальних ланцюгів постачання, втратою активів чи блокуванням фінансових операцій, формують новий тип правової непередбачуваності, яка потребує системного теоретичного осмислення та модернізації традиційних способів тлумачення змісту зобов'язань.

Дослідження істотної зміни обставин на сучасному етапі державотворення передбачає вихід за межі традиційних цивілістичних конструкцій та інтеграцію підходів, які враховують реальні ризики функціонування економіки в умовах війни й глобальних санкційних обмежень. Це дозволяє розглядати ст. 652 ЦК України не як виняток із принципу незмінності договору, а як правовий механізм стійкості приватного права, покликаний забезпечувати збереження рівноваги інтересів учасників у непередбачуваних умовах сучасного державного розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми цивільно-правових аспектів виконання умов договору та договірних зобов'язань знайшли відображення в працях таких учених, як В. Крат, О. Макаренко, І. Маліновська, О. Мельник, О. Нікітін, М. Чередніченко та ін.

Мета статті. Мета статті полягає у тому, щоб показати, що інститут істотної зміни обставин на сучасному етапі державотворення повинен розглядатися як один із ключових засобів збереження матеріальної рівноваги зобов'язань, їх адаптації до нової реальності та забезпечення ефективності цивільного обороту в умовах багаторівневих викликів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний контекст українського державотворення докорінно змінив характер договірних зобов'язань, перетворивши їх із стабільних, передбачуваних правових моделей на інструменти, яким доводиться функціонувати у середовищі високої юридичної, економічної та безпекової турбулентності. За цих умов інститут істотної зміни обставин постає не як виняткова диспозитивна норма, а як системний механізм адаптації зобов'язання до реальних умов його виконання. Розкриття змісту цього інституту потребує послідовного аналізу його ключових елементів, які в сучасній правовій реальності набувають нового сутнісного виміру.

У класичній цивілістичній доктрині непередбачуваність охоплює лише ті обставини, які сторони не могли врахувати при укладенні договору. Проте сучасні умови демонструють, що навіть макроризики, такі, як війна, розрив логістичних ланцюгів, втрата активів, санкційні режими, мають різний ступінь передбачуваності залежно від часу їх виникнення, природи зобов'язання та доступності інформації.

У договірних відносинах, що передували широкомасштабній агресії, передбачити функціональний колапс ринків, блокування активів, неконтрольовані коливання цін було неможливо. Тому непередбачуваність у сучасному правопорядку набуває ознак об'єктивної неможливості прогнозування, яка виходить за межі звичних комерційних ризиків [1].

Особливої уваги потребують ситуації, коли зобов'язання виконуються між приватними суб'єктами, один із яких потрапляє під санкції. Як засвідчує аналіз експертного висновку, факт включення контрагента до санкційного списку є наслідком багаторівневої державної перевірки та становить обставину, яку жодна добросовісна сторона не здатна була передбачити чи уникнути. У цьому сенсі санкції стають правовим маркером непередбачуваності, що дозволяє ініціювати механізм зміни умов договору.

Друга умова істотної зміни обставин - невідворотність у сучасній правовій реальності набуває змісту, тісно пов'язаного з питанням контролю та впливу сторони на розвиток подій. Йдеться не про фізичну неможливість, а про юридичну та економічну безсилість сторони протидіяти зовнішнім факторам.

У випадку запровадження санкцій, блокування активів, зупинення міжнародних транзакцій, обмеження доступу до обладнання чи комплектуючих, змін у режимі валютного контролю, постачальник або покупець не має інструментів для компенсації цих змін. Вони не виникають із поведінки сторони, не можуть бути усунуті через сумлінну правову чи організаційну активність і не залежать від внутрішніх процесів підприємства.

Отже, невідворотність у сучасному цивільному праві охоплює ситуації, коли зовнішній фактор має імперативну природу та позбавляє сторону можливості діяти інакше. Такі ситуації належать до категорії правових явищ, що формуються не ринковою логікою, а державною політикою у сфері безпеки, міжнародного співробітництва та захисту національних інтересів.

У традиційній доктрині порушення балансу інтересів асоціюється з невідповідністю між зустрічними наданнями сторін. Проте сучасні реалії вимагають ширшого розуміння: баланс інтересів охоплює також економічний зміст договору, його соціальне значення, природу підприємницького ризику та динаміку ринку в умовах війни [2].

Порушенням балансу інтересів слід вважати: різке підвищення собівартості виробництва через руйнування виробничих потужностей або логістики; втрату постачальників критичного імпорту; блокування доступу до фінансових ресурсів; запровадження нових державних обмежень чи санкцій; зміни у структурі витрат, не властиві нормальному комерційному обороту.

Особливою формою порушення балансу є ситуації, коли одна сторона вимушена виконувати обтяжливі, економічно невигідні умови, а інша отримує непропорційну вигоду. В цьому сенсі сучасний hardship стає інституційною гарантією проти економічного виснаження однієї сторони через неадекватність зобов'язання новим умовам.

Четверта умова – покладення ризику зміни обставин у сучасній договірній практиці потребує нового тлумачення.

У низці договорів ризики можуть бути передбачені чи розподілені заздалегідь. Проте ризик санкційного впливу, ризик воєнних дій, ризик втрати активів або неможливості здійснення транскордонних операцій не може вважатися ризиком, добровільно прийнятим стороною. Йдеться про ризик надзвичайної природи, який: не може бути інтегрований у комерційну модель; не є типізованим ризиком підприємницької діяльності; має публічне, а не приватне походження.

Тому розуміння ризику в сучасному цивільному праві має зміщуватися від формально-договірної логіки до логіки матеріальної справедливості, де ризик вважається покладеним на сторону лише за наявності її реальної здатності прогнозувати та впливати на наслідки [3].

Санкції як інструмент державної політики проти загроз національній безпеці мають подвійний вплив на цивільні зобов'язання: прямий вплив: блокування активів, зупинення фінансових операцій, заморожування рахунків, заборона імпорту/експорту; опосередкований вплив: репутаційні втрати, зупинення роботи контрагентів, руйнування ланцюгів постачання.

За цих умов санкції перестають бути суто публічно-правовим явищем і стають провокатором істотної зміни приватноправових умов договору. Суд, оцінюючи вплив санкцій, має зважати на їхню природу: вони є не комерційною подією, а актом державної волі, спрямованим на захист безпеки. Тому їхній вплив не може вважатися підприємницьким ризиком.

Правозастосування інституту істотної зміни обставин завжди було тестом на здатність судової влади забезпечувати справедливу та пропорційну рівновагу між автономією волі сторін і вимогами правового порядку. В сучасних умовах цей тест набуває особливої ваги, оскільки суд опиняється перед необхідністю оцінювати не лише формальну структуру договору, а й глибинний соціально-економічний контекст його виконання. Українська судова практика у питаннях зміни договірних умов демонструє поступовий, але послідовний перехід від суто текстуального тлумачення статті 652 ЦК України до концептуально орієнтованого підходу, що ґрунтується на матеріальній природі зобов'язання.

Судова логіка коригування зобов'язання формується навколо ключового принципу: договір не може бути відірваним від реаль-

них економічних процесів, а його виконання має співвідноситися із фактичною можливістю сторін реалізувати свої обов'язки за умов збереження справедливого балансу інтересів. Саме цей принцип зумовлює інтерпретацію судом кожного елементу істотної зміни обставин не як абстрактного юридичного тесту, а як живої правової категорії, покликаної відобразити динаміку сучасного ринкового середовища [4].

У практичному вимірі суди дедалі частіше виходять із того, що істотна зміна обставин має бути оцінена не крізь призму формальної відповідності певному переліку критеріїв, а через дослідження того, наскільки ці обставини руйнують очікування сторін і позбавляють зобов'язання його економічного сенсу [5].

Таке тлумачення відповідає природі цивільного договору як інструмента досягнення матеріального результату. Якщо нові умови роблять створення цього результату надмірно обтяжливим або фактично неможливим, то суд повинен мати інструментарій для корекції зобов'язання, навіть якщо формально договір залишається можливим до виконання. Саме тому сучасна практика розглядає істотність змін не лише у площині фінансових втрат, а й у площині системних порушень ринкових механізмів руйнації логістики, недоступності критичного імпорту, блокування активів, запровадження санкцій тощо.

Особливо показовим є те, що суди дедалі частіше відмовляються від традиційного вузького підходу, згідно з яким зміна ціни або коливання ринку не є підставою для перегляду договору. В сучасних умовах такі фактори, якщо вони не є елементами нормального підприємницького ризику, а виникають унаслідок впливу воєнних дій, санкцій або міжнародних обмежень, визнаються явищами надзвичайного характеру, які не могли бути інтегровані у комерційну модель сторін. Відтак судова логіка поступово рухається у бік матеріального розуміння ризику, що полягає не у формальному частковому збільшенні витрат, а у знищенні основ економічної еквівалентності зустрічних надань.

Невідворотність зовнішніх факторів також отримує нове наповнення: суди оцінюють не лише об'єктивний характер події, а й те, чи зберігала сторона реальну можливість впливати на ситуацію. Якщо зміни мають природу імперативних рішень державних органів, санкційних обмежень або наслідків воєнного стану, суд

визнає, що втручання в договір є допустимим, оскільки сторона не могла ані передбачити, ані компенсувати ці наслідки, діючи добросовісно і розумно.

У цьому контексті дедалі більшої ваги набуває оцінка добросовісної поведінки сторін. Суд не розглядає істотну зміну обставин як механізм ухилення від зобов'язань, а навпаки, як інструмент захисту тих суб'єктів, які сумлінно виконували свої обов'язки, але опинилися перед об'єктивною неможливістю продовжити виконання договору без руйнівних для себе наслідків. Саме тому судова практика активно аналізує поведінку сторін після настання обставин: чи вживали вони заходів для мінімізації негативних наслідків, чи пропонували альтернативні способи виконання, чи своєчасно повідомляли контрагента про труднощі виконання.

Усе це дозволяє стверджувати, що сучасна судова логіка виходить із необхідності не тільки забезпечувати формальну юридичну визначеність договору, а й зберігати його соціально-економічний сенс. Суд, втручаючись у зобов'язання, не порушує автономію волі сторін, а відновлює справедливість, яка була закладена у договір на момент його укладення. Такий підхід наближає українську практику до провідних європейських правових систем, де hardship розглядається як механізм запобігання економічному дисбалансу та як інструмент, що забезпечує життєздатність договору в змінних умовах.

Отже, практичний вимір застосування статті 652 ЦК України свідчить про формування нового підходу до природи цивільного зобов'язання. Судова логіка коригування договору базується не на механістичному виконанні закону, а на глибокому розумінні природи економічних процесів та ролі права у забезпеченні стабільності цивільного обороту. Це підтверджує, що інститут істотної зміни обставин стає одним із ключових правових механізмів стійкості в сучасному цивільному праві.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Сучасні трансформації українського суспільства та економіки переконливо засвідчують, що інститут істотної зміни обставин виходить далеко за межі свого традиційного функціонального призначення. Він перестає бути винятком із принципу незмінності договору й перетворюється на системний правовий механізм, покликаний забезпечувати адаптивність приватноправових конструкцій

до умов глибоких соціально-економічних і безпекових зрушень. У новій правовій реальності договір більше не може розглядатися як замкнений правовий акт, незалежний від зовнішніх процесів; навпаки, його життєздатність визначається тим, наскільки правова система здатна реагувати на зовнішні фактори, що руйнують початково закладений баланс інтересів сторін. Саме ця здатність до корекції зобов'язання у відповідь на обставини, які не можуть бути ані передбачені, ані усунуті добросовісною стороною, формує зміст сучасного інституту hardship.

Аналіз правових підстав, економічного контексту та судової практики свідчить, що істотна зміна обставин у сучасних умовах набуває характеристик комплексного явища, в основі якого лежить матеріальне розуміння справедливості. Судова влада, застосовуючи статтю 652 ЦК України, відходить від формального підходу до оцінки обставин і дедалі частіше зосереджується на сутнісному аспекті - на тому, чи є виконання договору у первісному вигляді економічно обґрунтованим і юридично справедливим. Такий підхід узгоджується зі світовими тенденціями, де право визнає необхідність захисту сторони, яка опинилася у ситуації дисбалансу, спричиненого зовнішніми, надзвичайними та невідворотними подіями.

Нова природа викликів, пов'язаних із війною, санкційними обмеженнями, руйнуванням логістичних мереж, втратою активів і зміною глобальної економічної архітектури, формує специфічний тип правової непередбачуваності, який не може бути інтегрований у традиційну модель підприємницького ризику. Ці обставини мають публічне походження, виникають поза сферою контролю приватних суб'єктів і створюють ситуації, коли зобов'язання втрачає свій економічний сенс або стає обтяжливим до меж, які несумісні з принципом добросовісності. Тому зміна умов договору, відстрочення його виконання або розірвання постають не як порушення автономії волі сторін, а як правовий засіб відновлення первісної рівноваги, закладеної в основу зобов'язання.

У підсумку інститут істотної зміни обставин постає ключовим елементом цивільно-правової архітектури сучасної України. Його застосування забезпечує стійкість договірних відносин, дозволяючи їм зберігати функціональну ефективність у періоди надзвичайних викликів. Він виконує роль механізму захисту не лише

інтересів окремих суб'єктів, а й загальної стабільності цивільного обороту, що особливо важливо у контексті державотворення, спрямованого на зміцнення правового порядку й економічної безпеки. Істотна зміна обставин, як юридичний інститут приватного права, стає складовою правової стійкості держави, яка, незважаючи на зовнішні загрози, зберігає здатність забезпечувати передбачуваність, еквівалентність і справедливість договірних зв'язків.

1. Маліновська І.М., Острогляд Д.А., Чернявська Д.С., Целиковська О.А. Воєнний стан як підстава зміни істотних умов договору та підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 192–195. **2.** Нікітін О. Особливості виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану за відсутності в договорі положень про форсмажор. URL: https://id-legalgroup.com/blog/osobennosti-vipolneniya-dogovornih-obyazatelstv-vo-vremya-voennogo-polojeniya-pri-otsytstvii-vdogovore-polojenii-o-fors-majore-oleg-nikitin-advokat-id-legal-group/ **3.** Крат В. Огляд специфіки регулювання окремих цивільних відносин під час воєнного стану. URL: https://t.me/glossema/105 **4.** Мельник О.О. Виконання умов договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 98–102. **5.** Чередніченко М. Воєнний стан: чи змінились наслідки невиконання цивільно-правових зобов'язань. URL: https://jurliga.ligazakon. net/analitycs/210706_vonniy-stan-chi-zmnilis-nasldki-nevikonannya-tsivlno-pravovikh-zobovyazan

References

1. Malinovska I.M., Ostrohliad D.A., Cherniavska D.S., Tselykovska O.A. Voiennyi stan yak pidstava zminy istotnykh umov dohovoru ta pidstava zvilnennia vid vidpovidalnosti za porushennia dohovirnykh zoboviazan. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 5. S. 192–195. **2.** Nikitin O. Osoblyvosti vykonannia dohovirnykh zoboviazan pid chas voiennoho stanu za vidsutnosti v dohovori polozhen pro forsmazhor. URL: https://id-legalgroup.com/blog/osobennosti-vipolneniya-dogovornih-obyazatelstv-vo-vremya-voennogo-polojeniya-pri-otsytstvii-vdogovore-polojenii-o-fors-majore-oleg-nikitin-advokat-id-legal-group/ **3.** Krat V. Ohliad spetsyfiky rehuliuvannia okremykh tsyvilnykh vidnosyn pid chas voiennoho stanu. URL: https://t.me/glossema/105 **4.** Melnyk O.O. Vykonannia umov dohovoru vnaslidok dii obstavyn fors-mazhoru pid chas voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2022. Vyp. 74. Ch. 1. S. 98–102. **5.** Cherednichenko M. Voiennyi stan: chy zminylys naslidky nevykonannia tsyvilno-pravovykh zoboviazan. URL: https://jurliga.ligazakon. net/analitycs/210706_vonniy-stan-chi-zmnilis-nasldki-nevikonannya-tsivlno-pravovikh-zobovyazan

Armash Nadiia **A significant change in the implementation of the terms of the contract at the modern stage of state formation: scientific and legal analysis**

This article provides an in-depth examination of the transformation of the doctrine of fundamental change of circumstances within contemporary Ukrainian civil law, shaped by the unprecedented socio-economic and security challenges arising from the ongoing war, sanctions regimes, and the disruption of global economic infrastructures. Against this background, the study reconsiders the conceptual foundations and practical application of Article 652 of the Civil Code of Ukraine, demonstrating that the traditional understanding of contractual stability is no longer sufficient to ensure the functionality and fairness of civil obligations in an environment of extreme uncertainty.

The analysis underscores that the criteria of unpredictability, inevitability, and the disruption of the contractual balance of interests acquire new substantive features under the conditions of wartime governance. Events such as large-scale destruction of production and logistics capacities, the blocking of financial transactions, sanctions applied to contractual partners, and the volatility of international markets cannot be qualified as ordinary entrepreneurial risks. These circumstances are public in origin, fall entirely outside the sphere of control of private parties, and produce structural consequences that directly affect the possibility and economic meaning of contract performance. Thus, the conventional boundary between commercial risk and legally relevant hardship becomes substantively redefined.

The article further demonstrates a notable evolution in Ukrainian judicial practice, which increasingly departs from formalistic readings of hardship provisions and instead embraces a materially oriented approach. Courts now place emphasis on whether the original economic equilibrium of the contract has been destroyed to an extent that renders its performance excessively burdensome or devoid of rational purpose. In doing so, the judiciary assesses not only the nature of external circumstances but also the good-faith conduct of the parties, their attempts to mitigate negative consequences, and the real feasibility of alternative modes of performance. This approach aligns Ukrainian case law with advanced European models, where hardship functions as a mechanism for restoring fairness and sustainability in contractual relations.

The findings of the research allow the conclusion that the doctrine of fundamental change of circumstances has evolved into a systemic legal instrument aimed at safeguarding the resilience of civil turnover under extraordinary conditions. It not only protects the legitimate expectations of contracting parties but also contributes to broader economic stability during periods of profound national transformation. In the current stage of Ukrainian state-building, Article 652 of the Civil Code performs a strategic role, ensuring that contractual relations

remain viable, balanced, and aligned with the principles of justice, proportionality, and legal certainty even amidst the severe disruptions of wartime reality.

Key words: fundamental change of circumstances, obligations, contract, Article 652 of the Civil Code of Ukraine, unpredictability, inevitability, balance of interests, entrepreneurial risk, sanctions, contract performance, legal equilibrium, judicial practice, hardship, economic security, resilience of civil turnover.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-186

А. Г. ГУЛИК

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: КРИТЕРІЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Здійснено теоретичну розробку концепції цивільної процесуальної відповідальності в цивільному судочинстві. Зазначається, що, незважаючи на ключову роль української правової науки в реформуванні законодавства, потенціал цієї галузі залишається нерозкритим, особливо щодо фундаментальних проблем цивільного процесуального права. Особлива увага приділяється необхідності глибокого вивчення процесуальної відповідальності, оскільки недобросовісна поведінка сторін і зловживання правами стали серйозною проблемою в сучасній судовій практиці. Відзначається відсутність єдиного доктринального підходу сучасних правознавців до визначення цивільної процесуальної відповідальності. Автор пропонує розглядати примус як механізм реалізації більш широкої категорії процесуальної відповідальності, підкреслюючи, що вдосконалення законодавства вимагає чіткого закріплення основних понять і санкцій для забезпечення ефективності правосуддя.

Ключові слова: *цивільна процесуальна відповідальність, примус, заходи процесуального примусу, цивільне процесуальне правопорушення, зловживання процесуальними правами, недобросовісна процесуальна поведінка, санкції, цивільне судочинство, правосуддя, диспозитивність, учасники судового процесу.*

Hulyk Andriy. **Procedural liability in civil proceedings: criteria of independence and functional purpose**

This article is devoted to a critical assessment and theoretical development of the concept of civil procedural liability in civil proceedings. The author argues that, despite the key role of Ukrainian legal science in reforming legislation, the potential of this field remains untapped, especially with regard to fundamental issues of civil procedural law. Particular attention is paid to the need for an in-depth study of procedural liability, as unscrupulous behaviour by the parties and abuse of rights have become a serious problem in modern

---

© *ГУЛИК Андрій Григорович* – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та інформаційного права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; ORCID: 0000-0001-5390-1812

judicial practice. The scientific work notes the absence of a unified doctrinal approach to the definition of civil procedural liability among contemporary legal scholars. The author proposes to consider coercion as a mechanism for implementing a broader category of procedural liability, emphasising that the improvement of legislation requires a clear definition of basic concepts and sanctions to ensure the effectiveness of justice.

Key words: *civil procedural liability, coercion, measures of procedural coercion, civil procedural offence, abuse of procedural rights, unfair procedural behaviour, sanctions, civil proceedings, justice, disposability, participants in the judicial process.*

В умовах безперервних змін законодавства, формування сталої судової практики й пошуку такої нормативної конструкції цивільного судочинства, яка відповідатиме очікуванням і потребам суспільства, важлива роль належить українській правничій науці, потенціал якої, як вважаємо, ще не розкритий повною мірою. Обґрунтувати найдоцільніші шляхи вирішення ключових проблем правознавства, визначити напрями довгострокового розвитку судових процедур, спрогнозувати майбутнє сфери цивільної юрисдикції – одне з головних завдань юридичної теорії. Тому видається виправданим звернення до наукової проблематики, яка має фундаментальне значення для здійснення правосуддя у цивільних справах і яка, проте, не була розвинена в працях вітчизняних теоретиків судового права та цивільного процесу або не дістала належного вирішення.

Авторський дослідницький інтерес вже був зосереджений на вивченні проблем оптимізації цивільного судочинства, основні підсумки якого були представлені юридичній громадськості та отримали позитивні відгуки [1].

Продовжуючи акцентувати зусилля на необхідності підвищення ефективності цивільної процесуальної діяльності, пропонуємо більш детально зупинитися на питаннях процесуальної відповідальності, котрі, як показує власний багаторічний суддівський досвід, часто випускаються законодавцем з уваги, а учасники судового процесу не завжди дбайливо ставляться до вимог цивільної процесуальної форми. Цілком очевидно, що правосуддя неможливо уявити без заходів забезпечення нормативного порядку його функціонування. Ця теза може бути підкріплена й багатим історико-правовим спадком вітчизняної правової думки

та законодавства, непорушними правовими традиціями українського народу.

Як зазначила М. О. Фесик, проблема процесуальних правопорушень та відповідальності за їх вчинення була відома вже з найдавніших часів. Однак єдиного підходу до процесуальної відповідальності з плином часу так і не було вироблено, законодавець йшов шляхом закріплення переважно майнової відповідальності та фрагментарного запровадження деяких заборон чи обмежень у використанні цивільних процесуальних прав [2, с. 36]. Ці тенденції найчіткіше простежуються на прикладі однієї з видатних пам'яток національної правової культури – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Пам'ятка, звісно, стосується складного періоду боротьби Гетьманщини за автономію, можливість жити за своїми правами та вольностями. Вона охоплює достатньо широке коло заходів процесуальної відповідальності, які могли застосовуватися як до учасників спірної справи, так і до посадових осіб.

Основні заходи процесуальної відповідальності в ту епоху включали грошові штрафи та відшкодування збитків, арешт і тюремне ув'язнення, а також примусове виконання судових рішень. Зокрема, детально регламентуючи несприятливі наслідки за порушення, вчинені в ході самого судового процесу, «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали, що повірений, який навмисно програв справу, змовившись із протилежною стороною, повинен був подвоїти збитки своєї сторони та міг бути покараний арештом або жорстоким тілесним боєм, а залежно від важливості справи – відрізанням язика. За ненавмисне упущення через недбалість передбачався арешт на чотири тижні; якщо відповідач, викликаний до суду, не бажав відповідати або пішов до винесення рішення, демонструючи впертість і непослух суду, то судді повинні були присудити позов позивачеві за його доказами; за образу, удар рукою або поранення кого-небудь в суді винний підлягав шеститижневому арешту і штрафу [3, с. 83, 122, 123, 141].

Історико-правовий контекст у дослідженні природи та конкретних заходів відповідальності в цивільному судочинстві, безумовно, корисний, хоча він служить лише додатковим методологічним інструментарієм її пізнання, що сприяє цілеспрямованим і науково обґрунтованим реформам цивільного процесуального законодав-

ства, а в ширшому плані – поліпшенню якості правосуддя, зміцненню довіри до судової влади, забезпеченню справедливого судового розгляду для кожної людини та громадянина.

Переходячи до осмислення питань, що розглядаються, відразу обмовимося, що в сучасній юридичній літературі немає загальної думки щодо можливості виділення цивільної процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності. Зокрема, М. Й. Штефан писав, що цивільна процесуальна відповідальність – це встановлені нормами цивільного процесуального права та забезпечувані державним примусом заходи впливу на правопорушника у вигляді покладання на нього обтяжливого нееквівалентного (додаткового) обов'язку або некомпенсованого позбавлення прав майнового або особистого характеру щодо вчинення певних цивільних процесуальних дій або застосування інших заходів державного примусу за вчинення протиправних цивільних процесуальних дій (бездіяльності) [4, с. 195-200].

У контексті запропонованого доктринального підходу І. М. Лукіна наголошувала, що цивільна процесуальна відповідальність – це встановлені нормами цивільного процесуального права заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до учасників цивільного процесу (осіб, які беруть участь у справі та інших учасників процесу) за скоєння цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов'язків [5, с. 9-12].

Г. П. Тимченко цивільну процесуальну відповідальність розглядав у контексті санкцій за невиконання будь-яких цивільних процесуальних обов'язків і відзначав, що такою санкцією може бути відмова у виконанні процесуальної дії або неможливість реалізації особою свого цивільного процесуального права [6, с. 206-212].

М. О. Фесик цивільну процесуальну відповідальність аналізує під кутом зору процесуальної дисциплінованості як процесуального обов'язку учасників судового процесу, характерними рисами якого є: усвідомлена необхідність слідування нормам цивільного процесуального законодавства; здійснення процесуальних дій із врахуванням добросовісного виконання своїх процесуальних обов'язків; усвідомлення того, що недодержання встановленого

законом порядку провадження у справі чи невиконання (неналежне виконання) процесуальних обов'язків спричиняє несприятливі процесуальні наслідки; означає позитивне оцінювання своєї процесуальної діяльності з боку держави та інших учасників судового процесу [2, с. 7-8].

Як відомо, основна теза проти виділення цього виду юридичної відповідальності полягає у тому, що законодавство не містить поняття «цивільне процесуальне правопорушення» як формальної підстави її застосування. Крім того, примус у цивільному судочинстві не відповідає диспозитивному методу правового регулювання у сфері цивільних процесуальних відносин, оскільки вони ґрунтуються на ініціативі сторін, а не на владному підпорядкуванні. Як підкреслювали дослідники, процесуальний примус у регулюванні цивільних процесуальних відносин не може ґрунтуватися на конструкції юридичної відповідальності з огляду на те, що законодавство не передбачає такого виду правопорушення, як цивільне процесуальне [7, с. 462-463].

Спробуємо сформулювати авторські судження щодо цивільної процесуальної відповідальності та характер доцільних заходів примусу в цивільному судочинстві. Як базову висловимо гіпотезу про те, що в процесуальній доктрині досі зберігається глибинна суперечність між розумінням відповідальності та примусу як необов'язкового елемента системи правосуддя і як сутнісної риси цивільної процесуальної форми. З одного боку, принципи диспозитивності та змагальності як первинні для цивільного судочинства, з іншого – процесуальна діяльність немислима без втілення владних засад. Це обумовлює щонайменше низку теоретичних питань, які потребують якнайшвидшого вирішення: які межі судового розсуду, чи виступає цивільна процесуальна відповідальність виключно гарантією диспозитивності тощо. Вирішення поставлених проблем вимагає, на нашу думку, розробки нової теоретичної моделі правосуддя у цивільних справах, що передбачає діалектичну єдність примусу та диспозитивності.

Розглядаючи цивільні процесуальні правопорушення як об'єктивну реальність, що існує в рамках дії функціональних принципів цивільного процесу, варто зазначити наступне. Цивільний процес визначає публічно-правовий механізм захисту інтересів суб'єктів права. Будь-який учасник судового процесу вступає у владні відно-

сини із судом, беручи на себе встановлені законом цивільні процесуальні обов'язки. Порушення цих обов'язків можна інтерпретувати як процесуальні правопорушення. Визнання наявності цивільних процесуальних правопорушень не тільки збагачує цивільну процесуальну доктрину, сприяючи проведенню адекватної кваліфікації протиправної процесуальної поведінки, а й систематизує судову практику, надаючи судам належний понятійно-категоріальний апарат для застосування санкцій цивільних процесуальних норм.

Поза тим, треба враховувати, що сучасна судова практика постійно стикається з проблемою, яка раніше не була характерна для вітчизняного цивільного процесу, – недобросовісною поведінкою сторін і зловживанням процесуальними правами, що спотворює сутність правосуддя. Як правило, цивілістична наука та судове правозастосування, розмежовуючи активне правомірне використання процесуальних прав та зловживання правом, бере до уваги наявність формального права. Сторона використовує можливості, передбачені процесуальною нормою; суперечність мети – процесуальна дія здійснюється не для захисту порушеного права чи інтересу, а для іншої, протиправної мети; заподіяння шкоди. Недобросовісна процесуальна поведінка завжди завдає шкоди інтересам іншої сторони або публічному інтересу у відправленні правосуддя; усвідомлення протиправності своєї діяльності – використання процесуальних прав на зло. Тому зловживання процесуальними правами є найскладнішою для доказування формою цивільного процесуального правопорушення, оскільки приховується під добросовісною реалізацією диспозитивних правомочностей. У цьому плані всебічне вивчення цивільної процесуальної відповідальності є необхідною умовою для розробки ефективних механізмів протидії вищезазначеним негативним явищам. Водночас заходи відповідальності та примусу повинні бути спрямовані не тільки на захист інтересів правосуддя, а й індивідуальних інтересів учасників судового процесу. Пошук необхідного балансу – завдання законодавця, правової науки та юридичної практики.

Не можна не помітити й ту обставину, що ЦПК України, прямо не згадуючи про процесуальну відповідальність, містить фрагментарні й часто несистемні норми щодо заходів процесуального примусу. Відповідно до ст. 143, 144 ЦПК України заходами про-

цесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства. Заходами процесуального примусу є: попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф.

Важливо уточнити, що цивільна процесуальна відповідальність розкриває свою природу шляхом закріплення заходів процесуального примусу. Категорія «примус», досліджувана філософською наукою, із зрозумілих причин набула значного поширення також в юридичній теорії та практиці. Втім для вітчизняного дослідника цивільного судочинства проблематика процесуального примусу не є чимось абсолютно новим.

К. В. Куцик під цивільним процесуальним примусом розуміє фізичний або моральний (психологічний) вплив держави на учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, для забезпечення їх належної поведінки під час розгляду цивільної справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень застосовується безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими особами у випадках, коли авторитет закону та суду і переконання в необхідності виконання нормативних приписів виявляються недостатніми [8, с. 70-71].

О. В. Рожнов обстоював точку зору, що заходи процесуального примусу застосовуються з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання процесуальними правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства [9, с. 84-89].

М. О. Фесик аналізує призначення цивільного процесуального примусу в аспекті необхідності встановлення певних обмежень у здійсненні процесуальної діяльності учасників судового процесу з метою відповідності їх процесуальної поведінки вимогам закону. Правознавець доводить, що примус у цивільному судочинстві – це процесуальні засоби, наявні в розпорядженні суду, які забезпечують процесуальну поведінку всіх учасників судового процесу, спрямовану на виконання вимог цивільного процесуального закону

щодо добросовісного використання процесуальних прав, неухильного виконання процесуальних обов'язків і дотримання законного порядку здійснення правосуддя у цивільних справах [2, с. 7-8].

Оцінюючи пропоновані визначення поняття «примус», вважаємо актуальним встановлення взаємозв'язку між цивільною процесуальною відповідальністю та примусом.

У найзагальнішому вигляді можна говорити про примус як механізм реалізації цивільної процесуальної відповідальності. Заходи процесуального примусу (штраф, попередження, привід тощо) застосовуються судом до учасників процесу як наслідок їхньої неправомірної поведінки. Це підкреслює, що поняття, які розглядаються, хоча і є досить близькими за значенням і спрямовані на досягнення завдань цивільного судочинства, проте зовсім не тотожні. До того ж слід зважати, що не всі несприятливі наслідки є заходами процесуального примусу. Цивільна процесуальна відповідальність може реалізовуватися не лише через заходи процесуального примусу, перелічені у ст. 144 ЦПК України. Вона також включає інші несприятливі процесуальні наслідки, які є проявом відповідальності за недотримання вимог цивільного процесуального законодавства, але не завжди класифікуються як заходи примусу в їх вузькому розумінні. Через те цивільний процесуальний примус є складовою ширшої категорії – цивільної процесуальної відповідальності. Відповідальність – це сам обов'язок зазнати негативних наслідків за неправомірну поведінку, а примус – це конкретні процесуальні дії та засоби, які суд застосовує для втілення цих наслідків у життя. У цьому сенсі важлива подальша теоретична розробка заходів процесуального примусу; створення чітких і диференційованих підстав та процедур їх застосування; конкретизація складів цивільних процесуальних правопорушень, і найперше – обгрунтування нових видів зловживань процесуальними правами.

Нарешті, положення щодо верховенства права як ключової вимоги на шляху до гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу передбачає побудову національної моделі цивільного судочинства, яка б забезпечувала результативність процесуальної діяльності та не порушувала фундаментальні принципи судового процесу.

Не буде помилковою теза про те, що без відповідальності цивільна процесуальна форма розгляду та вирішення спірних

справ позбавляється ефективності та обов'язковості. З урахуванням того, що ЦПК України передбачив лише окремі заходи процесуального примусу, вдосконалення законодавства в цій частині має бути спрямоване на законодавче закріплення основних понять і категорій вчення про цивільну процесуальну відповідальність, більшої кількості цивільних процесуальних обов'язків і санкцій за їх невиконання, розширення засобів впливу на учасників спірної справи, які допускають недобросовісну процесуальну поведінку або зловживання процесуальними правами. Вибір варіанту вирішення цих проблем – окремий розділ щодо цивільної процесуальної відповідальності або регламентація заходів примусу в ході розгляду цивільної справи - залишається за законодавцем. У будь-якому випадку проблематика цивільної процесуальної відповідальності та примусу є важливою в світлі необхідності забезпечити одночасно широку свободу сторін щодо розпорядження належними їм правами та справедливе здійснення правосуддя у цивільних справах.

Отже, можна констатувати теоретичне значення процесуальної відповідальності та суперечності в доктрині цивільного процесуального права, вирішення яких можливе в рамках розробки нової нормативної моделі здійснення правосуддя у цивільних справах, єдиних доктринальних підходів до розуміння сутності відповідальності та примусу, виявлення їх взаємозв'язку, конкретних заходів протидії недобросовісній процесуальній поведінці та зловживанню процесуальними правами, пропозицій щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства.

1. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства: проблеми теорії та практики: автореф. дис. … докт. юрид. н. Київ, 2001. 30 с. **2.** Фесик М. О. Цивільна процесуальна відповідальність: дис. … докт. філософії. Київ, 2025. 200 с. **3.** Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упор. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко, К. А. Вислобоков, І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права імені В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с. **4.** Штефан М. И. Гражданская процессуальная ответственность. *Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций* / отв. ред. Я. Н. Шевченко, А. А. Собчак. Киев: Наук. думка, 1988. 262 с. **5.** Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. …

канд. юрид. н. Харків, 2011. 20 с. **6.** Тимченко Г. П. До питання про цивільну процесуальну відповідальність. *Правова держава.* 2017. Вип. 28. С. 206-212. **7.** Курс цивільного процесу: підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с. **8.** Куцик К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві: дис. … канд. юрид. н. Київ, 2017. 187 с. **9.** Рожнов О. В. Штраф в системі заходів процесуального примусу. Актуальні питання цивільного права та процесу. *Право та інновації.* 2018. № 4 (24). С. 84-89.

References

1. Hulyk A. H. Optymizatsiia tsyvilnoho sudochynstva: problemy teorii ta praktyky: avtoref. dys. … dokt. yuryd. n. Kyiv, 2001. 30 s. **2.** Fesyk M. O. Tsyvilna protsesualna vidpovidalnist: dys. … dokt. filosofii. Kyiv, 2025. 200 s. **3.** Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; upor.. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; red. kol.: O. M. Myronenko, K. A. Vyslobokov, I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 1997. 548 s. **4.** Shtefan M. Y. Hrazhdanskaia protsessualnaia otvetstvennost. *Povyshenye roly hrazhdansko-pravovoi otvetstvennosty v okhrane prav y ynteresov hrazhdan y orhanyzatsyi*| otv. red. Ya. N. Shevchenko, A. A. Sobchak. Kyev: Nauk. dumka, 1988. 262 s. **5.** Lukina I. M. Tsyvilna protsesualna vidpovidalnist: avtoref. dys. … kand. yuryd. n. Kharkiv, 2011. 20 s. **6.** Tymchenko H. P. Do pytannia pro tsyvilnu protsesualnu vidpovidalnist. *Pravova derzhava.* 2017. Vyp. 28. S. 206-212. **7.** Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruch. / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta inshi. Za red. V. V. Komarova. Kharkiv: Pravo, 2011. 1352 s. **8.** Kutsyk K. V. Zakhody protsesualnoho prymusu v tsyvilnomu sudochynstvi: dys. … kand. yuryd. n. Kyiv, 2017. 187 s. **9.** Rozhnov O. V. Shtraf v systemi zakhodiv protsesualnoho prymusu. Aktualni pytannia tsyvilnoho prava ta protsesu. *Pravo ta innovatsii.* 2018. № 4 (24). S. 84-89.

Hulyk Andriy. **Procedural liability in civil proceedings: criteria of independence and functional purpose**

This article is devoted to a critical assessment and theoretical development of the concept of civil procedural liability in civil proceedings. The author argues that, despite the key role of Ukrainian legal science in reforming legislation, the potential of this field remains untapped, especially with regard to fundamental issues of civil procedural law. Particular attention is paid to the need for an in-depth study of procedural liability, as unscrupulous behaviour by the parties and abuse of rights have become a serious problem in modern judicial practice. The scientific work notes the absence of a unified doctrinal approach to the definition of civil procedural liability among contemporary legal scholars. The author proposes to consider coercion as a mechanism for implementing a broader category of procedural liability, emphasising that the

improvement of legislation requires a clear definition of basic concepts and sanctions to ensure the effectiveness of justice.

The work focuses on issues of procedural liability, which is dictated by the need to improve the efficiency of civil procedural activity. The author notes that these issues are often overlooked by legislators, and that participants in proceedings do not always conscientiously adhere to the requirements of the procedural form. The author puts forward a basic hypothesis that procedural doctrine retains a profound contradiction between the understanding of liability and coercion (as optional elements) and their understanding as essential features of the civil procedural form. This contradiction stems from the need to combine the principles of discretion and adversarial proceedings with the embodiment of authoritarian principles in procedural activity. Resolving these problems requires the development of a new theoretical model of civil justice that provides for the dialectical unity of coercion and discretion.

he author examines civil procedural violations as an objective reality, existing within the framework of the functional principles of civil procedure. Violations of civil procedural obligations are interpreted as procedural violations. Particular attention is paid to the problem of bad faith behavior of the parties and the abuse of procedural rights, which distorts the essence of justice. Abuse of rights is the most difficult form of civil procedural violation to prove.

It is noted that the Central Procedural Code of Ukraine, while not directly mentioning procedural liability, contains fragmentary and unsystematic provisions on procedural coercive measures. Civil procedural liability reveals its nature through the establishment of procedural coercive measures. Coercion is the mechanism for enforcing civil procedural liability. Coercive measures are applied by the court as a consequence of unlawful conduct. Improvements to legislation should be aimed at: legislative consolidation of the basic concepts and categories of the doctrine of civil procedural liability, an increase in the number of civil procedural obligations and sanctions for failure to comply with them, and an expansion of the means of influencing participants who engage in bad faith behavior or abuse of rights.

Key words: civil procedural liability, coercion, measures of procedural coercion, civil procedural offence, abuse of procedural rights, unfair procedural behaviour, sanctions, civil proceedings, justice, disposability, participants in the judicial process.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-197

О. В. ГОРЕЦЬКИЙ

СИСТЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВИБОРУ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ

Обґрунтовано, що для глибокого розуміння сучасних правових явищ необхідний розвинений методологічний інструментарій, а не лише традиційний нормативістський підхід, і тому юридична наука має шукати нові методологічні основи. Стаття детально обговорює філософські, загальнонаукові, неюридичні та загальноправові методи, які застосовуються до вивчення цивільного процесуального права, включаючи діалектичний, формально-юридичний, історико-правовий та порівняльно-правовий методи. Особлива увага приділяється міждисциплінарним дослідженням і використанню соціологічних та економічних підходів для оцінки ефективності правосуддя. Наголошується, що методологія є ключовою основою для системного дослідження доступності суду та розробки обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Ключові слова: доступність правосуддя, методи дослідження, цивільні справи, цивільне судочинство, цивільне процесуальне право, цивільна процесуальна доктрина, система методів, діалектичний метод, формально-юридичний метод, історико-правовий метод, порівняльно-правовий метод, спеціальні методи дослідження.

Goretsky Oleg. **System of methods for researching access to justice in civil cases: justification of choice and limits of application**

His article examines methods for studying access to justice in civil cases. The author argues that a comprehensive understanding of contemporary legal phenomena requires a developed methodological toolkit, not just the traditional normative approach, and therefore legal scholarship must seek new methodological foundations. The article thoroughly discusses philosophical, general scientific, non-legal, and general legal methods applicable to the study of civil procedural law, including dialectical, formal legal, historical legal, and comparative legal methods. Particular attention is given to interdisciplinary research and the use of sociological and economic approaches to assessing the effectiveness of justice. In conclusion, it is emphasized that methodology is a

---

© *ГОРЕЦЬКИЙ Олег Васильович* – кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри публічного та міжнародного права Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, ORCID: 0009-0009-9079-0002

key foundation for a systematic study of court accessibility and the development of well-founded proposals for legislative improvement.
Key words: accessibility of justice, research methods, civil cases, civil proceedings, civil procedural law, civil procedural doctrine, system of methods, dialectical method, formal-legal method, historical-legal method, comparative-legal method, special research methods.

Кожен предмет наукового дослідження передбачає використання відповідних його природі методів вивчення. Прийнявши цю тезу як базову, спробуємо визначити вихідні методологічні прийоми та способи пізнання доступності правосуддя у цивільних справах. Це важливо в контексті глибокого осмислення сучасних явищ правової дійсності, що вимагають застосування розвиненого методологічного інструментарію, а не тільки нормативістського підходу, який тривалий час панував у вітчизняному правознавстві.

Тому виправданим видається твердження про те, що завданням юридичної науки сьогодні є пошук нової методологічної основи дослідження галузевих наук про державу і право. Висловлювані погляди стосуються і цивільної процесуальної доктрини, яка зазнає відомих труднощів при конструюванні новітніх методів вивчення процесуальних норм та інститутів. Хоча цілком очевидно, що від обраних методів залежать підсумки дослідження поставлених питань, а в ширшому сенсі – конкретні законодавчі зміни у сфері цивільної юрисдикції. Без вирішення ключових проблем методології навряд чи варто розраховувати на отримання будь-яких відчутних результатів при проведенні реформи судової влади та цивільного судочинства, а також рекодифікації матеріального та процесуального законодавства.

Переходячи до питань методології, спочатку зазначимо, що в теорії права поняття «методологія» належить до числа досить спірних. Її нерідко пропонують розглядати як специфічну сферу наукового знання, що займає лише проміжне місце між конкретними науками і філософією [1, с. 3-20]; або невід'ємну складову теорії пізнання, яка незмінно притаманна будь-якій науці [2, с. 21]; або як систему знання, що межує з філософією та іншими. Незважаючи на відмінності у феноменологічній інтерпретації методології, вона продовжує визначати можливі шляхи та методи здійснення наукового пізнання.

Не менш дискусійною є розглянута проблема в науці цивільного процесуального права. С. Дронов доводить, що методологія – це концептуальна категорія, метою якої є узагальнення способів і засобів, що дозволяють розкрити зміст досліджуваного явища і підтвердити достовірність висновків [3, с. 25-29]. Х. А. Джавадов розглядає методологію як систему засобів, методів, прийомів пізнання, що використовуються в певній науці, а також як принципи організації пізнавальної діяльності. Методологія, на думку цього дослідника, допомагає систематизувати, структурувати та перевірити істинність наукового знання [4, с. 131-135]. О. В. Дем'янова обгрунтовує, що верховенство права є методологічною концепцією науки цивільного процесуального права, завдяки своєму світоглядному підходу, впливу на правові категорії, способу детермінації правил функціонування процесуального механізму та впорядкуванню наукового знання [5, с. 85-89]. В. І. Бобрик підкреслює, що достовірність результатів наукового пошуку обумовлюється способом їх отримання, тому будь-яке дослідження повинно включати розробку методології. Розмежовуючи поняття «методи», «методика» і «методологія», автор не погоджується з підходом, що розглядає методологію лише як сукупність методів, і зазначає, що в кожному окремому дослідженні вчений за певною методикою застосовує сукупність методів наукового пізнання відповідно до того чи іншого методологічного вчення (методології) [6, с. 111-162].

Основною категорією методології як науки є категорія методу. З урахуванням етимології цього слова правомірним видається розуміння методу як наукового інструментарію, що сприяє акумулюванню знань про пізнаваний предмет. Організація наукової діяльності, по суті, може бути зведена до визначення методологічних принципів дослідження, іншими словами, як сукупності методів, що використовуються. Ці судження є відправними при осмисленні методологічної проблематики доступності правосуддя у цивільних справах цивільного судочинства.

Беручи до уваги різноманіття сформованих підходів до з'ясування сутності правових явищ, можна висунути гіпотезу, що методологічну основу вивчення доступності правосуддя у цивільних справах становлять такі методи пізнання: філософські та загальнонаукові, методи дослідження правових і неправових наук, спеціальні методи, властиві лише цивільному процесуальному праву.

Одним з основних філософських прийомів вивчення дійсності, незважаючи на неодноразові спроби нівелювання його значення, продовжує залишатися діалектичний метод. Власне, діалектика дозволяє пізнати предмет з усіх мислимих сторін, враховувати всі його можливі риси та прояви. Принципи, закони і категорії діалектики й сьогодні, за висловом учених, є фундаментом наукового світогляду в будь-якій галузі знання [7, с. 219].

Погоджуючись у цілому з такою оцінкою діалектики, наголосимо, що використання цього методу сприяє розумінню особливостей розвитку цивільного судочинства, переважно з точки зору нормативної регламентації доступності суду, обґрунтуванню найефективніших і водночас доцільних судових процедур, формуванню сталої судової практики. За допомогою діалектики можливе вивчення юридичної природи процесуальних прав і обов'язків, інститутів і стадій цивільного процесу як базових елементів, що забезпечують доступність судового захисту. Діалектичний метод дослідження дозволяє узагальнити та виявити глибинні закономірності й протиріччя в ході здійснення правосуддя у цивільних справах.

Ще одним філософським прийомом пізнання доступності правосуддя є метафізичний метод. Незважаючи на деяку його критику у філософській теорії, він цілком застосовний при осмисленні понять суду та справедливості, розкритті сутнісної природи доступності правосуддя, її меж, характеристиці пропозицій щодо спрощення цивільного процесу.

При дослідженні проблеми доступності правосуддя у цивільних справах можуть бути використані й такі загальнонаукові способи вивчення дійсності, як методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, прогнозування і моделювання, системний і діяльнісний підходи. Вони сприяють логічному та системному аналізу правосуддя не як довільного набору розрізнених правил і процедур, а як цілісної системи, де всі елементи взаємопов'язані між собою, моделюванню того, як зміна одного елемента системи вплине на інші елементи. Неоціненну допомогу надають розглянуті загальнонаукові методи при формуванні оціночних суджень щодо ймовірного стану цивільного судочинства в майбутньому і відповідно нових наукових ідей і концепцій перетворення законодавства та судової практики.

У рамках постановки питання щодо методологічних основ вивчення доступності правосуддя у цивільних справах, не можна не зупинитися й на методах дослідження, широко використовуваних неюридичними науками. Вважаємо, що вони можуть дати додаткові потенційні можливості сучасним дослідникам національного права і процесу. Йдеться про використання методів економічного аналізу з огляду на те, що будь-яке реформування безпосередньо залежить від економічного потенціалу держави. Соціологічні прийоми дають змогу зрозуміти як культурні чинники впливають на ставлення учасників справи до виконання своїх процесуальних обов'язків, а й у ширшому плані дати максимально точний прогноз наслідків тих чи інших законодавчих рішень для функціонування такого суспільства. Це пов'язано з тим, що соціологічні методи (анкетування, інтерв'ю, статистичний метод тощо) сприяють аналізу емпірично перевірених фактів, виявленню об'єктивних перешкод на шляху до доступності правосуддя.

Жодне дослідження юридичної проблематики не може обійтися без використання загальноправових методів пізнання. Ці методи дають змогу розглянути доступність правосуддя з різних боків: від їх нормативного закріплення до практичного застосування. Серед таких методів насамперед може бути названий формально-юридичний (догматичний) метод. Він сприяє формуванню понятійно-категоріального апарату наукового дослідження. Поняття і категорії – це первинні елементи будь-якого наукового аналізу. Від розуміння їхньої природи та змісту залежить подальший перебіг і висновки теоретичного дослідження. Проте роль цього методу не повинна вичерпуватися лише формуванням понятійно-категоріального апарату. Формально-юридичний метод як спосіб наукового аналізу правових явищ акцентує також увагу дослідників на характеристиці змістовних аспектів права. Йдеться про вивчення нормативної моделі цивільної процесуальної діяльності, яка може бути пізнана лише в результаті тлумачення правових норм і дослідження всіх можливих взаємозв'язків між ними.

Особливе значення в ході дослідження теоретико-прикладних проблем доступності правосуддя у цивільних справах має історико-правовий метод вивчення. Виявлення та характеристика ключових етапів становлення судової влади та правосуддя у цивільних справах – одне з актуальних завдань сучасної вітчизняної юри-

дичної та історичної науки. Змінюються підходи до трактування та оцінки тих чи інших історичних подій, по-новому визначається масштаб і роль особистостей у безперервному історичному розвитку кожної з країн, акцентується увага на нових або маловідомих сторінках минулого, але одне залишається завжди незмінним – важливість вивчення часу виникнення та подальших періодів розвитку та зміцнення української державності, формування її основних демократичних інституцій, відмінних особливостей (принципів) їх функціонування в різні періоди такого розвитку, серед яких окремо слід виділяти і критично осмислювати переломні моменти боротьби за свою самостійність і незалежність.

Ця теза, з позиції сьогодення, не тільки не втрачає своєї значущості, а й видається ще більш принциповою. Справа навіть не стільки в потребі повного відходу від радянського минулого в будь-яких його проявах, позбавлення будь-якої матеріальної та духовної спадщини тієї епохи, скільки в необхідності та корисності виховання нових поколінь громадян, які не зазнали примусового насадження чужих цінностей у всіх сферах державної влади та суспільних відносин. Законодавство і правова думка, звісно ж, не могли залишатися поза такою увагою та впливом на формування в цілому правової свідомості й культури, явищ правової дійсності. Історичні дослідження потрібні для обґрунтування належності українців до спільноти європейських народів, не виключаючи можливі самобутні національні риси, визначення витоків і подальшої еволюції їх правових традицій, зокрема з точки зору забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах. Одним з аспектів таких багатогранних досліджень є, на нашу думку, неодмінне звернення до багатого історичного досвіду вітчизняних цивільних процесуальних форм, що відобразили в різні епохи своєрідність порядку розгляду та вирішення правових спорів. По суті, це перший важливий крок на шляху наукового обґрунтування проблеми доступності судового захисту в умовах неминучої європеїзації національного цивільного судочинства.

Сучасні цивільні процесуальні системи – це, мабуть, підсумок тривалої еволюції, що супроводжується безперервним пошуком належних моделей діяльності сторін і суду. Цей процес неможливий без накопичення та осмислення історичної практики успішного функціонування доступних цивільних процесуальних форм, що

в кінцевому підсумку обумовлюють напрями вдосконалення судової влади та судочинства. У цьому плані безцінну допомогу дослідникові може надати історико-правовий метод дослідження правових явищ. Йдеться про можливість вивчення правосуддя у цивільних справах на різних відрізках становлення української державності, в тих формах, в яких воно реально існувало. Це сприятиме не тільки встановленню важливих зв'язків між минулим і сьогоденням, а й концептуальному визначенню шляхів вирішення наявних проблем у законодавстві, юридичній доктрині та судовій практиці. Тому виправданим є звернення до тих основоположних процедур цивільного судочинства, які певною мірою можуть свідчити про доступність судового захисту та найбільш значущі етапи розвитку вітчизняного цивільного процесуального права.

На окрему увагу в сучасних умовах глобалізації та зближення різних правопорядків заслуговує порівняльно-правовий метод дослідження. Він цілком застосовний і при вивченні актуальних проблем цивільного процесуального права, оскільки сприяє осмисленню вітчизняної цивільної процесуальної системи з позиції її зіставлення з реально функціонуючими зарубіжними системами цивільного процесу, а також міжнародними стандартами справедливого судового розгляду. Плідним видається порівняння правосуддя у цивільних справах у системах загального та континентального права, аналіз спільності та відмінності на доктринальному рівні, у нормативному закріпленні та практиці реалізації концептів доступності судового захисту, зрештою, розуміння загальних закономірностей правового регулювання цивільного судочинства та унікальних законодавчих підходів у окремих державах. Компаративістика дає змогу, позитивно сприймаючи успішний іноземний досвід, віднайти найкраще юридичне вирішення проблем, які існують у судовому правозастосуванні.

Наприклад, світовий досвід пропонує нам готові, апробовані рішення, що стосуються моделі наказного провадження, форми розгляду групових позовів, диференціації цивільного процесу, альтернативних способів вирішення правових спорів. Видається, що сьогодні це важливо, особливо в річищі подальшої гармонізації національного права з правом Європейського Союзу. Звісно, варто пам'ятати і про ризики (труднощі) впровадження зарубіжних ідей та практик на ниві вітчизняного правознавства, як, утім, і будь-

яких нових ідей та пропозицій. Проте порівняльно-правовий метод незамінний при проведенні кардинальних реформ судової влади та правосуддя.

При визначенні ефективного методологічного інструментарію вивчення доступності правосуддя не можна не відзначити й спеціальні методи дослідження, які широко застосовуються в процесуальних галузях права. Йдеться про метод аналізу та узагальнення судової практики. Як відомо, особливість використання цього методу полягає в системному вивченні судових рішень з метою виявлення стійких тенденцій, суперечностей і прогалин у правозастосуванні. Він допомагає побачити, як працюють законодавчі моделі в умовах повсякденного життя, якою є причина правових спорів, які зміни будуть доцільними у зв'язку з цим.

Щодо розглядуваної проблематики корисним вбачається використання методу аналізу та узагальнення судової практики для виявлення: реальних перешкод судового захисту. Приклади із судової практики покажуть, з яких конкретних підстав суди найчастіше повертають позовні заяви або залишають їх без руху – чи є це поодинокими випадками чи системною проблемою формалізму; типових помилок і розбіжностей у тлумаченні цивільного процесуального закону (скажімо, як суди застосовують норми про звільнення від судових витрат); проблем виконання процесуальних гарантій (приміром, як фактично реалізується право на безкоштовну юридичну допомогу); прогалин у законодавстві – на якому етапі судового розгляду сторони найчастіше стикаються з непереборними труднощами); оцінки ефективності процесуальних форм. Розуміння реальної дії законодавчих норм – це крок на шляху забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах.

Підбиваючи підсумки формування методологічного підґрунтя дослідження проблематики, що розглядається, варто зазначити про наявність широкого інструментарію для пізнання правових явищ, зокрема у сфері судової юрисдикції. Поряд із традиційними методами вивчення, в основі яких лежить догма права, сучасна цивільна процесуальна доктрина може й повинна розвивати міждисциплінарні дослідження, використовувати багато переваг, що дає застосування методів, властивих іншим, неюридичним наукам. Це дасть змогу враховувати правові та неправові чинники, що безпосередньо впливають на дотримання або порушення

порядку здійснення правосуддя у цивільних справах; наблизить до розуміння численних проблемних аспектів доступності судового захисту; оцінити ефективність пропонованих законодавчих підходів тощо. Зрештою йдеться про всебічний аналіз природи та змісту правосуддя у цивільних справах із позиції його доступності, про необхідність забезпечення справедливості судового розгляду, теоретичного розроблення дієвих заходів щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування. Хоча варто завжди пам'ятати, що саме методологія виступає основою системного дослідження доступності правосуддя у цивільних справах. Вона не лише визначає структуру дослідження, а й впливає на розуміння природи доступності суду, забезпечуючи можливість різного погляду на її сутність і значення, пропонує різні шляхи поліпшення порядку розгляду та вирішення цивільних справ, правозастосування. При цьому важливо не припускатися методологічних помилок, здатних призвести до поверхових наукових висновків і необґрунтованих пропозицій.

1. Оніщенко Н. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право.* 2016. Вип. 70. С. 3-20. **2.** Тарахонич Т. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання. *Держава і право.* 2009. № 45. С. 21. **3.** Дронов С. Методологія дослідження темпоральних принципів цивільного судочинства.. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 6. С. 25-29. **4.** Джавадов Х. А. К вопросу о новых методологических основаниях исследования проблемы эффективности гражданского судопроизводства. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 131-135. **5.** Дем'янова О. В. Методологічні властивості верховенства права в цивільному судочинстві України. *Історико-правовий часопис.* 2015. № 1 (5). С. 85-89. **6.** Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с. **7.** Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 11. С. 216-219.

References:

1. Onishchenko N. Metodolohiia teorii derzhavy i prava (deiaki aspekty rozghliadu). *Derzhava i pravo.* 2016. № 70. S. 3-20. **2.** Tarakhonych T. Metodolohichni aspekty doslidzhennia pravovoho rehuliuvannia. Derzhava i pravo. 2009. № 45. S. 21. **3.** Dronov S. Metodolohiia doslidzhennia temporalnykh pryntsypiv tsyvilnoho sudochynstva. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2018. № 6. S. 25-29. **4.** Dzhavadov Kh. A. K voprosu o novыkh metodolohycheskykh osnovanyiakh yssledovanyia problemы эffektyvnosty

hrazhdanskoho sudoproyzvodstva. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 3. S. 131-135. **5.** Demianova O. V. Metodolohichni vlastyvosti verkhovenstva prava v tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy. *Istoryko-pravovyi chasopys.* 2015. №1 (5). S. 85-89. **6.** Bobryk V. I. Dyferentsiatsiia tsyvilnoho sudochynstva: metodolohiia, stan i perspektyvy. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2020. 636 s. **7.** Shevchuk R. Shche raz pro dialektychnyi metod u pravoznavstvi. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2016. № 11. S. 216-219.

Goretsky Oleg. **System of methods for researching access to justice in civil cases: justification of choice and limits of application**

The article is devoted to defining the initial methodological approaches and methods for assessing the accessibility of justice in civil cases. It emphasises that the results of the study and specific legislative changes in the field of civil jurisdiction depend on the methods chosen. Without resolving key methodological issues, it is impossible to expect tangible results from the reform of the judiciary and civil proceedings. Methodology is the basis for a systematic study of access to justice in civil cases.

The hypothesis is put forward that the methodological basis for studying the accessibility of justice consists of philosophical and general scientific methods, methods of research in legal and non-legal sciences, as well as special methods specific to civil procedural law.

The dialectical method remains one of the main techniques for studying reality, contributing to an understanding of the peculiarities of the development of civil proceedings, the justification of effective judicial procedures, and the formation of stable judicial practice. The metaphysical method is applicable in understanding the concepts of court and justice, revealing the essential nature of access to justice and its limits. General scientific methods include methods of analysis and synthesis, induction and deduction, forecasting and modelling, as well as systemic and activity-based approaches. These methods contribute to the logical and systematic analysis of justice as a holistic system and the modelling of the impact of changes in the system.

The use of economic analysis methods is proposed, since reform depends on the economic potential of the state. Sociological techniques make it possible to predict the consequences of legislative decisions, analyse empirically verified facts, and identify objective obstacles to the accessibility of justice.

The formal-legal method contributes to the formation of a conceptual-categorical apparatus and the study of the normative model of civil procedural activity through the interpretation of legal norms. The historical-legal method is particularly important for studying the historical experience of domestic civil procedural forms, which is a step towards the scientific justification of the problem of access to justice in the context of the Europeanisation of judicial proceedings. The comparative legal method is applicable in the context of globalisation, allowing the domestic system to be compared with foreign (common and continental law) and international standards of fair trial.

It is necessary for finding the best legal solutions using successful foreign experience.

The method of analysis and generalisation of judicial practice is indispensable for the systematic study of court decisions. It helps to identify real obstacles to judicial protection and assess the effectiveness of procedural forms.

Modern civil procedural doctrine should develop interdisciplinary research, taking advantage of methods inherent in other sciences to take into account legal and non-legal factors affecting the administration of justice. A comprehensive methodological approach is necessary for a comprehensive analysis of the nature and content of justice from the perspective of its accessibility, ensuring the fairness of court proceedings, and developing effective measures to improve civil procedural law.

Key words: accessibility of justice, research methods, civil cases, civil proceedings, civil procedural law, civil procedural doctrine, system of methods, dialectical method, formal-legal method, historical-legal method, comparative-legal method, special research methods.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-208

Ю. О. КОТВЯКОВСЬКИЙ
Д. В. ЛУК'ЯНЧЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Наукова праця присвячена дослідженню історичного становлення та неминущого впливу римського цивільного права та процесу на сучасні правові системи, підкреслюючи розробку такого фундаментального принципу, як гласність (відкритість) судочинства. Автори простежують за еволюцією цивільного процесу через три ключові стадії, починаючи з архаїчного легісакційного процесу, який, незважаючи на свій формалізм, відрізнявся максимальною публічністю. Далі послідував формулярний процес, який зберіг публічність і поділ на дві стадії, але при цьому ввів письмові інструкції (формули), що видавалися претором судді. Третій етап, екстраординарний когніційний процес, ознаменував собою значний поворот, консолідувавши судові функції в руках імперських чиновників. В результаті цього переходу відбулося помітне послаблення гласності та посилення письмового характеру судочинства, що стало прообразом сучасного європейського цивільного процесу. Стверджується, що вивчення складної еволюції римського цивільного процесу необхідне для вирішення сучасних проблем правосуддя у цивільних справах.

Ключові слова: *римська юриспруденція і римське право, цивільний процес, принципи судового розгляду, змагальність, усність, гласність і відкритість, прозорість правосуддя, позов, доказове право, судові правила, процесуальне представництво і адвокатура, цивільна процесуальна діяльність.*

Kotvyakovsky Yurii, Lukyanchenko Danilo. **The emergence and development of the principle of openness of court proceedings in Roman law**

This academic work is devoted to researching the historical development and enduring influence of Roman civil procedure on modern legal systems, emphasizing the development of such a fundamental principle as the openness of court proceedings. The authors traces the evolution of the process through

© *КОТВЯКОВСЬКИЙ Юрій Олександрович* – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету; ORCID: 0000-0003-4684-4623

© *ЛУК'ЯНЧЕНКО Данило Валерійович* – аспірант кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету; ORCID: 0000-0002-5012-0292

three key stages, beginning with the archaic legisaction process, which, despite its extreme formalism, was characterized by maximum publicity. This was followed by the formulaic process, which retained publicity and division into two stages, but introduced written instructions (formulas) issued by the praetor to the judge. The third stage, the extraordinary cognitio process, marked a significant turning point, consolidating judicial functions in the hands of imperial officials. This transition resulted in a noticeable weakening of publicity and a strengthening of the written nature of legal proceedings, which became the prototype of modern European civil procedure. It is argued that studying the complex evolution of Roman civil procedure is necessary for solving contemporary problems of justice in civil cases.

Key words: *Roman jurisprudence and Roman law, civil procedure, principles of judicial proceedings, adversariality, oral proceedings, openness and transparency, transparency of justice, lawsuit, evidentiary law, judicial rules, procedural representation and advocacy, civil procedural activity.*

В історії правової думки та законодавства особливе місце справедливо посідає період панування римської юриспруденції, в якому, як показав час, з вражаючою точністю й глибиною були розроблені основні поняття, категорії та інститути цивільного права та процесу, судові правила, що мали дуже помітний вплив на створення не тільки континентальної, але й правової сім'ї загального права.

Досить буде лише нагадати, що саме римськими юристами було покладено початок плідної розробки: базисних для сьогодення принципів справедливого судового розгляду – диспозитивності, змагальності, усності, гласності та низки інших; вчення про позови, зокрема, поділ позовів на речові та особисті, ефективні способи забезпечення позовів; ймовірних нормативних моделей преюдиції, апеляції та заочного рішення; прикладних питань доказового права – тягаря доказування, вільної оцінки доказів, видів доказів, презумпцій, імунітету свідків; процесуального представництва та адвокатури тощо.

Осмислення всесвітньо-історичного значення римського права в різних сферах наукового знання, мабуть, ще не завершено до кінця. Це дає можливість дослідникам по-новому підходити до першоджерел формування західної правової традиції, фундаментальних принципів юридичної освіти та логічно завершеного правового мислення як уособлення найбагатшої культурної спадщини римського права, яке не втрачає своєї теоретичної та практичної значущості й донині. Можна з упевненістю припустити, що

ключ до вирішення багатьох сучасних проблем правознавства – у пізнанні минулого, вмілому винесенні безперервних уроків історії, грамотному використанні зарубіжного та вітчизняного юридичного досвіду, в тому числі, і в сфері цивільного права та цивільного судочинства.

Ця теза цілком застосовна до проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах. У цьому плані, для підтвердження авторських гіпотез пропонуємо простежити за становленням римського цивільного процесу, в якому вперше отримали відповідне закріплення ідеї відкритого та гласного судового розгляду.

Однак спочатку відразу обмовимося, що римський цивільний процес – це аж ніяк не застигла юридична конструкція. Протягом багатовікової історії існування давньоримської цивілізації судові правила зазнавали настільки глибоких змін, що говорити про характерні риси цивільного процесу можна лише з великою часткою умовності, беручи до уваги певні історичні етапи його розвитку. Це, звісно ж, стосується і поставлених питань цього наукового аналізу.

Прийнято вважати, що опублікування календаря, що пояснює дні подання позовів і формули цивільного судочинства, стало відправною точкою зародження уявлень щодо публічного характеру цивільної процесуальної діяльності. Як відомо, в Римі тривалий час існувала монополія визначеного невеликого кола осіб – понтифіків, котрі володіли повноваженнями роз'яснювати і тлумачити закони, давати консультації з питань права, займатися складанням позовів. По суті, це були перші юристи-професіонали. Якщо взяти до уваги традиції, які склалися у цій сфері діяльності (кастовість, недопущення сторонніх у цю сферу, закритість для широких мас), то про якусь гласність чи відкритість такої діяльності не могло бути й мови. Відхід від монополії у виконанні юридичної діяльності пов'язують з іменем Г. Флавія, переписувача за фахом, котрий передав народу викрадену у одного з цензорів книгу, яка містила позови і форми до них. Цей дар був таким дорогим народу, що Г. Флавій став трибуном плебсу, сенатором і еділом (куратором народних ігор) [1, с. 62].

Віддаючи належне цій неординарній події, все-таки зауважимо, що еволюція поглядів на гласність судового розгляду не може бути пізнана поза існуючими процедурами римського цивільного про-

цесу. Для кращого розуміння загальних закономірностей і суперечностей у його розвитку, методологічно виправданим є звернення і невгамовний дослідницький інтерес до відомих форм римського цивільного процесу.

Зазвичай першою формою римського цивільного процесу заведено вважати легісакційний процес, який був доступний тільки римським громадянам і проіснував аж до видання закону Ебуція. За часів легісакційного цивільного процесу широкого поширення набули самоуправство та помста. Оскільки законодавчої та судової влади тоді ще зовсім не існувало, будь-яке правопорушення викликало реакцію, найперше, у потерпілої особи або її роду. Стародавні закони римлян визнавали самоуправство в неосяжних розмірах (скажімо, manus injectio на боржника або право кредитора забрати його). Зрозуміло, що майнові відносини ще не були достатньо розвинені, тому стягнення фокусувалися на особистості боржника.

Відмінною особливістю Legis actio був надмірний формалізм, що призводив до того, що будь-яке відхилення від встановлених формальностей означало програш справи. Як підкреслювали в цьому сенсі правознавці, судовий захист міг надаватися тільки за допомогою обмежених і чітко визначених прав на звернення до суду. При розгляді звернення позивача претор фактично наділяв його правом на звернення до суду або ж відмовляв у ньому. Actio була головною категорією та центральною сполучною ланкою давньоримської правової системи. На відміну від сучасного розуміння, акційний спосіб мислення римських юристів визначав позов не як засіб охорони суб'єктивних матеріальних прав, а як процедурну основу для визнання наявності у особи таких прав. Позов розглядався як перший крок до визнання за позивачем права, оскільки для римських юристів право не існувало без позову [2, с. 6-8].

Коли виникав спір про право, позивач змушений був звертатися до посередництва третьої особи. Судочинство (legis actio sacramento) ставало справою жерців (pontifices), які вирішували, чия клятва справедлива, оскільки одна зі сторін обов'язково давала неправдиву клятву (falsum sacramentum) і повинна була заплатити релігійний штраф. Римське право в той час передбачало поділ судового розгляду на провадження in jure (перед магістратом або претором, де встановлювалася наявність всіх необхідних передумов для надання судового захисту і визначався порядок здійснення

судочинства. Тільки в цьому випадку справа направлялася далі) і провадження in judicio (перед суддею, де відбувався подальший розгляд і вирішення справи по суті).

У період легісакційного процесу судовий розгляд був максимально відкритим: обидві стадії процесу відбувалися публічно на площі або на форумі при великому скупченні народу. Як відмічав Д. В. Слинько, в царський період, суд і право на здійснення судочинства міцно захопила родова знать. Вся судова влада була зосереджена в руках царя, котрий чинив суд у присутні дні на судному місці на Збірному майдані. Суд відбувався публічно при великому скупченні народу. Цар сидів у колісничному (курульному) кріслі (sella curulis). Біля царя стояли його вісники (ліктори), а перед ним – обвинувачені або учасники цивільного спору [3, с. 22, 30, 31]. Ця форма процесу була характерна для ранньої Римської республіки.

У Р. А. Калюжного та В. М. Вовка також знаходимо згадку про те, що для архаїчного (раннього) періоду, коли діяв легісакційний процес, була характерна публічність судового розгляду. Судовий процес проходив просто неба (in iure) [4, с. 105].

Закони XII Таблиць приписували, що якщо сторони не доходять згоди, вони повинні зійтися для позову на форумі або на коміціумі до опівдня. Якщо учасники позову не дійдуть згоди, хай (вони) до опівдня зійдуться для позову на форумі або на коміціумі. Хай обидві сторони по черзі захищають (своє діло). Після опівдня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою. Якщо присутні обидві сторони, хай захід сон ця буде остаточним терміном. Навіть дії, пов'язані з викликом до суду або виконанням рішення, були публічними: якщо свідчень бракувало, позивач повинен був іти до воріт дому свідка, який не з'явився, і протягом трьох днів прилюдно (прилюдно) звертатися до нього. Боржників, засуджених судовим рішенням, протягом 60 днів тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і при цьому оголошувалась присуджена з них сума. На третій ринковий день вони карались на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр [5, с. 244, 245].

У класичний період, що ознаменував собою відокремлення права від моралі та релігії, відбувся перехід до так званого формулярного процесу (Per Formulas). Він був введений законом Ебуція та законами Юлія.

Характерною рисою цієї форми римського цивільного процесу стало складання претором письмової формули, що містила інструкції судді про те, як вирішити спір. Суддя розглядав тільки фактичну сторону справи, тоді як претор ніс відповідальність за надання судового захисту. Претори отримали фактичний вплив на розвиток права, даючи формули навіть у випадках, не передбачених jus civile (actiones in factum). Крім цього, судочинство все так само було розділене на дві частини – in jure (перед магістратом/претором) – стадія процесу, в якій за допомогою претора і юристів створювалася точна юридична формула для позову та захисту. Ця формула визначала, за яких умов позов міг бути визнаний обґрунтованим. На другому етапі in judicio відбувався розгляд справи по суті (фактична перевірка вимог і рішення) перед суддею, обраним сторонами або призначеним претором.

На думку вітчизняних науковців, хоча в історичних пам'ятках немає прямого опису місця проведення другої стадії як публічного у цей період, сама модель двостадійного процесу, заснована на участі приватного судді (який зазвичай обирався сторонами), традиційно асоціювалася з більшою відкритістю. На стадії розгляду справи перед претором сторони також повинні були узгодити вибір судді. Окрім особливих випадків, коли справа повинна була слухатись у колегіальному суді «ста мужів» (centumviri) чи рекуператорів (recuperatores – колегія із трьох суддів (іноді більше), що призначалась у справах особливої публічної важливості (про свободу, про тяжкі делікти, про відкупи), вони могли вибрати будь-яку приватну особу. Якщо сторони не досягали згоди у цьому питанні, суддя назначався з кола суддів, що оголошено у спеціальному списку. Ім'я судді заносилось до формули, з якого вона і починалась [6, с. 127].

З урахуванням вищевикладеного не позбавленою підстав видається теза про те, що в розглянуту епоху судочинство зберігало свій колишній гласний і усний характер, провадження in jure проводилися публічно в визначені для суду дні, а судові рішення ухвалювалися остаточно, по совісті, в межах доручення або формули.

Третя форма римського цивільного процесу (extraordinaria cognitio) існувала в імператорський період. Найімовірніше, що саме ця форма стала прообразом сучасного європейського цивільного судочинства. На зміну відокремленим процедурам in jure та

in judicio приходить єдиний судовий процес. На місце виборних суддів прийшли професійні юристи – чиновники імперії. Поєднуючи функції, магістрат сам керував судовим розглядом з моменту пред'явлення позову та до винесення рішення. Процедура виклику до суду стала офіційною й письмовою. Позов перетворився на скаргу позивача, що заносилася до протоколу суду. Відсутні були будь-які типізовані форми, такі характерні для формулярного цивільного процесу. Виконання рішення перейшло від позивача до судів, ставши заключною стадією судового процесу. Найпоширенішим способом виконання стало безпосереднє стягнення на окремі предмети майна.

Перехід суддів у ранг імперських чиновників призвів до розвитку системи нагляду (апеляції) і, як наслідок, до послаблення гласності. Розгляд справи вже не здійснювався публічно. У екстраординарному процесі судові функції здійснювалися адміністративними органами: у Римі та Константинополі – начальником міської поліції (praefectus urbi), у провінціях – правителем провінції, а в менш важливих справах – муніципальними магістратами. Але нерідко імператори особисто розглядали судові справи. Характерною особливістю цього процесу було те, що справа не розглядалася на двох стадіях. Розгляд справи вже не здійснювався публічно. Судові засідання проводилися за зачиненими дверима або у закритих приміщеннях за участю сторін, свідків, помічників судового магістрата і особливо поважних (почесних) гостей. Обов'язок по забезпеченню явки відповідача до суду покладався вже на державні органи, але тут існувала деяка відмінність залежно від епохи, в якій здійснювався цей процес [6, с. 130]. Якщо відповідач не з'являвся до суду, то, за правом Юстиніана, можна було розглянути судову справу і винести вирок. Сторони після їх явки до суду обов'язково присягалися. Відмова від клятви призводила до можливого припинення судового процесу [4, с. 106].

У зв'язку з обмеженням публічності, розвивалася писемність у судочинстві. Все, що відбувалося в суді, заносилося до судового протоколу. Була й судова канцелярія, в якій зберігалися різні документи по судових справах, зокрема й відписки відповідача на виклик до суду [6, с. 132]. Це сприяло посиленню канцелярської таємниці діловодства, оскільки зосередження всього провадження в судових канцеляріях робило присутність приватних осіб для про-

читання паперів незручною і такою, що заважає роботі. У цей історичний період з'являються і перші обмеження, пов'язані з наповненням доказової бази у справі, наприклад, суддям було заборонено вірити показанням одного свідка.

Підводячи короткі підсумки дослідження римського права, важливо ще раз підкреслити його фундаментальний вплив на основні правові системи сучасності. Розуміння складного еволюційного шляху становлення римського цивільного процесу необхідне для вирішення поточних правових проблем правосуддя у цивільних справах.

Аналізуючи римський цивільний процес у його постійному історичному розвитку, не буде помилковим твердження про вкрай формалізований Legis actio, процес Per formulas, який, зберігаючи гласний і публічний характер судового розгляду, ввів письмові інструкції для суддів від преторів, Cognitio extraordinaria, що ознаменувався досить значним ослабленням гласності і все більшим переходом до письмового цивільного судочинства.

В цілому ж варто відзначити послідовний рух від найпростіших архаїчних форм, заснованих переважно на самозахисті, самоуправстві та деяких релігійних обрядах, до класичного відкритого та усного формулярного процесу з поділом влади та функцій, а потім до письмового та таємного судового процесу, в якому вся судова влада зосередилася в руках імперських чиновників, що в кінцевому підсумку, і зумовило заміну повної відкритості судової діяльності фіксацією судового процесу в письмових документах.

1. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: Дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 422 с. **2.** Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии. Москва: Волтерс Клувер, 2009. 208 с. **3.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с. **4.** Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: підруч. для вищ. навч. закл. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с. **5.** Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 295 с. **6.** Основи римського цивільного права: навч. посібник / І. Г. Козуб, М .І. Боднарук. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с.

References

1. Tymchenko H. P. Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii i praktyky: Dys. … d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2012.

422 s. **2.** Abolonyn V. O. Zloupotreblenye pravom na ysk v hrazhdanskom protsesse Hermanyy. Moskva: Volters Kluver, 2009. 208 s. **3.** Slynko D. V. Yurydychnyi protses: istoriia, teoriia, praktyka. Kharkiv: Vyd-vo «NTMT», 2017. 415 s. **4.** Kaliuzhnyi R. A., Vovk V. M. Rymske pryvatne pravo: pidruch. dlia vyshch. navch. zakl. Kyiv: «MP Lesia», 2014. 240 s. **5.** Osnovy rymskoho pryvatnoho prava : navchalno-metodychnyi posibnyk / za red. Ye. O. Kharytonova. Odesa: Feniks, 2019. 295 s. **6.** Osnovy rymskoho tsyvilnoho prava: navch. posibnyk / I. H. Kozub, M. I. Bodnaruk. Chernivtsi: Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2020. 488 s.

Kotvyakovsky Yurii, Lukyanchenko Danilo. **The emergence and development of the principle of openness of court proceedings in Roman law**

This work is devoted to the study of the formation and principle of openness (transparency) of Roman civil procedure in its historical development. The aim of the study is to trace the evolution of Roman civil procedure, in which the ideas of open and transparent court proceedings were first established. It is emphasized that the period of Roman jurisprudence's dominance occupies a special place in the history of legal thought. Roman lawyers developed the basic concepts, categories, and institutions of civil law and procedure, which influenced both continental and common law. Knowledge of the past of Roman law is seen as the key to solving many contemporary problems in jurisprudence, including in the field of civil law and judicial proceedings.

It is noted that Roman civil procedure was not a rigid legal construct and underwent profound changes over the centuries. In this regard, the evolution of views on the openness of court proceedings is examined through the prism of three main historical forms of the process: Legisaction process. This is the first form of Roman civil procedure, available only to Roman citizens. Its distinctive feature was excessive formalism. The proceedings were as open (public) as possible – both stages of the process (in jure before the magistrate/praetor and in judicio before the judge) were held publicly in the square or forum in front of a large crowd.

The formulaic process, introduced in the classical period, marked the separation of law from morality and religion. A characteristic feature was the praetor's drafting of a written formula (instructions to the judge). The open and oral nature of the proceedings was preserved, and the in jure proceedings were conducted publicly. The very model of the process involving a private judge was associated with greater openness.

The extraordinary process is the third form of process that existed during the imperial period, which is considered the prototype of modern European civil proceedings. There was a transition to a unified judicial process. Elected judges were replaced by professional lawyers — officials of the empire. This form of process was marked by a significant weakening of openness. Cases were no longer heard in public, and court hearings were held behind closed doors or in

closed rooms. Due to the restriction of publicity, the use of writing in court proceedings developed: everything that happened in court was recorded in the court minutes, and the secrecy of court records was strengthened.

The conclusion is drawn about the consistent development of Roman civil procedure: from the simplest archaic forms based on self-defense and publicity, through the classical open and oral formulaic process, to a written and secret judicial process in which all judicial power was concentrated in the hands of imperial officials. Ultimately, this movement led to the replacement of complete openness of judicial activity with the recording of the process in written documents.

Key words: Roman jurisprudence and Roman law, civil procedure, principles of judicial proceedings, adversariality, oral proceedings, openness and transparency, transparency of justice, lawsuit, evidentiary law, judicial rules, procedural representation and advocacy, civil procedural activity.

УДК 347.454.3(477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-218

І. Г. КНИШОВ

СТОРОНИ ДОГОВОРУ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ, ЇХ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ

Розглядається правовий статус сторін договору будівельного підряду та окреслюються їхні основні права та обов'язки в сучасних умовах. Виокремлені учасники договірних правовідносин будівельного підряду: замовник, інвестор будівництва, підрядник (генеральний, основний, субпідрядник). Водночас сторонами договору будівельного підряду є замовник та підрядник. Наголошено, що правовий статус замовника за договором будівельного підряду має істотне значення щодо порядку укладання договору, його реалізації та контролю матеріально-фінансового забезпечення. Звернута увага на роль інвестора як учасника договірних відносин будівельного підряду, який забезпечує фінансування робіт (будівництва об'єкта). Виокремлені прямі замовники (самостійно вирішують розпочати будівництво, організовують фінансування та керують проектом); замовники, призначені інвестором (діють від імені інвестора та контролюють будівельні роботи). Особлива увага приділяється обов'язку підрядника дотримуватися проектної документації та норм безпеки, а також ролі замовника як ключового координатора будівельного процесу.

Ключові слова: *договірні правовідносини, договір будівельного підряду, суб'єкти, замовник, підрядник, будівельні роботи.*

Knyshov Illya. **Parties to a construction contract, their rights and obligations**

The legal status of the parties to a construction contract is examined and their basic rights and obligations in modern conditions are outlined. The participants in the contractual relationship of a construction contract are identified: the customer, the construction investor, the contractor (general, main, subcontractor). At the same time, the parties to the construction contract are the customer and the contractor. It is emphasized that the legal status of the customer under the construction contract is of significant importance for the procedure for concluding the contract, its implementation and control of material and financial support. Attention is drawn to the role of the investor as a participant in the contractual relationship of a construction contract, which

---

© *КНИШОВ Ілля Георгійович* – аспірант відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0004-5562-0052; e-mail: lawyer.kig@gmail.com

provides financing for the works (construction of the facility). Direct customers are identified (independently decide to start construction, organize financing and manage the project); customers appointed by the investor (act on behalf of the investor and control construction work). Special attention is paid to the contractor's obligation to comply with project documentation and safety standards, as well as the role of the customer as a key coordinator of the construction process.

Key words: *contractual relations, construction contract, entities, customer, contractor, construction work.*

Вступ. Договір будівельного підряду має комплексну соціально-економічну природу. Так, цей договір є одним із засобів реалізації економічних відносин щодо будівництва, реконструкції та реставрації об'єктів нерухомості. Соціальний аспект цього договору полягає в тому, що завдяки його реалізації відбувається створення новітніх будівель, зокрема житлових, а також підвищення загального рівня розвитку доступної та безпечної інфраструктури. Його актуальність набуває особливого значення в умовах воєнного стану. Так, станом на початок 2025 року в Реєстрі пошкодженого та знищеного майна зафіксовано 247 819 об'єктів, з яких 222 424 складають житлові будівлі. У рамках програми «єВідновлення» понад 70 тисяч сімей отримали компенсацію за пошкоджене житло, а майже 5 тисяч заявників скористалися житловими сертифікатами для придбання нового житла [1]. Відновлення об'єктів нерухомості можливо саме в межах здійснення прав та обов'язків за договором будівельного підряду. Отже, договір будівельного підряду може розглядатися як форма регулювання відносин між замовником та підрядником, а також засобом забезпечення розвитку житлової економіки, соціального забезпечення у житловій сфері. Необхідним елементом цих договірних правовідносин є суб'єкти. Крім того, реформа житлової політики, удосконалення будівельного законодавства в умовах війни та впровадження цифрових інструментів (електронні договори, будівельні реєстри, система електронного будівництва) вимагають уточнення правового статусу сторін договору будівельного підряду. Так, 2 серпня 2025 р. прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання відновлення окремих об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 934, якою визначено правила щодо експериментального проекту із

забезпечення невідкладного відновлення пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації окремих об'єктів нерухомого майна шляхом їх капітального ремонту або реконструкції [2]. Тому дослідження повноважень сторін договору будівельного підряду є актуальним та нагальним.

Мета статті полягає у визначенні особливостей правового статусу сторін договору будівельного підряду, їх прав та обов'язків. Досягнення цієї мети можливо при розкриті таких завдань як визначення правого статусу сторін, характеристика їх прав та обов'язків, формулювання напрямів подальших наукових досліджень у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика договору будівельного підряду є складаною та комплексною. До цієї теми звертаються як економісти, так і юристи. В межах юридичної науки до цього питання звертаються як фахівці договірного права, так і житлового права, містобудівного права. Так, О.Є. Аврамова в межах житлового права, залежно від предмету виокремлює договори щодо створення житла, які спрямовані на будівництво, реконструкцію та ремонт житла, та включають такі групи договорів: а) договори щодо безпосереднього будівництва житла (договір будівельного підряду ін.); б) договори у сфері реконструкції та ремонту житла (договір підряду на виконання робіт з реконструкції будівель і споруд, договір підряду на виконання ремонтних робіт відповідного об'єкту житлової нерухомості та ін.); в) договори, спрямовані на фінансування будівництва житла (договір на пайову участь у будівництві житла, договір про спільну діяльність з будівництва житла, договір про інвестування будівництва житла) [3, с. 73]. Дослідниця охарактеризувала договір будівельного підряду в аспекті житлового права. Цивільно-правову характеристику цього договору надано А.Б. Гриняком. Науковець особливо звернув увагу на механізм цивільно-правової відповідальності сторін у підрядних зобов'язаннях, який, з одного боку, передбачав би засоби впливу на боржника, а з іншого – визначав би оптимальний порядок застосування вказаних правових засобів [4, с. 20]. Ю.В. Кривенко, К.І. Спасова звернули увагу на те, що військові організації (у тому числі військово-будівельні) можуть у рівній мірі виступати в цивільному обороті як замовником будівельних робіт, так і їх підрядником, враховуючи гостру потребу в майбутньому з відбудови

сіл та міст [5, с. 37]. В умовах воєнного стану такий підхід потребує окремої уваги, зокрема щодо правового статусу сторін договору будівельного підряду. У дисертації І.В. Турченко «Договір підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги за цивільним законодавством України» (2023 р.) окремо надано характеристику сторонам договору будівельного підряду [6]. Сучасні виклики, оновлення законодавства частково вплинули на новизну результатів наукових робіт. Тому визначення правового статусу сторін договору будівельного підряду, їх прав та обов'язків, залишається актуальною тематикою.

Методи дослідження. Задля дослідження сторін договору будівельного підряду було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-правових методів, включаючи діалектичний, історичний, системно-структурний та формально-правовий, що дозволило з'ясувати правовий статус сторін цього договору. Спільне використання цих методів забезпечило всебічність та обґрунтованість результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Договір будівельного підряду є складною договірною конструкцією, яка охоплює не лише безпосереднє виконання будівельних робіт, але й значний обсяг правових, технічних та управлінських дій з боку усіх учасників будівельного процесу [7, 83]. Відповідно до ч. 1 ст. 837 ЦК України за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов›язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов›язується прийняти та оплатити виконану роботу. Ч. 1 ст. 836 ЦК України визначено, що підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучити до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), залишаючись відповідальним перед замовником за результат їхньої роботи [8]. Наведені норми визначають загальну структуру правовідносин підряду, зокрема їх суб'єктів. Специфічною особливістю договору будівельного підряду є можливість залучення субпідрядників. Це формує багаторівневу структуру правовідносин: генеральний підрядник несе відповідальність перед замовником за дії субпідрядників, а перед субпідрядником за дії замовника. Таким чином, закон підкреслює координуючу роль генерального підрядника та забезпечує чітку відповідальність кожного учасника, що є важливим для здійснення суб'єктивних прав та виконання обов'язків за договором.

У Загальних умовах укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 визначений такий суб'єктний склад договору будівельного підряду: генеральний підрядник – сторона договору підряду, яка виконує та передає замовнику закінчені роботи (об'єкт будівництва), передбачені договором підряду; підрядник, який залучає до виконання робіт третіх осіб (субпідрядників), залишаючись відповідальним перед замовником за результати їх роботи; замовник – сторона договору підряду, яка за власним рішенням або дорученням інвестора розміщує замовлення на виконання робіт (будівництво об'єкта), приймає закінчені роботи (об'єкт будівництва) та оплачує їх; підрядник – сторона договору підряду, яка виконує та передає замовнику закінчені роботи (об'єкт будівництва), передбачені договором підряду; субпідрядник – підрядник, який в порядку, визначеному договором підряду, та на підставі договору субпідряду, укладеному з генеральним підрядником, залучається до виконання робіт [9]. Враховуючи наведене можна визначити таких учасників договірних правовідносин будівельного підряду: замовник, інвестор будівництва, підрядник (генеральний, основний, субпідрядник). Отже, розглянемо правовий статус цих суб'єктів.

Замовник є стороною договору будівельного підряду, що ініціює укладання договору, визначає обсяг робіт та мету договору, організовує фінансування робіт та забезпечує приймання їх результатів. Правовий статус замовника може впливати на організацію укладання договору. Так, у Порядку реалізації експериментального проекту щодо відновлення окремих об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого постановою КМУ № 934, встановлено, що замовниками робіт, пов'язаних з реалізацією експериментального проекту, є обласні та Київська міська державні адміністрації (військові адміністрації), органи місцевого самоврядування, військові адміністрації населених пунктів (у разі їх утворення) [2]. Виходячи з цього процедура договору будівельного підряду буде відбуватися згідно із Законом України «Про публічні закупівлі», зокрема ч. 1 ст. 41 Закону закріплено, що невід'ємними додатками до договору про закупівлю послуг з поточного ремонту, робіт з нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту об'єкта

будівництва є документи, що містять інформацію про ціни на матеріальні ресурси [10]. Отже, правовий статус замовника за договором будівельного підряду має істотне значення щодо порядку укладання договору, його реалізації та контролю матеріально-фінансового забезпечення. В той же час, Постановою КМУ від 12 жовтня 2022 р. № 1178 Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування [11], запроваджено певні обмеження до підрядників та субпідрядників які можуть бути виконавцями робіт в рамках процедури передбаченої Законом України «Про публічні закупівлі», що встановлює додаткові гарантії досягнення запланованих результатів таких закупівель. Отже діючим законодавством встановлено додаткові вимоги до осіб які можуть виконувати роботи за договором будівельного підряду, в період воєнного стану.

Окремо варто звернути увагу, що замовник може діяти від свого імені або від імені інвестора, виконуючи функції, пов'язані з управлінням будівництвом та контролем за виконанням робіт. Він здійснює ключовий вплив на формування проектно-технічного завдання, укладання договорів та загальну координацію будівельного процесу. Тобто, замовник може вступати у правовідносини за власною ініціативою, а може за ініціативою інвестора. Тому замовник за договором будівельного підряду може бути класифікований залежно від волевиявлення укласти договір: 1) прямі замовники (самостійно вирішують розпочати будівництво, організовують фінансування та керують проектом); 2) замовники, призначені інвестором (діють від імені інвестора та контролюють будівельні роботи).

Права та обов'язки замовника можна визначити при аналізі Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 [9]. Так, права замовника включають такі дії: розміщувати замовлення на виконання робіт (будівництво об'єкта); приймати закінчені роботи (об'єкт будівництва); відмовитися від прийняття робіт у разі наявності недоліків, що роблять їх непридатними; здійснювати технічний нагляд

та контроль за ходом, якістю, обсягом і вартістю робіт; делегувати контроль третім особам (інженери, консультаційні організації), залишаючись відповідальним за результати; вносити зміни у проектну і кошторисну документацію за певних умов; вимагати виправлення недоліків підрядником або усунути їх самостійно з відшкодуванням витрат підрядником; відмовитися від договору у разі порушення термінів або істотних порушень підрядником; ініціювати зміни або розірвання договору та вимагати відшкодування збитків. Обов'язки замовника складають такі дії: надати підряднику будівельний майданчик, дозвільні документи, проектну документацію та ресурси; передати завдання на проектування та інші вихідні дані для розробки проектної документації; сприяти підряднику у виконанні робіт і забезпечити доступ до об'єкта; прийняти та оплатити виконані роботи у встановленому порядку; повідомляти підрядника про виявлені недоліки та відшкодовувати витрати за необхідності; забезпечити страхування ризиків випадкового знищення або пошкодження об'єкта, якщо це передбачено договором; забезпечувати технічний нагляд протягом будівництва.

Учасником договірних відносин будівельного підряду є і інвестор будівництва. Відповідно до п. 83 Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 фінансування робіт (будівництва об›єкта) проводиться за планом, який складається замовником, узгоджується з інвестором (головним розпорядником бюджетних коштів) [9]. У літературних джерелах «фінансування будівництва» розглядається як сукупність майнових дій, які спричинюють зміну в капіталах замовника та інших учасників будівництва, а «забезпечення фінансування» – як організаційні дії, що утворюють необхідні та достатні умови для здійснення фінансової діяльності [12, с. 115]. Враховуючи це можна означити, що інвестор – це учасник договірних відносин будівельного підряду, який забезпечує фінансування робіт (будівництва об'єкта). Його права та обов'язки складають: затверджує план фінансування, що є невід'ємною частиною договору будівельного підряду; визначає джерела, обсяги та порядок використання коштів, необхідних для виконання будівельних робіт; здійснює контроль за їх належним та цільовим використанням; фінансує будівельні роботи.

Безпосереднім суб'єктом договору будівельного підряду є генеральний підрядник. Генеральний підрядник – це організація, котра є головним виконавцем договору підряду. Він відіграє ключову роль в будівництві та введенні об'єктів в експлуатацію [13, с. 139]. І.А. Коваленко звертає увагу, що найбільш елементарна схема договірних зв'язків у підрядних відносинах за участю третіх осіб передбачає, що замовник укладає договір із підрядником, який у цьому випадку іменується генеральним підрядником, а останній укладає договір (договори) із третьою особою (третіми особами) – субпідрядником (субпідрядниками). За цією схемою генеральний підрядник виступає одночасно боржником і кредитором у відносинах із замовником та субпідрядником [14, с. 187]. Наведена позиція підкреслює, що генеральний підрядник займає центральне місце в суб'єктному складі договору будівельного підряду. Він поєднує дві функції: виконавця стосовно замовника та організатора робіт стосовно субпідрядників. Це підкреслює підвищену відповідальність генерального підрядника. При аналізі положень Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 можна виокремити такі права та обов'язки генерального підрядника [9]. Права генерального підрядника: залучати інших сторін (субпідрядників) до виконання робіт за умови дотримання умов субпідряду; координувати роботу субпідрядників на будівельному майданчику та контролювати дотримання ними договірних зобов'язань; узгоджувати з замовником залучення субпідрядників; за необхідності залучати їх на конкурсній основі або за результатами тендеру. Обов'язки генерального підрядника: нести відповідальність перед замовником за результати роботи субпідрядників та перед субпідрядниками за виконання замовником своїх зобов'язань; контролювати дотримання субпідрядниками умов їхніх договорів; надавати замовнику документи, що детально визначають обсяг та вартість виконаних робіт, а також розподіл коштів між генеральним підрядником та субпідрядниками, якщо оплата здійснюється замовником.

Підрядник є основним суб'єктом договору будівельного підряду. Договір підряду регулює широке коло робіт які виконуються в різних сферах. Одними з найбільш розроблених, «класичних» напрямків підряду є будівельні роботи, які перебувають у спору-

дженні різних будівель та споруд [14, с. 188]. Саме ці роботи виконує підрядник. Характеристика підрядника така: виконує роботи на підставі укладеного договору; несе ризики виконання щодо будівельних робіт; можливість залучення субпідрядників (підрядник може залучати третіх осіб для виконання робіт, контролювати їхню діяльність та нести відповідальність за їх результати перед замовником; наявність дозвільних документів (ліцензій, дозволів або сертифікатів (наприклад, на конкретні будівельні роботи, інженерні системи, електрообладнання); зобов'язаний дотримуватися будівельної документації (виконувати роботи відповідно до проектної документації, будівельних норм, стандартів якості та вимог безпеки праці; забезпечувати інформацією замовника (підрядник зобов'язаний надавати інформацію про хід робіт, звітувати, брати участь у затвердженні документації та виконувати додаткові роботи за необхідності).

Ще суб'єктом договору будівельного підряду є субпідрядник. Відповідно до пунктів 61-65 Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 можна виокремити такі права та обов'язки генерального підрядника [9] визначають залучення до виконання робіт субпідрядників. Субпідрядник залучається генеральним підрядником/підрядником задля виконання частини роботи, тоді як генпідрядник залишається відповідальним перед замовником за результати. Залучення субпідрядника може відбуватися на конкурентній або тендерній основі, при цьому замовник потенційно бере участь у виборі підрядника шляхом узгодження його кандидатури. Субпідрядники, що залучаються до виконання робіт, повинні відповідати кваліфікаційним та іншим вимогам, передбаченим у договорі підряду (мати ліцензію (дозвіл) на виконання робіт, визначених договором субпідряду, досвід виконання (п. 65 постанови № 668) [9].

Узагальнюючи наведене можна визначити, що за договором будівельного підряду його сторони мають чітко визначені права та обов'язки. Обов'язки та права сторін договору будівельного підряду є взаємозалежними, створюючи систему підзвітності та правового захисту протягом усього процесу будівництва. При цьому правовідносини сторін договору будівельного підряду удосконалюються. Так, в процесі рекодифікації цивільного законодавства

України, Верховною Радою України оголошено про старт громадського обговорення проєкту книги 5 «Зобов'язання» Цивільного кодексу України, відповідно до якого пропонується внесення змін, в тому числі і щодо правового регулювання правовідносин підряду та будівельного підряду. Запропоновані зміни будуть стосуватись насамперед: конкретизації прав та обов'язків сторін, запровадження строків позовної давності що застосовується до вимог щодо неналежної якості результатів робіт за договором будівельного підряду, запровадження спеціальних правил виконання негрошових зобов'язань [15].

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна запропонувати такі висновки. Варто виокремлювати учасників договірних правовідносин будівельного підряду: замовник, інвестор будівництва, підрядник, генеральний підрядник, субпідрядник. Сторонами договору будівельного підряду є замовник та підрядник. Визначено, що замовники договору будівельного підряду можуть бути класифіковані залежно від волевиявлення укласти договір: 1) прямі замовники (самостійно вирішують розпочати будівництво, організовують фінансування та керують проектом); 2) замовники, призначені інвестором (діють від імені інвестора та контролюють будівельні роботи). Підрядник має складний комплекс прав та обов'язків, що характеризуються ризиковістю. Ризики при виконанні договору будівельного підряду полягають в тому, що підрядник бере на себе ризики, пов'язані з його виконанням. Повноваження підрядника є нормативно-визначеними, оскільки він виконує свою діяльність в межах проектної документації, будівельних норм, стандартів якості та вимог безпеки. Окремо на нього покладаються інформаційні обов'язки щодо інформації, яка надається замовнику, зокрема про хід робіт, матеріально-технічного забезпечення тощо. Він може залучати субпідрядників, контролювати їхню діяльність та нести відповідальність за результати своєї роботи, маючи при цьому необхідні ліцензії, дозволи або сертифікати, необхідні для відповідних завдань. Загалом, перспективними напрямами подальших наукових досліджень є правове забезпечення управління ризиками та відповідальністю підрядника в умовах війни та повоєнного відновлення.

1. єВідновлення. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури. URL: https://mindev.gov.ua/proiekty/yevidnovlennia. **2.** Деякі питання відновлення окремих об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації»: постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2025 р. № 934. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2025-%D0%BF#Text. **3.** Аврамова О. Договори у житловому праві: особливості та система. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* Івано-Франківськ. 2024. № 64 С. 67-79. https://doi.org/10.15330/apiclu.64.67-79. **4.** Гриняк А.Б. Систематизація та характеристика договорів підряду: окремі питання оновлення глави 61 Цивільного кодексу України. *Нове українське право.* 2021. Вип. 1. С. 14-21. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.2. **5.** Кривенко Ю.В., Спасова К. І. Участь військових організацій в зобов'язаннях за договором будівельного підряду. *Часопис цивілістики.* 2023. Вип. 51. С. 34-39. DOI: https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.6. **6.** Турченко І.В. Договір підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги за цивільним законодавством України: кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2023. 253 с. **7.** Фірчук В.Р. Особливості виконання договорів будівельного підряду: проєктно-кошторисна документація, сторони та наглядові механізми. *Правова позиція.* 2025. № 2 (47). С. 79. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.14.**8.** Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. **9.** Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#top. **10.** Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text. КНИШОВ **11.** Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text. **12.** Беляневич О.А., Крупельницький В.Л. Про забезпечення фінансування за договором щодо організації та фінансування будівництва об'єкта. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2024. (Вер 2024). С.111-121. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.12. **13.** Чертков О.Ю. Взаємодія генпідрядника із замовником-інвестором – як і раніше не вистачає чіткості. *Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві.* 2012. № 2 [33]. С. 139-141. **14.** Коваленко І.А. Договір підряду за законодавством України та законодавством ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2023. Вип. 80, ч. 1. С. 185–190. DOI: https://doi.

org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.27. **15.** Порівняльна таблиця змін і доповнень до Книги п'ятої Цивільного кодексу України. URL: https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76430.pdf.

References

1. eVidnovlennya. Ministerstvo rozvytku hromad, terytoriyi ta infrastruktury. URL: https://mindev.gov.ua/proiekty/yevidnovlennia. **2.** Deyaki pytannya vidnovlennya okremykh ob″yektiv nerukhomoho mayna, poshkodzhenykh vnaslidok zbroynoyi ahresiyi Rosiys′koyi Federatsiyi» : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 2 serpnya 2025 r. № 934. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2025-%D0%BF#Text. **3.** Avramova O. Dohovory u zhytlovomu pravi: osoblyvosti ta systema. *Aktual'ni problemy vdoskonalennya chynnoho zakonodavstva Ukrayiny.* Ivano-Frankivs′k. 2024. № 64 S. 67-79. https://doi.org/10.15330/apiclu.64.67-79. **4.** Hrynyak A.B. Systematyzatsiya ta kharakterystyka dohovoriv pidryadu: okremi pytannya onovlennya hlavy 61 Tsyvil′noho kodeksu Ukrayiny. *Nove ukrayins'ke pravo.* 2021. Vyp. 1. S. 14-21. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.2. **5.** Kryvenko Y.V., Spasova K.I. Uchast′ viys′kovykh orhanizatsiy v zobov″yazannyakh za dohovorom budivel′noho pidryadu. *Chasopys tsyvilistyky.* 2023. Vyp. 51. S. 34-39. DOI: https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.6. **6.** Turchenko I.V. Dohovir pidryadu na budivnytstvo (kapital′nyy remont, rekonstruktsiyu) avtomobil′noyi dorohy za tsyvil′nym zakonodavstvom Ukrayiny : kvalifikatsiyna naukova pratsya na pravakh rukopysu. Kharkiv: Natsional′nyy yurydychnyy universytet imeni Yaroslava Mudroho, 2023. 253 s. **7.** Firchuk V.R. Osoblyvosti vykonannya dohovoriv budivel′noho pidryadu: proyektno-koshtorysna dokumentatsiya, storony ta nahlyadovi mekhanizmy. *Pravova pozytsiya.* 2025. № 2 (47). S. 79. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.14. **8.** Tsyvil′nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 r. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. **9.** Pro zatverdzhennya Zahal′nykh umov ukladennya ta vykonannya dohovoriv pidryadu v kapital′nomu budivnytstvi: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 serpnya 2005 r. № 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#top. **10.** Pro publichni zakupivli: Zakon Ukrayiny vid 25 hrudnya 2015 r. № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text. **11.** Pro zatverdzhennya osoblyvostey zdiysnennya publichnih zakupivel tovariv robit i poslug dlya zamovnikiv peredbachenih Zakonom Ukrayiny Pro publichni zakupivli na period dii pravovogo rezhimu voennogo stanu v Ukrayiny ta protyagom 90 dniv z dnya yogo pripinennya abo skasuvannya: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 12 zhovtnya 2022 r. № 1178. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text.**12.** Belyanevych O.A., Krupel′nyts′kyy V.L. Pro zabezpechennya finansuvannya za dohovorom shchodo orhanizatsiyi ta finansuvannya budivnytstva ob″yekta. *Pravnychyy chasopys Donets'koho natsional'noho universytetu imeni Vasylya Stusa*. 2024. (Ver 2024). S.111-121. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.12. **13.** Chertkov O. Y. Vzayemodiya henpidryadnyka iz zamovnykom-investorom –

yak i ranishe ne vystachaye chitkosti. *Suchasni tekhnolohiyi, materialy i konstruktsiyi v budivnytstvi.* 2012. № 2 [33]. S. 139-141. **14.** Kovalenko I.A. Dohovir pidryadu za zakonodavstvom Ukrayiny ta zakonodavstvom YES. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu.* Seriya PRAVO. 2023. Vyp. 80, ch. 1. S. 185–190. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.27. **15.** Porivnyalna tablisa zmin i dopovnen do Knigi pyatoyi Tsyvil′nogo kodeksu Ukrayiny: URL: https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76430.pdf.

Knyshov Illya. **Parties to a construction contract, their rights and obligations**

The legal status of the parties to a construction contract is considered and their basic rights and obligations in modern conditions are outlined. The participants in the contractual legal relations of a construction contract are identified: the customer, the construction investor, the contractor (general, main, subcontractor). At the same time, the parties to the construction contract are the customer and the contractor. It is emphasized that the legal status of the customer under the construction contract is of significant importance for the procedure for concluding the contract, its implementation and control of material and financial support. Direct customers are identified (independently decide to start construction, organize financing and manage the project); customers appointed by the investor (act on behalf of the investor and control construction work). Attention is drawn to the role of the investor as a participant in the contractual relations of a construction contract, which provides financing for the works (construction of the facility). The central and coordinating role of the general contractor in the subject composition of the construction contract is emphasized. The general contractor combines two key functions: he acts as a performer of works in relation to the client and as an organizer of works in relation to subcontractors. This dual role emphasizes the increased level of responsibility borne by the general contractor. Particular attention is paid to the contractor's obligation to comply with project documentation and safety standards, as well as the role of the customer as a key coordinator of the construction process. The contractor is the main party to the construction contract. The subcontractor is engaged by the general contractor/contractor to perform a certain part of the work, while the contractor remains fully responsible to the client for the final results. The involvement of a subcontractor can take place on a competitive or tender basis, with the client potentially participating in the selection process by approving the candidacy of the subcontractor. The relevance of improving construction legislation in wartime conditions for the restoration of damaged real estate objects is noted.

Key words: contractual relations, construction contract, entities, customer, contractor, construction work.

УДК 347.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-231

Б. В. КУЧЕРИНА

РОЗВИТОК ІДЕЇ ДОБРОСОВІСНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Аналізуються етапи розвитку ідеї добросовісності в цивільному праві зарубіжних країн. Зазначається, що категорія «добросовісність» є одним із найяскравіших прикладів затребуваності римських знань, юридичних конструкцій римського права на наступних етапах еволюції цивільного законодавства та правової думки. Оцінюючи безперервний процес еволюції добросовісності, автор дійшов висновку, що на зміну римській bona fides як суддівському критерію справедливості прийшло її формальне закріплення в Цивільному кодексі Франції і, нарешті, затвердження Treu und Glauben як загального принципу німецького цивільного права. Дедалі чіткіше формується тенденція поступового визнання ідеї добросовісності як універсального правового принципу, навіть з урахуванням відмінностей, часом досить принципових, які уособлюють унікальні національні правові традиції європейських народів. Добросовісність виходить за рамки правового явища внутрішньодержавного значення й по праву може обґрунтовано розглядатися в аспекті подальшого зближення правових систем сучасності.

Ключові слова: *добросовісність, принцип, римське право, цивільне законодавство, судова практика, правомірна поведінка.*

Kucherina Bogdan. **The development of the concept of good faith in the civil law of foreign countries**

The article analyses the stages of development of the concept of good faith in civil law in foreign countries. It is noted that the category of 'good faith' is one of the most striking examples of the demand for Roman knowledge and legal constructs of Roman law in the subsequent stages of the evolution of civil legislation and legal thought. Assessing the continuous process of evolution of good faith, it is worth concluding that Roman bona fides as a judicial criterion of justice was replaced by its formal enshrinement in the Civil Code of France and, finally, the establishment of Treu und Glauben as a general principle of German civil law. There is a growing trend towards the gradual recognition of the idea of good faith as a universal legal principle, even taking into account the sometimes quite fundamental differences that characterise the unique

---

© *КУЧЕРИНА Богдан Васильович* – аспірант кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0009-0000-8852-296X

national legal traditions of European nations. Good faith, already by right, goes beyond the legal phenomenon of domestic significance and can reasonably be considered in terms of the further convergence of modern legal systems.
Key words: *good faith, principle, Roman law, civil law, judicial practice, lawful conduct.*

Уявлення про добросовісність, що сформувалися у найзагальніших рисах у римському праві, внаслідок його рецепції європейськими країнами, отримали в епоху Середньовіччя, Нового та Новітнього часу подальший концептуальний розвиток. Це привело не тільки до різних сфер застосування ідей щодо добросовісності, а й неоднакового доктринального і законодавчого її тлумачення. У цьому сенсі цілком зрозумілий величезний інтерес дослідників до цивільного права Франції, Німеччини та Англії, зокрема, з точки зору історичних особливостей формування цивільного законодавства та практики його застосування.

Категорія «добросовісність» є одним із найяскравіших прикладів затребуваності римських знань, юридичних конструкцій римського права на наступних етапах еволюції цивільного законодавства та правової думки. Звісно, не варто думати, що подальший розвиток поглядів про добру совість був швидким або одномоментним. Перебуваючи під помітним впливом римської юриспруденції, категорія «добросовісність» у Середні віки продовжує розглядатися з позиції закріплення певних вимог до поведінки учасників договору: бути вірним даному слову, дотримуватися прийнятих на себе зобов'язань, неприпустимість завдання шкоди іншій стороні. Так само значуща роль добросовісності при вирішенні майнових спорів (у цьому сенсі добросовісність є синонімом справедливості). Втім, незважаючи на широту використання добросовісності, філософи і юристи того часу питання її юридичного змісту практично ніколи не висували на перший план, вважаючи достатнім, що звичай чинити за доброю совістю пов'язаний з релігійними переконаннями і чесністю як одним із наріжних каменів християнської релігії.

Пізніше становлення досліджуваної категорії відбувалося в річищі теорії природного права, яка, остаточно завершуючи формування політико-філософської та юридичної думки Середньовіччя та Відродження, підготувала основу для європейського Про-

світництва, а також сприяла розробці нових підходів до розуміння добросовісності в сфері цивільно-правових відносин. Зокрема, французькими вченими-правознавцями було сформульовано тоді кілька базових постулатів, що розкривають сутність уявлень про добросовісну правову поведінку: сторони договору керуються не тільки його змістом, вони повинні враховувати природу такої угоди, а також усі фактичні обставини, що мають значення в силу закону або правил ділового обороту; сторони договору, звичайно ж, можуть змінювати його істотні умови, проте вони обмежені вимогами закону, добрих звичаїв і справедливості.

Доктрина природного права, очевидно, відіграла не останню роль у науковому осмисленні та законодавчому закріпленні ідей щодо добросовісності у цивільному праві Франції.

Початок XIX століття в цій країні ознаменувався, без сумніву, масштабною кодифікацією цивільного законодавства, що увібрала в себе значний обсяг усього того, що було напрацьовано європейською правовою думкою в попередні роки. Показово, що Французький цивільний кодекс запозичив з римського права такі принципові ідеї, як модель правового регулювання відносин власності, система побудови кодексу (так звана інституційна система), і використав при створенні кодексу римську законодавчу техніку [1, с. 33].

Саме Цивільному кодексу Франції на довгі роки судилося стати ідейною основою цивільного права багатьох європейських держав. Співзвучними в цьому сенсі є слова І. В. Назарової, що у розвитку права в цілому важко переоцінити значення Цивільного кодексу Франції 1804 року, який став підґрунтям для правового регулювання суспільних відносин в основних сферах суспільної життєдіяльності в багатьох державах світу [2, с. 27].

Цивільний кодекс Франції 1804 року, який відомий усьому світу як Кодекс Наполеона, вперше закріпив правило про bonne foi, але обмежив його дію спочатку лише вузькою сферою виконання зобов'язань. За таких умов навряд чи буде обґрунтовано говорити про добросовісність як загальний принцип цивільного законодавства.

Стаття 6 ЦК Франції встановлювала положення про те, що не можна порушувати приватними угодами законів, які зачіпають громадський порядок і добрі звичаї. У ст. 2279 ЦК Франції зазна-

чалося, що стосовно рухомих речей володіння рівнозначне титулу, тобто законодавець захищав добросовісного набувача, якщо річ не була загублена або вкрадена. Щоправда, варто визнати, що з плином часу французька юридична наука та судова практика дещо розширила умови застосування добросовісності, вважаючи її одним із можливих критеріїв обмеження свободи сторін договору, а також ввівши вимоги лояльності й співпраці в ході виконання договірних зобов'язань, але нічого принципово нового винайдено потім не було.

Стаття 1134 Цивільного кодексу Франції до реформування цивільного законодавства 2016 року була присвячена обов'язковій силі договорів і добросовісності при їх виконанні. У ній зазначалося, що угоди, законно укладені, мають силу закону для тих, хто їх уклав, і можуть бути анульовані тільки за взаємною згодою або на законних підставах. Угоди повинні виконуватися добросовісно (de bonne foi). Стаття 1135 передбачала, що договори пов'язують сторони не тільки тим, що прямо обумовлено, а й усіма наслідками, які справедливість, звичай або закон надають зобов'язанню в силу його характеру.

В результаті перетворень французького договірного права в 2016 році до Цивільного кодексу Франції було введено низку нових положень, які, як очікувалося, істотно змінять роль судді у вирішенні спорів між сторонами договору. Особлива увага при цьому була приділена публічно-правовому характеру зобов'язання сторін вести переговори і виконувати договір добросовісно, обов'язку сторін надавати інформацію в ході укладення договору – обов'язку, який вони не можуть ні обмежувати, ні виключати – і доктрині непередбачуваності, яка надає судді право переглядати або розривати договір у разі, якщо непередбачена зміна обставин робить виконання договору надмірно обтяжливим для однієї зі сторін.

Нова стаття 1103 Цивільного кодексу Франції практично без змін відтворила формулювання статті 1134, яку вона покликана була замінити: законно укладені договори мають силу закону для тих, хто їх уклав. Однак правило про те, що угоди можуть бути скасовані тільки за взаємною згодою або на підставах, дозволених законом, виключено. Нова стаття 1104 ЦК Франції гласить, що договори повинні укладатися, формуватися і виконуватися добро-

совісно, і уточнює, що це положення є тепер положенням публічного порядку [3].

Дещо інший шлях розвитку був характерний для законодавства та юридичної доктрини Німеччини. Наявні відмінності були обумовлені, ймовірно, діяльністю так званих глосаторів і постглосаторів, які, ретельно займаючись систематизацією римського права, давали пояснення й коментарі до тексту законів. Зрозуміло, що це не могло врешті не привести до відмінностей між нормативними моделями регламентації добросовісності в цивільному праві Франції та Німеччини.

Близькими за значенням до римського bona fides в німецькому праві стали категорії «Treu und Glauben», які зазвичай розглядалися в декількох значеннях. Найчастіше йшлося про обов'язок сторони виконати взяті на себе за договором зобов'язання і обов'язок при цьому дбати про права інших осіб.

Винятковий вплив на майбутнє цивільне право Німеччини, крім власне римського права, що було цілком логічним, мали положення Цивільного кодексу Франції, а також підсумки кодифікації Баденського та Рейнського права, які закріпили французькі норми щодо прав та обов'язків сторін, котрі повинні визначатися не тільки правилами та природою договору, а й враховувати вимогу справедливості, бути чесним і порядним. Трохи пізніше ці законодавчі положення лягли в основу розуміння Treu und Glauben, яке знайшло відображення в § 242 Цивільного Уложення Німеччини 1896 року. Згадку про Treu und Glauben можна знайти також в інших параграфах Кодексу, зокрема 157, 162, 307, 320 і 815.

Параграф 242 ЦУ Німеччини називався «Виконання зобов'язань добросовісно». У ньому йшлося про те, що боржник повинен виконати зобов'язання так, як цього вимагає добра совість (Treu und Glauben), з урахуванням звичаїв цивільного обороту. Ця цивільно-правова норма стала підгрунтям для судового тлумачення умов договору та розвитку доктрин Verwirkung (втрата права внаслідок недобросовісної поведінки), Wegfall der Geschäftsgrundlage (руйнування основи угоди), venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки).

Параграф 157 містив правило про те, що контракти слід тлумачити відповідно до вимог добросовісності, беручи до уваги звичайну практику.

Параграфи 932-936 передбачали захист добросовісного набувача майна. Зокрема, добросовісний набувач рухомого майна отримував захист навіть за відсутності титулу у відчужувача, якщо не знав про недоліки.

Оцінюючи безперервний процес еволюції добросовісності, варто дійти висновку, що на зміну римській bona fides як суддівському критерію справедливості прийшло її формальне закріплення в Цивільному кодексі Франції і, нарешті, затвердження Treu und Glauben як загального принципу німецького цивільного права. Тим актуальнішим у цьому плані є дослідження добросовісності в англійському праві й пошук спільності та відмінності в підходах до справедливості та інтересів сторін у договірних відносинах.

Погоджуючись із тезою про унікальність системи загального права в цілому, серед іншого, й в питаннях її самобутнього формування, проте не можна не враховувати в історичній ретроспективі, багаторічне перебування римлян на острові, його нормандське завоювання, котре призвело до значних змін у політичному, соціальному та культурному житті Англії, та наступне за ним панування нормандського права. Це, звичайно, не означає, що на території Англії відбулася рецепція римського права, але підтверджує певним чином наукову гіпотезу щодо впливу римської юриспруденції на становлення англійського права. В кінцевому підсумку, право справедливості не могло виникнути на порожньому місці.

Не ставлячи перед собою зараз завдання перерахувати всі знакові правові пам'ятки англійського права, звернемо увагу на положення Великої хартії вольностей 1215 року, текст якої був написаний, як відомо, латиною і містив кілька згадок про добросовісність, яка розумілася як чесність, тобто протилежність обману.

Сучасне англійське право традиційно відрізняється обережним ставленням до концептів добросовісності (good faith), що обумовлено, як уже зазначалося, особливостями історичного розвитку системи загального права, а також сформованим протягом століть пріоритетом суворого дотримання договірних умов. Закономірно, що при таких підходах англійське право зовсім не розглядає добросовісність як загальний принцип. За свідченням дослідників, частково такий стан речей був пов'язаний із занепокоєнням, що це може спричинити невизначеність: відповідь на питання, якими

є фактичні наслідки зобов'язання, може бути абстрактною, багатозначною та суб'єктивною [2, с. 27].

Судова практика найчастіше виходить з уявлень про свободу договору та формальну визначеність (sanctity of contract), що обмежує будь-яке втручання в умови угоди. При цьому наявні в англійському праві винятки тільки підтверджують це правило. Йдеться все ж про обмежене визнання добросовісності в договірному праві – припущених умовах (implied terms), наприклад, обов'язок співпрацювати (duty to cooperate) в контрактах, окремих категоріях договорів (страхування, агентські відносини), де здавна діє uberrima fides (найвища добросовісність).

Слід відзначити, що дискусії щодо добросовісності в англійському праві не припиняються і нині. Бажання законодавця пом'якшити жорсткість положень британської правової системи та забезпечити гарантії досягнення справедливості зумовили послідовний розвиток доктрин Estoppel (заборона суперечливої поведінки), яка забороняє стороні діяти недобросовісно, якщо інша сторона покладалася на її поведінку; Unconscionability (несправедливість та неетичність), що дозволяє суду скасувати угоду, якщо одна сторона скористалася слабкістю іншої, а також суперечливість англійської судової практики.

З одного боку, суди сформували позицію, згідно з якою, добросовісне виконання договору є загальним організаційним принципом загального права договорів. З іншого боку, Апеляційний суд Лондона констатував, що в англійському праві немає загального обов'язку діяти добросовісно. Англійське право скоріше надає фрагментарні рішення у відповідь на продемонстровані проблеми несправедливості.

Навіть таке коротке звернення до англійського права дає можливість зробити певні висновки та порівняти пропоновані законодавчі рішення щодо добросовісності в рамках романо-германської правової сім'ї та системи прецедентного права. Зрозуміло, що кожний підхід, і це об'єктивно, має свої переваги та недоліки.

Якщо у римлян чільне місце займала суддівська оцінка на основі bona fides при укладенні договору або володінні, то для цивільного права Франції та Німеччини характерним було приведення уявлень про добросовісність у певну систему, яка згодом зумовила концепти вузького застосування положень про добру совість (лише при

виконанні зобов'язань) або їх закріплення як загального принципу цивільного законодавства (німецькі Treu und Glauben). Англійське право в цьому сенсі інше – воно з великою обережністю визнає ідеї добросовісності й лише у виняткових випадках, акцентуючи увагу на непорушній свободі договору. Як бачимо, відмінності залишаються фундаментальними.

Має рацію Д. Г. Павленко, коли говорить про місце добросовісності в системі континентального права як загального принципу цивільного права та спеціального принципу виконання зобов'язань, який має силу принципу-норми та широко застосовується у судовій практиці, в тому числі для виправлення закону (Німеччина), а також для встановлення зловживання правом (Франція), на відміну від системи загального права, яке переважно заперечує правову роль принципу добросовісності [4, с. 9].

Підбиваючи деякі короткі підсумки історичного розвитку добросовісності в цивільному праві провідних країн світу, правомірно буде стверджувати, що дедалі чіткіше формується тенденція поступового визнання ідеї добросовісності як універсального правового принципу, навіть з урахуванням відмінностей, часом досить принципових, які уособлюють унікальні національні правові традиції європейських народів. Добросовісність виходить за рамки правового явища внутрішньодержавного значення й може обґрунтовано розглядатися в аспекті подальшого зближення правових систем сучасності.

Акти міжнародно-правового характеру, посилюючи ці тенденції, також акцентують увагу на важливості добросовісної правової поведінки.

Стаття 1.7 Принципів УНІДРУА встановлює обов'язок кожної сторони діяти відповідно до добросовісності та чесної ділової практики в міжнародній торгівлі, причому сторони не мають права виключати або обмежувати цей обов'язок.

Стаття 7 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) визначає правила тлумачення Конвенції, підкреслюючи необхідність враховувати її міжнародний характер для досягнення однаковості в застосуванні та добросовісності в міжнародній торгівлі.

Еволюція цивільного законодавства зарубіжних країн може слугувати одним із яскравих прикладів можливих законодавчих рішень на ниві вітчизняного правознавства.

1. Основи римського цивільного права: навч. посіб. / І.Г. Козуб, М.І. Боднарук. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с. **2.** Назарова І. В. Принцип добросовісності в праві: дис… канд. юрид. наук. Київ, 2020. 230 с. **3.** Jean-Luc Soulier. Ordinance of February 10, 2016 for the reform of French contract law: The principle of the binding force of contracts is considerably undermined by the new provisions of the French Civil Code.URL: https://www.soulier-avocats.com/en/ordinance-of-february-10-2016-for-the-reform-of-french-contract-law-the-principle-of-the-binding-force-of-contracts-is-considerably-undermined-by-the-new-provisions-of-the-french-civil-code/?pdf=33947. **4.** Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: автореф. дис… канд. юрид. наук. Київ, 2008. 25 с.

References

1. Osnovy rymskoho tsyvilnoho prava navch. posibnyk / I.H. Kozub, M.I. Bodnaruk. Chernivtsi: Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2020. 488 s. **2.** Nazarova I. V. Pryntsyp dobrosovisnosti v pravi: dys… kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2020. 230 s. **3.** Jean-Luc Soulier. Ordinance of February 10, 2016 for the reform of French contract law: The principle of the binding force of contracts is considerably undermined by the new provisions of the French Civil Code. URL: https://www.soulier-avocats.com/en/ordinance-of-february-10-2016-for-the-reform-of-french-contract-law-the-principle-of-the-binding-force-of-contracts-is-considerably-undermined-by-the-new-provisions-of-the-french-civil-code/?pdf=33947. **4.** Pavlenko D. H. Pryntsyp dobrosovisnosti v dohovirnykh zoboviazanniakh: avtoref. dys… kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2008. 25 s.

Kucherina Bogdan. **The development of the concept of good faith in the civil law of foreign countries**

The article analyses the stages of development of the concept of good faith in civil law in foreign countries. It is noted that the category of 'good faith' is one of the most striking examples of the relevance of Roman knowledge and legal constructs of Roman law in the subsequent stages of the evolution of civil legislation and legal thought. Under the noticeable influence of Roman jurisprudence, the category of 'good faith' in the Middle Ages continues to be considered from the position of establishing certain requirements for the behaviour of the parties to a contract: to be true to one's word, to comply with the obligations assumed, and not to cause harm to the other party. Good faith continues to play an equally important role in the resolution of property disputes (in this sense, good faith is synonymous with justice).

It is argued that the later development of the category under study took place in the context of natural law theory, which, finally completing the formation of political, philosophical and legal thought in the Middle Ages and the Renaissance, laid the groundwork for the European Enlightenment and contributed to the development of new approaches to understanding good faith in civil law

relations. The French Civil Code of 1804 first enshrined the rule of bonne foi, but initially limited its application to the narrow sphere of the performance of obligations. A slightly different path of development was characteristic of German legislation and legal doctrine. The existing differences were probably due to the activities of the so-called glossators and post-glossators, who, carefully systematising Roman law, provided explanations and comments on the text of the laws. Close in meaning to the Roman bona fides in German law were the categories of 'Treu und Glauben', which were reflected in § 242 of the German Civil Code of 1896.

Assessing the continuous process of evolution of good faith, it is worth concluding that Roman bona fides as a judicial criterion of justice was replaced by its formal enshrinement in the Civil Code of France and, finally, the establishment of Treu und Glauben as a general principle of German civil law.

It should be noted that English law has traditionally been cautious about the concept of good faith, due to the peculiarities of the historical development of the common law system and the priority of strict compliance with contractual terms that has developed over centuries. It is natural that with such approaches, English law does not consider good faith as a general principle at all. Judicial practice is most often based on the concepts of freedom of contract and sanctity of contract, which limits any interference with the terms of the agreement. At the same time, the exceptions existing in English law only confirm this rule. Nevertheless, we are talking about limited recognition of good faith in contract law – implied terms, for example, the duty to cooperate in contracts, certain categories of contracts (insurance, agency relationships), where uberrima fides (utmost good faith) has long been in force.

Summing up the historical development of good faith in the civil law of the world's leading countries, it is fair to say that there is a growing trend towards the gradual recognition of the idea of good faith as a universal legal principle, even taking into account the differences, sometimes quite fundamental, that embody the unique national legal traditions of European nations. Good faith, already by right, goes beyond the legal phenomenon of domestic significance and can reasonably be considered in terms of the further convergence of modern legal systems.

Key words: good faith, principle, Roman law, civil legislation, judicial practice, lawful behaviour.

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9:001.8
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-241

М. Г. КОЛОДЯЖНИЙ

ПРОЯВ КОМПЛЕКСНОСТІ ЧЕРЕЗ МОДЕРНІЗАЦІЮ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ

Розширено гносеологічні межі пізнання проблеми комплексності у галузі кримінології шляхом уточнення різних понять, які позначають діяльність у сфері перешкоджання кримінальним правопорушенням. Акцентовано увагу, що це питання є приватним аспектом, за допомогою якого можна оцінити стан розвитку сучасної кримінологічної доктрини як комплексу кримінологічної системи України. Висловлену авторську позицію щодо змісту таких понять, як боротьба, протидія, попередження, запобігання злочинності. Наведено аргументацію щодо виділення родового терміна у цій сфері. Обґрунтовано певну архаїчність термінів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. Запропоновано їх замінники, які відповідають сучасним європейським законодавчим та науковим підходам. Виділено низку перспективних напрямів наукових досліджень, здатних поглибити знання про проблему кримінологічної комплексності.

Ключові слова: *комплексність, кримінологічна доктрина, кримінологічна термінологія, запобігання злочинності, боротьба зі злочинністю, протидія злочинності.*

© *КОЛОДЯЖНИЙ Максим Геннадійович* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу кримінологічних досліджень НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України; ORCID: 0000-0003-2149-9165; e-mail: mkolodyazhny@ukr.net

Kolodyazhny Maxim. **Manifestation of complexity through the modernization of the conceptual apparatus of criminological doctrine**

The article expands the gnoseological boundaries of understanding the problem of complexity in the field of criminology by clarifying various concepts that denote activities in the sphere of preventing criminal offences. It is emphasized that this issue represents a specific aspect through which the current state of development of modern criminological doctrine, viewed as a component of the criminological system of Ukraine, can be assessed. The author's position is expressed regarding the meaning of such concepts as combating crime, counteraction, prevention, and crime control. Arguments are presented in favour of identifying a generic term in this domain. The article substantiates the relative archaic nature of the terms general social and special criminological crime prevention. Replacement terms are proposed that correspond to contemporary European legislative and scholarly approaches. A number of promising directions for further research capable of deepening knowledge about the problem of criminological complexity are outlined.

Key words: *complexity, criminological doctrine, criminological terminology, crime prevention, combating crime, countering crime.*

Вступ. Завданням кримінології як фундаментальної науки є розвиток теорії та вивчення практики запобігання злочинності та її проявам. Це не уявляється можливим без уточнення значення окремих термінів, якими позначаються різні наукові категорії та поняття. З цього приводу М. Панов слушно уточнює, що розробка системи категорій, понять та юридичної термінології, з'ясування їх взаємозв'язку і взаємодії є найважливішими завданнями і функціями кожної з юридичних наук [1]. Підтримується також позиція О. Костенка, який уточнює, що державна політика протидії злочинності може бути адекватною лише тоді, коли вона засновується на адекватній кримінологічній доктрині [2].

Указане питання розглядається як окрема складова в обоймі методології пізнання малодослідженої проблеми комплексності. Остання розуміється як істотна ознака кримінологічної системи України та водночас інтегративна властивість, що пронизує усі її рівні, включаючи комплекс кримінологічної доктрини. Поглиблення концептуалізації кримінологічної комплексності дозволяє констатувати, що вона має як класичне зовнішньосистемне (міждисциплінарне), так й внутрішньосистемне (мононаукове) вираження. Потреба у наданні додатково наукового імпульсу щодо визначення родового терміна, яким позначається уся діяльність щодо пере-

шкоджання злочинності, а також розгляді деяких інших дотичних аспектів узгоджується з характеристикою кримінологічної системи як відкритого та адаптивного системного об'єкта. Адже ця система прагне до постійного розвитку, удосконалення, інтеграції з науковим європейським середовищем та готова до адаптації відповідно до стандартів правової системи ЄС.

Мета статті. Визначення родового терміна у сфері перешкоджання кримінальним правопорушенням, перегляд назв рівнів запобіжної діяльності крізь призму проблеми комплексності у кримінології.

Стан розробки проблеми. В Україні проблема комплексності досліджена наразі фрагментарно. Окремі її аспекти вивчали В. Голіна, Б. Головкін, О. Джужа, А. Закалюк, О. Литвинов, В. Шакун та деякі інші вчені. У світовій науці комплексність розглядалась загалом крізь призму проблеми системної складності. Співвідношення різних термінів у сфері запобігання злочинності здійснювали, окрім зазначених правників, також О. Бандурка, Л. Давиденко, В. Дрьомін, Ю. Орлов тощо. Попри це вказана проблематика не вичерпала себе, особливо з урахуванням мінливості законодавства та постійного прагнення теорії до перманентного перегляду усталених термінів, які не завжди відображають панівну стратегію обмеження злочинності.

Виклад основного матеріалу. Розвиток кримінологічної доктрини залежить від бажаної категоріально-понятійної уніфікованості й визначеності. Поняття в ідеалі мають бути однаковими як у законодавстві, так і в науці. Адже глибина комунікації між науковцями та практиками, зрозумілість їх один одним залежить від спілкування однією і зрозумілою для усіх мовою. Опрацювання спеціальної наукової літератури дає підстави констатувати, що найбільш вживаними термінами, які використовуються для опису діяльності щодо перешкоджання злочинності, є «боротьба», «протидія», «запобігання» і навіть «попередження». У кримінальному праві традиційним є термін «боротьба». Ним позначається вся діяльність, пов'язана із кримінально-правовим запобіганням кримінальним правопорушенням. Аналіз законодавства України у сфері запобігання злочинності наштовхує на думку, що застосування терміна «боротьба» у назві та у тексті відповідних нормативно-правових актів є наразі більше винятком, ніж правилом.

У 1995 р. був прийнятий Закон України «Про боротьбу з корупцією», однак втратив чинність у 2011 р. Він визначав правові та організаційні засади запобігання корупції, виявлення та припинення її проявів, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь. Крім цього, цей Закон у Розділі 2 охоплював діяльність щодо «попередження» корупції [3]. Тобто відповідно до цього нормативно-правового акта широка діяльність щодо боротьби із корупцією включала і запобігання, і попередження їй. Трансформація соціальних та правових умов в Україні протягом останніх 25-30 років природньо відбилась на зміні основних термінів, які використовуються у чинному законодавстві. Яскравим прикладом є Закон України «Про запобігання корупції» 2014 р., який замінив попередній Закон України «Про боротьбу з корупцією». Є думка, що заміна у назві цих законів терміну «боротьба» на «запобігання» є свідченням позитивної термінологічної еволюції як результату формування нових і загалом більш дієвих підходів як в антикорупційній політиці, так й в антикорупційному законодавстві України.

Термін «боротьба» (як і лексема «війна») має в собі інтенсивну ідеологічну конотацію і в історичній перспективі була широко вживаною в політичних та юридичних дискурсах доби СРСР. У сучасній науковій та політичній площині ця лексика дедалі частіше розглядається як менш застосовна до запобіжної політики, яка акцентує на партнерських, обмежувальних та соціально орієнтованих заходах. Тому в наукових текстах і нормативних документах доцільно надавати перевагу нейтральнішим термінам на кшталт «запобігання злочинності». Термінологічно доцільно надавати пріоритет поняттю «запобігання», закріпленому у ст. 1 КК України [4], над морально і політично навантаженою формулою «боротьба зі злочинністю».

А. Закалюк підкреслював, що «термін «боротьба» не є вдалим для визначення діяльності суспільства щодо реагування на злочинність. Цей термін відображає протиборство, у процесі якого одна зі сторін боротьби стає переможцем, а інша – переможеною. Цими результатами і закінчується будь-яка боротьба. Нічого подібного згідно із сучасним знанням не можна сказати про злочинність. Навряд чи колись вона буде повністю ліквідована чи подолана. До того ж функціонально термін «боротьба» не розкриває сутності діяльності,

яку суспільство та держава ведуть щодо злочинності, а саме щодо запобігання останній, спрямовуючи зусилля на скорочення кількості злочинних проявів, зменшення їх суспільної небезпечності та шкідливості наслідків від них» [5, с. 367]. Тобто результативність діяльності, що охоплюється «боротьбою», програє умовну естафету в ефективності порівняно із кримінологічним запобіганням. Останнє, об'єктивно кажучи, є не лише більш раціональним, а й більш гуманнішим напрямом державної політики.

У сфері правозастосування в Україні дедалі голосніше лунають голоси про необхідність зміни підходів у боротьбі зі злочинністю. Вони зводяться до заміни традиційної й частково застарілої соціально-правової рефлексії у виді покарання винних на розширення участі громадськості у справі профілактики правопорушень, застосування методів ситуаційного запобігання, модернізації діяльності підрозділів поліції. Вона має бути гнучкою і спрямованою на пересічного громадянина, його інтереси та безпеку. Усе перелічене охоплюється саме запобіганням. Цей термін, як відомо, активно використовується у кримінологічному законодавстві України. У західній кримінологічній науці прослідковується аналогічний підхід. Відповідно до нього загальним/родовим терміном *(umbrella term)* у сфері перешкоджання учиненню правопорушень є *prevention* – запобігання [6, с. 20]. Він набув широкого поширення як у документах ООН [7], що визначають принципи впливу на злочинність, так і в галузевому законодавстві та науковій доктрині ЄС [8].

У кримінологічній науці поширення набув також термін «протидія». Багатьма вченими (О. Бандурка, Л. Давиденко, О. Литвинов, Ю. Орлов та ін.) він застосовується як загальний і родовий відносно інших, що позначають діяльність у правоохоронній царині. Іноді навіть указується, що термін «протидія» має збірний і комплексний характер [9]. Уникаючи докладного пояснення цього терміна, що вже було здійснено раніше прихильниками його використання [10, с. 54; 11], значення та дійсний зміст «протидії» розкривається через його тлумачення саме як дії, що спрямована проти іншої дії та перешкоджає їй [12, с. 1173]. Тобто термін «протидія» позначає діяльність певного суб'єкта проти відповідного вже наявного у просторово-часовій системі об'єкта. Не заперечуючи проти можливості застосування цієї лексичної конструкції, все ж таки нами не рекомендується називати протидію загальним терміном щодо

впливу на явище злочинності. Він відбиває лише частину, хоча і вагому, діяльності, яка позначається терміном «запобігання». Таку діяльність на практиці здійснюють органи кримінальної юстиції.

Водночас слід визнати, що спрямованість державних і недержавних суб'єктів щодо перешкоджання багатьом кримінальним правопорушенням може мати ознаки і протидії, і запобігання. Не випадково чимало нормативно-правових актів, які стосуються перешкоджання певним видам злочинності, у своїй назві містять разом слова «запобігання» й «протидія». Це вказує на тісний зв'язок цих лексичних конструкцій та одночасно форм соціально корисної кримінологічної активності.

Окремі кримінологи продовжують застосовувати термін «попередження злочинності» [13]. При цьому В. Шакун підкреслює, що він є родовим стосовно всіх інших видів превенції [14, с. 351-353]. Б. Головкін пропонує термін «попередження» використовувати при описі запобіжної діяльності на міжнародному рівні [15]. Насправді за сутністю термін «попередження» фактично збігається з терміном «запобігання». Такій ситуації раніше надав свою оцінку А. Закалюк, зазначивши, що ці терміни є синонімами. При цьому «попередження» має ознаки росіянізму, як невірно перекладене з російської мови слово «предупреждение» [5, с. 320]. Попередити можна когось про щось, однак коли йдеться про стримування певної діяльності чи поведінки, у тому числі що володіє протиправним характером, має використовуватися загальний термін «запобігання». Він охоплює усі наявні (каральні й некаральні) засоби впливу на злочинність.

Підсумовуючи дискусію, можна констатувати, що в багатьох контекстах зміст кримінологічного терміна «запобігання злочинності» частіше виступає як умоглядна мета, ніж як відбиття системної практики суб'єктів її реалізації. Тому теоретикам і практикам слід концентрувати зусилля на операціоналізації запобігання. Це можливо завдяки розробці конкретних заходів, визначенню індикаторів ефективності та впровадженню методів оцінки соціального впливу, щоб перетворити запобігання з декларативної законодавчої та наукової конструкції на дієву систему завчасного упередження криміногенних ризиків та загроз.

Вивчення категоріально-понятійного комплексу кримінологічної доктрини не обмежується визначенням запобігання як родо-

вого поняття у сфері впливу на злочинність. Ця дискусія потребує продовження, однак уже у межах найменування та змістовного наповнення рівнів запобіжної діяльності. Архаїчний характер має не лише термін «боротьба зі злочинністю», а й, відверто кажучи, термін «загальносоціальне запобігання злочинності». Віддаючи належне цілій плеяді видатних кримінологів, які у другій половині XX ст. фактично сформували кримінологічну теорію запобігання злочинності, результатами якої ми маємо можливість користуватись у наш час, все ж таки окремі аспекти потребують удосконалення.

Серед широкого загалу активно використовуються такі поняття, як «євроремонт», «європейська мода», «європейський спорт», «європейський сервіс». У цьому зв'язку виникає запитання: «Чому українська кримінологічна доктрина й досі за багатьма аспектами не відповідає високим стандартам європейської кримінологічної теорії?» Сказане цілком стосується й невідповідності категоріально-понятійних апаратів [16], не говорячи вже про європейське кримінологічне законодавство та європейську кримінологічну політику. В цьому зв'язку загальносоціальне запобігання злочинності пропонується іменувати соціальним запобіганням *(social prevention)*, тобто так, як це має місце у західній кримінологічній теорії, законодавстві й практиці [17]. Ця назва більше відповідає комплексному, а головне, цілеспрямованому характеру цього рівня запобіжної діяльності.

Назви «загальний» та «спеціальний» рівні кримінологічного запобігання запозичені з теорії кримінального права, де вони позначають вплив, відповідно, на все суспільство та на конкретного правопорушника. Хоча такі терміни є логічно зрозумілими, вони не завжди адекватно відображають зміст кримінологічних заходів. У кримінології під «загальною» (соціальною) превенцією переважно розуміють широкий комплекс опосередкованих заходів, спрямованих на зміну соціальних умов і поведінкових установок усього соціуму. Такі заходи виконують роль первинного, фундаментального рівня у системі запобігання злочинності. Саме тому більш доречним є термін «соціальне запобігання»: він узгоджується з європейською законодавчою та доктринальною традицією і водночас підкреслює універсальність спрямування цього рівня та його функцію як основи для інших, більш цільових заходів.

Розуміння цілеспрямованого характеру державної соціальної політики та заходів гуманітарного спрямування має принципове значення для кримінологічного аналізу. Такі заходи відіграють важливу роль у стабілізації соціально-економічної ситуації та підтримці соціально вразливих груп населення, чисельність яких істотно зросла після 2014 р. й особливо після широкомасштабної збройної агресії рф. У цьому контексті термін «соціальне запобігання» чітко охоплює комплекс різнопланової державної діяльності, спрямованої на зменшення соціального дисбалансу, який суттєво впливає на рівень і структуру злочинності. Соціальний дисбаланс сприяє поширенню різних форм соціальної дезорганізації та девіантної поведінки. Вони можуть виконувати роль «фонових» для злочинності явищ і водночас виступати негативними соціальними та економічними детермінантами злочинності.

Потреба у відмові від застарілої термінологічної конструкції у виді загальносоціального запобігання вимагає відповідної модернізації терміна «спеціально-кримінологічне запобігання злочинності». За цією громіздкою і зрозумілою лише фахівцям у галузі кримінології складною лексичною будовою насправді невиправдано прихований справжній зміст цієї діяльності. Практики можуть лише здогадуватися, що спеціально-кримінологічне запобігання включає, окрім більш-менш зрозумілої за своїм змістом кримінологічної профілактики, й заходи відвернення та припинення кримінальних правопорушень. Тому не випадково сучасна західна теорія запобігання злочинності із семантичного боку є більш зрозумілою нефахівцям й доступною для її реалізації у практиці правоохоронних органів. З урахуванням цього є пропозиція громіздку назву спеціально-кримінологічного запобігання злочинності модернізувати у кримінологічне запобігання. Адже зникнення «загальної» надбудови соціального запобігання має потягти те ж саме зі «спеціальною» надбудовою у кримінологічному запобіганні злочинності. Традиційну структуру і наповнення останнього (кримінологічна профілактика, відвернення і припинення) пропонується зберегти.

Висновки. З урахуванням здійсненої наукової дискусії можна сформулювати низку таких підсумкових суджень.

1. Проблема комплексності, що перебуває в основі комплексного підходу, досліджена у галузі кримінології фрагментарно.

2. Комплекс кримінологічної доктрини є базовим рівнем кримінологічної системи України. Динамічний розвиток цього шару передбачає удосконалення категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки.

3. Термін «боротьба зі злочинністю» не відповідає сучасним основним підходам та державній стратегії впливу на явище кримінальної протиправності. Діяльність, що виражається терміном «протидія злочинності», є лише частиною діяльності, що називається запобіганням злочинності. Термін «попередження злочинності» є аналогом терміна «запобігання злочинності». Родовим терміном, яким позначається перешкоджання кримінальним правопорушенням, є «запобігання». Попри авторську позицію з цього питання не заперечується застосування у науковій доктрині перелічених вище термінів задля збереження сформованої десятиліттями правової категоріально-понятійної національної традиції. При цьому рекомендується законодавчо вирішити цю дискусію шляхом надання у галузевому законі визначення правових дефініцій запобігання та протидії кримінальним правопорушенням.

4. Терміни загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання злочинності у цілому є застарілими та не узгоджуються з відповідною термінологією, що використовується в європейському законодавстві та західній кримінологічній теорії. Указані терміни мають бути замінені, відповідно, на соціальне та кримінологічне запобігання.

5. Зменшення рівня злочинності не може бути досягнуте лише за рахунок дискусій про терміни, оскільки така мета перед ними не ставиться. Проте це не заперечує необхідності уточнення та осучаснення категоріально-понятійного апарату кримінологічної доктрини, адже така робота є важливою для: а) адаптації кримінологічної термінології до сучасних умов соціального розвитку України; б) її гармонізації з європейською кримінологічною теорією; в) стимулювання подальших наукових дискусій, результати яких можуть позитивно позначитися на кримінологічній політиці та законодавстві України.

6. Вектор подальших наукових розвідок проблеми комплексності у кримінології має спрямовуватись у бік пізнання: інших аспектів, що виражають повноту та зміст кримінологічної доктрини як проявів її комплексного характеру; вираження комплексності

за іншими рівнями кримінологічної системи на кшталт кримінологічної політики, законодавства, світогляду, діяльності й кримінології як навчальної дисципліни; зовнішнього прояву комплексності через міжсистемні зв'язки кримінологічної системи із системою наук кримінально-правового циклу, а також європейською кримінологічною системою.

1. Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу. *Проблеми законності.* 2019. Вип. 146. С. 158–170. DOI: https:// doi.org/10.21564/2414-990x.146.176976. **2.** Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2014. Вип. 1. С. 189–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vakpu_2014_1_16. **3.** Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5.10.1995 р. № 356/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80#Text. **4.** Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. **5.** Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с. **6.** Колодяжний М. Г. Стратегія зменшення можливостей учинення злочинів: зарубіжні реалії, перспективи запровадження в Україні: монографія. Харків: Право, 2018. 228 с. **7.** Crime Prevention & Criminal Justice / UNODC. URL: https://www.unodc.org/documents/e4j/CPCJ/CPCJ_Module_2_Crime_Prevention_-_with_notes.pdf. **8.** Crime prevention – a European definition. URL: https://www.eucpn.org/definition-crimeprevention?utm_source=chatgpt.com. **9.** Бандурка О. М., Литвинов О. М. Система протидії злочинності: поняття та сутність. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2015. № 2. С. 168–177. **10.** Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: ХНУВС, 2008. 446 с. **11.** Бандурка О. М., Литвинов О. М. Синхронізація понятійного апарату теорії протидії злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 2. С. 93–100. **12.** *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і допов.) / уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с. **13.** Дрьомін В. М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства: дис.. … докт. юрид. н. Одеса, 2010. 422 с. **14.** *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. 544 с. **15.** Головкін Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності.* 2020. Вип 149. С. 168–184. **16.** Колодяжний М. Г. Передумови для формування в Україні сучасної моделі громадської безпеки. *Міжнародна та національна безпека: теоре-*

тичні та прикладні аспекти: матер. III міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 15 бер. 2019 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 220–222. **17.** Grant H. Social Crime Prevention in the Developing World: Exploring the Role of Police in Crime Prevention; ed. M. Haberfeld. New York: Springer, 2015. 51 p.

References

1. Panov M. I. Pro spivvidnoshennia i vzaiemozviazok poniatiinykh aparativ nauk kryminalnoho tsyklu. *Problemy zakonnosti,* 2019. Vyp. 146. S. 158–170. doi:10.21564/2414-990x.146.176976. **2.** Kostenko, O. M. Modernizatsiia doktryny suchasnoi kryminolohii u paradyhmi sotsialnoho naturalizmu. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy,* 2014. Vyp. 1. S.189–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vakpu_2014_1_16. **3.** 1995. Pro borotbu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy vid 5.10.1995 r. № 356/95-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80#Text. **4.** Kryminalnyi kodeks Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. **5.** Zakaliuk A. P. Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka. Vol. 1: Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky. Kyiv: In Yure, 2007. 424 p. **6.** Kolodyazhny M. G. Stratehiia zmenshennia mozhlyvostei uchynennia zlochyniv: zarubizhni realii, perspektyvy zaprovadzhennia v Ukraini. Kharkiv: Pravo, 2018. 228 p. **7.** Crime Prevention & Criminal Justice / UNODC. URL: https://www.unodc.org/documents/e4j/CPCJ/CPCJ_Module_2_Crime_Prevention_-_with_notes.pdf. **8**. Crime prevention – a European definition. URL: https://www.eucpn.org/definition-crimeprevention?utm_source=chatgpt.com. **9.** Bandurka O. M., Lytvynov O. M. Systema protydii zlochynnosti: poniattia ta sutnist. *Visnyk Kryminolohichnoi asociatsii Ukrainy,* 2015. № 2. S. 168–177. 10. Lytvynov O. M. Sotsialno-pravovyi mekhanizm protydii zlochynnosti v Ukraini. Kharkiv: KhNUVS, 2008.446 p. **11.** Bandurka O. M., Lytvynov O. M. Synkhronizatsiia poniattiynoho aparatu teorii protydii zlochynnosti. *Visnyk Kryminolohichnoi asociatsii Ukrainy.* 2018. № 2. S. 93–100. **12.** *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* (z dod. i dopov.) / Busel V. T. ed. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. 1728 p. **13.** Driomin V. M. Instytutsionalna teoriia zlochynnosti ta kryminalizatsii suspilstva. Doct. dis. Odesa. 2010. 422 p. **14.** *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia.* Vol. 18: Kryminolohiia. Kryminalno-vykonavche pravo / Shakun V. I., Tymoshenko V. I. et al. Kharkiv: Pravo, 2019. 544 s. **15.** Holovkin B. M. Teperishnie i maibutnie kryminolohii. *Problemy zakonnosti.* 2020. Vyp. 149. S. 168–184. **16**. Kolodyazhny M. G. Peredumovy dlia formuvannia v Ukraini suchasnoi modeli hromadskoi bezpeky. *Mizhnarodna ta natsionalna bezpeka: teoretychni ta prykladni aspekty. Proceedings of the III International Scientific-Practical Conference, Dnipro, 15 Mar. 2019.* Dnipro, 2019. S. 220–222. **17.** Grant H. Social Crime Prevention in the Developing World: Exploring the Role of Police in Crime Prevention; ed. M. Haberfeld. New York: Springer, 2015. 51 p.

Kolodyazhny Maxim. **Manifestation of complexity through the modernization of the conceptual apparatus of criminological doctrine**

The article identifies the relevance of the issue of complexity and a comprehensive approach in the field of criminological science. The epistemological boundaries of understanding this problem are expanded through clarification of various concepts denoting activities in the sphere of preventing criminal offenses. Attention is drawn to the fact that this issue represents a specific aspect through which the state of development of contemporary criminological doctrine, as a component of the criminological system of Ukraine, can be assessed. The author's position regarding the content of such concepts as struggle, counteraction, prevention, and crime prevention is articulated. It is noted that the concept of the struggle against crime, although widely used in the field of criminal law, is generally archaic, as it does not fully correspond to current Ukrainian legislation, EU legal acts, or European criminological doctrine. Overall, the possibility of applying the concept of counteraction to crime is acknowledged. At the same time, its recognition as a generic concept is criticized, since it is encompassed by crime prevention. Arguments are presented for identifying the main term in the sphere of limiting the spread of criminal offenses. A rationale is provided supporting the view of the archaic nature of the terms "general social" and "special criminological" crime prevention, as they are applied by analogy with criminal law terminology and are not aligned with European legislation or the criminological theory of Western countries. Alternatives are proposed that correspond to modern European legislative and scientific approaches. It is emphasized that crime cannot be defeated through terminology alone. Nevertheless, such scholarly discussions should not be ignored, as they provide a powerful impetus for improving the conceptual and categorical apparatus of criminological science and can ultimately have a positive impact on criminological policy and legislation. A number of promising directions for scientific research are identified, capable of deepening knowledge on the issue of criminological complexity.

Key words: complexity, criminological doctrine, criminological terminology, crime prevention, combating crime, countering crime.

УДК 343.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-253

С. О. ТИМОЩУК

ДОКАЗУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Проаналізовано проблемні аспекти доказування в кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та інших кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Розглянуто проблеми застосування негласних слідчих (розшукових) дій у вказаних кримінальних провадженнях. Визначено, що, зважаючи на небезпеку корупційних кримінальних правопорушень, – слід посилити можливості правоохоронних органів у вказаній сфері.

Ключові слова: *кримінальне провадження, досудове розслідування, негласні слідчі (розшукові) дії, корупція, службові злочини.*

Tymoshchuk Serhii. **Proofing criminal offences in the sphere of official activities: certain problem issues and ways to solution them**

The article analyzes the problematic aspects of proving in criminal proceedings regarding corruption criminal offenses and other criminal offenses in the sphere of official activities. The problems of using covert investigative (search) actions in the specified criminal proceedings are considered. It is determined that given the danger of corruption criminal offenses, it is necessary to strengthen the capabilities of law enforcement agencies in the specified area.

Key words: *criminal proceedings, pre-trial investigation, covert investigative (search) actions, corruption, official crimes.*

Актуальність теми. Актуальність теми статті визначається тією загрозою, що становить службова злочинність та корупція у сучасному демократичному суспільстві. Зокрема, вказана проблема є надто актуальною під час широкомасштабної війни з російськими військами, коли агресор в рази переважає Україну в ресурсах. Водночас саме в межах кримінального провадження правоохоронні органи повинні ефективно припиняти корупційні

© *ТИМОЩУК Сергій Олександрович* – аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ; ORCID: 0009-0002-9796-5871

кримінальні правопорушення та притягати винних до відповідальності. Насамперед це стосується процесуальних заходів у межах негласних слідчих розшукових дій (НСРД).

Постановка проблеми дослідження. Метою статті є визначення проблем у процесах доказування під час розслідування кримінальних правопорушень, а також судового розгляду відповідних кримінальних проваджень. Вказані проблеми в цілому негативно впливають на боротьбу зі службовою злочинністю та корупцією зокрема.

Виклад основного матеріалу. Законодавством України про кримінальну відповідальність, зокрема розділом XVII КК України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», встановлено перелік кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, правові критерії віднесення протиправних дій (бездіяльності) до таких кримінальних правопорушень та визначено види і межі покарання за їх вчинення [1].

Беззаперечним є той факт, що належне функціонування структур публічного та приватного сектора, а також органів місцевого самоврядування у сфері службової діяльності є фундаментом державної безпеки, як складової національної безпеки України. Натомість вихід такої службової діяльності за межі визначеного правового поля породжує зневіру суспільства у владних інститутах, призводить до занепаду моральних цінностей та руйнує сам державний устрій. Адже ще древньогрецький філософ Арістотель, досліджуючи у працях «Політика» та «Нікомахова етика» вплив зловживання владою на економічне та політичне життя у державі, вбачав у ньому важливий чинник, що здатний привести таку державу до виродження або ж загибелі [2, С. 11]. Тому недарма більшість кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності віднесено до категорії корупційних, тим самим підвищено їх суспільну небезпеку.

Міжнародна спільнота вже тривалий час відносить Україну до країн зі значним рівнем корупції. Зокрема, згідно з даними світового Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) за 2021 рік Україна посіла 122 місце зі 180 країн у рейтингу CPI, отримавши 32 бали із 100 можливих; за 2022 рік – 116 місце з 33 балами; за 2023 рік – 104 місце з 36 балами; за 2024 рік – 105 місце з 35 балами [3].

Водночас погоджуємося з науковцями, які, попри відповідні рейтингові відомості, констатують, що така значна корумпованість державного апарату та органів місцевого самоврядування не знаходить відображення в офіційній статистичній характеристиці злочинності держави [4, с. 378-400]. Аналіз офіційної статистичної звітності про кримінальні правопорушення за 2021-2025 роки засвідчує, що питома вага виявлених кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності у загальній структурі злочинності є вкрай невеликою. Зокрема, відповідний показник коливається в районі 3 відсотків, за виключенням 2021 року, коли він склав 5,7 відсотка [5]. Ці статистичні показники, звісно ж, не корелюються з міжнародними моніторинговими даними і свідчать як про високий рівень латентності такої злочинності в Україні, так і про труднощі в документуванні правоохоронними органами даних злочинних проявів. Про такий стан справ може свідчити і те, що до суду з обвинувальними актами упродовж згаданого періоду направлялася фактично лише третина від виявлених кримінальних правопорушень цієї категорії, а значна кількість відповідних кримінальних проваджень (від 11 до 41 відсотка) закривалася за відсутності події чи складу кримінального правопорушення. Підтримуючи позицію щодо високого рівня латентності кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та досліджуючи криміналістичну характеристику таких кримінальних правопорушень, М.А. Погорецький слушно відзначив, що. готуючись до їх вчинення, особа заздалегідь планує заходи задля маскування протиправної діяльності [6, с. 63]. Поділяючи таку позицію, З.М. Топорецька у контексті досліджень з питань легалізації корупційних доходів з використанням грального бізнесу та лотерей зазначала, що «отримуючи корупційні доходи, особа зазвичай планує спосіб приховання цього факту і створення версії про легальне походження таких доходів» [7, с. 291-292].

Зупиняючись на проблемних аспектах процесуального фіксування злочинів у сфері службової діяльності, насамперед доцільно звернути увагу та криміналістичну характеристику особи правопорушника, яку вирізняє серед інших наявність службового статусу. Відповідне питання системно досліджувалося низкою науковців, які дійшли цілком обґрунтованого висновку, що суб'єктами кримінальних правопорушень цієї категорії переважно є високоінтелек-

туальні особи, здатні забезпечити кваліфіковану підготовку таких правопорушень. Їм притаманна як висока юридична обізнаність, так і обізнаність про можливості, методи та засоби правоохоронних органів. Такі суб'єкти наділені великим обсягом оперативних та владних повноважень, мають корумповані зв'язки в органах державної влади та місцевого самоврядування. Гальмівною силою на шляху документування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності продовжує бути непрозорість в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, незацікавленість керівників та колег суб'єкта кримінального правопорушення у сфері службової діяльності у виявленні такого правопорушення, приховування від правоохоронних органів значимої інформації та документів тощо [8, с. 41; 9, с. 79-80; 10, с. 81; 11, с. 78]. Необхідно звернути увагу і на ту обставину, що поширеними є випадки, коли такі особи дистанціюються від безпосередньо вчинення протиправних дій, залучаючи до цього посередників. Насамперед це стосується кримінальних правопорушень, пов'язаних із прийняттям пропозиції, обіцянки або одержанням службовою особою неправомірної вигоди. Крім того, глобалізація, сучасні технологічні та інформаційні зміни у суспільстві призвели до модернізації злочинності, насамперед у сфері службової діяльності. Суб'єкти таких кримінальних правопорушень активно використовують для їх вчинення та маскування протиправної діяльності досягнення науково-технічного прогресу. В правоохоронних органів інколи є лічені години, а то й хвилини задля їх виявлення та документування. Тому наразі, як ніколи, є актуальним питання надання правоохоронним органам достатнього та дієвого інструментарію для протидії злочинам у сфері службової діяльності, насамперед корупційного спрямування. Переконані, що таким інструментарієм є запроваджений КПК 2012 року інститут негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) [12], який, незважаючи на новизну та новаторсько-прогресивний характер, все ж таки потребує значного та системного удосконалення.

Так, досліджуючи питання тактики проведення НСРД під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, дослідники С.С. Чернявський, А.П. Запотоцький правильно акцентували увагу на тому, що вирішення кримінальних проваджень за ст. 368 КК України без

проведення НСРД у більшості випадків неможливо [13, с. 163]. Таку позицію науковців можна екстраполювати на низку інших кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, зокрема передбачених ст. 368-3, 369, 369-2 КК України. Про неможливість документування окремих кримінальних правопорушень корупційного характеру без проведення НСРД цілком слушно вказував і А.В. Шевчишен, досліджуючи питання свідомого завищення правоохоронними органами кваліфікації таких правопорушень при внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [14, С. 171]. Науковець О.М. Сало питання документування правоохоронними органами низки корупційних кримінальних правопорушень обґрунтовано вважав проблемним через неможливість проведення у відповідних кримінальних провадженнях НСРД, оскільки законодавцем окремі з цих правопорушень не віднесено до категорії тяжких та особливо тяжких, хоча вони завдають значної шкоди державним інтересам [15, с. 439-440]. Дослідник А.В. Шило, у свою чергу, наголошував на тому, що «…не позбавлена раціонального зерна і позиція науковців, які стверджують, що сучасний рівень комп'ютеризації суспільних відносин породжує нові форми злочинів, єдиним ефективним способом боротьби з якими є негласні методи досудового розслідування..» [16, с. 138].

Дійсно, переважна більшість НСРД, зокрема ті, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів [12]. Такий законодавчий підхід, насамперед мав за мету забезпечити міжнародні стандарти стосовно балансу між приватністю особи та інтересами суспільства і держави. Водночас, як слушно зауважує В.М. Тертишник, це законодавче обмеження лише здається слушним, однак воно не вирішує проблему щодо можливості проведення НСРД при документуванні більшості корупційних кримінальних правопорушень [17, с. 305].

Зокрема, корупційні кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, передбачені ч. 1 ст. 368, ч. ч. 1, 2, 3 ст. 368-3, ч. 1 ст. 369, ч. ч. 1, 2 ст. 369-2 КК України, законодавцем віднесено до категорії нетяжких [1], що не дає можливості проведення у відповідних кримінальних провадженнях всього спектра НСРД, зокрема пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, та викриття осіб, які їх вчиняють. Натомість дозволені для даної кате-

горії кримінальних правопорушень НСРД (здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту; установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) не є дієвими та не забезпечать виконання завдань кримінального провадження стосовно викриття таких правопорушень та осіб, що їх вчинили.

Так, виходячи зі ст. 368 КК України у взаємозв'язку з приписами ст. 12 КК України [1], на цей час документувати факт прийняття пропозиції, обіцянки або одержання службовою особою неправомірної вигоди (у разі відсутності кваліфікуючих ознак) шляхом проведення необхідного комплексу НСРД, насамперед аудіо-, відеоконтролю особи; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем та контролю за вчиненням злочину, можливо у разі, якщо розмір предмета неправомірної вигоди перевищує 151400 грн. Водночас пропозиція обіцянки або одержання службовою особою неправомірної вигоди у розмірі 150000 грн. жодним чином не зменшує суспільну небезпеку самого кримінального правопорушення, проте не дає можливості його документувати шляхом проведення необхідних для цього НСРД, що само по собі є абсурдним і не забезпечує виконання зазначених вище конституційних засад та завдань кримінального процесуального закону.

Припускаємо, що. надаючи можливість проведення переважної більшості НСРД у кримінальних провадженнях щодо тяжкого або особливо тяжкого кримінального правопорушення, законодавець керувався міжнародно-правовими актами щодо забезпечення прав і свобод особи прецедентною практикою Європейського суду з прав людини щодо тлумачення застосованих у Європейській конвенції понять та окреслення сфери суспільних відносин, на яку поширюються передбачені нею гарантії, а також враховував регламентацію спеціальних слідчих дій у кримінальному процесуальному законі окремих країн європейської спільноти.

Зокрема, згідно з Розділом II Рекомендацій № Rec (2005) 10 від 20.04.2005 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про «особливі методи розслідування» тяжких злочинів, у тому числі терористичних актів», країнам європейської спільноти про-

понувалося застосовувати такі особливі методи розслідування лише у разі, якщо готується, підготовлено або вчинено тяжкий злочин [18].

Проте підходи до визначення поняття «тяжкий злочин» у законодавствах низки країн Європи значно різняться у порівнянні із законодавством України. Дійсно, в окремих правових системах, зокрема Грузії [19], Чеської Республіки [20], Республіки Молдова [21], під тяжким кримінальним правопорушенням розуміються злочини, за вчинення яких встановлено відповідальність у виді позбавленні волі на строк понад 5 років. Проте системний аналіз положень ст. 7 КК Республіки Польщі свідчить, що до категорії тяжких кримінальних правопорушень законодавець відносить заборонене діяння, за яке передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не менше 3 років або більш суворе покарання [22]. В законодавстві про кримінальну відповідальність Угорської Республіки до цих кримінальних правопорушень віднесено ті, за які передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад 2 роки [23]. А законодавцем Грецької Республіки за приписами ст. 18 Кримінального кодексу до тяжких віднесено злочини, що караються довічним або тимчасовим ув'язненням [24]. Тобто тотожний за назвою правовий термін «тяжке кримінальне правопорушення» має різне смислове навантаження в українській правовій системі та правових системах багатьох європейських країн. Крім того, кримінальне законодавство окремих країн, зокрема Австрійської Республіки та Федеративної Республіки Німеччини та інших, взагалі не містить звичної в нашому розумінні класифікації кримінальних правопорушень та визначення «тяжкого кримінального правопорушення». Зокрема, відповідно до § 17 КК Австрійської Республіки кримінальні правопорушення розділено на злочини, тобто умисні діяння, що караються довічним позбавленням волі або позбавленням волі на строк понад три роки та проступки (всі інші кримінальні діяння) [25]. Аналогічний поділ кримінальних правопорушень визначено і §12 КК Федеративної Республіки Німеччини, яким до злочинів вже віднесено протиправні діяння, що караються позбавленням волі мінімум на один рік чи більше [26].

Необхідно наголосити на тому, що правове регламентування проведення негласних методів розслідування у низці європейських країн відрізняється від такого регламентування у кримінальному

процесуальному законі України. Так, виходячи з класифікації кримінальних правопорушень, наведених у ст. 7 КК Латвійської Республіки [27], кримінальне процесуальне законодавство цієї країни не містить обмежень щодо застосування спеціальних слідчих дій, у тому числі пов'язаних із втручанням у приватність, за ступенем тяжкості злочину. Зокрема, за приписами ч. 3 ст. 210 КПК Латвійської Республіки [28] такі слідчі дії дозволено проводити при розслідуванні як особливо тяжких і тяжких, так і менш тяжких злочинів, за які, у випадку вчинення їх умисно, передбачено покарання у виді позбавленні волі від 3 місяців до 3 років. Такі положення містить і кримінальний процесуальний Литовської Республіки [29]. У правових системах інших країн, зокрема, Республіки Польща, кримінальним процесуальним законодавством визначається чіткий перелік кримінальних правопорушень, у яких дозволяється проведення негласних слідчих дій, без орієнтування на міру покарання. До речі, до таких за приписами § 3 ст. 237 КПК Республіки Польщі віднесені злочини, що пов'язані із хабарництвом та зловживанням впливом [30], за вчинення яких, зокрема, за прийняття обіцянки чи одержання матеріальної чи особистої вигоди згідно з § 2 ст. 228 КК передбачено навіть покарання у виді штрафу [22].

Стосовно теми нашого дослідження показовим та досить цікавим з точки зору можливої імплементації в правову систему України видається і кримінальне процесуальне законодавство Федеративної Республіки Німеччини, де вичерпний перелік злочинів, для документування яких допускається проведення спеціальних слідчих дій, визначено у певній статті КПК, якою регламентовано проведення відповідної слідчої дії. Телекомунікаційний моніторинг, зокрема, проводиться у тяжких злочинах, що визначені законодавцем такими саме для проведення цієї спеціальної слідчої дії згідно з приписами ч. 2 § 100a КПК ФРН [31]. До речі, таку слідчу дію можливо проводити при документуванні хабарництва виборних посадових осіб за § 108e КК ФРН, яка передбачає мінімальне покарання від шести місяців позбавлення волі, та хабарництва осіб у зв'язку з виконанням ними обов'язків державної служби за § 332 КК ФРН, санкцією якої передбачено покарання у виді штрафу [26]. Відповідно до положень § 100c КПК ФРН проведення акустичного моніторингу житлових приміщень дозволено в особливо тяжких

злочинах, перелік яких визначено у ч. 2 § 100b цього кодексу [31]. До таких віднесено і злочини, визначені § 335 КК ФРН, а саме: пов'язані із вчиненням хабарництва з кваліфікуючими ознаками, за які передбачено покарання у виді позбавлення волі від одного року [26].

Висновки. Виходячи з проведеного нами дослідження, видається цілком слушною позиція тих науковців, які пропонують переглянути модель правового регулювання НСРД та розширити межі їх застосування поза тяжкими та особливо тяжкими кримінальними правопорушеннями.

Зважаючи на викладене, вважаємо виправданим внесення змін до ст. 246 КПК України з метою надання можливості проведення НСРД у корупційних кримінальних правопорушеннях, що визначені в примітці до ст. 45 КК України, незалежно від ступеня їх тяжкості.

Задля мінімізації можливих зловживань з боку правоохоронних органів також пропонуємо, щоб рішення як про проведення НСРД у таких кримінальних правопорушеннях, які законом України про кримінальну відповідальність не віднесено до категорії тяжких та особливо тяжких, так і про ініціювання відповідного питання перед слідчим суддею приймав особисто прокурор, який є тією центральною фігурою, що виступає гарантом дотримання законності і верховенства права у кримінальному провадженні. Адже саме на прокурора покладено процесуальний обов'язок забезпечити не лише ефективність розслідування, а й справедливий баланс між виконанням завдань кримінального провадження та дотриманням фундаментальних прав і свобод особи.

1. Кримінальний кодекс України. Сторінка «Законодавство України» офіційного веб-порталу Верховної Ради України – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text). **2.** Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. **3.** Сприйняття корупції. Transparency International Ukraine. URL: https://ti-ukraine.org/ti_format/doslidzhennya/cpi/ **4.** Сучасне кримінальне право України: наукові нариси: монографія / авт. кол.; за ред. Н. А. Мирошниченко, Є. Л. Стрельцов. Одеса, 2017. 488 с. **5.** Статистка. *Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika **6.** Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / за ред. проф. М. А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. **7.** Топорецька З.М.

Легалізація корупційних доходів з використанням грального бізнесу та лотерей. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: Матер. VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8–9 грудня 2022 року).* Київ: НАВС, 2022. С. 291-296. **8.** Ушканенко Е.О. Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди: дис. … канд. юрид. н. / Дніпровський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2024. 273 с. **9.** Ромців О.І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. … канд. юрид. н. / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 226 с. **10.** Слуцька Т.І. Кримінальна відповідальність за перевищення влади та службових повноважень: дис. … канд. юрид. н. / Київський національний університет внутрішніх справ України. Київ, 2010. 232 с. **11.** Бондаренко Д. А. Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування): дис. …канд. юрид. н. / ЗЮІ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Запоріжжя, 2008. 237 с. **12.** Кримінальний процесуальний кодекс України Сторінка «Законодавство України» офіційного веб-порталу Верховної Ради України – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text **13.** Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою: навч. посіб. / С.С. Чернявський, В.Г. Дрозд, А.П. Запотоцький, Ю.М. Чорноус, Л.В. Гаврилюк та ін. Київ: 7БЦ, 2023. 252 с.**14.** Шевчишен А.В. Доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: теорія і практика: монографія. Київ: Алерта, 2019. 536 с. **15.** Сало О. М. Правова регламентація проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Сер. Юридична. 2013. Вип. 4. С. 436-446.; **16.** Шило А.В. Тяжкість злочину як чинник, що лімітує можливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій та допустимість отриманих доказів. National Law Journal: Theory and Practice. 2018. С. 137-141. **17.** Протидія white-collar crime (інтегративний аналіз, коментар законодавства та пошук шляхів його удосконалення). / В.М. Тертишник, Д.В. Каменський, О.Г. Кошовий, М.В. Корнієнко, О.І. Тертишник, В.В. Ченцов; за заг. ред. В.М. Тертишника. Київ: Алерта, 2021. 346 с. **18.** Рекомендація № Rec (2005) 10 від 20.04.2005 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про «особливі методи розслідування» тяжких злочинів, у тому числі терористичних актів». Zakon online – URL: https://zakononline.ua/documents/show/260347___260412 **19.** საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსი – URL: : https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16426?publication=283 **20.** Trestní zákoník č. 40/2009 Sb. - URL: https://www.kurzy.cz/zakony/40-2009-trestni-zakonik/ **21.** Codul penal al Republicii Moldova - URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=121991&lang=ro **22.** Kodeks karny - URL : https://isap.

sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf **23.** 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről - URL: https://njt.hu/jogszabaly/2012-100-00-00.74) **24.** Ποινικού Κώδικα URL: https://www.elinyae.gr/sites/default/files/2019-10/95a_2019.1562578811253.pdf **25.** Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Strafgesetzbuch, Fassung vom 21.08.2025 –URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296 **26.** Strafgesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/ **27.** Krimināllikums. URL: https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums); **28.** Kriminālprocesa likums URL: https://likumi.lv/ta/id/107820-kriminalprocesa-likums **29.** Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas - URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.163482/asr?positionInSearchResults=18&searchModelUUID=e04a3efe-6665-4c18-af6e-ab04cd2f0db9 **30.** Kodeks postępowania karnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf **31.** Strafprozeßordnung // режим доступу : https://dejure.org/gesetze/StPO/100a.html

References

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Storinka «Zakonodavstvo Ukrainy» ofitsiinoho veb-portalu Verkhovnoi Rady Ukrainy – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text **2.** Aristotel. Polityka / Per. z davnohr. ta peredm. O. Kysliuka. Kyiv: Osnovy, 2000. 239 s.**3.** Spryiniattia koruptsii. Transparency International Ukraine. URL: https://ti-ukraine.org/ti_format/doslidzhennya/cpi/ **4.** Suchasne kryminalne pravo Ukrainy: naukovi narysy: monohrafiia / avt. kol.; za red. N. A. Myroshnychenko, Ye. L. Streltsov. Odesa, 2017. — 488 s.**5.** Statystka. *Ofitsiinyi sait Ofisu Heneralnoho prokurora.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika **6.** Rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen u sferi sluzhbovoi diialnosti: navch. posibn. / za red. prof. M. A. Pohoretskoho. Kyiv: Alerta, 2025. 376 s. **7.** Toporetska Z. M. Lehalizatsiia koruptsiinykh dokhodiv z vykorystanniam hralnoho biznesu ta loterei. *Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri: Materialy VII mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 8–9 hrudnia 2022 roku)*. Kyiv: NAVS, 2022. S. 291-296; **8.** Ushkanenko E.O. Rozsliduvannia pryiniattia propozytsii, obitsianky abo oderzhannia suddiamy nepravomirnoi vyhody: dys. … kand. yuryd. n. / Dniprovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Kyiv,2024. 273 s. **9.** Romtsiv O.I. Osoblyvosti podolannia protydii pid chas rozsliduvannia zlochyniv u sferi sluzhbovoi diialnosti : dys. … kand. yuryd. n. / Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika». Lviv,2016. 226 s. **10.** Slutska T.I. Kryminalna vidpovidalnist za perevyshchennia vlady ta sluzhbovykh povnovazhen: dys. … kand. yuryd. n. / Kyivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav Ukrainy. Kyiv, 2010. 232 s. **11.** Bondarenko D. A. Rozsliduvannia zlovzhyvan vladoiu abo sluzhbovym stanovyshchem ta perevyshchen vlady abo sluzhbovykh povnovazhen (kryminalistychna kharakterystyka ta pochatkovyi etap rozsliduvannia): dys. …kand. yuryd. n. /

ZIuI Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Zaporizhzhia, 2008. 237 s. **12.** Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy Storinka «Zakonodavstvo Ukrainy» ofitsiinoho veb-portalu Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text **13.** Rozsliduvannia pryiniattia propozytsii, obitsianky abo oderzhannia nepravomirnoi vyhody sluzhbovoiu osoboiu : navchalnyi posibnyk / S.S. Cherniavskyi, V.H. Drozd, A.P. Zapototskyi, Yu.M. Chornous, L.V. Havryliuk ta in. Kyiv: 7BTs, 2023. 252 s. **14.** Shevchyshen A.V. Dokazuvannia storonoiu obvynuvachennia u dosudovomu rozsliduvanni koruptsiinykh zlochyniv u sferi sluzhbovoi diialnosti ta profesiinoi diialnosti, poviazanoi z nadanniam publichnykh posluh: teoriia i praktyka: monohrafiia Kyiv: Alerta, 2019. 536 s. **15.** Salo O. M. Pravova rehlamentatsiia provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* Ser. yurydychna. 2013. Vyp. 4. S. 436-446. **16.** Shylo A.V. Tiazhkist zlochynu yak chynnyk, shcho limituie mozhlyvosti provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii ta dopustymist otrymanykh dokaziv. National Law Journal: Theory and Practice. 2018. S. 137-141. **17.** Protydiia white-collar crime (intehratyvnyi analiz, komentar zakonodavstva ta poshuk shliakhiv yoho udoskonalennia). / V.M. Tertyshnyk, D.V. Kamenskyi, O.H. Koshovyi, M.V. Korniienko, O.I. Tertyshnyk, V.V. Chentsov; za zah. red. V.M. Tertyshnyka. Kyiv : Alerta, 2021. 346 s. **18.** Rekomendatsiia № Rec (2005) 10 vid 20.04.2005 Komitetu Ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam «Pro «osoblyvi metody rozsliduvannia» tiazhkykh zlochyniv, u tomu chysli terorystychnykh aktiv». Zakon online - URL: https://zakononline.ua/documents/show/260347___260412 **19.** საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსი - URL: : https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16426?publication=283 **20.** Trestní zákoník č. 40/2009 Sb. - URL: https://www.kurzy.cz/zakony/40-2009-trestni-zakonik/ **21.** Codul penal al Republicii Moldova - URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=121991&lang=ro **22.** Kodeks karny – URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf **23.** 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről – URL: https://njt.hu/jogszabaly/2012-100-00-00.74 **24.** Ποινικού Κώδικα – URL: https://www.elinyae.gr/sites/default/files/2019-10/95a_2019.1562578811253.pdf **25.** Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Strafgesetzbuch, Fassung vom 21.08.2025 URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296 **26.** Strafgesetzbuch – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/ **27.** Krimināllikums – URL: https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums **28.** Krimināprocesa likums – URL: https://likumi.lv/ta/id/107820-kriminalprocesa-likums **29.** Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas – URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.163482/asr?positionInSearchResults=18&searchModelUUID=e04a3efe-6665-4c18-af6e-ab04cd2f0db9 **30.** Kodeks postępowania karnego - URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/

WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf **31.** Strafprozeßordnung // rezhym dostupu : https://dejure.org/gesetze/StPO/100a.html

Tymoshchuk Serhii. **Proofing criminal offences in the sphere of official activities: certain problem issues and ways to solution them**

The author analyzes the features of evidence in criminal proceedings related to corruption-related criminal offenses and other crimes in the field of official activity. It is stated that the high level of latency of these crimes is due to the fact that their subjects take active measures to conceal the specified offenses.

Therefore, such means of evidence as covert investigative (search) actions, in particular audio and video surveillance of a person; removal of information from electronic communication networks; removal of information from electronic information systems and control over the commission of a crime, are of particular importance. At the same time, these measures can be applied only to serious and especially serious crimes, which creates significant problems for the investigation of corruption offenses.

At the same time, it is stated that corruption has a high level of public danger regardless of the severity of criminal offenses. In particular, it is in the processes of proving the subject of a criminal offense or the amount of illegal gain that covert investigative (search) actions are of particular importance.

In view of the above, the author considers it justified to amend Art. 246 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to provide for the possibility of conducting covert investigative (search) actions in corruption criminal offenses, which are defined in the note to Art. 45 of the Criminal Code of Ukraine, regardless of their severity.

In order to minimize possible abuses by law enforcement agencies, we also propose that the decision on conducting an NCD in such criminal offenses that are not classified as serious and especially serious by the Law of Ukraine on Criminal Liability, as well as on initiating a relevant issue before an investigating judge, be made personally by the prosecutor, who is the central figure who acts as the guarantor of compliance with the law and the rule of law in criminal proceedings

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, covert investigative (search) actions, corruption, official crimes.

Розділ 7

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6; 004.8
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-266

І. В. ДУДІНОВ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасний стан правового регулювання використання штучного інтелекту (ШІ) у природокористуванні в Україні. Визначено основні сфери застосування ШІ – моніторинг довкілля, прогнозування екологічних ризиків, оптимізація використання ресурсів, контроль за дотриманням екологічного законодавства. Показано, що чинне законодавство не містить спеціальних норм про ШІ, проте ухвалено стратегічні документи (Концепція розвитку ШІ, Біла книга Мінцифри) та здійснено кроки до європейської гармонізації (Регламент ЄС про ШІ, Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ). Зроблено висновок, що ефективне і безпечне застосування ШІ у сфері довкілля потребує прийняття базового закону про ШІ, удосконалення галузевого екологічного права та врахування питань відповідальності, прозорості й кібербезпеки.

Ключові слова: *штучний інтелект, природокористування, екологічне право, цифровізація, моніторинг довкілля, правове регулювання.*

Dudinov Igor. **Legal regulation of the use of Artificial Intelligence in nature management in Ukraine**

The article examines the legal regulation of artificial intelligence (AI) technologies in the field of nature management and environmental protection in Ukraine. It highlights key areas of AI application, including environmental

© *ДУДІНОВ Ігор Валерійович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-0091-5365; e-mail: invest.dnu@gmail.com

monitoring, risk prediction, resource optimization, and enforcement of environmental law. The analysis shows that Ukrainian legislation does not yet provide a specific legal framework for AI, although important steps have been taken, such as the adoption of the Concept for AI Development, the publication of a White Paper by the Ministry of Digital Transformation, and alignment with European standards (EU AI Act, Council of Europe AI Convention). The article concludes that the effective and safe use of AI in environmental governance requires adopting a dedicated AI law, updating sectoral environmental legislation, and addressing issues of liability, transparency, and cybersecurity.

Key words: *artificial intelligence, nature management, environmental law, digitalization, environmental monitoring, legal regulation.*

Постановка проблеми. Сучасні глобальні виклики – зміна клімату, виснаження природних ресурсів, екологічні кризи, а також воєнні дії на території України – вимагають впровадження інноваційних рішень у сфері природокористування та охорони довкілля.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку науково-технічного потенціалу в екологічній сфері є застосування технологій штучного інтелекту (ШІ). У світі ШІ вже набув широкого застосування як ефективний інструмент вирішення екологічних і кліматичних проблем [1; 2].

Використання ШІ дозволяє підвищити адаптивні можливості управління природними ресурсами, забезпечити екологічну безпеку та ефективніше реагувати на екологічні виклики. Водночас стрімкий розвиток таких технологій ставить проблему належного правового регулювання їх використання. В Україні правова база у цій сфері поки що формується і потребує наукового обґрунтування та вдосконалення з урахуванням міжнародних стандартів і національних інтересів. Це зумовлює актуальність дослідження правового регулювання використання ШІ у природокористуванні, визначення існуючих проблем та пошук шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика застосування новітніх цифрових технологій, зокрема ШІ, в управлінні екологічними процесами і природокористуванні є відносно новою для української правової науки. Проте вже з'явилися окремі наукові праці, присвячені взаємодії екології, економіки та цифровізації. Зокрема, у праці Н. Малишевої та О. Винника (2022) досліджено правові проблеми цифровізації у сфері екології та економіки, наголошено на необхідності відображення цифровізації в стратегічних

документах і нормативних актах, окреслено ключові напрями, де цифрові рішення забезпечують суттєвий ефект (екологічний моніторинг, ведення кадастрів природних ресурсів тощо) [6]. Водночас ці автори звертають увагу і на негативні наслідки цифровізації для довкілля – зростання енергоспоживання та викидів CO_2, кіберзагрози – що потребує належного правового реагування та посилення кібербезпеки [6].

Окремі аспекти цифрової трансформації екологічної сфери проаналізовано також у працях В. Бредіхіної (2023; 2025), І. Максимової, В. Куриляк, С. Тінтуріна, Є. Криштопа, О. Лозо, О. Оніщенка та ін. Дослідники розглядали, зокрема, проблеми діджиталізації економіки для досягнення кліматичної нейтральності, потенційну роль ШІ в адаптації до змін клімату і раціональному використанні природних ресурсів [1; 2].

Водночас багато аспектів використання ШІ в екологічній сфері ще залишаються недостатньо вивченими і потребують подальшого правового аналізу [2]. Таким чином, існує нагальна потреба в комплексному дослідженні правових проблем впровадження ШІ у природокористуванні.

Метою статті є аналіз сучасного стану правового регулювання використання штучного інтелекту в природокористуванні в Україні, виявлення основних проблем та прогалин у цій сфері, а також визначення напрямів удосконалення законодавства з урахуванням міжнародного досвіду і практичних потреб екологічної сфери.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект є однією з ключових технологій сьогодення, що здатна революціонізувати методи аналізу та ухвалення рішень у різних сферах, зокрема в екологічному управлінні. Актуальність його застосування у природоохоронній діяльності постійно зростає, адже ШІ має переваги у швидкій обробці великих масивів даних, прогнозуванні та оптимізації процесів [2]. Для визначення правових рамок використання ШІ насамперед слід окреслити предмет екологічного права. Природокористування як правова категорія охоплює суспільні відносини щодо належності, раціонального використання, відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та охорони довкілля. Отже, інтеграція ШІ у цю сферу має сприяти більш ефективному досягненню зазначених цілей і не суперечити осно-

воположним екологічним правам та принципам (сталого розвитку, запобігання шкоді тощо).

На міжнародному рівні наразі формується комплекс правил щодо штучного інтелекту. Європейський Союз у 2024 р. ухвалив Регламент (ЄС) 2024/1689 "Акт про ШІ" (Artificial Intelligence Act), який містить одне з перших всеосяжних визначень ШІ та встановлює вимоги до його використання [11]. У цьому акті ШІ розглядається як сімейство швидко прогресуючих технологій, що забезпечують широкий спектр економічних, екологічних та соціальних переваг, покращують прогнозування, оптимізують операції та розподіл ресурсів, персоналізують цифрові рішення тощо.

Регламент ЄС запроваджує ризик-орієнтований підхід до регулювання ШІ, особливу увагу приділяючи високоризиковим сферам; до таких потенційно можуть належати й системи ШІ для моніторингу довкілля чи управління ресурсами. Україна, рухаючись шляхом євроінтеграції, бере до уваги європейські стандарти. Зокрема, у травні 2025 р. Україна підписала Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права – перший багатосторонній договір, що встановлює принципи використання ШІ у публічному секторі (прозорість, недискримінація, надійність, підзвітність тощо) [9; 10]. Цей крок засвідчує прагнення держави впроваджувати ШІ за кращими світовими стандартами та одночасно визначає орієнтири для розвитку національного законодавства.

В українському законодавстві наразі відсутній спеціальний закон про штучний інтелект (станом на 2025 р.), однак робота над його розробкою триває. Поняття ШІ закріплене у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (схваленій розпорядженням КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р). Відповідно до Концепції ШІ розуміється як організована сукупність інформаційних технологій, що дозволяє виконувати складні комплексні завдання з використанням спеціальних алгоритмів, створювати і використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень тощо [5]. Ця Концепція визначає стратегічні напрями розвитку ШІ і фактично започатковує процес формування правового поля у даній сфері. Крім того, на державному рівні здійснюються кроки для підготовки бізнесу та суспільства до майбутнього правового режиму ШІ: Міністерство цифрової трансформації України у 2023 р. опублікувало Білу

книгу з регулювання ШІ, в якій окреслено плани щодо впровадження профільного закону, імплементації європейських стандартів та переваги обраного підходу для громадян і бізнесу [7]. Це свідчить про усвідомлення необхідності законодавчого врегулювання ШІ та поступову підготовку відповідної нормативної бази.

Окремо варто розглянути нормативні акти, дотичні до цифровізації екологічної сфери. В березні 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Закон № 2973-IX щодо створення та функціонування державної системи моніторингу довкілля та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля [3]. Реалізація цього закону має привести до побудови ефективної, узгодженої системи екологічного моніторингу, що забезпечить інформаційні потреби природоохоронного управління [3; 8]. Хоча прямо про ШІ в ньому не йдеться, проте створення єдиної цифрової екосистеми екологічних даних відкриває можливості для використання ШІ-інструментів у обробці цих даних, прогнозуванні стану довкілля та виявленні порушень. Таким чином, наявна законодавча база в Україні лише закладає підґрунтя для цифрової трансформації природоохоронної галузі, тоді як спеціальні правила щодо ШІ ще мають бути розроблені.

Штучний інтелект вже демонструє значний потенціал у кількох ключових напрямах екологічного управління. По-перше, це моніторинг довкілля – автоматизований збір та аналіз даних про стан повітря, водних ресурсів, ґрунтів, біорізноманіття. ШІ-системи можуть обробляти великі обсяги даних із датчиків, супутникових знімків, дронів, виявляючи відхилення та потенційні загрози швидше і точніше, ніж традиційні методи. Наприклад, алгоритми машинного навчання застосовуються для розпізнавання фактів незаконної вирубки лісів або забруднення водних об'єктів на основі супутникових фото. По-друге, прогнозування екологічних ризиків: ШІ-моделі здатні прогнозувати розвиток небезпечних ситуацій – поширення забруднень, ймовірність повеней чи пожеж, наслідки змін клімату – на основі великих масивів історичних даних і актуальних спостережень [2]. Це дозволяє завчасно вживати превентивних заходів. По-третє, забезпечення дотримання екологічного законодавства: ШІ може використовуватися для виявлення екологічних правопорушень (наприклад, автоматичне фіксування перевищення викидів на підприємствах), проведення цифрових

розслідувань та збору доказів. Вже існують інструменти на основі ШІ, що допомагають ефективно ідентифікувати порушення природоохоронного законодавства та оцінювати їх наслідки: глобальні платформи на кшталт *Global Forest Watch, Earthrise,* моніторингові системи якості повітря (напр. *Plume Labs*) тощо. По-четверте, оптимізація використання природних ресурсів: впровадження ШІ у процеси управління водними, земельними, лісовими ресурсами допомагає знаходити оптимальні рішення для збалансованого використання та відтворення ресурсів. Наприклад, в агросекторі нейромережі аналізують дані про ґрунти й погоду для точного землеробства, що мінімізує шкоду екосистемам.

Однак разом із новими можливостями ШІ приносить і нові ризики та виклики, які потребують правового врегулювання. Серед основних питань – відповідальність за рішення ШІ. Якщо автоматизована система, що допомагає ухвалювати управлінські рішення у природокористуванні, допустить помилку (скажімо, не спрогнозує екологічну катастрофу або неправильно визначить порушника), постає питання: хто нестиме юридичну відповідальність – розробник алгоритму, користувач чи хтось інший? Законодавство України не містить прямих норм про відповідальність за шкоду, заподіяну ШІ, що створює правову невизначеність [4]. Друга проблема – якість та достовірність даних, на яких навчаються та працюють ШІ-системи. Для екологічних завдань критичною є наявність повних і точних даних моніторингу; якщо дані помилкові або застарілі, ШІ даватиме хибні результати. Це вимагає законодавчого забезпечення стандартів екологічних даних та відкритості доступу до них. Третє – прозорість та етичні аспекти.

Алгоритми ШІ часто складні для розуміння, тому виникає потреба у прозорості та можливості пояснити рішення ШІ, особливо коли вони впливають на права та обов'язки суб'єктів природокористування. В Європейському акті про ШІ закладено вимоги до прозорості високоризикових систем, і Україні варто імплементувати подібні положення [11]. Четвертий виклик – кібербезпека та зловживання. Інтеграція ШІ в екосистему управління ресурсами робить цю сферу потенційною мішенню для кіберзлочинців.

Необхідні правові механізми захисту екологічних інформаційних систем від несанкціонованого втручання, а також запобігання можливим зловживанням ШІ (скажімо, маніпуляції даними

моніторингу або використання дронів-шпигунів під виглядом еко-контролю). Нарешті, екологічні ризики самого ШІ: парадоксально, але широке впровадження цифрових технологій може мати й негативний вплив на довкілля через енергоємність дата-центрів, що забезпечують роботу ШІ. Як зазначалося вище, цифровізація призводить до збільшення споживання електроенергії і, відповідно, викидів парникових газів [6]. Цей аспект також повинен враховуватися при формуванні політики: розвиток "зеленого" ІТ, використання відновлюваної енергії для обчислювальних потреб, підвищення енергоефективності алгоритмів тощо – потенційні напрями мінімізації вуглецевого сліду ШІ.

Висновки. Штучний інтелект відкриває широкі можливості для вдосконалення системи природокористування та охорони довкілля. Його застосування здатне зробити екологічний моніторинг оперативнішим і точнішим, допомогти виявляти та запобігати правопорушенням, оптимізувати використання ресурсів. В Україні вже зроблені перші кроки до цифрової трансформації екологічної сфери – створюється єдина система екомоніторингу, розвиваються електронні ресурси (реєстри, кадастри), напрацьовуються концептуальні документи щодо ШІ. Водночас правове регулювання цієї сфери поки що фрагментарне: відсутні спеціальні норми про використання ШІ в природоохоронній діяльності, питання відповідальності та стандартів залишаються відкритими. Необхідно на державному рівні розробити комплексний підхід до регулювання ШІ з урахуванням найкращих міжнародних практик. Доцільним є якнайшвидше прийняття базового закону про штучний інтелект, гармонізованого з правом ЄС (з урахуванням положень майбутнього AI Act), де були б визначені ключові терміни, принципи і механізми контролю за ШІ, а також внесення змін до галузевого екологічного законодавства.

Зокрема, слід передбачити можливість використання даних, отриманих за допомогою ШІ, як доказової бази в екологічних провадженнях; встановити вимоги до прозорості алгоритмів, що застосовуються у сфері довкілля; закріпити стандарти кібербезпеки для систем екологічного моніторингу. Важливо забезпечити належну координацію між органами, що опікуються цифровим розвитком і охороною природи, аби політика у сфері ШІ була узгоджена зі стратегічними екологічними цілями (кліматичною політикою,

збереженням біорізноманіття тощо). Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є детальніший аналіз зарубіжного досвіду регулювання ШІ в екологічній сфері (зокрема, у країнах ЄС, які вже запроваджують відповідні норми), а також розробка конкретних пропозицій до українського законодавства – приміром, проектів нормативних актів або поправок, що врегульовували б питання відповідальності за шкоду від ШІ, ліцензування екологічних ШІ-систем, сертифікації даних тощо. Таким чином, правове забезпечення використання штучного інтелекту в природокористуванні має стати невід'ємною частиною державної екологічної політики, що дозволить максимально використати потенціал цифрових інновацій задля сталого розвитку та екологічної безпеки України.

1. Бредіхіна В. Л. Правове забезпечення використання технологій Індустрії 4.0 у сфері природокористування та охорони довкілля. *Право та інновації.* 2023. № 4(44). С. 40–48. **2.** Бредіхіна В. Л., Бацман Ю. В., Толкуща К. Р. Особливості використання технологій штучного інтелекту в управлінні природними ресурсами та забезпеченні екологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. № 88(2). С. 186–193. **3.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20 березня 2023 р. № 2973-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20. **4.** Клян А. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. GOLAW. 03 лютого 2022. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/pravove-regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-ta-sviti/. **5.** Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80. **6.** Малишева Н. Р., Винник О. М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. Т. 29, № 2. С. 238–260. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/Вісник%20НАПрНУ_Том%2029(2)_2022-238-260.pdf. **7.** Міністерство цифрової трансформації України. Біла книга з регулювання штучного інтелекту в Україні. 2023. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf. 8. Українська Енергетика. В Україні буде створена держсистема моніторингу екологічної інформації. 2023. URL: https://ua-energy.org/uk/posts/v-ukraini-bude- stvorena-derzhsystema-monitorynhu-ekolohichnoi-informatsii. **9.** Укрінформ. Україна підписала Конвенцію Ради Європи про штучний інтелект і права людини.

2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3993247-ukraina-pidpisala-konvenciu-radi-evropi-pro-stucnij-intelekt-i-prava-ludini.html. **10.** Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (opened for signature 18 October 2024, Strasbourg). 2023. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c. **11.** European Union. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 19 April 2024 on Artificial Intelligence (AI Act). Official Journal of the EU. 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng.

References

1. Bredikhina V. L. Pravove zabezpechennia vykorystannia tekhnolohii Industrii 4.0 u sferi pryrodokorystuvannia ta okhorony dovkillia. *Pravo ta innovatsii.* 2023. № 4(44).S/ 40–48. **2.** Bredikhina, V. L., Batsman, Yu. V., & Tolkushcha, K. R. Osoblyvosti vykorystannia tekhnolohii shtuchnoho intelektu v upravlinni pryrodnymy resursamy ta zabezpechenni ekolohichnoi bezpeky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2025. Ser. Pravo. № 88(2). S. 186–193. **3.** Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo derzhavnoi systemy monitorynhu dovkillia: Zakon Ukrainy № 2973-IX vid 20.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20. 4. Klyan A. Pravove rehuliuvannia shtuchnoho intelektu v Ukraini ta sviti. GOLAW. 2022, February 03. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/pravove-regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-ta-sviti/ **5.** Cabinet of Ministers of Ukraine. 2020. Kontseptsiia rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini (approved by Ordinance No. 1556-r, December 2, 2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80 6. Malysheva, N. R., & Vynnyk, O. M. Ekolohiia, ekonomika, tsyfrovizatsiia: pravovi problemy vzaiemodii. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2022. № 29(2), S. 238–260. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/Вісник%20НАПрНУ_Том%2029(2)_2022-238-260.pdf. **7.** Ministerstvo cyfrovoi transformatsii Ukrainy. (2023). Bila knyha z rehuliuvannia shtuchnoho intelektu v Ukraini. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf (in Ukrainian). **8.** Ukrainska Enerhetyka. (2023, March 20). V Ukraini bude stvorena derzhsystema monitorynhu ekolohichnoi informatsii. URL: https://ua-energy.org/uk/posts/v-ukraini-bude-stvorena-derzhsystema-monitorynhu-ekolohichnoi-informatsii (in Ukrainian). **9.** Ukrinform. (2025, May 15). Ukraina pidpysala konventsiiu Rady Yevropy pro shtuchnyi intelekt i prava liudyny. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3993247-ukraina-pidpisala-konvenciu-radi-evropi-pro-stucnij-intelekt-i-prava-ludini.html **10.** Council of Europe. (2023). Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (opened for signature Oct 18, 2024, Strasbourg). URL: https://rm.coe.int/1680afae3c **11.** European Union. (2024). Regulation (EU) 2024/1689 of the European

Parliament and of the Council of 19 April 2024 on Artificial Intelligence (AI Act). Official Journal of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng.

Dudinov Igor. **Legal regulation of the use of Artificial Intelligence in nature management in Ukraine**

The article analyzes the legal regulation of artificial intelligence (AI) in environmental management in Ukraine amid global challenges such as climate change, resource depletion, and war. AI is viewed as a key tool for environmental governance, effective in monitoring, risk forecasting, resource optimization, and ensuring compliance with environmental law. However, its rapid development highlights the need for proper legal regulation. Ukrainian law still lacks a specific AI act, though progress includes the Concept for AI Development (2020), the White Paper on AI Regulation (2023), and Ukraine's signing of the Council of Europe Framework Convention on AI (2025). The EU AI Act (2024/1689) also serves as a reference model introducing a risk-based approach.

AI enables large-scale environmental monitoring using data from sensors, satellites, and drones, forecasting floods, fires, and pollution, and detecting legal violations. Yet key issues remain unresolved — the absence of liability rules for AI decisions, dependence on data accuracy, the need for algorithmic transparency and explainability, cybersecurity risks, and the environmental footprint caused by high energy use.

The study concludes that effective AI implementation requires a comprehensive AI law aligned with EU standards, integration of AI norms into environmental legislation, clear liability and data rules, cybersecurity safeguards, and recognition of AI-generated evidence. Coordination between digital and environmental authorities and reliance on international practices are essential to ensure AI contributes to sustainability and ecological security in Ukraine.

Key words: artificial intelligence, nature management, environmental law, digitalization, environmental monitoring, legal regulation.

Розділ 8

РЕЦЕНЗІЇ

О. В. СКРИПНЮК

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ПЕРЕД ГЛОБАЛЬНИМИ ВИКЛИКАМИ: ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

В умовах карколомних геополітичних змін, глобальних викликів, воєнних конфліктів, непередбачуваних криз кожна держава складає своєрідний іспит на стійкість, спроможність дати когерентні новим загрозам відповіді, на гнучкість і здатність своїх інститутів швидко й оперативно реагувати на стрімкий динамізм ситуацій у різних сферах суспільного життя. Одним із них є інститут соціальної держави – найбільш уразливий щодо руйнівних впливів глобалізованого світу. Пандемія коронавірусу істотно вплинула на соціально-економічні процеси як у ґлобальному, так і в національному масштабі, зумовила необхідність переглянути наявні моделі соціальної держави, змінити пріоритети соціальної політики і всю конструкцію соціальної державності, тобто докорінно трансформуватися, аби не втратити здатність до саморозвитку й вироблення стратегічної перспективи. З огляду на це дослідження в галузі суспільних наук мають запропонувати нове концептуальне бачення й нові рішення складних соціальних проблем.

Монографічне дослідження С. Ю. Олійник* присвячене дослідженню трансформації соціальної держави в умовах пандемічних

© *СКРИПНЮК Олександр Васильович* – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

* Олійник С. Ю. Трансформація соціальної держави в умовах пандемічних викликів: монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; «Талком», 2025. 164 с.

викликів і тому є вельми своєчасною науковою працею, що має незаперечну наукову і практичну значущість та актуальність.

Авторка зазначає, пандемія COVID-19 виявила значні недоліки у системі соціального забезпечення у більшості країн світу, поставивши під сумнів ефективність їх державних політик. Така ситуація виявилася зовсім неочікуваною для світової та національних економік, що не вкладається в жоден прогноз соціально-економічного розвитку. Ґлобальність і невизначеність ситуації, динаміка розвитку процесів, відсутність прецедентів і соціального досвіду з розв'язання такого родупроблем – усе це посилює соціальні ризики для суспільства, зокрема для українського. Соціальна сфера в умовах пандемії коронавірусу зазнала підвищеного навантаження, з'явилися нові і загострилися вже наявні у ній проблеми (зупинка бізнесів, переведення працівників на дистанційну роботу, а навчальних закладів – на онлайн навчання, ізоляція та обмеження соціальних контактів, які викликали потребу в адаптації соціальних політик). У роботі виокремлено три проблемні сфери, де виявилися найсуттєвіші соціальні ризики пандемії: охорона здоров'я, освіта й підтримка найбільш уразливих груп населення.

У монографії С. Ю. Олійник вперше визначено напрями трансформації соціальної держави під впливом пандемії і переконливо доведено, що за оновленою версією соціальна держава має 1) забезпечити достатню гнучкість та універсальність підходів до соціальної допомоги, щоб заохочувати до праці, але залишати місце для масштабних інтервенцій у випадку надзвичайних ситуацій; 2) здійснювати інвестиції в людський капітал через значні зміни в структурі економіки; 3) розробити послідовну політику інвестицій у догляд за дітьми, в здобуття нових навичок, у здоров'я людей для збереження соціальної держави в майбутньому.

Авторка також уперше запропонувала класифікацію немедичних чинників здоров'я, зокрема політичних. Серед них найбільший вплив на сферу охорони здоров'я мають політичний режим, політична ідеологія, політична поведінка та політична участь. У контексті політичного режиму: незаперечний позитивний вплив демократії на стан здоров'я громадян, що проявляється у створен-

ні передумов для економічного розвитку, зростання доходів громадян, кращого забезпечення колективними благами. У контексті ідеології це взаємозв'язок між перебуванням при владі лівого уряду та кращим здоров'ям населення, більшою справедливістю в доступі до медичних послуг, а прихід до влади популістів зазвичай має негативний вплив на медичну систему, призводить до ослаблення регулювання тютюнопаління, обмеження репродуктивних прав, збільшення кількості незастрахованих людей, приватизації системи охорони здоров'я, скорочення видатків на медицину тощо. До політичних детермінант здоров'я також віднесені: структурна дискримінація за ознаками раси, етнічної належності, статі, віку тощо; колоніалізм, який негативно впливає на колонізовані, постколонізовані та корінні народи в усьому світі; неоліберальна політика, що зумовлює політичний дискурс, структуру владних відносин як на рівні окремих країн, так і у глобальному контексті; соціальні відносини. Подальшого дослідження, як обгрунтовує авторка, потребують такі чинники громадського здоров'я, як обмежувальна міграційна політика, гендерна рівність, екологічна та кліматична політика.

Слід погодитися з авторською позицією, що пандемія яскраво продемонструвала: соціальна держава потребує модернізації, оскільки сформувалася в іншому соціальному порядку і для захисту від інших ризиків. Основними наслідками впливу пандемії на соціальну державу визначено: 1) непропорційний вплив пандемії на різні групи населення; 2) різна швидкість реакції уряду на надзвичайну ситуацію, що не завжди залежала від рівня економічного розвитку держави, та здатність адаптуватися до нових умов; 3) важливість соціального капіталу для взаємодопомоги як усередині, так і між соціальними групами, та зміцнення довіри до уряду, зокрема щодо підтримки його зусиль із дотримання карантинних заходів та кампанії вакцинації.

Особливої уваги заслуговує авторська класифікація основних принципів протипандемічних заходів на основі аналізу зарубіжного досвіду: 1) універсалізм у наданні соціальних послуг для досить широкого переліку соціальних груп; 2) активізація дискусій про впровадження універсального базового доходу; 3) інклюзивність: акцентування уваги на особливих потребах соціальних груп, що

раніше ігнорувалися (жінки, діти, особи з інвалідністю, представники меншин); 4) цифровізація соціальних послуг; 5) перегляд сімейної політики.

Авторка слушно звернула увагу, що трансформація соціальної держави під впливом пандемій відбувається паралельно з формуванням концепції права на здоров'я та її закріплення у конституції. Це сприяє структуризації взаємодії між органами публічної влади, а також між державними та приватними суб'єктами. Такий крок дасть можливість ширшому колу суб'єктів брати участь у формуванні та реалізації політики, пов'язаної з охороною здоров'я, включаючи судову гілку влади та громадянське суспільство, в тому числі маргіналізовані групи населення, а також удосконалити механізми підзвітності в управлінні охороною здоров'я. Таке право також може посилити політичну владу суб'єктів охорони здоров'я в державі та забезпечити альтернативне джерело легітимності дій держави у медичній сфері щодо національного або міжнародного економічного тиску.

Цілком прийнятними й слушними є пропозиції С.Ю. Олійник щодо вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері охорони громадського здоров'я з урахуванням появи нових технологій, необхідності задоволення потреб постраждалих від російсько-української війни серед військовослужбовців та цивільного населення.

Заслуговують на увагу й авторські тези про те, що період пандемії увиразнив: більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, погано адаптовані до несподіваного виклику такого масштабу; відтак вкотре актуалізувалася потреба побудови більш спроможних моделей соціальної держави; актуалізується завдання осучаснення політико-правового дизайну соціальної держави, корекції траєкторії її розвитку в умовах висхідної динаміки різноманітних викликів і ризиків; за ситуації появи щораз більшої кількості ризиків та викликів важливо з'ясувати, яка модель соціальної держави є максимально життєздатною, дослідити, наскільки зміни соціальної політики періоду пандемії вплинули на загальну стійкість інституту соціальної держави та його перспективу.

Останнім часом у вимірі України чинник пандемії був витіснений чинником зовнішньої агресії щодо нашої держави, який

руйнівно і щобільше агресивно впливає на соціальну державу з кожним місяцем російсько-української війни. Однак, якщо брати європейський та загалом глобальний вимір проблематики, а також широку повоєнну перспективу України, то дослідження того, як пандемії можуть впливати на інститут соціальної держави, зберігають теоретичну та практичну значущість. І книга С. Ю. Олійник спонукатиме науковців до подальших розвідок у цій царині.

Держава і право
Випуск 98

Частина 2
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 321.011:004]: 327:351.746.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-282

О. М. СТОЙКО

КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА СФЕРИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто еволюцію поняття «суверенітет» та його особливості в епоху цифровізації. Виділено та проаналізовані основні чинники, що сприяли появі концепції цифрового суверенітету, зокрема комерціалізація цифрової сфери, зростання загроз внутрішній безпеці, боротьба за технологічне лідерство у сфері ШІ та мілітаризація глобальної політики.

Обґрунтовано, що першочерговими сферами, в яких має реалізуватися цифровий суверенітет держави, є інфраструктура, економічна автономія, локалізація даних та автономія користувачів. Відзначено, що забезпечення автономії та безпеки користувачів породжує дилеми у забезпеченні прав і свобод людини.

Ключові слова: *цифровий суверенітет, цифровізація, штучний інтелект, технологія, захист даних, дезінформація, технофеодалізм, кібербезпека, війна.*

Stoiko Olena. **The concept of digital sovereignty: prerequisites for formation and areas of implementation**

The evolution of the concept of sovereignty and its peculiarities in the era of digitalisation are considered. The main factors that contributed to the emergence of the concept of digital sovereignty are identified and analysed, in particular, the commercialisation of the digital sphere, the growth of threats to internal security, the struggle for technological leadership in the field of AI, and the militarisation of global politics.

© *СТОЙКО Олена Михайлівна* – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-1021-5270

It is argued that the priority areas in which the digital sovereignty of the state should be implemented are infrastructure, economic autonomy, data localisation, and user autonomy. It is noted that ensuring user autonomy and security raises dilemmas in ensuring human rights and freedoms.

Key words: *digital sovereignty, digitalisation, artificial intelligence, technology, data protection, disinformation, techno-feudalism, cybersecurity, war.*

Вступ. На початку появи інтернет-технологій вони розглядалися як такі, що кидають виклик державному суверенітету завдяки своїй атериторіальності та широкому розповсюдженню. Більше того, піонери сучасних інформаційно-комунікаційних технологій розглядали Інтернет як простір свободи, вільний від будь-якого втручання з боку держави [1]. Однак низка чинників змусила держави дедалі більше уваги приділяти регулюванню цифрової взаємодії як між користувачами фізичними особами, так і між органами публічної влади та юридичними особами. Поширення в мережі дезінформації та численні випадки шахрайства (наприклад, використання діпфейків) переконують громадян у необхідності захисту не лише їх особисто, а й життєво важливих суспільних благ, що вимагає дедалі більшого втручання держави у сферу цифрових технологій. Відповідно навіть у демократичних країнах дедалі більше громадян розраховують на захист з боку держави своєї приватності в Інтернеті, боротьби з дезінформацією та кіберзлочинністю, гарантування чесності виборів тощо. Ці та інші чинники сприяли зростанню популярності концепції цифрового суверенітету, який розуміється і як посилення національної держави, дедалі більше втручання держави в економіку, необхідність нормативно-правового врегулювання використання цифрових технологій на регіональному та глобальному рівнях.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальному визначенні цифровий суверенітет можна звести до необхідності контролю за цифровою сферою на фізичному рівні (ресурси, інфраструктура, пристрої), рівні коду (стандарти, правила, дизайн) та рівні інформації (контент, дані) [2]. Контроль передбачає здатність впливати та обмежувати виробництво (включно з отриманням та переробкою необхідної сировини), дизайн, використання та вихідні дані цифрових технологій.

Перші наукові дослідження цифрового суверенітету датуються другим десятиліттям XXI ст, [3; 4], і на сьогодні ця концепція застосовується щодо низки політичних та економічних сфер, від авторитарних режимів до ліберальних демократій. Вона має цілу низку синонімів (технологічний, мережевий, комп'ютерний, інтернет-суверенітет, кіберсуверенітет, суверенітет даних тощо), а її конкретне наповнення залежить від контексту даної країни та домовленостей між учасниками.

Концепція суверенітету була запропонована Ж. Боденом у XVI ст. і наділяла правителя правом приймати остаточні рішення. Ж.-Ж. Руссо зробив акцент на суверенітеті народу, а не правителя, що заклало основи для утвердження демократичної форми правління та принципу верховенства права. Суверенітет означає насамперед незалежність держави від інших держав (зовнішній суверенітет), а також її верховну владу над усіма повноваженнями на території держави (внутрішній суверенітет). Важливою ознакою суверенітету до останнього часу була територія, що розглядається як функціональна передумова для ефективного здійснення влади [5]. Однак у міру розвитку глобалізації та поглиблення регіонального співробітництва (створення таких наднаціональних органів, як Європейський Союз) суверенітет держави почав розмиватися, що дало підстави стверджувати про появу постсуверенного світу, в якому держави втратили свою провідну роль, поступившись місцем недержавним акторам та горизонтальним мережевим структурам. За таких умов визначальною характеристикою демократії стане не народний суверенітет – здатність народу на власний розсуд приймати рішення, а участь та плюралізм думок [6].

Можна виділи такі основні чинники, які сприяли посиленню ролі держави у цифровій сфері та обґрунтовували необхідність появи концепції цифрового суверенітету: комерціалізація цифрової сфери, зростання загроз внутрішній безпеці, боротьба за технологічне лідерство у сфері ШІ та мілітаризація глобальної політики.

1. Комерціалізація цифрової сфери. Зростання загроз державі з боку технологічних гігантів – приватних корпорацій, які концентрують у своїх руках матеріальний та нематеріальний контроль за життєво важливими суспільними структурами [7]. В епоху платформного капіталізму [8] відкритість інтернет-протоколів, на яких засновані цифрові комунікації, втратила своє значення. До того ж

тотальний контроль, які можуть здійснювати такі корпорації за соціальними мережами та інтернет-сервісами, є одним із найбільш серйозних викликів концепції демократичного суверенітету [9; 10]. Оскільки такі технологічні гіганти практично не підзвітні в рамках традиційних механізмів політичної відповідальності, то це змусило низку розвинених демократій, особливо в Європі, переосмислити вимоги до управління цифровими спільнотами [11].

Дедалі більше прихильників завойовує концепція технофеодалізму, згідно з якою цифрові технологічні платформи (Alpabet, Amazon, Apple, Meta, Microsoft) є «цифровими феодалами», які контролюють цифрову інфраструктуру і для яких користувачі – «цифрові кріпаки» – створюють контент. Вони сплачують «хмарну ренту» за доступ до цифрових ресурсів та завдяки активній діяльності у соцмережах (публікації, перегляд реклами тощо) збільшують вартість компаній. Я. Варуфакіс констатує смерть класичного капіталізму та появу технофеодалізму, в якому на перше місце вийшла «рента», а не «прибуток» від виробництва [12].

2. Зростання загроз внутрішній безпеці. Зростання загроз державі у цифровій сфері має місце з боку як недержавних акторів, так і спецслужб іноземних держав. Поворотним пунктом стало оприлюднення у 2013 році американським спецагентом Е. Сноуденом інформації про глобальне стеження з боку розвідувальних служб США та їх союзників [13]. Випадки зливу таємної інформації після повномасштабного російського вторгнення в Україну також значною мірою ослабили довіру між західними союзниками України.

Це змусило держави вжити заходів для посилення свого контролю за цифровою сферою, з дедалі більшою часткою національного контролю за інфраструктурою, збором та обробкою даних, правовим регулюванням використання цифрових технологій. Показовим прикладом є накладення різноманітних обмежень на використання продукції китайських компаній, зокрема Huawei, у європейських країнах та США. Зовнішнє втручання у виборчий процес як у ході ведення передвиборчої агітації (дезінформація, масова реклама в соціальних мережах тощо), так і в ході підрахунку голосів змусила держави посилити контроль за поширенням інформації у мережі та несанкціонованим доступом до мережевої інфраструктури.

3. Боротьба за технологічне лідерство у сфері штучного інтелекту (ШІ). Дедалі ширше використання систем на основі ШІ та

його потенціал для майбутнього технологічного розвитку змусив держави внести зміни до своєї промислової політики, зробивши акцент на підтримку власних моделей ШІ. Російсько-українська війна поглибила технологічне протистояння не лише між демократичними країнами Заходу та авторитарними режимами, насамперед Китаєм, а й виявила розбіжності в інтересах між Євросоюзом та США.

4. Мілітаризація глобальної політики. Повномасштабне російське вторгнення в Україну в лютому 2022 року виявило неготовність нинішньої системи міжнародних відносин адекватно реагувати на збройну агресію, засвідчило розкол серед країн Заходу (як у рамках НАТО, так і Євросоюзу) щодо пріоритетів у зовнішній політиці. Це призвело до збільшення витрат на оборону, значних інвестицій у розвиток власних цифрових технологій для захисту країни в умовах сучасної технологічної війни та від гібридних загроз із боку авторитарних режимів. Зокрема, держави-члени Євросоюзу збільшили оборонний бюджет та вживають заходів для посилення незалежності від США у військово-технологічній сфері в рамках європейської концепції цифрового суверенітету.

Першочерговими сферами, в яких має реалізуватися цифровий суверенітет держави. є інфраструктура, економічна автономія, локалізація даних та автономія користувачів.

У сфері інфраструктури держава повинна мати можливість самостійно вживати заходів і приймати рішення щодо своєї цифрової інфраструктури та впровадження технологій. Більшість цих вимог стосуються географічного обмеження суверенітету конкретною територією та зусиль держав щодо забезпечення безпеки цифрової інфраструктури та їх повноважень у питаннях цифрового зв'язку, що стосуються їхніх територій і громадян. Однією з перших держав, що усвідомила важливість цифрового суверенітету, насамперед у контексті контролю за поширенням інформації серед своїх громадян, став Китай [14; 15; 16]. Він перший почав пропагувати та розвивати ідею цифрового суверенітету, яка в основному формулювалася як кіберсуверенітет або інтернет-суверенітет. Згодом ці ідеї були адаптовані іншими авторитарними режимами, зокрема росією та Північною Кореєю. Уряди демократичних держав на перше місце ставили питання кібербезпеки, що досить швидко стала складовою національної безпеки та почала охоплю-

вати дедалі більше сфер, у тому числі міжнародні відносини [17]. Хоча їх діяльність критикувалася як така, що суперечить ідеалам ліберальної демократії та несе загрозу правам і свободам людини та громадянина [18].

Ще однією сферою, в якій держави почали активно утверджувати свій цифровий суверенітет, стала економічна, що передбачало посилення автономії національної економіки від іноземних постачальників технологій та послуг. У випадку Євросоюзу йшлося про захист свого внутрішнього ринку від домінування американських технологічних компаній як у сфері послуг, так і виробництва технологічних пристроїв. Також низка держав змінила свою стратегію промислового розвитку, прагнучи здійснити цифрову трансформацію цілих секторів економіки. Це стосувалося як традиційних галузей і секторів (телекомунікації, медіа, логістика), так і нових секторів економіки, пов'язаних з ІТ, і насамперед спрямованих на сприяння інноваційній спроможності вітчизняної економіки та підтримку місцевих виробників. Такі кроки також були розкритиковані у західних демократіях як такі, що породжують цифровий протекціонізм та створюють бар'єри для цифрової торгівлі [19].

Третьою сферою утвердження цифрового суверенітету стала політика локалізації даних, що накладала обмеження на зберігання, переміщення та/або обробку даних у певних регіонах та юрисдикціях. Це обґрунтовувалося необхідністю обмежити доступ іноземних розвідувальних служб та корпорацій чи фірм до певних типів даних, наприклад промислових або особистих даних [20]. Як в авторитарних, так і в демократичних країнах заяви та запропоновані заходи, що підкреслюють автономію та самовизначення держав і безпеку критично важливих цифрових інфраструктур, зустріли жорстку критику. Як політичні діячі, так і спостерігачі, такі, як науковці та технічні експерти, побоюються, що зусилля, спрямовані на забезпечення ІТ-безпеки та регулювання питань, пов'язаних з Інтернетом, на національному рівні, можуть завадити відкритому та загальнодоступному характеру Інтернету і зрештою призвести до ретериторіалізації глобального Інтернету, спричинивши його фрагментацію на національні сегменти [21].

Ще одним виміром цифрового суверенітету є одночасне забезпечення автономії та безпеки користувачів, що більш характерно для демократичних країн. Підкреслюючи важливість індивідуального

самовизначення, ці вимоги зосереджуються на автономії громадян у їх ролі працівників, споживачів та користувачів цифрових технологій і послуг. Громадяни розглядаються як споживачі та користувачі цифрових технологій, які мають бути здатними приймати свідомі, раціональні рішення та відповідно діяти. Посилення цих властивостей вимагає проведення від держави не лише просвітницької політики, а й впровадження механізмів захисту із максимальним дотриманням прав і свобод людини та громадянина.

Досягти цього можна за допомогою різноманітних економічних стимулів для розробки зручних для користувачів насамперед вітчизняних технологій, а також впровадження технічних функцій, що забезпечують ефективне шифрування, захист даних і більш прозорі бізнес-моделі. Крім того, проводяться заходи щодо підвищення медіа- та цифрової грамотності громадян, тим самим зміцнюючи компетенції та впевненість користувачів і споживачів у цифровій сфері та розвиваючи критичне мислення й свідоме ставлення користувачів до технологій та власних даних. Водночас акцент на автономії та безпеці споживачів сприяє зміцненню національної безпеки, але може призвести до обмеження фундаментальних прав користувачів, таких, як приватність або свобода вираження поглядів.

Отже, концепція цифрового суверенітету охоплює досить широку сферу питань, включаючи не тільки питання комунікаційної інфраструктури, а й набагато ширшу цифрову трансформацію суспільств. Цифровий суверенітет часто використовується для позначення впорядкованої, ціннісно орієнтованої, регульованої та безпечної цифрової сфери. Використання цієї концепції має сприяти розв'язанню складних проблем індивідуальних прав і свобод, колективної та інфраструктурної безпеки, посилення демократичних інституцій та людиноцентричного технологічного розвитку.

1. Barlow J. P. A Declaration of the Independence of Cyberspace. Electronic Frontier Foundation (1996). URL: https://www.eff.org/ cyberspace-independence **2.** Chander A., Sun H. Sovereignty 2.0. Georgetown Law Faculty Publications and Other Works, 2404. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3904949 **3.** Mueller M.L. Will the internet fragment? Sovereignty, globalization and cyberspace. Oxford: Polity, 2017. 140 p. **4.** Couture S., Toupin S. What does the notion of 'sovereignty' mean when referring to the digital? New Media & Society. 2019. Vol. 21. № 2. P. 2305–2322. **5.** Grimm D. Sovereignty: The

Origin and Future of a Political and Legal Concept. New York: Columbia University Press, 2015. 192 p. **6.** MacCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth. Oxford: Oxford University Press, 1999. 222 p. **7.** Christl W. Corporate Surveillance In Everyday Life. How Companies Collect, Combine, Analyze, Trade, and Use Personal Data on Billions. [Report, 2017]. URL: http://crackedlabs.org/en/ corporate-surveillance. **8.** Srnicek N. The challenges of platform capitalism. Understanding the logic of a new business model. *Juncture*. 2017. Vol. 23. №4. P. 254–257. **9.** Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: PublicAffairs, 2019. 704 p. **10.** Hindman M. The Internet trap: How the digital economy builds monopolies and undermines democracy. Princeton: Princeton University Press, 2018. 274 p. **11.** van Dijck J. Governing digital societies: Private platforms, public values. *Computer Law & Security Review.* 2020. Vol. 36. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105377. **12.** Varoufakis Y. Technofeudalism: What Killed Capitalism. Vintage, 2024. **13.** Tréguer F. 2018. US Technology Companies and State Surveillance in the Post-Snowden Context: Between Cooperation and Resistance. (Research Report No. 5; UTIC Deliverables, 2018. URL: https://halshs.archives- ouvertes.fr/halshs-01865140. **14.** Creemers R. 2020. China's Conception of Cyber Sovereignty. *Governing Cyberspace: Behavior, Power and Diplomacy* / ed. by D. Broeders, B. van den Berg. London: Rowman & Littlefield, 2020. P. 107-145. **15.** Jiang M. Authoritarian Informationalism: China's Approach to Internet Sovereignty. *SAIS Review of International Affairs.* 2010. Vol. 30. №3. P. 71–89. **16.** Zeng J., Stevens T., Chen Ya. China's Solution to Global Cyber Governance: Unpacking the Domestic Discourse of «Internet Sovereignty». *Politics & Policy.* 2017. Vol. 45. № 3. P. 432–464. **17.** Hansen L., Nissenbaum H. Digital Disaster, Cyber Security, and the Copenhagen School. *International Studies Quarterly.* 2009. Vol. 53. №4. P. 1155–1175. **18.** Möllers N. Making Digital Territory: Cybersecurity, Technonationalism, and the Moral Boundaries of the State. *Science, Technology, & Human Values*. 2020. Vol. 46. № 1. P. 112–138. https://doi. org/10.1177/0162243920904436. **19.** Aaronson S.A., Leblond P. Another digital divide: The rise of data realms and its implications for the WTO. *Journal of International Economic Law.* 2018. Vol. 21. №2. P. 245–272.**20.** Hill J.F. The Growth of Data Localization Post-Snowden: Analysis and Recommendations for U.S. Policymakers and Industry Leaders. *Lawfare Research Paper Series.* 2014. Vol. 2. №3. P. 1–41. **21.** Mueller M.L. Will the internet fragment?: Sovereignty, globalization and cyberspace. Oxford: Polity, 2017. 140 p.

Stoiko Olena. **The concept of digital sovereignty: prerequisites for formation and areas of implementation**

The evolution of the concept of sovereignty and its peculiarities in the era of digitalisation are considered. The main factors that contributed to the emergence of the concept of digital sovereignty are identified and analysed, in particular,

the commercialisation of the digital sphere, the growth of threats to internal security, the struggle for technological leadership in the field of AI, and the militarisation of global politics. The commercialisation of the digital sphere is driven by growing threats to the state from tech giants – private corporations that hold material and immaterial control over vital social structures. Threats to the state's internal security are growing, both from non-state actors and foreign intelligence services. The struggle for technological leadership in the field of artificial intelligence (AI) is driven by the fact that the increasingly widespread use of AI-based systems and their potential for future technological development has forced states to make changes to their industrial policies, placing an emphasis on supporting their own AI models. The Russian-Ukrainian war has not only deepened the technological confrontation between the democratic countries of the West and authoritarian regimes, primarily China, but has also revealed differences in interests between the European Union and the United States.

The militarisation of global politics was the result of Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022, which revealed the current system of international relations' inability to respond adequately to armed aggression and highlighted divisions among Western countries (both within NATO and the European Union) over foreign policy priorities.

It is argued that the priority areas in which the digital sovereignty of the state should be implemented are infrastructure, economic autonomy, data localisation, and user autonomy. It is noted that ensuring user autonomy and security raises dilemmas in ensuring human rights and freedoms.

The concept of digital sovereignty covers a fairly broad range of issues, including not only communication infrastructure, but also the much broader digital transformation of societies. Digital sovereignty is often used to refer to an orderly, value-oriented, regulated and secure digital sphere. The use of this concept should contribute to solving complex problems of individual rights and freedoms, collective and infrastructure security, strengthening democratic institutions and human-centred technological development.

Key words: digital sovereignty, digitalisation, artificial intelligence, technology, data protection, disinformation, techno-feudalism, cybersecurity, war.

УДК 329.01
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-291

Є. В. ПЕРЕГУДА
О. І. НОВИЦЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНСТИТУЦІЙНУ ЕВОЛЮЦІЮ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Проаналізовано, як може зростання в низці країн популярності радикальних партій вплинути на еволюцію партійних систем і чи може це підірвати засади демократичного устрою. Доведено, що зростання популярності радикальних акторів пов'язано з еволюцією «системних» партій, зокрема зменшенням їх ролі як репрезентантів інтересів широких верств, становленням партій «хапай-усіх» та картельних партій, нівелюванням ідеологічних відмінностей, бюрократизацією та фактичним перетворенням на інструмент в руках панівних еліт. Водночас таким саме інструментом є й «несистемні» актори. Їх роль визначено як коригування політики урядів та «системних» партій, апробація та внесення у суспільну свідомість нових ідей, вигідних елітам. Обгрунтовано, що вони навряд чи здатні суттєво змінити норми та практики, хоча це вірогідно за відсутності потужних зовнішньополітичних криз.

Ключові слова: *політичні партії, партійні системи, інституційна трансформація, політичні еліти, універсальні партії, картельні партії, радикальні партії.*

Perehuda Ievgen, Novitskyi Oleksandr. **On the question of the institutional evolution of party systems**

The article analyzes how the growth of the popularity of radical parties in a number of countries can affect the evolution of party systems and whether this can undermine the foundations of a democratic system. It is proven that the growth of the popularity of radical actors is associated with the evolution of "systemic" parties, in particular, the reduction of the their role as representatives of the interests of broad strata, the emergence of catch-all-parties and cartel parties, the leveling of ideological differences, bureaucratization and the actual transformation into a tool in the hands of the ruling elites. At the same time,

---

© *ПЕРЕГУДА Євген Вікторович* – доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7561-7193; e-mail: pereguda.iev@knuba.edu.ua

© *НОВИЦЬКИЙ Олександр Ігорович* – студент спеціальності С2 «Політологія» Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0009-0001-6825-320; e-mail: novitskyi_oi@knuba.edu.ua

"non-systemic" actors are also such a tool. Their role is defined as adjusting the policies of governments and "systemic" parties, testing and introducing new ideas that are beneficial to the elites into public consciousness. Therefore, they are unlikely to be able to significantly change norms and practices, although this is likely in the absence of major foreign policy crises.
Key words: *political parties, party systems, institutional transformation, political elites, universal parties, cartel parties, radical parties.*

Вступ. Політичні партії та партійні системи одні з найбільш досліджуваних об'єктів у політичній науці. Це пов'язано з тим, що вони залишаються головними політичними акторами політичних систем. Проте в останні роки в рамках партійних систем, зокрема «сталих» демократичних країн, відбуваються значні зсуви, які, на думку спостерігачів, здатні призвести до радикальних змін, піддати сумніву базові засади демократії. Насамперед йдеться про посилення право-, а в деяких країнах і ліворадикальних партій («Альтернатива для Німеччини», Партія реформ Великої Британії, Національне об'єднання у Франції), вірогідність їх приходу до влади в перспективі. Проблема актуальна для України, оскільки більшість цих партійних неофітів звинувачують у зв'язках з рф, що здійснює агресію проти України, а країни, в яких такі «землетруси» можливі, є її союзниками. Але ця перспектива має й ширший інтерес для України, в якій ледь не на кожних виборах відбувається зміна партійної палітри. Крім того, такий сценарій здатний поставити під сумнів властиві вітчизняній науці характеристики політичних систем західних країн як стабільних, до яких слід прагнути Україні.

Мета статті полягає у дослідженні можливих перспектив розвитку партійних систем в умовах значного зростання впливу «несистемних» опозиційних партій.

Методи дослідження. Використовувалися неоінституціональний підхід, згідно з яким дії політичних акторів визначаються специфікою державно-політичних інститутів, насамперед такі його напрями, як інституціоналізм раціонального вибору, нормативний та емпіричний інституціоналізм. При цьому «слід розрізняти правову та політичну інституціоналізацію політичних партій. … На процес правової інституціоналізації …впливають особливості демократичного транзиту інститутів та суб'єктивний чинник, пов'язаний з інтересами політичної еліти» [1, с. 67].

Був частково задіяний й соцієтальний підхід до аналізу партійних систем, що полягає в аналізі впливу на них соціополітичних розмежувань. Елементи методу моделювання застосовувалися при розробці сценаріїв розвитку партійних систем, ситуаційного аналізу – при вивченні стратегій політичних еліт.

Стан розробки проблеми. Провідними дослідниками партійних систем були М. Дюверже, Дж. Сарторі, Є. Вятр, Л. Епштейн, С. Ліпсет, С. Роккан, П. Майр, А. Сіароф та ін. Для нас були важливі їх типології партійних систем, концепції їх «заморожування» та «розморожування», нової якості партій тощо. У вітчизняній науці аналіз партій та партійних систем здійснювали Ю. Шведа, В. Горбатенко, М. Кармазіна, І. Кресіна, Н. Ніколаєнко, М. Обушний, Ю. Остапець, М. Примуш, О. Рибій, А. Романюк, О. Стойко, М. Требін, А. Шеховцов, Н. Хома та ін., а також В. Лебедюк, який здійснив грунтовний аналіз західних підходів. Дослідження також здійснюють інституції – ІПіЕНД ім. Кураса, Центр ім. Разумкова, УНЦПД та ін. Частина вчених активно аналізують сучасну специфіку функціонування партій, розробляють нові типології партійних систем – І. Андрощук, П. Байковський, В. Георгієвська, С. Конончук, Р. Майнайло-Приходько, І. Монолатій, М. Морарь, Н. Шестак, В. Ярош та ін. Але серед частини науковців поширена точка зору, згідно з якою партії представляють інтереси соціальних груп.

Виклад основного матеріалу. Політична енциклопедія визначає партійну систему як «сукупність партій політичних у їхньому взаємозв'язку в процесі виборювання …державної влади, складову частину політичної системи» [2, с. 542], Ю. Остапець та його колеги – як «сукупність двох або більше політичних партій, між якими існує стійкий зв'язок і які інтегровані в політичну систему», а характер і структура партійної системи детерміновані суспільно-політичними відносинами і політичними традиціями [3]. Необхідний висновок, що це не просто сукупність партій, а механізм взаємодії, причому не лише між ними, а й між ними та державою. Як і будь-яке інституційне утворення, партійна система має підструктури – організаційну, нормативну, підструктуру політичних практик. Відтак здійснюють і класифікацію партійних систем.

Якщо узагальнити підходи зазначених західних авторів, типологія партійних систем передбачає їх поділ на неальтернативні та альтернативні. Перші включають однопартійні та гегемоністські

системи, другі – двопартійну, систему двох з половиною партій, багатопартійні системи поляризованого та поміркованого плюралізму, атомізовані системи. В. Лебедюк стверджує, що «теоретичний інтерес до вивчення партійних систем залишається …майже без істотних змін, починаючи з роботи Сарторі» [4, с. 68].

Але політичні події ставлять під сумнів домінування цих систем у низці країн. Так, у Великій Британії у 2010-2015 рр. діяла скорі-ше система двох із половиною партій, а коаліційний уряд включав найбільшу Консервативну та третю Ліберал-демократичну партії. А у ФРН під цю схему не підпадали періоди широких коаліцій (1966-1969, 2005-2009, 2013-2017 рр. та з 2025 р.), а також «світлофорна» коаліція 2021-2025 рр. А те, що за даними соцопитувань вже після виборів цього року «АдН» випереджає інші партії, змушує визнати, що зміна партійної системи більш ніж можлива. Та й у Франції обрання у 2017 р. президентом Е. Макрона та формування більшості його партією «Вперед, Франція» було виходом за межі традиційної конкуренції між соціалістами та голістами. А після виборів 2024 р. до Європарламенту та парламенту зміна партійної системи дуже вірогідна. Й навіть у США президентство Д. Трампа є певним відхиленням від практики, про що свідчать його суперечності з частиною істеблішменту республіканців й ініціатива близького до Президента І. Маска щодо третьої партії.

Тому логічним є питання, чи здатні «несистемні» актори радикально змінити формат партійної системи та й самі засади демократії, змінити норми та практики конкуренції? Свого часу це вдалося націонал-соціалістам. Але це сталося, по-перше, в умовах повоєнного приниження, по-друге, через коаліцію з іншими націоналістами, по-третє, через провокування кризових подій, які дали змогу заборонити демократичні партії. Чи вдасться це повторити? Ми не розглядаємо сценарій на випадок великої війни в Європі, хоча й припускаємо подальше зростання радикалів, зокрема через кризу в економіці. Щоб відповісти на питання, на нашу думку, слід проаналізувати динаміку еволюції партій в останні десятиліття.

У 1950-і роки на політичній арені Європи з’явилися некласові «народні» партії. Першими це задекларували соціал-демократи та демохристияни Німеччини. Потім феномен поширився на решту країн. Такі партії стали називати catch-all-parties («хапай-усіх»), а в науці інститут отримав назву «універсальних партій» [5]. «Хапа-

ти» належало усіх виборців, тобто представників будь-яких соціальних груп незалежно від того, була раніше ця група базою партії або її опонента. Мета – завоювання влади. Це «накладало відбиток на …ідеологічні підстави діяльності…з програми партій вимивались елементи, які ідентифікували партію і висловлювали вимоги основної соціальної бази» [6]. Цьому сприяла й необхідність для партій досягати мети шляхом укладання коаліцій з іншими партіями, що вимагало узгодження політичних позицій [6]. Проте це не було рівнозначно деідеологізації. Просто інтереси суспільства відривалися від традиційної соціальної бази. Ю. Левенець акцентував увагу на появі некласових політичних ідеологій.

В. Горбатенко відносить до «характеристик всеохоплюючих партій …конкуренцію в ефективності проведення політичного курсу; …розширення кола спонсорів…; орієнтацію на соціальне вдосконалення; організаційну будову «згори до низу»; змагання за доступ до непартійних каналів комунікації; балансування між державою і громадянським суспільством; орієнтацію на досягнення політичних компромісів і забезпечення балансу суспільних інтересів». Висновок – «основним суб'єктом репрезентації партійних інтересів у рамках універсальних партій є підприємець» [7, с. 52].

С. Рибачок вважає, що catch-all parties підривають ідею соціального представництва, перетворюють ідею представництва інтересів суспільних груп на форму змагання політичних еліт за електоральну підтримку, єдиною метою якої є не представництво, а отримання доступу до державних посад [8, с. 82].

Відтак ці процеси призвели до трансформації сутності партій, становлення інституту картельних партій [9, с. 113-135]. Ю. Остапець та його колеги визначають їх як «одержавлені» партії, які відмовляються виконувати представницькі функції, зрощуючись із державою через доступ до публічних посад та державне фінансування» [3]. В. Горбатенко вважає, що картельні партії є механізмом розподілу посад між професійними політиками [7, с. 52]. Для картельних партій характерна схожість програм, а в організаційному плані – професіоналізація та бюрократизація. Ю. Шведа стверджував, що партії перестають бути каналами політичної участі, а з виборцем політики зв'язувалися в обхід партійної організації. Таким чином, партії стають інструментом еліт.

У науці це призвело до формування теорії кризи партій. Її складовими були неспроможність партій виконувати певні функції, ослаблення зв'язку з електоратом, бюрократизації партій та держави. З'явилися непартійні механізми захисту інтересів соціальних груп. Натомість електорат ставав менш послідовним у політичних симпатіях, зменшувалась ідеологічна підтримка громадянами ліберальної демократії. На думку окремих експертів, це могло бути пов'язане з досягненням високого добробуту, актуалізацією т.зв. постматеріальних проблем, які зосереджувалася не у публічній сфері. Проте тягар соціальної держави ставав дедалі важчим, тому соціальні суперечності насправді не зникли, просто розмежування зростали за іншими лініями.

На думку окремих вітчизняних дослідників, причинами кризи були падіння інтересу до класичних ідеологій, необхідність розширення соціальної бази партій для досягнення електоральних результатів, конкуренція з боку опозиційних структур [1, с. 66].

Це зумовило на зламі століть зростання популярності радикально опозиційних формувань. Проте на них також поширювалися вищеописані чинники, зокрема перетворення партій на інструменти еліт. Звідси питання: яка роль нових партій?

Прихід радикальних опозиціонерів до влади не гарантований. У західних системах сформувалися механізми та практики, які захищають від радикальних змін. Коли, наприклад, виникли певні загрози, британський політичний клас швидко ініціював створення першого коаліційного уряду, набувши нового досвіду. Аналогічні приклади – широкі або «світлофорна» коаліція у Німеччині. Не менш важливо тут і те, що, коли загроза відступає, такі практики можуть «покладатися у шафу» до відповідних часів. Так, лідер СДПН О. Шольц, який у 2013-2017 рр. входив до уряду широкої коаліції, перед виборами 2021 р., за підсумками яких він очолив уряд, заявляв, що тепер жодна широка коаліція не стимулюватиме розвиток, але в 2025 р. його партія відновила цю практику.

Так, радикальні партії можуть суттєво змінити та й вже змінили формати партійних систем. Тому ми вважаємо необхідним формування нових їх типологій, чим займаються й українські вчені. Так, С. Конончук виокремлює широкоспектрові та вузькоспектрові системи [10], Я. Ярош – консолідовані та нестабільні [11]. П. Байковський розрізняє системи інтегративного типу, де партії коорди-

нують дії держінституцій і громадянського суспільства, та системи конкурентного типу, де партії зосереджені на змаганні за владу і вплив на виборців [12].

Але є сумнів, що за нинішніх умов політичні радикали, навіть прийшовши до влади, можуть докорінно змінити сутність партійних систем, зокрема їх норми та практики, змінити саму сутність демократичної політики. Такий досвід деякими країнами вже напрацьований. Приклад – прихід у 2015 р. до влади ліворадикальної партії «Сіріза» в Греції. Прагнучи покінчити з кризою, вони стали грати за старими правилами, забули про деякі обіцянки, зокрема щодо виходу із зони євро, та врешті були усунуті від влади. Аналогічний досвід мав й Рух 5 зірок в Італії, який також пройшов через низку розколів, покинув позиції євроскептицизму тощо. Дуже негативно відображалося на його іміджі коаліціонування на місцевих виборах з іншими партіями, причому не лише з традиційними партіями, а й іншими радикалами. До речі, у 2025 р. не пройшов до бундестагу ліворадикальний «Альянс Сари Вагенскнехт», хоча йому це прогнозували. На думку експертів, причиною було утворення коаліції з ХДС на одних із земельних виборів.

Більшість радикальних партій так само контролюються державно-політичними елітами, як і традиційні партії. Власне, їх роль полягає в тому, щоб скоригувати політику останніх там, де це не задовольняє правлячий клас. Щодо загрози виходу радикалів з-під контролю, то наразі вона суттєво менша, ніж у 1933 р. В крайньому разі еліти здатні відкоригувати їх політику. Свідченням цьому є зміна риторики лідера Партії реформ Н. Фараджа щодо війни, критика рф, хоча раніше він займав протилежну позицію, та обіцянка підтримати розміщення британських військ в Україні [13].

Роль радикалів у політичній системі також може полягати в апробації деяких нових політичних ідей, в яких можуть бути зацікавлені еліти, але які не зовсім зручно запускати через «системних» акторів, змушувати суспільство звикати до таких ідей. Так, нещодавно федеральний канцлер Ф. Мерц повторив ідеї «АдН» щодо необхідності пожорскішення міграційної політики, щодо зв'язку між мігрантами та злочинністю, занедбаністю міст тощо, що викликало протест серед певних кіл громадян [14].

Висновки. За відносно стабільних умов суспільного функціонування зростання популярності право- та ліворадикальних

політичних партій здатне змінити формати партійних систем, але навряд чи суттєво змінить норми та практики цих систем. Їх одноосібний прихід до влади маловірогідний, а молодше партнерство в політичних коаліціях якраз становить загрозу для них. Поки що ці партії є достатньо контрольованими з боку панівних еліт, а їх роль у політичній системі полягає у вимозі коригування політичного курсу та апробації нових політичних ідей. Натомість політичні системи західних країн сформували низку практик, які убезпечують від радикалізму. Хоча слід зазначити два нюанси. Для країн із мажоритарними виборчими системами загрози можуть бути дещо більшими, ніж для пропорційних. Крім того, ці сценарії не передбачають радикальних конфліктів, зокрема у міжнародних відносинах, які в разі виникнення можуть змінити ситуацію.

1. Болотіна Є.В., Бородай А.В., Стешенко Н.Л. Еволюція інституційних змін політичних партій і партійних систем. *Регіональні студії.* 2023. №34. С. 67. URL: https://surli.cc/gcyfmg. **2.** Лузан А. Партійна система. *Політична енциклопедія.* Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 542. **3.** Остапець Ю., Ключкович А.Ю., Ярош Я.Б. Політичні партії та партійні системи. URL: https://surl.lu/vmbmpk. **4.** Лебедюк В. Типологія партійних систем: минуле та сьогодення. *Політичний менеджмент.* 2013. № 59. С.68. URL: https://surl.li/pzkdqe. **5.** Epstein L. Political Parties in Western Democracies. New York : Praeger, 1967. 387 p. **6.** Одарченко К. Вплив кризи політичних партій в Україні на горизонтальні партійні зв'язки через призму ідеологічного та програмного компонента. *Evropský politický a právní diskurz.* URL: https://surl.li/lylcee. **7.** Горбатенко В.П. Еволюція політичних партій від кадрових і масових до картельних і новітніх. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Сер. 22 Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2016. Вип. 20. С. 52. URL: https://surl.lt/hljvpn. **8.** Рибачок С. Л. Методологічні аспекти застосування соцієттального підходу для аналізу партійних систем посткомуністичних держав. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Сер. Питання політології. 2012 №1007. С. 82. URL: https://surl.li/buedba. **9.** Katz R. The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth – Century Democracies. R. Katz, P. Mair. Political Parties. Old Concepts and New Challenges / ed. R. Gunther, J. R. Montero, J. J. Linz. Oxford, 2002. P. 113-135. **10.** Конончук С.Г., Ярош О.А. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні. Київ: Агентство Україна, 2013. 51 с. **11.** Ярош Я.Б. Трансформація політичних партій в Україні: монографія. Луцьк: АКВА ПРІНТ, 2019. 273 с. **12.** Байковський П. Партійна система Європейського Союзу: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 225 с. **13.** Лідер правопопулістів

Британії назвав Путіна «дуже поганим чуваком». 17 жовтня 2025 р. URL: https://surl.li/cbjwlb. **14.** Дебати про «Stadtbild». URL: https://surl.li/zjondu.

References

1. Bolotina Ye.V., Borodai A.V., Steshenko N.L. Evoliutsiia instytutsiinykh zmin politychnykh partii i partiinykh system. *Rehionalni studii.* 2023. № 34. S. 67. URL: https://surli.cc/gcyfmg. **2.** Luzan A. Partiina systema. Politychna entsyklopediia. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2011. S. 542. **3.** Ostapets Yu., Kliuchkovych A.Iu., Yarosh Ya.B. Politychni partii ta partiini systemy. URL: https://surl.lu/vmbmpk. **4.** Lebediuk V. Typolohiia partiinykh system: mynule ta sohodennia. *Politychnyi menedzhment.* 2013. № 59. S. 68. URL: https://surl.li/pzkdqe. **5.** Epstein L. Political Parties in Western Democracies. New York: Praeger, 1967. 387 p. **6.** Odarchenko K. Vplyv kryzy politychnykh partii v Ukraini na horyzontalni partiini zviazky cherez pryzmu ideolohichnoho ta prohramnoho komponenta. *Evropský politický a právní diskurz*. URL: https://surl.li/lylcee. **7.** Horbatenko V.P. Evoliutsiia politychnykh partii vid kadrovykh i masovykh do kartelnykh i novitnikh. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova.* Ser. 22 Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. 2016. Vyp. 20. S. 52. URL: https://surl.lt/hljvpn. **8.** Rybachok S.L. Metodolohichni aspekty zastosuvannia sotsiiettalnoho pidkhodu dlia analizu partiinykh system postkomunistychnykh derzhav. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina.* Ser. Pytannia politolohii. 2012. № 1007. S. 82. URL: https://surl.li/buedba. **9.** Katz R. The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth – Century Democracies. R. Katz, P. Mair. Political Parties. Old Concepts and New Challenges /ed. R. Gunther, J. R. Montero, J. J. Linz. Oxford, 2002. P. 113-135. **10.** Kononchuk S.H., Yarosh O.A. Ideolohichne pozytsionuvannia politychnykh partii v Ukraini. Kyiv: Ahentstvo Ukraina, 2013. 51 s. **11.** Yarosh Ya.B. Transformatsiia politychnykh partii v Ukraini: monohrafiia. Lutsk: AKVA PRINT, 2019. 273 s. **12.** Baikovskyi P. Partiina systema Yevropeiskoho Soiuzu: monohrafiia. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2013. 225 s. **13.** Lider pravopopulistiv Brytanii nazvav Putina «duzhe pohanym chuvakom». 17 zhovtnia 2025 r. URL: https://surl.li/cbjwlb. **14.** Debaty pro «Stadtbild». URL: https://surl.li/zjondu.

Perehuda Ievgen, Novitskyi Oleksandr. **On the question of the institutional evolution of party systems**

The relevance of the topic is due to the fact that the growth in the popularity of «non-systemic» political parties in a number of European countries can affect the institutional transformation of party systems and changes in the policies of the governments of these countries. The purpose of the article is to analyze the prospects for such an impact. The study uses neo-institutional and, in part, societal approaches, as well as elements of situational analysis and modeling.

In modern political science, the party system is defined not only as a set of political parties, but also as a mechanism for their interaction with each other

and with the state. It is proven that the growth of the popularity of radical political actors in recent decades has been associated with the evolution of the quality of traditional parties, in particular, the decrease in their role as representatives of the interests of broad segments of the population, the emergence of "grab-all" parties and cartel parties, the leveling of ideological differences between the main political players, the formation of public and other non-partisan mechanisms of public influence on state policy, the bureaucratization of the parties themselves and their actual transformation into a tool for redistributing state resources.

At the same time, it is shown that "non-systemic" actors are also such a tool in the hands of the ruling elites. Their role in the political system is defined as adjusting the policies of governments and "systemic" parties, testing and introducing into public consciousness new ideas that are beneficial to the elites, but which traditional parties cannot present. It is substantiated that the coming to power of radical parties is hindered by the mechanisms of party coalitions developed in Western political systems, which negatively affect the prospects of political radicals. It is concluded that «non-system actors» even in the event of coming to power will hardly be able to significantly change institutional norms and practices, although the format of the party systems of the countries will be changed. However, such a development scenario, in the author's opinion, is likely under current conditions, that is, in the absence of radical conflicts in the foreign policy arena.

Key words: political parties, party systems, institutional transformation, political elites, universal parties, cartel parties, radical parties.

УДК 340.01
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-301

А. О. СІЛЕНКО

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Проаналізовано феномен цифровізації з точки зору її впливу на розвиток суспільства в інформаційну епоху, зокрема впливу на економіку, соціальний розвиток, освіту, політичну сферу, систему державного управління.

Показано, що яскравим відображенням цифровізації у політичній сфері суспільства є цифрова демократія, яку доцільно розуміти як процес ухвалення політико-управлінських рішень, що здійснюється в результаті взаємодії громадян і політичних акторів у мережевому просторі Інтернету.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, цифровізація, цифровізація суспільства і держави, цифрова держава, цифровізація суспільства як соціально-психологічний феномен, цифрове суспільство, цифрові технології.*

Silenko Alla. **Digitalization as a factor in the development of society in the information age**

The phenomenon of digitalization is analyzed from the point of view of its influx on the development of marriage in the information age, from the perspective of the process of infusion of digitalization into the economy, social development, lighting, political sphere, system sovereign governance.

It is shown that digital democracy will brighten up the image of digitalization in the political sphere of society, which can be fully understood as the process of praising political and administrative decisions that takes place in the results of interaction between citizens and political actors on the Internet.

Key words: *information society, digitalization, digitalization of society and state, digital state, digitalization of society as a socio-psychological phenomenon, digital society, digital technologies.*

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена тим, що цифровізація постає одним із ключових чинників, що визначають характер суспільного розвитку у XXI столітті. Її динамічне зростання та поширення набули ознак глобальної інформаційної революції,

---

© *СІЛЕНКО Алла Олексіївна* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету; ORCID: 0000-0001-9420-0019; e-mail: Allamaksim74@gmail.com

яка дедалі потужніше впливає на політичну, економічну, управлінську, культурну та соціальну сфери життя. Ф. Вебстер міркує таким чином: якщо для індустріального суспільства визначальною ознакою можна вважати низку технічних винаходів, зокрема, паровий котел, двигун внутрішнього згоряння, електрику чи роликовий човник, то цілком логічно припустити, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій є свідченням становлення нового типу суспільства. Джон Несбіт слушно зауважував, що комп'ютерні технології для інформаційної епохи мають таке саме значення, яке мала механізація для промислової революції [1, с. 32].

Таким чином, у науковому дискурсі цифровізація трактується не лише як технологічне оновлення, а як системна трансформація соціальних відносин, економічних структур і політичних механізмів управління. Вона знаменує перехід від індустріальної моделі розвитку до інформаційної, де головними ресурсами стають знання, комунікація та інтелектуальний потенціал людини. У результаті цього процесу формується новий тип соціальної організації – інформаційне суспільство, в якому знання та інформація виступають стратегічними ресурсами подальшого поступу держави та людства в цілому.

Розвиток цифрових комунікаційних технологій, таких, як електронна пошта, передача даних і текстових повідомлень, інтерактивний обмін інформацією в режимі онлайн, став підґрунтям для формування якісно нових форм суспільної взаємодії. Науковці слушно зазначають, що цифрові комунікації не лише трансформують способи соціальної комунікації, а й змінюють саму природу взаємовідносин між державою та громадянами. Особливо значущу роль у цьому процесі відіграє Інтернет, який створює можливості для реалізації економічного потенціалу, розвитку освітніх практик і розширення демократичних процесів завдяки відкритості, швидкості та взаємодії у глобальному цифровому середовищі.

Отже, цифровізація виступає не просто технологічним феноменом, а політико-соціальним процесом, що змінює форми комунікації, управління та участі громадян у суспільному житті, утверджуючи нову парадигму взаємодії держави і суспільства в умовах інформаційної епохи.

Мета статті: проаналізувати феномен цифровізації з точки зору впливу на розвиток суспільства в інформаційну епоху. Завдання статті: проаналізувати процес впливу цифровізації на економіку, соціальний розвиток, освіту, політичну сферу, систему державного управління.

Аналіз ступеня розробленості проблеми. Різні аспекти впливу цифровізації на право вивчають вчені-правознавці М. Авер'янов, О. Вінник, Н. Левицька, В. Рекун, О. Теличко та ін. Вплив цифрової економіки на якість та умови життя громадян у соціальній державі вивчали А. Сіленко, В. Безрідна, О. Нікогосян та ін. Цифровізації суспільства та освіти присвятили свої наукові праці Г. Гордійчук, Костецький, І. Ніколаєску, А. Петрова, О. Подзигун, І. Шахіна, В. Шинкарьова, та ін.

Роль цифровізації у розвитку політичних процесів і інститутів висвітлений у працях В. Горбатенка, О. Дубаса, О. Ємельяненко, І. Залєвської, І. Кресіної, Н. Крук, В. Коляденка, О. Маліса, В. Недбая та ін.

Особливої уваги заслуговують дослідження цифрових технологій загалом та Інтернету зокрема, представлені у працях відомих футурологів. Як науковий метод, прогнозні сценарії почали активно розроблятися у 1950-1970-х роках. Подібно до багатьох інших сучасних методик прогнозування вони спочатку були зорієнтовані переважно на застосування у військово-політичній сфері та в управлінні дипломатичними кризами. Вагомий внесок у створення цього методу належить так званим «мозковим трестам» військово-стратегічного планування США, насамперед Гудзонському інституту, Інституту майбутнього та корпорації RAND. Згодом до процесу вдосконалення й адаптації методики долучилися і західноєвропейські науковці.

Упродовж наступних десятиліть сформувалися загальні методологічні засади сценарного підходу, доповнені конкретними процедурно-технічними розробками. Ці напрацювання знайшли відображення у працях Г. Кана (якого вважають засновником сценарного методу), А. Віннера, Д. Белла, представників Римського клубу та інших провідних учених.

У науковому дискурсі другої половини XX століття особливе місце посідають дослідження соціальних наслідків поширення цифрових технологій та Інтернету, що здійснені представниками

футурологічної школи. Зокрема, у праці С. Каннінгема та А. Портера «Мережеві засоби комунікації: дванадцять способів, що змінюють наше життя» було запропоновано прогноз соціальних трансформацій, які мали відбутися під впливом розвитку цифрових комунікацій упродовж наступних трьох десятиліть.

Автори виокремили дванадцять ключових тенденцій. Передусім вони передбачали занепад масових засобів інформації та поступовий перехід до немасових, індивідуалізованих форм комунікації, де кожен користувач отримує змогу самостійно обирати інформаційний контент. Йшлося про розвиток кабельного телебачення, електронної пошти, мультимедіа, онлайн-баз даних, відеоігор і дистанційного навчання. Водночас дослідники попереджали, що така персоналізація медіа породжує ризики, зокрема формування вузьких інформаційних спільнот, що може бути використано у політичному маркетингу й цільовій пропаганді.

Іншою передбаченою тенденцією стало посилення контролю над особистістю через інтеграцію різних баз даних, що створює ризики втрати приватності, появи цифрової дискримінації та можливостей маніпуляції персональною інформацією. Окремо наголошувалося на загрозах комп'ютерної злочинності, поширенні цифрових підробок, обмеженому доступі до інформації, а також на політичних наслідках – прискоренні темпів політичних змін, посиленні транснаціональних процесів та зростанні впливу інформаційних технологій на фінансову сферу. В цьому контексті автори звертали увагу на феномен «бананових доларів», коли електронні фінансові потоки стають дедалі відірванішими від реальної економіки. Вони також прогнозували поширення дистанційної праці, зниження рівня безпосереднього соціального спілкування та формування «телесуспільства», у якому пануватиме технологічна залежність.

Подібні ідеї розвивав американський футуролог Е. Корніш у праці «Кібермайбутнє: 92 зміни в нашому житті до 2025 року». Він виокремив провідні тенденції розвитку цифрової цивілізації: стрімке розширення комп'ютерних і телекомунікаційних мереж, зростання ролі штучного інтелекту, який поступово перебирає на себе значну частину інтелектуальних функцій людини, глобальне поширення інформаційних технологій, їх мініатюризацію та інтеграцію з людським тілом. Учений передбачав здешевлення цифро-

вих технологій, їх пристосування до індивідуальних потреб користувачів, а також паралельне співіснування старих і нових технічних рішень [2, p. 27].

Виклад основного матеріалу. У сучасній вітчизняній науці цифровізація розуміється як «впровадження цифрових технологій у різні сфери життя для підвищення його якості та розвитку економіки. Суть цифровізації полягає в автоматизації процесів - переході інформації в більш доступне цифрове середовище, де її простіше обробити та проаналізувати, а також отримати точне рішення. Завдання цифровізації – зробити цей процес «гнучким» [3, с. 210].

Цифровізація економики та соціального розвитку. Поділяємо точку зору про те, що цифровізація суспільства постає не лише технологічним, а передусім соціально-політичним феноменом, який трансформує механізми взаємодії між державою, економікою та громадянами. Результати його дослідження засвідчують, що вплив цифровізації є більш вираженим у сфері соціального розвитку, ніж у суто економічному вимірі, що, у свою чергу, актуалізує потребу в посиленні регуляторної ролі держави. Саме держава має забезпечити баланс між соціальними інноваціями, доступністю цифрових сервісів та стабільністю економічного зростання [4, с. 77].

Моделювання, проведене П. Костецьким, показало статистично значущу позитивну кореляцію між рівнем соціального розвитку країни та ключовими детермінантами цифровізації, такими, як розвиток електронної торгівлі, цифровізація повсякденних практик громадян, а також інтеграція цифрових технологій у професійну діяльність найманих працівників. Науковець робить висновок про те, що цифровізація є не лише інструментом модернізації економічних процесів, а й чинником зміни соціальних відносин, посилення горизонтальних зв'язків між державою та суспільством, формування нових форматів довіри й участі громадян у державному управлінні [4, с. 79]. Таким чином, можна сказати, що держава и суспільство стають цифровими

Цифровізація системи освіти. Вплив цифровізації на систему освіти виявляється у стрімкому зростанні популярності різноманітних онлайн-курсів, попит на які, без сумніву, і надалі зростатиме. Така тенденція зумовлена передусім трансформацією ринку

праці, що відбувається під впливом цифрових технологій і призводить до зникнення низки традиційних професій. У цих умовах люди змушені неодноразово оновлювати власні знання та компетенції протягом життя, аби залишатися конкурентоспроможними. Отже, можна стверджувати, що принцип освітньої стратегії «навчання упродовж усього життя», сформульований близько тридцяти років тому під егідою ЮНЕСКО та Ради Європи, набуває нового змісту й особливої актуальності в умовах цифрової трансформації суспільства [5, p. 158].

Цифровізація у медичній сфері, зокрема розвиток телемедицини, відкриває широкі можливості для підвищення ефективності системи охорони здоров'я. Насамперед це забезпечує доступність медичних послуг для населення, яке проживає у віддалених або малозаселених регіонах, де фізична присутність медичних закладів обмежена. Телемедицина сприяє також раціональному використанню часу як пацієнтів, так і лікарів, зменшуючи потребу в особистих візитах і прискорюючи процес отримання консультацій.

Крім того, цифрові медичні сервіси створюють можливість для сімейних лікарів із сільських територій оперативно отримувати фахові поради від вузькопрофільних спеціалістів щодо діагностики та лікування пацієнтів. Таким чином, телемедицина не лише оптимізує організацію медичної допомоги, а й сприяє підвищенню якості та безперервності медичного обслуговування, інтегруючи локальні медичні практики у єдиний інформаційний простір охорони здоров'я.

Цифровізація у політичній сфері. Яскравим відображенням цифровізації у політичній сфері суспільства є цифрова демократія, яку доцільно розуміти як процес ухвалення політико-управлінських рішень, що здійснюється в результаті взаємодії громадян і політичних акторів у мережевому просторі Інтернету. Основоположні принципи цифрової демократії втілено у технологіях електронного врядування, спрямованих на підвищення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади, що, своєю чергою, покликано зміцнити довіру громадян до владних інституцій. У межах цифрової держави виконавча влада реалізується через систему електронного уряду, тоді як законодавча - через систему електронного парламенту.

На думку Е. Корніша, комп'ютерні мережі сприятимуть відкритості державного управління: громадяни отримуватимуть повну інформацію про політичні партії, кандидатів, закони й урядові рішення. Технології дозволять здійснювати електронне голосування з дому, що, на його переконання, могло б наблизити владу до суспільства, зробивши політичну участь масовішою та оперативнішою. Водночас інформаційні технології відкриють нові можливості для політичного активізму, адже опозиційні рухи й правозахисники вже тоді використовували Інтернет як інструмент боротьби з авторитарними режимами [3, p. 29].

Таким чином, ідеї С. Каннінгема, А. Портера та Е. Корніша стали теоретичним підґрунтям сучасного розуміння цифрової політики, де технологічні інновації виступають не лише чинником розвитку, а й викликом для демократії, приватності та соціальної безпеки.

Цифровізація, відкриваючи перед суспільством нові можливості для розв'язання накопичених соціально-економічних проблем, водночас породила низку якісно нових викликів і загроз, що мають не лише технологічний, а й політичний вимір. Серед них можна виокремити такі:

– поглиблення цифрової нерівності на національному та глобальному рівнях, що посилює соціальну стратифікацію та нерівний доступ до ресурсів розвитку;

– зростання ризиків маніпулювання громадською свідомістю через електронні медіа та можливість тотального контролю над громадянами;

– проблеми інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави;

– використання мережевих технологій терористичними чи екстремістськими угрупованнями;

– небезпека безконтрольного збору, зберігання та аналізу персональних даних користувачів, а також спостереження за їхньою діяльністю, яку державні структури можуть оцінювати як «неблагонадійну».

Сутність цифрової нерівності полягає в тому, що нове інформаційне середовище, яке формується внаслідок цифровізації, є доступним у різному ступені для окремих індивідів, організацій і навіть цілих держав. Ті суб'єкти, які мають технічні, фінансові й

когнітивні ресурси для ефективного використання цифрових технологій, отримують суттєву перевагу в соціальному, економічному та політичному розвитку, тоді як інші опиняються на периферії цифрового світу.

Подолання цифрового розриву передбачає не лише підвищення цифрової компетентності населення, розвиток умінь користування Інтернетом і розуміння його можливостей, а й забезпечення рівного доступу до інформаційних мереж як базового елементу цифрової справедливості.

Особливу небезпеку становлять спроби окремих політичних сил використати цифрові технології для цілеспрямованого формування громадської думки та впливу на масову свідомість з метою реалізації власних інтересів. Найвразливішою до таких впливів виявляється молодь як найбільш активна та численна частина інтернет-аудиторії. Саме ця соціальна група стає об'єктом посиленої уваги політиків і лідерів громадської думки, які прагнуть зрозуміти, яку роль вона готова відігравати у процесах демократизації, становлення ринкової економіки, розвитку громадянського суспільства та правової держави.

Проте інтенсивна цифровізація призводить до того, що на молодь буквально обвалюється потік інформації, значну частину якої вона не встигає критично осмислити. Це створює передумови для інформаційного перевантаження, маніпуляцій і зниження здатності до самостійного формування позиції, що вимагає від держави та суспільства вироблення цілісної політики інформаційної безпеки й розвитку медіаграмотності як стратегічного напряму цифрової трансформації.

Цифровізація системи державного управління. Як відомо, одними з найпотужніших гальмівних чинників розвитку держави залишаються бюрократизація та корупція. У глобальному масштабі цифровізацію розглядають як інструмент, що здатен, якщо не повністю усунути ці соціальні явища, то принаймні істотно знизити їхній рівень. Сьогодні вже стало аксіомою: чим прозоріша й відкритіша система державного управління, тим нижчі ризики корупційних практик.

Український уряд також здійснює низку антикорупційних кроків, орієнтуючись на можливості цифрових технологій. Запроваджуючи цифровізацію у всі сфери суспільного життя, нова уря-

дова команда передусім має на увазі електронний документообіг, цифрові підписи, відкриті й доступні бази даних тощо. Головною метою цих ініціатив є звільнення громадян України від «паперової» бюрократії, нескінченних черг у державних установах і вже традиційної необхідності підтверджувати відому приказку «не змастиш – не поїдеш» [5, с. 159].

Водночас доцільним є використання вітчизняною практикою зарубіжного досвіду ефективного застосування цифрових технологій у сфері взаємодії громадян і держави. Так, у Південній Кореї кожен громадянин має змогу подати заяву про випадки корупції в онлайн-режимі та відстежувати процес її розгляду, будучи впевненим, що звернення не залишиться без уваги правоохоронних органів. У Сінгапурі впровадження ІТ-технологій дало змогу суттєво скоротити державний апарат: громадяни отримують електронні послуги та довідкову інформацію через спеціальні термінали в публічних місцях або безпосередньо зі своїх мобільних пристроїв, маючи доступ до державних порталів соціальних послуг.

Темпи цифровізації соціальної політики визначають, як довго чиновники зможуть фізично впливати на процес розв'язання соціальних проблем громадян. Попри недостатній рівень цифрової грамотності населення та самих посадовців, переваги цифровізації визнаються практично всіма. Її потенціал у сфері державного управління, зокрема соціальної політики, підтверджують такі аргументи:

– органи державної влади стають чутливішими до запитів громадян, менш затратними й менш ієрархічними;

– обов'язковість оприлюднення урядової інформації посилює підзвітність влади перед суспільством;

– спрощується праця чиновників і покращується комунікація між ними та громадянами;

– громадяни отримують соціальні послуги швидше, без необхідності особистих відвідин посадових осіб;

– підвищення рівня відкритості та прозорості процесу ухвалення рішень створює додаткові можливості для боротьби з корупцією;

– упровадження цифрових технологій у державне управління має економічну доцільність і позитивний ефект.

Однак, як свідчать результати деяких досліджень, частина чиновників розглядає впровадження інформаційних технологій передусім крізь призму власних інтересів, а не як засіб покращення життя громадян [5, с. 159]. Можливо, це частково відповідає дійсності, однак для громадян, які відчувають реальне зменшення бюрократичного тиску й підвищення результативності адміністративних послуг, мотиви посадовців не мають вирішального значення.

Справді, у контексті цифровізації державного управління, у межах функціонування електронного уряду, можливості для надмірної бюрократизації процедур суттєво обмежуються. Водночас небажання чиновників втрачати монополію на інформацію та звичну непрозорість діяльності призводить до появи нової форми бюрократії - цифрової. Таким чином, чиновники, як і пересічні громадяни, отримали можливість використовувати переваги цифровізації у власних інтересах. І нині вже можна стверджувати, що очікування тих, хто сподівався на ослаблення впливу бюрократії в умовах цифрової економіки, не справдилися. Навпаки, бюрократія, трансформувавшись у цифрову форму, лише зміцнила свої позиції у структурі сучасного державного управління.

Висновки. Цифровізація постає не просто як черговий етап технологічної модернізації, а як глибинна соціально-політична трансформація, що змінює самі основи взаємодії між державою, суспільством і громадянином. Йдеться про феномен, який перетворює структуру влади, логіку управління, а також механізми соціальної мобільності, довіри та політичної участі.

Досвід, представлений у сучасних наукових дослідженнях і практиках, переконливо свідчить, що цифровізація економіки, освіти, медицини й політики, державного управління – це не ізольовані процеси, а взаємопов’язані складові єдиної стратегії розвитку держави нового типу. У ній технологічні інновації набувають політичного змісту, стаючи засобом підвищення прозорості, підзвітності та довіри до інституцій влади.

Водночас цифрова трансформація відкрила нові вразливості від цифрової нерівності до небезпеки маніпуляцій свідомістю, від ризиків тотального контролю до появи «цифрової бюрократії», що лише змінює форму традиційних владних практик. Тому цифровізація вимагає не тільки технологічних рішень, а й чіткої політичної волі, стратегічного бачення та етичного регулювання.

Телемедицина, онлайн-освіта, електронне урядування - це не просто цифрові сервіси, а соціальні інститути нового покоління, які формують нову якість життя громадян і відкривають шлях до більш справедливого суспільства. Однак реальні результати цифровізації залежать від того, наскільки держава здатна забезпечити баланс між інноваційністю й соціальною рівністю, між ефективністю й захистом прав людини, між глобальною інтеграцією й національним суверенітетом у цифровому просторі.

Підсумовуючи, можна сказати, що цифровізація - це дзеркало сучасної державності: вона не лише розкриває потенціал суспільного прогресу, а й оголює структурні суперечності соціальної системи. І саме політична наука має усвідомити, що цифрова епоха потребує не просто «нових технологій управління», а нової культури політичного мислення, орієнтованої на людину, її гідність, права та участь у формуванні майбутнього.

1. Маліс О. В. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні: автореф. дис... канд. політ. н. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2008. 214 с. **2.** Cornish E. The cyber future: 92 ways our lives will change by the year 2025. T*he Futurist.* 1996. № 30 (1). P. 27-42. **3.** Теличко О. А., Рекун В. А. Розвиток правової системи у цифрову епоху. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 1. С. 209-212. **4.** Костецький П.В. Цифровізація суспільства та освіти у забезпеченні соціально-економічних трансформацій: дис… докт. філос. за спец. 051 – Економіка. Суми, 2023. 265 с. **5.** Silenko A., Bezrodna V., Nikogosyan O. Digital economy as factor in the development of a social state. *Baltic Journal of Economic Studies.* Vol. 6. № 5. P. 155-162.

References

1. Malis O.V. Rozvytok Internetu yak komunikatyvnoho zasobu ta yoho vplyv na diialnist subiektiv politychnoho protsesu v Ukraini: avtoref. dys... kand. polit. n. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2008. 214 s. **2.** Cornish E. The cyber future: 92 ways our lives will change by the year 2025. *The Futurist.* 1996. № 30 (1). P. 27-42. **3.** Telychko O. A., Rekun V. A. Rozvytok pravovoi systemy u tsyfrovu epokhu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 1. S. 209-212. **4.** Kostetskyi P.V. Tsyfrovizatsiia suspilstva ta osvity u zabezpechenni sotsialno-ekonomichnykh transformatsii. Dys… doct. filos. spets. 051 - Ekonomika. Sumy, 2023. 265 s. **5.** Silenko A., Bezrodna V., Nikogosyan O. Digital economy as factor in the development of a social state. *Baltic Journal of Economic Studies.* Vol. 6. № 5. P. 155-162.

Silenko Alla. **Digitalization as a factor in the development of society in the information age**

The phenomenon of digitalization is analyzed from the point of view of its influx on the development of marriage in the information age, from the perspective of the process of infusion of digitalization into the economy, social development, lighting, political sphere, system sovereign governance.

It is concluded that the influx of digitalization into the lighting system is reflected in the rapid increase in the popularity of various online courses, which is due to the ongoing transformation of the business market. It is argued that digitalization in the medical field, in addition to the development of telemedicine, opens up broad opportunities for increasing the effectiveness of the health care system.

It is shown that digital democracy will brighten up the image of digitalization in the political sphere of society, which can be fully understood as the process of praising political and administrative decisions that takes place in the results of interaction between citizens and political actors on the Internet.

It is clear that the digitalization of the system of state governance is a tool that has been created, if it does not completely reduce bureaucratization and corruption, it will significantly reduce its cost.

It has been established that digitalization is not just a final stage of technological modernization, but a profound socio-political transformation that is changing the very foundations of interaction between power, dominion and citizen.

It is clear from current scientific research and practice that the digitalization of the economy, lighting, medical policy, and government administration is not an isolated process, but is interconnected. based on a single strategy for the development of a new type of power.

Thus, digitalization is a mirror of the current state of power in that it not only reveals the potential for sustainable progress, but also exposes the structural superstructure of the social system. And political science itself can inform you that the digital era will require not just “new management technologies”, but a new culture of political thought, oriented towards the people, its validity, rights and destiny.

Key words: information society, digitalization, digitalization of society and state, digital state, digitalization of society as a socio-psychological phenomenon, digital society, digital technologies.

УДК 352/354:004:35.077.5:34(477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-313

Ю. В. ЗАВГОРОДНЯ

ПОЛІТИКА ЦИФРОВІЗАЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню політики цифровізації органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Автор аналізує виклики, що виникають під час війни — обмежений доступ до офлайн-послуг, руйнування інфраструктури, кіберзагрози та цифрову нерівність. Розглядаються сучасні інструменти цифрової трансформації, зокрема платформа DREAM та державні й міжнародні програми підтримки громад. Особлива увага приділяється цифровій грамотності, кібербезпеці та стратегічному плануванню цифрового розвитку. Підкреслюється, що цифровізація стала критично важливою для забезпечення безперервності управління, ефективності публічних послуг та відновлення громад після війни.

Ключові слова: *цифровізація, місцеве самоврядування, війна, кібербезпека, публічні послуги, цифрова трансформація, відновлення.*

Zavgorodnya Yuliia. **Digitalization policy of local self-government bodies during martial law**

The article is devoted to the study of the digitalization policy of local self-government bodies under martial law. The author analyzes the challenges that arise during the war — limited access to offline services, destruction of infrastructure, cyber threats, and digital inequality. Modern tools of digital transformation are considered, in particular the DREAM platform and state and international programs for supporting communities. Special attention is paid to digital literacy, cybersecurity, and strategic planning of digital development. It is emphasized that digitalization has become critically important for ensuring the continuity of governance, the efficiency of public services, and the restoration of communities after the war.

Key words: *digitalization, local self-government, war, cybersecurity, public services, digital transformation, recovery.*

Вступ. Актуальність напрямку наукового дослідження зумовлена різким зростанням потреби у швидких, безпечних та безпе-

© *ЗАВГОРОДНЯ Юлія Володимирівна* – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0003-3500-8638; e-mail: julija020890@gmail.com

рервних публічних сервісах. Війна створює додаткові виклики для функціонування територіальних громад, зокрема порушення логістики, обмеження доступу громадян до офлайн-послуг, руйнування інфраструктури та зростання потреби у координації дій між органами влади.

У таких умовах цифровізація стає не просто напрямом модернізації, а критично важливим інструментом забезпечення життєдіяльності громад, оперативного прийняття рішень та комунікації з населенням. Вона дозволяє підвищити стійкість управлінських процесів, швидко відновлювати дані, забезпечувати доступ громадян до адміністративних послуг та соціальної підтримки, що є життєво необхідним у кризових ситуаціях.

Крім того, воєнний стан актуалізує питання кібербезпеки, захисту персональних даних, надійності цифрової інфраструктури та інтеграції сучасних технологій у діяльність місцевого самоврядування. Впровадження політики цифровізації вимагає адаптованих рішень, здатних протистояти кібератакам, інформаційним загрозам і технічним перебоям. Також надзвичайно важливо забезпечити цифрову доступність для всіх груп населення, включно з внутрішньо переміщеними особами та жителями громад, що перебувають під постійними ризиками. Усе це робить дослідження вкрай актуальним, оскільки цифрова трансформація в умовах війни стає основою для забезпечення ефективності, безпеки і стабільності роботи місцевого самоврядування, а також ключовим чинником відновлення та розвитку громад у післявоєнний період.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану та особливостей формування політики цифровізації органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, визначення ключових викликів та пріоритетів, а також окреслити ефективні інструменти цифрової трансформації для забезпечення безперервності та безпеки публічних сервісів. Для реалізації поставленої мети необхідно виконати такі завдання: дослідити нормативно-правову базу, що регулює цифровізацію органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; визначити ключові виклики та ризики, пов’язані з цифровізацією місцевого самоврядування під час війни (зокрема кіберзагрози, інфраструктурні обмеження, цифрова нерівність); проаналізувати практики впровадження цифрових рішень та інноваційних інструментів у діяльність територіальних громад в умовах кризо-

вих обставин; оцінити ефективність існуючих підходів до цифровізації з точки зору забезпечення безпеки, стійкості та доступності публічних послуг та перспективи вдосконалення політики цифровізації органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та підготовки до відновлення післявоєнного періоду.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питаннями політики цифровізації політичних інститутів займалися такі науковці, а саме: Л. Кормич, Ю. Завгородня, А. Козьміних, І. Діордіца, Є. Стефанович та ін.

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціально наукові методи, а саме: Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціально-наукові методи, а саме: аналіз і синтез – для вивчення наукових джерел, нормативно-правових актів та практик цифровізації органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; порівняльний метод – для зіставлення підходів до цифровізації в різних територіальних громадах та оцінки ефективності впроваджених рішень; системний підхід – для комплексного розгляду політики цифровізації, як взаємопов'язаного комплексу управлінських, технологічних та правових заходів; метод експертних оцінок – для визначення ключових викликів, ризиків і пріоритетів цифрової трансформації в умовах воєнного стану; моделювання та прогнозування – для формування пропозицій щодо розвитку цифрових сервісів і забезпечення їх стійкості в кризових умовах; індукція та дедукція – для формулювання висновків та узагальнень на основі аналізу конкретних прикладів і практик.

Виклад основного матеріалу. Процеси цифровізації в політичних інститутах відіграють важливе значення в умовах глобального технологічного розвитку. Проте, в умовах повномасштабної війни в Україні даний напрямок отримав багато викликів для розвитку та ефективного функціонування. Адже, перед державними органами та органами місцевого самоврядування постали нові виклики, що вимагали підвищеної стійкості управлінських процесів, швидкого реагування та оперативного ухвалення рішень в умовах дефіциту часу й ресурсів.

Звичайно, «демократична система у державі ґрунтується на плюралізмі різних поглядів та думок, щодо власного розвитку та удосконалення органів держави в цілому, а відповідно і сам полі-

тичний процес буде пронизаний конфліктними формами взаємодії серед різних учасників політичного процесу. Бо типології самих конфліктів та власне різновидність учасників конфлікту досить різноманітна, проте для свідомості усіх учасників процесу важливо вміння завершувати, врегульовувати конфлікти на відповідному етапі розвитку до моменту загострення фізичного між сторонами протиборства» [1, с. 52].

Окрім того, ситуації ведення бойових дій та подальшого відновлення територіальних громад значно зросла потреба у впровадженні цифрових рішень на саме на місцевому рівні. Можливість отримувати послуги онлайн, користуватися електронними каналами комунікації з місцевою владою та мати доступ до ефективних цифрових інструментів інформування стала особливо важливою. Одночасно цифрова трансформація громад у період війни змінила свої пріоритети й напрями, набувши нової мети — забезпечення відбудови та підтримки процесів відновлення через сучасні технології та цифрові інструменти [2].

Попри надзвичайно складні обставини, Україна демонструє здатність швидко адаптуватися до змін і оперативно реагувати на нові потреби, впроваджуючи актуальні цифрові рішення для підтримки населення, зміцнення стійкості та прискорення відбудови. Такі ініціативи активно реалізуються як у межах державної та регіональної цифрової політики, так і органами місцевого самоврядування.

Зокрема, Міністерство цифрової трансформації у співпраці з профільними відомствами запровадило низку цифрових проєктів, спрямованих на реагування на гострі виклики війни та вирішення завдань, що належать до компетенції місцевої влади. Серед них – розширення переліку електронних послуг: відновлення втрачених документів, сервіси підтримки ветеранів і їхніх сімей, супровід ветеранського бізнесу, надання допомоги внутрішньо переміщеним особам, можливість отримати компенсацію через програму «ЄВідновлення» за пошкоджене або зруйноване житло, створення реєстру збитків та інші важливі ініціативи [3].

Важливо пам’ятати, що «конфронтація в інформаційному просторі є частиною політичної комунікації в демократичному суспільстві, з метою досягнення консенсусу у прийнятті політичних рішень з урахуванням думки населення. Проте, більшість

маніпулятивних питань, які у суспільстві викликали загострені протиріччя з урахуванням військової агресії мають втратити свою актуальність, оскільки стають причиною дій агресора (питання регіональних мов, економічне переформатування бізнесу на європейський ринок, створення системи заходів по боротьбі із диверсійними групами, які спонукають до повалення державності, зміна партійної системи щодо вектору розвитку та ін.)» [4, с. 32].

У 2024 році Міністерство цифрової трансформації презентувало пілотний проєкт Індексу цифрової трансформації територіальних громад України, для якого були використані дані станом на липень 2023 року. Отримані показники дали змогу сформувати узагальнену картину рівня цифровізації громад в умовах війни, окреслити їхні сильні та слабкі сторони й врахувати ці аспекти під час впровадження цифрових рішень та планування процесів відбудови.

Під час розрахунку Індексу оцінювалися такі параметри, як розвиток цифрової економіки, цифрова компетентність населення, стан цифрової інфраструктури, рівень цифровізації публічних послуг та рівень цифрової трансформації органів місцевого самоврядування. Сумарні бали за цими показниками формували підсумковий індекс у діапазоні від 0 до 100 балів [5].

Результати дослідження засвідчили невисокі значення індексу в більшості територіальних громад, що виявило наявні проблемні аспекти та підтвердило потребу в активізації роботи над цифровим розвитком. Найкращі показники серед областей продемонстрували громади Львівщини – 26,83 бала (зокрема Львівська міська громада – 61,19 бала), Дніпропетровської області – 25,64 бала (Дніпровська міська громада – 67,288 бала), та Київської області – 25,49 бала [2].

Найнижчі результати зафіксовано у громадах Миколаївської області (14,88 бала) та Чернігівської області (16,53 бала) — регіонів, що від початку повномасштабного вторгнення зазнали бойових дій [5]. Водночас такі області, як Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька та Херсонська, через міркування безпеки не були включені до дослідження, що частково пояснює низькі показники прифронтових громад (Миколаївської, Чернігівської, Сумської), адже їхні ресурси були спрямовані насамперед на реагування на критичні виклики війни.

Визначення індексів цифрової трансформації стає дієвим інструментом для розуміння потреб громад у контексті планування повоєнного розвитку, дає змогу окреслити проблеми та сформувати релевантні управлінські рішення. Ці дані дозволяють відстежувати тенденції розвитку, визначати слабкі місця та розробляти дієві шляхи їх подолання.

Сьогодні громади отримують значну підтримку від міжнародних партнерів і донорів, що створює нові можливості для фінансування сучасних технологічних рішень та впровадження інноваційних цифрових проєктів.

У багатьох громадах активно реалізуються державні програми та ініціативи міжнародних партнерів, спрямовані на підвищення цифрової спроможності, зокрема «Цифрова громада», «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади», «Системи оповіщення», «Документообіг для громад», а також програми USAID, U-LEAD, GIZ та інших організацій. Участь у таких проєктах надає громадам доступ до нових знань і компетенцій, сприяє співпраці з експертами, допомагає в розробленні та реалізації цифрових ініціатив і забезпечує обмін досвідом між громадами [2].

Одним із показових прикладів впровадження цифрових технологій для відбудови є платформа DREAM, що функціонує відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2022 року № 1286. Платформа є унікальною електронною системою, яка забезпечує єдиний цифровий маршрут реалізації проєктів відновлення територіальних громад України [3; 6].

Платформа DREAM функціонує як єдина цифрова інтегрована інформаційно-аналітична система управління процесом відбудови громад, спрямована на автоматизацію планування, фінансування, будівництва, моніторингу та забезпечення прозорості всіх етапів відбудови. Цей інструмент дозволяє громадам публікувати проєкти відновлення для пошуку партнерів і донорів, а донорам — переконатися у прозорості процедур та обирати ініціативи, які вони готові підтримати.

Станом на сьогодні на платформі DREAM зареєстровано 231 територіальну громаду, кожна з яких опублікувала низку проєктів, частина з яких уже перебуває на стадії реалізації або успішно завершена. Наприклад, Чернігівська міська громада розмістила 140 проєктів, серед яких найбільше стосуються сфер охорони здо-

ров'я, освіти та водопостачання; деякі з них уже активно впроваджуються [2].

Платформа DREAM є прикладом комплексного цифрового рішення, яке підсилює співпрацю між донорами, громадами та партнерами, сприяє прозорому управлінню коштами, забезпечує відкритість і підзвітність у процесах відбудови.

Ключовим елементом стратегічного планування є розроблення органами місцевого самоврядування планів відновлення, що мають враховувати принцип «відновити краще, ніж було». Важливою складовою таких планів є виокремлення напрямів цифровізації як одного з інструментів повоєнного розвитку.

Згідно з Порядком з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2023 року № 731, подання проєктів планів відновлення та їх моніторинг здійснюються через електронну форму в Єдиній цифровій інтегрованій інформаційно-аналітичній системі. Це демонструє приклад застосування цифрових інструментів для забезпечення відкритості та прозорості процесів відбудови [6].

Під час формування планів відновлення громади мають визначити окремі напрями цифрової трансформації як для відбудовних процесів, так і для подальшого розвитку. Це сприятиме більшій прозорості, залученості громадян і партнерів, підвищенню доступності публічних послуг, розширенню електронних сервісів, а також покращенню комунікації між владою та мешканцями.

Доцільним кроком у плануванні цифрового розвитку громади є розроблення окремої стратегії цифрової трансформації. Така стратегія визначатиме пріоритети та цілі цифровізації, стане орієнтиром у впровадженні інноваційних технологій, підвищенні ефективності надання публічних послуг, розвитку електронної демократії та забезпеченні прозорості роботи органів місцевого самоврядування.

Важливим напрямом політики цифровізації органів місцевого самоврядування є розвиток цифрової грамотності. З 2023 року це питання набуло особливої ваги у зв'язку з різким зростанням кількості кібератак на інформаційні системи, ресурси та вебсайти державних органів — як центральних, так і місцевих. Війна активно триває не лише на полі бою, а й в інформаційному та

кіберпросторі, що створює додаткові загрози для інформаційно-комунікаційних систем та потребує посиленої уваги на всіх рівнях управління.

Керівників та спеціалістів, відповідальних за цифрову трансформацію у громадах, залучають до участі в проєкті «Основи цифрової безпеки органів місцевого самоврядування в контексті відбудови України». Ініціатива реалізується за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного фонду «Відродження» в межах програми «Європейське Відродження України»[7].

Цифрова грамотність нині є невід'ємною умовою ефективного функціонування державних інституцій, зокрема органів місцевого самоврядування. Вона передбачає здатність фахівців безпечно й результативно користуватися цифровими технологіями в роботі, навчанні та професійному розвитку. В умовах воєнного стану потреба у зміцненні компетентностей з кібербезпеки та використання сучасних цифрових інструментів у громадах суттєво зросла. Зокрема, фахівці все частіше потребують навичок:

– проведення дистанційних нарад;
– роботи з інформацією в цифровому форматі;
– організації повноцінного робочого процесу за допомогою електронного документообігу, електронної пошти та інших сервісів [7].

Ці аспекти стають критично важливими для забезпечення безперебійної діяльності ОМС та підтримання належного рівня цифрової безпеки в умовах війни.

Висновки. У період воєнного стану політика цифровізації органів місцевого самоврядування набула стратегічного значення, оскільки цифрові інструменти стали не лише засобом підвищення ефективності управління, а й інструментом забезпечення безперервності роботи громад, їх стійкості та здатності реагувати на кризові виклики.

Сучасна політика цифрового розвитку територіальних громад характеризується адаптацією до викликів війни та необхідністю впровадження релевантних цифрових рішень, зосереджених на відновленні й подальшому розвитку. В умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови особливого значення набуває пошук оптимального шляху посилення цифрової спроможності громад, визначення стратегічних завдань цифровізації та впровадження цифро-

вих інструментів, які забезпечать ефективність та результативність процесів відновлення.

Цифровізація стала ключовим чинником стійкості громад. Повномасштабна війна суттєво змінила пріоритети місцевого самоврядування, спрямувавши увагу на забезпечення безперервності управління, оперативність прийняття рішень та можливість дистанційної роботи. Цифрові інструменти дозволили громадам продовжувати діяльність навіть в умовах загроз, руйнувань та обмежених ресурсів.

Акцент на цифрових публічних послугах та комунікації. Зросла потреба у доступних онлайн-послугах, ефективних каналах інформування та зручних інструментах взаємодії між владою і громадянами. Це визначило розвиток електронних сервісів, розширення цифрових каналів комунікації та збільшення ролі електронного врядування.

Також, цифрова трансформація відбудови стала одним із пріоритетів політики. Війна переорієнтувала цифровізацію громад на підтримку відновлення та реконструкції. Такі інструменти, як платформа DREAM, забезпечують прозорість фінансування, контроль за відбудовою та взаємодію між громадами, донорами та державними органами, що робить цифрові рішення невід'ємною частиною процесів відновлення.

Так, індекс цифрової трансформації показав нерівномірність цифрового розвитку громад. Результати пілотного проєкту засвідчили суттєві відмінності між регіонами, зокрема нижчі показники у прифронтових та постраждалих областях. Це демонструє необхідність адресної підтримки громад, які вимушено зосередили ресурси на першочергових потребах війни.

Звичайно, міжнародна підтримка відіграє значну роль у цифровому розвитку громад. Громади активно долучаються до державних і міжнародних програм, що допомагають отримати ресурси, експертний супровід, технологічні рішення та нові компетентності, необхідні для впровадження цифрових проєктів на місцях.

Беззаперечно, цифрова грамотність та кібербезпека стали критичними складовими цифровізації. Зростання кіберзагроз під час війни підсилило потребу в навчанні працівників ОМС щодо безпечного та ефективного використання цифрових технологій. Під-

вищення цифрових компетентностей є обов'язковою умовою для функціонування державних інституцій у сучасних умовах.

Формується необхідність стратегічного підходу до цифрового розвитку. Важливим елементом стало розроблення стратегій цифрової трансформації громад, які визначають пріоритети, цілі та інструменти цифрового розвитку. Це забезпечує системність, послідовність та довгостроковий ефект цифровізації.

Отже, політика цифровізації органів місцевого самоврядування в умовах війни є комплексною відповіддю на сучасні виклики. Вона охоплює модернізацію управлінських процесів, розвиток електронних послуг, впровадження цифрових рішень для відбудови, зміцнення кібербезпеки та підвищення цифрових компетентностей. У перспективі цифровізація стає фундаментом для сталого розвитку громад, їх ефективного відновлення та зміцнення стійкості в умовах постійних загроз.

1. Завгородня Ю.В. Плюралізм різновекторних поглядів в інформаційному просторі: конфліктологічний аспект. *Політикус*. 2022. Вип. 1. С. 49-54. **2.** Стефанович Є. Чому цифровізація громад важлива для відбудови та розвитку України. Українська правда. *Економічна правда.* 2023. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/19/700312/.3 **3.** Цифрова екосистема для підзвітного управління відновленням. *DREAM*. URL: https://dream.gov.ua/ua **4.** Завгородня Ю.В. Особливості поведінки учасників політичного процесу під час конфронтації в інформаційному просторі. *Політикус*. 2022. Вип. 4. С. 29-34. **5.** Індекс цифрової трансформації територіальних громад України. *Дія*. Цифрова громада. URL: https://hromada.gov.ua/index. **6.** Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2023 року No 731. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#top **7.** Основи цифрової безпеки органів місцевого самоврядування в контексті відбудови України – новий проект для громад. *Децентралізація*. 2025. URL: https://decentralization.ua/news/17003

References

1. Zavhorodnia, Yu. V. Pliuralizm riznovektornykh pohliadiv v informatsiinomu prostori: konfliktolohichnyi aspekt. *Politykus*. 2022. Vup. 1 p. 49–54. **2.** Stefanovych, Ye. Chomu tsyfrovizatsiia hromad vazhlyva dlia vidbudovy ta rozvytku Ukrainy. Ukrainska pravda. *Ekonomichna pravda.* URL: www.epravda.com.ua/columns/2023/05/19/700312/3 **3.** Tsyfrova ekosystema dlia pidzvitnoho upravlinnia vidnovlenniam. *DREAM*. URL: https://dream.gov.ua/ua **4.** Zavhorodnia, Yu. V. Osoblyvosti povedinky uchasnykiv politychnoho protsesu pid chas konfrontatsii v informatsiinomu prostori. *Politykus*. 2022.

Vyp. 4. S. 29–34. **5.** Indeks tsyfrovoi transformatsii terytorialnykh hromad Ukrainy. *Diia.* Tsyfrova hromada. URL: https://hromada.gov.ua/index **6.** Pro zatverdzhennia poriadkiv z pytan vidnovlennia ta rozvytku rehioniv i terytorialnykh hromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 lypnia 2023 r. № 731. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#top **7.** Osnovy tsyfrovoi bezpeky orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v konteksti vidbudovy Ukrainy – novyi proiekt dlia hromad. *Detsentralizatsiia*. 2025. URL: https://decentralization.ua/news/17003

Zavgorodnya Yuliia. **Digitalization policy of local self-government bodies during martial law**

The article examines the policy of digitalization of local self-government bodies in Ukraine under martial law, highlighting its critical role in ensuring continuity, efficiency, and resilience of public services during wartime. The study emphasizes the challenges faced by territorial communities, including disrupted logistics, limited access to offline services, damaged infrastructure, and heightened cyber threats. In response, digitalization emerges as a key instrument for operational decision-making, citizen communication, and maintaining administrative functions despite crisis conditions.

The article analyzes modern digital tools and initiatives, such as the DREAM platform, state-led programs, and international support projects like USAID, U-LEAD, and GIZ, which facilitate reconstruction, transparency, and coordination among communities, donors, and government authorities. Particular attention is paid to the enhancement of digital literacy and cybersecurity competencies among local officials, enabling secure and effective use of electronic services, remote work, and information management. The study also presents the pilot Index of Digital Transformation of Territorial Communities, revealing disparities in digital readiness across regions, particularly in frontline and affected areas, thus highlighting the need for targeted interventions.

The findings demonstrate that strategic planning for digital development, integration of innovative solutions, and alignment of digital initiatives with post-war reconstruction priorities are essential for sustainable community development. The article concludes that digitalization under wartime conditions not only ensures the resilience of local governance but also forms a foundation for long-term recovery, improved citizen engagement, and strengthened institutional capacity. Consequently, digital transformation is positioned as a critical tool for sustaining local self-government operations and fostering post-conflict reconstruction and development.

Key words: digitalization, local self-government, war, cybersecurity, public services, digital transformation, recovery.

УДК 327.5:355/359(477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-324

А. І. БУЗАРОВ

ДИЛЕМА БЕЗПЕКОВИХ ГАРАНТІЙ ДЛЯ УКРАЇНИ: МІЖ ОЧІКУВАННЯМ ЧЛЕНСТВА В НАТО ТА ПОБУДОВОЮ ОБОРОННОЇ САМОДОСТАТНОСТІ У ВЗАЄМОДІЇ З ЄВРОАТЛАНТИЧНОЮ СПІЛЬНОТОЮ

Концептуалізовано безпекові гарантії для України як багатокомпонентну систему, що поєднує військові зобов'язання партнерів, механізми стримування, санкційно-економічний тиск і правову інституціоналізацію. Показано, що класичне членство в НАТО залишається стратегічною метою, однак у проміжному періоді ключову роль відіграють двосторонні угоди, «коаліція охочих», формат «Рамштайн» та малі альянси. Уточнено детермінанти моделі гарантій: уроки Будапештського меморандуму, нові політичні рамки G7, «Київський безпековий договір», акцент на оборонно-промисловій синергії. Обґрунтовано, що стійка архітектура гарантій має бути адаптивною, юридично верифікованою та інтегрованою в євроатлантичний простір, з одночасним нарощуванням самодостатності України.

Ключові слова: *гарантії безпеки, євроатлантична інтеграція, стримування, двосторонні угоди, малі альянси, інституціоналізація.*

Buzarov Andrii. **The security guarantees dilemma for Ukraine: between the expectation of NATO membership and building defense self-sufficiency in cooperation with the Euro-Atlantic Community**

The article conceptualizes security guarantees for Ukraine as a multi-component system that combines military commitments from partners, deterrence mechanisms, sanctions-based economic pressure, and legal institutionalization. It argues that while full NATO membership remains a strategic objective, during the interim period, a critical role is played by bilateral agreements, a "coalition of the willing," the Ramstein format, and smaller alliances. The article clarifies key determinants of the guarantee model: lessons from the Budapest Memorandum, the new G7 political framework, the "Kyiv Security Compact," and an emphasis on defense-industrial synergy. In conclusion, it is argued that a sustainable guarantee architecture must be adaptive, legally verifiable, and integrated into the Euro-Atlantic space, while simultaneously enhancing Ukraine's defense self-sufficiency.

© *БУЗАРОВ Андрій Ігорович* – кандидат філософських наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; ORCID: 0009-0009-5085-8340; e-mail: buzarov.andrey@gmail.com

Key words: *security guarantees; Euro-Atlantic integration; deterrence; bilateral agreements; small alliances; institutionalization.*

Вступ. Упродовж останнього десятиліття гарантії безпеки для України стали предметом міждисциплінарного аналізу в межах політичних наук, міжнародного права, а також військових і соціальних досліджень. Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році тема гарантій безпеки набула не лише виняткової геополітичної ваги, а й трансформувалася у стрижневу категорію політичного та наукового дискурсу. Публічні дебати, експертні оцінки, заяви політичних лідерів, а також численні документи безпекової політики засвідчують високий рівень актуальності цієї проблематики як у внутрішньому українському, так і в міжнародному інформаційно-політичному просторі.

Однак, попри інтенсивне осмислення гарантій безпеки в політичному дискурсі, наукова оцінка їхнього потенційного змісту, форми та інституційного оформлення залишається фрагментарною, особливо в контексті еволюції відносин України з євроатлантичною спільнотою. Наявні формати допомоги, підтримки та співпраці з боку НАТО, країн-членів ЄС і стратегічних партнерів, таких, як США і Велика Британія, хоча й мають значну вагу в забезпеченні обороноздатності України, проте не є формалізованими гарантіями колективної безпеки у класичному розумінні. Це створює дослідницьку нішу, в межах якої виникає необхідність оцінити поточний стан і можливі форми безпекових зобов'язань з боку євроатлантичної спільноти.

У цьому дослідженні здійснюється спроба виявити фактори, які впливатимуть на отримання Україною гарантій на тлі трансформацій підходів євроатлантичної спільноти. Дослідження фокусуватиметься на аналізі політичних заяв, стратегічних документів, міжнародних ініціатив і провідних лідерських наративів, що вже зараз містять ключові маркери майбутньої архітектури безпеки для України. У межах цієї аналітичної рамки також буде запропонована спроба концептуалізувати основні моделі гарантій, які розглядаються як альтернативи або доповнення до партнерства України з НАТО, у тому числі в контексті розвитку нових форматів довгострокового безпекового співробітництва в Центрально-Східній Європі.

Мета дослідження полягає в тому, щоб здійснити комплексну оцінку наявних передумов і ознак майбутньої системи безпекових гарантій для України, виявити провідні політичні, інституційні та стратегічні моделі, які нині розглядаються на міжнародному рівні як можливі формати забезпечення безпеки України – як у межах євроатлантичної інтеграції, так і поза нею. Завдання дослідження: проаналізувати історико-політичний контекст формування безпекових гарантій для України; виявити ключові фактори впливу на процес інституалізації безпекових гарантій, що формуються у процесі взаємодії України з євроатлантичною спільнотою; здійснити наукову інтерпретацію потенційних форматів гарантій безпеки з урахуванням сучасних викликів, стратегічних ризиків і трансформацій міжнародної системи. Такий підхід дає змогу комплексно осмислити систему гарантій безпеки не як ізольований політичний інструмент, а як складову цілісної стратегії євроатлантичної спільноти у протидії російській агресії – поряд із санкційною політикою, підтримкою демократичного транзиту України, зміцненням її обороноздатності, інституційної стійкості тощо.

Методи дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення та інтерпретації джерел, а також історичний і правовий підходи для аналізу подій, документів і міжнародного контексту. Крім того, застосовується метод case study для вивчення конкретних моделей та кейсів гарантій безпеки. Емпіричну базу дослідження становлять політичні заяви, міжнародно-правові документи, офіційні стратегії, а також інші матеріали, що відображають позиції ключових акторів євроатлантичної спільноти.

Стан розробки проблеми. Питання безпекових гарантій для України було предметом дослідження багатьох українських науковців, зокрема О. Рафальського, В. Бегми, Г. Перепелиці, В. Бадрака, І. Тодорова, М. Капітоненка, М. Розумного, М. Лепського та ін. Вони аналізували цю проблематику на різних етапах формування оборонної стратегії України – як до початку агресії росії у 2014 р., так і після її повномасштабного вторгнення у 2022 р. У наукових працях зазначених авторів розглядаються регіональні аспекти безпеки, трансформація міжнародного безпекового порядку, стратегічні дилеми зовнішньої політики України, моделі довгострокового співробітництва із західними партнерами, а також виклики,

пов'язані з посиленням авторитаризму в росії. Деякі дослідники роблять акцент на інституціоналізації співпраці з НАТО та ЄС, інші – на потребі переосмислення гарантій безпеки не лише як правового чи політичного механізму, а й як частини ширшої стратегії стримування агресії, збереження державності та демократичного транзиту України. Такий широкий спектр підходів засвідчує міждисциплінарний характер проблеми, а також необхідність її подальшої наукової систематизації.

Фактори, що впливають на взаємовідносини України з європейською та євроатлантичною спільнотою в контексті російської агресії, а також форми стратегічного партнерства, взаємодії та зміцнення обороноздатності України були досліджені автором у низці публікацій. Зокрема, аналізувалися ціннісно-моральні аспекти підтримки з боку Великої Британії [1], технологічна та інституційна синергія у сфері безпеки між Україною та євроатлантичною спільнотою [2], особливості стратегічної співпраці зі Сполученим Королівством [3], роль національної стійкості як чинника трансформації геополітики на пострадянському просторі [4], а також питання ціннісної ідентичності та демократичного іміджу України в умовах війни [5]. Ці дослідження стали аналітичним підґрунтям для подальшої концептуалізації ролі євроатлантичної спільноти у формуванні системи безпекових гарантій для України.

Прикладні аспекти, пов'язані з потенційною реалізацією гарантій безпеки, їхніми передумовами, а також впливом на внутрішньополітичну ситуацію, процеси сек'юритизації та формування національної стійкості в умовах війни були розглянуті в працях низки українських дослідників, зокрема П. Олещука, І. Діра, О. Буряченка, Є. Брайляна, М. Сунгуровського, М. Паламарчука та Л. Компанцевої. У вказаних дослідженнях увага приділена питанням державного і громадського партнерства в зміцненні суспільної стійкості під час війни, ефективності стратегічних комунікацій, а також ролі зовнішньої політики в забезпеченні внутрішньої консолідації. Ці напрацювання є важливим джерелом осмислення комплексної взаємозалежності між зовнішніми гарантіями безпеки та внутрішньополітичними механізмами стійкості держави.

Серед зарубіжних авторів, які останнім часом піднімали питання гарантій безпеки для України, варто виокремити Л. Фікс, Х. Шиноду, Г. Майєртенса та Б. Єнсена. У своїх публікаціях вони

аналізують стратегічні, правові та політичні аспекти можливих форматів гарантій безпеки для України, зокрема в контексті нової євроатлантичної безпекової архітектури, моделей стримування агресії, миротворчого потенціалу та умов ефективної міжнародної підтримки.

Концептуалізація малодосліджених аспектів, що стосуються проблеми. Недостатньо дослідженим залишається вся динаміка стратегії євроатлантичної спільноти щодо протидії російській агресії. Відповідно потрібен комплексний аналіз можливих тенденцій, що базуються на логіці, стратегії та практиці дій ключових суб'єктів євроатлантичної спільноти в загальному контексті протидії російській агресії починаючи з 2014 р. Ця перспектива дає змогу розглядати гарантії безпеки не лише як результат переговорного процесу чи правової формалізації, а як динамічний продукт еволюції стратегічного партнерства, ціннісної солідарності та оборонної кооперації.

Виклад основного матеріалу. Ознаки «Третьої світовою війни» чи Український фронт «Світової гібридної війни»? Ю. Харарі у своїй книзі «21 урок для 21 століття» наголошує, що ядерне стримування залишається однією з головних дилем XXI століття, оскільки жодна система безпеки не може ігнорувати присутність або загрозу застосування ядерної зброї. У своєму аналізі він пояснює, що світ у найближчі десятиліття існуватиме в умовах постійного протистояння між «проядерною» логікою стримування та спробами глобального ядерного роззброєння [6, с.117-167].

Саме загроза ядерного протистояння розглядається багатьма як пролог до «Третьою світової війни». Варто відзначити, що у сучасному євроатлантичному політичному та інформаційному просторі спостерігається розмаїття оцінок і трактувань глобального характеру війни в Україні, що формує складний контекст осмислення ролі гарантій безпеки. Так, колишній Папа Франциск прямо заявив, що йде Третя світова війна, а Україна стала її полем бою, підкреслюючи цивілізаційний та глобальний вимір конфлікту [7]. Крім того, у своєму виступі Генеральний секретар НАТО М. Рютте наголосив, що війна в Україні є не лише регіональним конфліктом, а має чітко виражений геополітичний вимір. Він підкреслив, що Росія не діє ізольовано – її дії координуються з Іраном, Північною Кореєю та Китаєм, що свідчить про наявність ширшого антизахід-

ного союзу. За словами Рютте, це протистояння виходить за межі Європи і має наслідки для глобальної безпеки. Поразка України, на його думку, стане не лише моральною катастрофою, але й стратегічною помилкою для Заходу, що вимагатиме у майбутньому значно більших витрат на відновлення стримування і безпекового балансу [8].

Останнім часом як у наукових колах України, так і серед зарубіжних дослідників дедалі частіше порушується питання про те, що війна навколо України є не лише регіональним конфліктом, а й складовою ширшого геополітичного протистояння, яке набуває рис потенційної Третьої світової війни. Деякі автори вважають, що повномасштабне вторгнення росії стало фактичним початком глобального зіткнення, а Україна – його першим етапом [9;10]. Окремі автори слушно зазначають, що актори міжнародної геополітичної арени, які потрапили під тенденцію концентрації навколо росії на противагу блоку НАТО, взаємодіють не лише із тоталітарним флагманом даного блоку, але й між собою, що є дуже тривожною ознакою консолідації та становить загрозу для всього демократично орієнтованого світу. Динаміка розвитку даного угрупування включає як ядерні країни (Північна Корея, Китай та потенційно ядерний Іран), так і неядерні, але досить вагомі європейські країни, які мають вплив на рішення щодо військової допомоги Україні у війні проти окупаційних сил росії, як Угорщина, Словаччина та Сербія [11, с. 21]. З цього приводу в сучасному політичному та експертному дискурсі дискусія щодо ядерного роззброєння України на початку 1990-х років набула нового напруження. Дедалі частіше політики й дипломати, які безпосередньо брали участь у цьому процесі, відкрито визнають його стратегічною помилкою. Зокрема, Ю. Костенко заявляє, що сценарій ядерного роззброєння України був сформований у Москві й реалізований під зовнішнім тиском, а не з урахуванням національних інтересів України [12]. У свою чергу, колишній міністр закордонних справ росії А. Козирєв в інтерв'ю прямо визнає, що найкращою гарантією безпеки для України сьогодні було б володіння ядерною зброєю, чим фактично ставить під сумнів доцільність тодішнього роззброєння [13].

Попри всю складність дискусій навколо природи сучасного протистояння – гібридності, ймовірності Третьої світової війни та ядерного чинника – автор цієї статті дотримується концепту-

ального підходу В. Горбуліна до розуміння світової війни як мережевої гібридної. У своїх працях В. Горбулін запропонував цілісну інтерпретацію гібридного світового протистояння, вказавши, що сьогодні Україна є центром світової гібридної битви, виграти яку неможливо. Світова гібридна війна ведеться у межах єдиного глобалізованого простору на фронтах, утворених лініями розподілу між зонами стабільності й безпеки, де панує закон і міжнародне право, та сферою невизначеності й політичного хаосу, де панує право сильного. Тому кожна країна, яка є активним чи пасивним актором світової гібридної війни, має визначити для себе спосіб існування в таких умовах (виживання, пристосування, трансформація і розвиток) та створити відповідну сукупність стратегій функціонування [14]. На момент формування концептуальних уявлень про мережеву гібридну війну, концепцію якої окреслив В. Горбулін серед українського експертного середовища не було консенсусу щодо подальшої ескалації російсько-українського протистояння. Зокрема, одразу після початку агресії у 2014 році сценарій повномасштабної війни не вважався домінантним: він розглядався як малоймовірний, хоча й присутній у більшості аналітичних прогнозів. Узагальнення позицій понад двадцяти провідних експертів, що представляли такі аналітичні центри, як Центр Разумкова, Інститут глобальних стратегій, Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, Агенція моделювання ситуацій та інші, дало змогу виділити п'ять основних сценаріїв розвитку подій: «війна», «дестабілізація», «заморожування», «перемир'я» та «перемога». Імовірність сценарію «війна» тоді оцінювалася лише у 8%, хоча згадувалася у 65% прогнозів як теоретично можлива [15].

Міжнародно-правове та політичне формування поняття «безпекових гарантій» для України після 24 лютого 2022 р. Затяжний характер російсько-української війни зумовлює поліваріантність підходів до формування поняття гарантій безпеки для України, й зокрема на найвищому політичному рівні. Так, у нещодавній публічній заяві Президент України Володимир Зеленський окреслив три ключові блоки, які, на його думку, мають стати основою для формування системи довгострокових безпекових гарантій для держави. Перший блок – військовий – включає стабільне фінансування особового складу, безперервне забезпечення Збройних Сил озброєнням і розвиток оборонно-промислового комплек-

су за трьома напрямами: вітчизняне виробництво (зокрема, дрони та інші високотехнологічні засоби), європейська техніка (системи ППО, артилерія) та поставки зі США. Другий блок – міжнародно-політичний – передбачає укладення двосторонніх домовленостей із ключовими партнерами задля компенсації відсутності членства в НАТО, що дозволить забезпечити оперативну підтримку України у разі нового нападу росії. Третій блок – санкційно-економічний – стосується створення сталої системи санкцій як елемента стримування агресора, а також використання заморожених російських активів на відновлення України. Окремо глава держави підкреслив, що повноправне членство України в Європейському Союзі розглядається як невіддільна частина гарантій безпеки, передусім в економічному вимірі [16].

Як видно з останніх заяв Президента України, його підхід до формування гарантій безпеки є системним і багатовимірним, що передбачає не лише оборонний компонент, а й міжнародну політико-дипломатичну співпрацю та економічне стримування агресора. Слід зауважити, що у 2025 році відбулася низка важливих міжнародних подій, які вплинули на формування нової архітектури безпекової підтримки України. Зокрема, у березні в Лондоні було оголошено про створення так званої «коаліції охочих» – багатонаціонального формату партнерства, який покликаний забезпечити сталість і координацію міжнародної підтримки [17].

Україна як ключ до безпеки Європи. Усі національні звіти визнають, що виживання України є критичним чинником безпеки Європи. Наприклад, країни Балтії розглядають стабільний мир в Україні як запоруку власної безпеки.

Ключова роль США. Більшість країн наголошують на необхідності участі Сполучених Штатів як гаранта стабільності коаліції – не лише через унікальні військові спроможності (ППО, розвідка, стратегічна авіація тощо), а й як символу політичної відданості.

Невизначеність мандата коаліції. Конкретні функції «коаліції охочих» залишаються нечіткими, що частково зумовлено небажанням деяких країн брати на себе зобов'язання у випадку нової ескалації, а також позицією росії, яка рішуче заперечує будь-яку західну присутність.

Пріоритети НАТО та національної оборони. Значна частина держав-учасниць вагається щодо участі у прямому військовому

залученні через ризик ослаблення власних оборонних можливостей та зобов'язань у межах НАТО [18]. Враховуючи опубліковані заяви, слід підкреслити, що ключовою загрозою для західних країн залишається питання прямого протистояння, зокрема ймовірність ядерного протистояння з росією у разі надання Україні формальних гарантій безпеки. Так, Президент Фінляндії Олександр Стубб зазначив, що «гарантії безпеки, по суті, є стримуючим фактором. Цей стримуючий фактор має бути правдоподібним, а для того, щоб він був правдоподібним, він має бути сильним» [19].

Розмитість у тлумаченні поняття «гарантії безпеки для України», яка простежується в заявах політичних лідерів та експертних кіл, актуалізує необхідність звернення до базових теоретичних джерел міжнародних відносин задля кращого розуміння концепту безпеки. Одним із найвпливовіших концептуальних підходів до розуміння безпеки вважається модель, запропонована Баррі Бьюзеном у класичній праці «Security: A New Framework for Analysis. У цій роботі безпека визначається як прагнення до свободи від загроз і здатність держав та суспільств зберігати свою незалежну ідентичність і функціональну цілісність перед обличчям змін, які вони сприймають як ворожі [20, с. 4]. Такий підхід дає підстави розглядати безпеку не лише як фізичний захист, а й як складну соціально-політичну конструкцію, що залежить від контексту, сприйняття та процесів сек'юритизації.

З історичного погляду, багатосторонні колективні гарантії безпеки є досить розповсюдженим військово-політичним явищем в процесі історичної еволюції системи міжнародних відносин та її політико-правового виміру. Предметом багатосторонніх гарантій здебільшого є виконання договірних зобов'язань, дотримання нейтралітету держави, суверенітету влади та недоторканності території та інших (оговорених) гарантій безпеки. Класичними прикладами гарантій дотримання нейтралітету держави є Швейцарія та Люксембург. Так, відповідно до Паризького мирного договору від 20 листопада 1815 р. («другий Паризький мир»), укладеного між Австрією, Великою Британією, Пруссією, росією та Францією, держави гарантували нейтралітет та недоторканність території Швейцарії. Аналогічно, за результатами другої Лондонської мирної конференції («Лондонський договір») від 11 травня 1867 р. до якої ввійшли Австрія, Бельгія, Франція, Велика

Британія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Пруссія та Росія, було «розв'язано Люксембурзьку кризу», а сам Люксембург отримав гарантії нейтралітету. Водночас, незважаючи на подібність політико-правового алгоритму надання змістовних безпекових та політичних гарантій нейтралітету і територіальної цілісності Швейцарії та Люксембургу, гарантії. надані Люксембургу, (на відміну від Швейцарії) двічі порушувалися німецькою стороною у 1914 та 1941 роках [21].

Фактори (детермінанти) процесу формування безпекових гарантій для України. Аналіз показує, що існує певна група факторів (детермінант), які впливають на процес формування остаточної системи безпекових гарантій для України після початку повномасштабного вторгнення рф у лютому 2022 р. Серед них можна виокремити такі.

1. Невдалий досвід Будапештського меморандуму 1994 р., за яким провідні ядерні держави надали Україні гарантії суверенітету та територіальної цілісності в обмін на відмову від ядерної зброї [22]. Останні дослідження українських правників, що аналізують тексти Будапештського меморандуму з урахуванням історичного контексту та подій останніх років, підтверджують існування різних підходів до розуміння його правової природи. Зокрема, одна частина дослідників трактує його як міжнародну угоду з відповідними юридичними зобов'язаннями, інші ж – як дипломатичний документ морально-політичного характеру, що містить лише формальні гарантії безпеки без належного механізму примусу. Така неоднозначність лише посилює дискусію щодо ефективності й легітимності подібних форматів гарантій у майбутньому [23]. Автор статті поділяє юридичну інтерпретацію І. Лоссовського, згідно з якою Будапештський меморандум є повноцінним нормативно-правовим міжнародним договором, що має юридично зобов'язальний характер і підлягає неухильному виконанню всіма сторонами-учасницями [24].

2. «Київський безпековий договір», який був презентований у вересні 2022 року [25], мав за мету закласти основу реальної, функціональної системи гарантій безпеки для України, яка включала би конкретні зобов'язання партнерів щодо підтримки обороноздатності, політичної солідарності та довгострокового стримування агресора.

3. Формат «Рамштайн», або ж Контактна група з питань оборони України, став не лише феноменом світової політики, а й ключовим інструментом зміцнення обороноздатності та стійкості України у протидії російській агресії. Він виступає своєрідною «золотою серединою» між інтересами різних країн-партнерів: з одного боку, США як глобального гегемона, з іншого – НАТО як блоку американських союзників. Ці суб'єкти міжнародних відносин, попри історичну та інституційну взаємозалежність, реалізують самостійну лінію підтримки України, виходячи з пріоритетів, актуальних у конкретний історичний момент. При цьому всі країни-члени НАТО беруть участь у форматі, однак не всі учасники «Рамштайну» є членами Альянсу. Саме така інституційна диференціація дозволила з початку заснування формату забезпечити його гнучкість і адаптивність, що робить його одним із найперспективніших механізмів довгострокових безпекових гарантій поза межами формального членства в НАТО [26].

4. Спільна декларація G7 про підтримку України, ухвалена в 2023 році, яка стала кроком до інституціоналізації безпекової співпраці між Україною та провідними державами Заходу. В межах цієї ініціативи було оголошено про початок переговорів щодо укладення двосторонніх безпекових зобов'язань, що базуються на спільній багатосторонній рамковій угоді. Декларація підкреслює незмінну підтримку України у захисті суверенітету, територіальної цілісності, відновленні економіки та інтеграції до євроатлантичної спільноти. Формулювання зобов'язань здійснюється з урахуванням правових і конституційних процедур кожної з країн-партнерів, що свідчить про прагнення надати цим гарантіям легітимного і тривалого характеру [27].

5. Стратегічне стримування рф з боку НАТО. Ще одним фактором, що впливає на формування системи безпекових гарантій для України, є офіційна позиція НАТО щодо рф, яка чітко визначає росію як головну загрозу безпеці союзників. Альянс зазначає, що росія прагне докорінно змінити євроатлантичну архітектуру безпеки, активно відновлює та розширює свої військові спроможності, порушує повітряний простір, веде провокативну діяльність, а також здійснює агресивні гібридні дії – від саботажу критичної інфраструктури до кібератак, дезінформаційних кампаній, економічного тиску та ядерного шантажу. НАТО демонструє рішучість стриму-

вати та протидіяти агресивним діям росії, а також перешкоджати її здатності дестабілізувати ситуацію як у країнах-членах Альянсу, так і за його межами [28]. Варто відзначити концепцію «стратегічної нейтралізації» А. Загороднюка як окрему стратегію перемоги для України [29]. Її суть полягає не у повному знищенні ворога, а в систематичному паралічі здатності росії досягати військових цілей: через багатодоменне блокування наступального потенціалу та перетворення війни на стратегічно безрезультатну.

6. Безпекові угоди, підписані між Україною та іншими країнами відповідно до Спільної декларації країн «Групи семи» від 12 липня 2023 р. Станом на кінець 2025 р., згідно з офіційними даними, Україна уклала вже 28 двосторонніх безпекових угод із державами-партнерами [30]. Перша безпекова угода була підписана Україною з Великою Британією – одним із найбільш надійних і послідовних партнерів у протидії російській агресії [31]. Більшість із вказаних угод не містять юридично зобов'язуючих гарантій, натомість обмежуються формулюваннями політичної підтримки та обіцянками співпраці. Це є потенційно ризикованим для України, оскільки в разі ескалації конфлікту деякі партнери можуть виявити обмежену готовність до оперативного надання допомоги. Проте такі угоди залишають простір для маневру і дають Україні гнучкість у питаннях зовнішньої політики та безпеки [32]. Зокрема, зауважено, що двосторонні угоди про співробітництво у сфері безпеки, які наразі підписує Україна, включають зобов'язання країн-партнерів підтримувати нас як на полі бою, так і в економічних спрямуваннях. Водночас ці угоди встановлюють і зобов'язання України: щодо збереження та розвитку демократичних інституцій, зокрема реформування адміністративної та судової системи, боротьби з корупцією, ратифікації Римського статуту, а також впровадження конкретних законодавчих змін, які підтримують прагнення до демократії, поваги до прав людини та свободи ЗМІ [33].

7. Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. Ця угода має розглядатися не просто як формалізоване політичне зобов'язання, а як окреме явище, що впливає на європейську безпекову динаміку. Саме Велика Британія послідовно виконує роль координатора міжнародної підтримки, а в тексті угоди прямо наголо-

шується: «Велика Британія продовжить відігравати провідну роль у забезпеченні довготривалого майбутнього України як вільної, незалежної, демократичної та суверенної держави» [34]. Правова природа Угоди про сторічне партнерство – рамковий, довгостроковий, політично зобов'язуючий договір, котрий встановлює загальні зобов'язання у різних сферах, однак без жорстких механізмів примусу чи конкретних кількісних цілей (за винятком тих, що винесені у додаткові домовленості, як-от обіцянка £3 млрд. щорічної допомоги до 2030 р., втім ця обіцянка є в Політичній декларації, а не в самій угоді). По факту, Сторічна угода є «дорожньою картою» і політико-правовою основою для особливого союзництва України та Великої Британії. Її реальне наповнення – в руках урядів обох країн, які мають протягом наступних років і десятиліть укладати галузеві угоди, проводити консультації та здійснювати програми співпраці, аби задекларовані угодою цілі були досягнуті. У цьому сенсі угоду можливо порівняти з аналогічними «Хартіями про стратегічне партнерство», які Україна має зі США, проте за масштабом тем та строком дії Сторічна угода перевершує їх усіх [35].

8. «Угода про копалини» між США та Україною [36]. В контексті стратегічного партнерства Україна та Сполучені Штати підписали окрему Угоду про відновлення та інвестиції, яка стосується, серед іншого, доступу до українських надр. У документі зазначено, що сторони прагнуть сприяти «відновленню, модернізації та залученню інвестицій у критично важливі галузі, включаючи енергетику, природні ресурси та інфраструктуру», що фактично означає спільний контроль над ключовими секторами ресурсної політики України. У розпал переговорного процесу щодо «Угоди про копалини» Президент України Володимир Зеленський наголошував на необхідності включення до документа безпекового компонента. Зокрема, йшлося про те, що «деякі аспекти, пов'язані з безпекою України, мають бути частиною угоди й слугувати формою гарантій з боку США» [37]. Проте ці пропозиції не були повною мірою враховані у фінальній версії договору. Незважаючи на це, угода була підписана та згодом ратифікована ВРУ. Загалом автор статті підтримує думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, які наголошують, що укладена угода про надра покликана регулювати питання спільного управління ресурсами, стимулювати інвестиційну діяльність та сприяти освоєнню нових

родовищ. Водночас, її ефективність значною мірою залежить від здатності української сторони збалансувати зовнішні ризики та внутрішні інтереси [38]. Більше того, саме завдяки цій формі двостороннього співробітництва в майбутньому теоретично можлива концептуалізація так званої «ізраїльської моделі» безпекового партнерства між Україною та Сполученими Штатами – моделі, про яку регулярно згадують в українському політичному дискурсі на найвищому рівні [39, 40]. Особливу модель двостороннього партнерства, що формується навколо взаємних зобов'язань у сфері безпеки та економіки, доцільно розглядати крізь призму аналогічних практик, які США системно застосовують від 1945 р. в рамках стратегічного співробітництва з такими державами, як Саудівська Аравія, Республіка Корея та Японія, де характер і структура національних інтересів формуються на основі тривалих домовленостей, що поєднують оборонні гарантії із доступом до ресурсів, ринків і критичних технологій.

9. Збереження стратегічного курсу України на повноцінну інтеграцію до НАТО. Це є не лише політичною декларацією, а й відкриває можливість для поглиблення стратегічного партнерства з Альянсом як з ключовою безпековою інституцією євроатлантичного простору. Саме НАТО виступає суб'єктом, здатним формувати спільну політику стримування, протидії та довгострокового оборонного планування в умовах збройної агресії рф. Наприклад, результати Гаазького саміту НАТО 2025 р. підтвердили незворотність євроатлантичного курсу України та продемонстрували готовність союзників не лише зберігати, а й посилювати військово-технічну та фінансову підтримку нашої держави. Важливим є те, що саміт забезпечив не просто символічну участь України, а став платформою для погодження нових пакетів допомоги, залучення інвестицій у військово-промисловий комплекс, а також розвитку нових форм співпраці у сфері спільного виробництва озброєнь. Участь у цьому форматі посилила позиції України як активного суб'єкта в безпековій архітектурі Європи [41]. Подібна опція, зокрема активна участь України в самітах Альянсу та розширення форм співпраці, зберігає можливість у майбутньому розвивати відносини з НАТО у різних форматах, у тому числі за моделлю так званого «НАТО+». Цей формат передбачає стратегічно привілейоване партнерство для держав, які ще не є повноцінними членами, але

мають тривалі договірні відносини з Альянсом у сфері безпеки, оборонного планування, стандартів взаємосумісності та спільного виробництва. Як наголошують аналітики Центру «Нова Європа», модель «НАТО+» не лише не суперечить повноцінному членству в майбутньому, а навпаки, готує до нього та дозволяє інтегруватися в окремі функціональні кластери Альянсу ще до політичного рішення про вступ [42].

10. Збереження стратегічного курсу України на повноправне членство в Європейському Союзі. Інтеграція України до ЄС виступає не лише пріоритетним вектором зовнішньої політики України, а й набуває значення як один із ключових елементів формування нової безпекової парадигми ЄС, у межах якої як сам процес приєднання, так і майбутнє повноправне членство України слугують етапами інституалізації спільної європейської архітектури безпеки — архітектури, до розвитку якої вже сьогодні виявляє чіткий інтерес переважна більшість держав-членів ЄС. Як слушно зазначає єврокомісарка з питань розширення Марта Кос, вступ України до ЄС стане «політичним якорем гарантій безпеки», оскільки «Європа не може бути безпечною без стабільної та демократичної України» [43]. У цьому контексті членство розглядається не стільки як економічна вигода, скільки як геополітична необхідність, що відповідає зміненій логіці безпеки в умовах повномасштабної війни та переосмислення ролі ЄС у глобальному порядку. Фактично український фактор у європейській політиці поступово перетворюється на один із ключових елементів формування стратегічного порядку денного Європейського Союзу. Україна вже стала невід'мною частиною політичної тканини європейського простору, і її роль дедалі більше впливає на ухвалення рішень у сфері безпеки та оборони ЄС. У цьому контексті інтеграція України до Європейського Союзу є не лише політичним актом, але й механізмом, що запускає масштабні інституційні, правові, політико-правові та економічні трансформації, необхідні для синхронізації внутрішніх процесів України з нормативною та ціннісною базою Союзу.

У підсумку варто звернути особливу увагу на актуальність різноманітних форматів малих альянсів як інструментів посилення регіональної ролі України у європейському просторі. Такі альянси не лише сприяють зміцненню горизонтальних зв'язків між державами, а й слугують своєрідними тестовими майданчиками для

майбутньої інтеграції у ширші безпекові структури (ЕС та НАТО). Водночас прискорення інтеграційних процесів України в євроатлантичний простір дедалі частіше відбувається через механізми двостороннього співробітництва – відповідно до національних інтересів окремих держав-партнерів, що дозволяє гнучко адаптувати модель безпекових гарантій до конкретного політичного та стратегічного контексту. Останнім часом до тематики малих альянсів як елементів безпекової стратегії України спостерігається дедалі зростаючий науковий інтерес. У різних дослідницьких контекстах частіше порушуються питання щодо ролі регіональних безпекових комплексів, потенціалу ініціатив на кшталт Люблінського трикутника, а також місця України в системі стратегічних партнерств, які формуються на тлі трансформації міжнародної безпекової архітектури. Увага зосереджується як на практичних вимірах цих форматів, так і на їхній ролі у формуванні нової ідентичності України в регіональному вимірі [44; 45; 46; 47]. Подібна форма взаємодії України з державами, що можуть бути учасниками різноманітних регіональних союзів, має значний потенціал у контексті глобальної трансформації, зростаючої геополітичної нестабільності, а також особливостей відносин у трикутнику росія-Китай-США. В умовах необхідності посилення стратегічної автономії та прискорення європейської інтеграції співпраця України з такими державами, як Литва, Польща, країни Скандинавського регіону, набуває особливого сенсу. Війна продемонструвала, що частина європейських країн і політичних еліт не лише солідаризуються з Україною, але й готові відкрито протидіяти росії на політичному й безпековому рівні. Такий рівень підтримки має бути інституціоналізований через формування стратегічного співробітництва в межах євроатлантичної спільноти шляхом створення тактичних форматів «малих союзів» – як на периферії, так і в межах самого євроатлантичного простору.

Висновки. Проблематика безпекових гарантій для України після 2022 р. стала не лише об'єктом публічної уваги, а й предметом наукового аналізу, що вимагає міждисциплінарного осмислення. В умовах продовження російської агресії, трансформації міжнародного безпекового порядку та стратегічної невизначеності з боку основних західних партнерів виникла необхідність критично переосмислити парадигму міжнародної безпеки. Водночас класич-

ні гарантії колективного захисту – такі, як членство в НАТО – залишаються для України стратегічною метою, але не забезпечують негайного захисту. В цьому контексті формування стійкої системи безпеки стає не лише питанням зовнішніх обіцянок, а й результатом активної політики зміцнення обороноздатності в кооперації з євроатлантичними структурами.

Проблему безпекових гарантій для України доцільно розглядати в ширшому контексті всього спектра механізмів протидії російській агресії, які використовує євроатлантична спільнота. Встановлено, що більшість укладених безпекових угод не мають чітко визначеного механізму примусу, однак вони формують нову правову основу довгострокового співробітництва та відкривають простір для поглиблення інтеграції. Значний акцент зроблено на геоекономічному вимірі безпеки – зокрема, на угодах у сфері стратегічних ресурсів, оборонної індустрії та реконструкції.

У дискурсі сучасної російсько-української війни доведено, що Україна виступає не лише як об'єкт зовнішнього нападу, але як активний гравець у побудові нового безпекового середовища Європи. Така позиція базується на принципах багатостороннього партнерства, політичної солідарності та правової симетрії із західними країнами. Нова система євроатлантичної, зокрема європейської, безпеки вже включає Україну як її невід'ємний елемент, що відкрито визнається дедалі більшою кількістю ключових суб'єктів євроатлантичної спільноти. У цьому контексті український фактор поступово перетворюється на один із домінантних компонентів формування майбутньої архітектури безпеки всього Європейського континенту.

Зроблено висновок, що найреалістичнішою моделлю гарантій безпеки для України в умовах невизначеності є поєднання кількох механізмів: розширена двостороння співпраця із ключовими союзниками, формування багатосторонніх коаліцій, розвиток оборонно-промислового потенціалу та активна участь у євроатлантичній інтеграції. Водночас збереження стратегічного курсу на повноправне членство в НАТО і ЄС має не лише символічне, але й функціональне значення як елемент тривалої стабільності. Українська безпека дедалі більше розглядається як компонент європейського безпекового ландшафту. Отже, тривала архітектура гарантій для України має бути не статичною, а динамічною – відкритою до

нових форматів, включення регіональних альянсів, а також готовою до адаптації в умовах стратегічної невизначеності. Такий підхід дає змогу не лише запобігти новим агресіям, а й створити передумови для регіонального лідерства України у безпековій сфері.

Перспективи подальших досліджень безпекових гарантій для України відкривають кілька нових аналітичних напрямів, які потребують міждисциплінарного підходу. Насамперед слід поглиблено вивчити вплив енергетичної безпеки як невід'ємного елемента загальної стратегії стримування та стійкості, зокрема питання енергетичної автономії, захисту критичної інфраструктури, диверсифікації постачання енергоресурсів та інтеграції у європейський енергоринок. Додаткової уваги заслуговує трансформація Збройних Сил України у високотехнологічну армію нового покоління, зокрема через локалізацію виробництва сучасних систем озброєнь, дронів, кібербезпеки, електронної розвідки та спільних з партнерами інноваційних програм. Окремий напрям подальших досліджень – це аналіз концепції «малих союзів» як інструментів регіональної стабільності та модулів для масштабування зовнішньополітичних практик. Зокрема, доцільно розглянути кейс українсько-литовського стратегічного партнерства як модель ефективного двостороннього альянсу, що базується на історичній солідарності, військово-політичній синергії та спільному геополітичному баченні. Такий формат дозволяє виробити уніфіковані механізми взаємодії, які потенційно можуть бути застосовані до інших країн євроатлантичної спільноти. Узагальнення подібних кейсів створює підґрунтя для формування стандартизованих протоколів зовнішньої політики України у сфері безпеки, що зміцнить її позиції як системного актора європейської безпекової архітектури.

1. Бузаров А. Високотехнологічна армія, оборонні технології, досвід стійкості: Синергія взаємодії України та євроатлантичної спільноти в умовах війни. *Український політико-правовий дискурс.* 2025. Т. 14. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.17089911. **2.** Бузаров А. Підтримка України Великою Британією у протидії російській агресії: ціннісно-моральний аспект. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Сер. Політичні науки та публічне управління. 2025. Т. 2, № 78. С. 27–33. URL: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-2(78)-4. **3.** Бузаров А. Стратегічна підтримка України Великою Британією в умовах протидії російській агресії. Mediaforum: Analytics, Forecasts, Information Management. 2025. Т. 16. С. 94–107. URL: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2025.16.94-107.

4. Buzarov A. Ukraine's resilience as a catalyst for the decline of russia's geopolitical influence and the reorientation of foreign policy in the post-soviet space. *Public Management and Policy.* 2025. Vol. 9, no. 13. URL: https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.9.11. **5.** Бузаров А. Форпост демократії: євроатлантичний вибір України та збереження геополітичного демократичного іміджу у воєнний час. *Національні інтереси України.* 2025. Т. 9, № 14. С. 1079–1102. URL: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-9(14)-1079-1102. **6.** Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с. **7.** Церкви С. Є. У. Г.-К. Папа Франциск: Йде третя світова війна. Поле бою – Україна. URL: https://synod.ugcc.ua/data/papa-frantsysk-yde-tretya-svitova-viyna-pole-boyu-ukrayna-11675/. **8.** Rutte M. Remarks by NATO Secretary General Mark Rutte during a panel discussion "Your Country First – Win With Us" at the WEF Annual Meeting in DavoP. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232545.htm. **9.** Мироненко П. Збочена росія та ознаки Третьої світової війни. Нотатки із щоденника політолога. Київ: Політія, 2022. 208 с. **10.** Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. Київ: Наш Формат, 2015. 408 с. **11.** Skrypnyk V. V. Nato Antagonist: Nuclear Alliance in 2024. *Actual Problems of International Relations.* 2023. Vol. 156. P. 21–35. URL: https://doi.org/10.17721/apmv.2023.156.1.21-35. **12.** Костенко Ю. Сценарій ядерного роззброєння України писався в Москві. URL: https://tyzhden.ua/iurij-kostenko-stsenarij-iadernoho-rozzbroiennia-ukrainy-pysavsia-v-moskvi/ **13.** Козырев А. Лучшая гарантия безопасности для Украины – ядерное оружие: Интервью с Андреем Козыревым. Freedom. URL: https://uatv.ua/luchshaya-garantiya-bezopasnosti-dlya-ukrainy-yadernoe-oruzhie-intervyu-s-rossijskim-diplomatom-andreem-kozyrevym/ **14.** Горбулін В. Світова гібридна війна: Український фронт. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013707. **15.** Запорожець О. Російсько-український конфлікт: прогнози та сценарії. Visnyk of the Lviv University. Series International RelationP. 2015. Т. 36. URL: https://doi.org/10.30970/vir.2015.36-3.3.146. **16.** Укрінформ. Зеленський назвав три ключові блоки гарантій безпеки для України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4030829-zelenskij-nazvav-tri-klucovi-bloki-garantij-bezpeki-dla-ukraini.html **17.** BBC. Starmer: Coalition of willing to guarantee Ukraine peace. URL: https://www.bbc.com/news/articles/c9vygkzkkrvo **18.** States G. M. F. o. t. U. Coalition of the willing. URL: https://www.gmfuP.org/news/coalition-willing **19.** Радіо Свобода. Президент Фінляндії пояснив, чи передбачатимуть гарантії безпеки участь Європи у війні у разі нового нападу РФ. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-stubb-harantiyi-bezpeky-ukrayina/33536165.html **20.** Buzan B., Waever O., Wilde J. d. Security: a new framework for analysiP. Lynne Rienner Publishers, 1997. **21.** Prism UA. Багатосторонні гарантії безпеки: український контекст. URL: https://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/ **22.** Верховна Рада України. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/998_158 **23.** Радовецька Л. Guarantees of security for Ukraine: Unlearned lessons of the Budapest Memorandum. Analytical

and Comparative Jurisprudence. 2024. Vol. 6. P. 73–80. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.10. **24.** Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Україна дипломатична. 2015. Т. 16. С. 364–373. **25.** Офіційне інтернет-представництво Президента України. Київський безпековий договір. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf (дата звернення: 01.10.2023). **26.** Бузаров А. Формат «Рамштайн» як основа формування євроатлантичної коаліції підтримки України у протидії російській агресії. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/79cceace-b26c-4533-a7cf-009f8bab6ad **27.** Офіційне інтернет-представництво Президента України. Спільна декларація про підтримку України. URL: https://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-pro-pidtrimku-ukrayini-84277 **28.** Стримування і оборона. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_133127.htm **29.** Zagorodnyuk A. Ukraine's New Theory of Victory Should be Strategic Neutralization. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/06/ukraines-new-theory-of-victory-should-be-strategic-neutralization?lang=en **30.** Укрінформ. Україна вже уклала з іншими державами 28 безпекових угод–МВС. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3917449-ukraina-vze-uklala-z-insimi-derzavami-28-bezpekovih-ugod-mvP.html **31.** Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277 **32.** Каптан М. Двосторонні безпекові угоди України як інструмент протидії російській агресії: правова оцінка. Kherson State University Herald Series Legal Science. 2025. Т. 1. С. 42–52. URL: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-1-7. **33.** Петруненко Я., Джабраілов Р. Socio-economic aspect of security agreements signed between Ukraine and other countries. *Uzhhorod National University Herald.* Series: Law. 2024. Vol. 2, no. 84. P. 54–63. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.6. **34.** Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. 2025. 1 січ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_002-25#Text **35.** Петруненко Я. UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement: Legal analysiP. Uzhhorod National University Herald. Series: Law. 2025. Vol. 4, no. 89. P. 185–192. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.28. **36.** Ukraine US Reconstruction and Investment Fund. 2025. 1 January. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2025/07/25-523-Ukraine-Reconstruction-and-Investment.pdf. **37.** Зеленський: Угода про рідкісноземельні копалини повинна містити гарантії безпеки з боку США. *Голос Америки.* URL: https://www.holosameryky.com/a/rare-minerals-ukraine-usa/7977972.html **38.** Національний ін-т стратегічних досліджень. «Угода про надра»: ризики та можливості. URL: https://nisP.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/uhoda-pro-nadra-ryzyky-ta-mozhlyvosti. **39.** Горбулін. Безпекова модель Ізраїлю–Це гарний орієнтир для України. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/

rubric-ato/3913995-gorbulin-bezpekova-model-izrailu-ce-garnij-orientir-dla-ukraini.html **40.** Єлісєєв К. «Ізраїльська модель» безпекових гарантій для України. URL: https://lb.ua/blog/elisiev/564563_izrailska_model_bezpekovih.html **41.** Національний ін-т стратегічних досліджень. Результати Гаазького Саміту НАТО – 2025. URL: https://nisP.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-haazkoho-samitu-nato-2025 **42.** Формула безпеки «НАТО Плюс». *Центр «Нова Європа».* URL: https://neweurope.org.ua/analytics/formula-bezpeky-nato-plyus/ **43.** Єврокомісарка Кос. Членство в ЄС стане політичним якорем гарантій безпеки для України. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4042478-clenstvo-v-es-stane-politicnim-akorem-garantij-bezpeki-dla-ukraini-evrokomisarka-kos.html **44.** Дудко І., Pogorelova I. Малі альянси у форматі безпекової стратегії України. *Visnyk of the Lviv University.* 2023. Т. 46. С. 271–284. URL: https://doi.org/10.30970/PPP.2023.46.34. **45.** Скороход А. Безпекова складова люблінського трикутника у рамках концепту малих альянсів. *Scientific Journal «Regional Studies».* 2024. Т. 39. С. 142–149. URL: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.39.22. **46.** Стратегічне партнерство Польщі та України в умовах зміни міжнародної системи. Точки зору Польщі та України / ред.: W. Baluk, M. Pietraś, G. M. Perepelicâ. 2024. 442 с. **47.** Karpenko O. I. Регіональні безпекові комплекси в сучасних умовах. *Economics: Time Realitie* P. 2023. Т. 67, № 3. С.65-74. URL: https://doi.org/10.5281/ZENODO.8317384

References

1. Buzarov A. Vysokotekhnolohichna armiia, oboronni tekhnolohii, dosvid stiikosti: Synerhiia vzaiemodii Ukrainy ta yevroatlantychnoi spilnoty v umovakh viiny. Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs. 2025. T. 14. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.17089911. **2.** Buzarov A. Pidtrymka Ukrainy Velykoiu Brytaniieiu u protydii rosiiskii ahresii: tsinnisno-moralnyi aspekt. Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia. 2025. T. 2, № 78. P. 27–33. URL: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-2(78)-4. **3.** Buzarov A. Stratehichna pidtrymka Ukrainy Velykoiu Brytaniieiu v umovakh protydii rosiiskii ahresii. Mediaforum: Analytics, Forecasts, Information Management. 2025. T. 16. P. 94–107. URL: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2025.16.94-107. **4.** Buzarov A. Ukraine's resilience as a catalyst for the decline of russia's geopolitical influence and the reorientation of foreign policy in the post-soviet space. Public Management and Policy. 2025. Vol. 9, no. 13. URL: https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.9.11. **5.** Buzarov A. Forpost demokratii: yevroatlantychnyi vybir Ukrainy ta zberezhennia heopolitychnoho demokratychnoho imidzhu u voiennyi chas. *Natsionalni interesy Ukrainy.* 2025. T. 9, № 14. P. 1079–1102. URL: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-9(14)-1079-1102. **6.** Kharari Yu. N. 21 urok dlia 21 stolittia. Kyiv: Fors Ukraina, 2018. 416 p. **7.** Tserkvy P. Ye. U. H.-K. Papa Frantsysk: Yde tretia svitova viina. Pole boiu – Ukraina. URL: https://synod.ugcc.ua/data/papa-frantsysk-yde-tretya-svitova-viyna-pole-boyu-ukrayna-11675/. **8.** Rutte M. Remarks by NATO Secretary General Mark Rutte during a panel discussion "Your Country First – Win With Us" at the WEF Annual Meeting in DavoP. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/

opinions_232545.htm. **9.** Myronenko P. Zbochena rosiia ta oznaky Tretoi svitovoi viiny. Notatky iz shchodennyka politoloha. Kyiv: Politiia, 2022. 208 s. **10.** Felshtynskyi Yu., Stanchev M. Tretia svitova: Bytva za Ukrainu. Kyiv: Nash Format, 2015. 408 s. **11.** Skrypnyk V. V. Nato Antagonist: Nuclear Alliance in 2024. Actual Problems of International Relations. 2023. Vol. 156. P. 21–35. URL: https://doi.org/10.17721/apmv.2023.156.1.21-35. **12.** Kostenko Yu. «Stsenarii yadernoho rozzbroiennia Ukrainy pysavsia v Moskvi». URL: https://tyzhden.ua/iurij-kostenko-stsenarij-iadernoho-rozzbroiennia-ukrainy-pysavsia-v-moskvi/ **13.** Kozurev A. Luchshaia harantyia bezopasnosty dlia Ukraynы – yadernoe oruzhye: Yntervyu s Andreem Kozыrevыm. Freedom. URL: https://uatv.ua/luchshaya-garantiya-bezopasnosti-dlya-ukrainy-yadernoe-oruzhie-intervyu-s-rossijskim-diplomatom-andreem-kozyrevym/ **14.** Horbulin V. Svitova hibrydna viina: Ukrainskyi front. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013707. **15.** Zaporozhets O. Rosiisko-ukrainskyi konflikt: prohnozy ta stsenarii. Visnyk of the Lviv University. Series International RelationP. 2015. T. 36. URL: https://doi.org/10.30970/vir.2015.36-3.3.146. **16.** Ukrinform. Zelenskyi nazvav try kliuchovi bloky harantii bezpeky dlia Ukrainy. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4030829-zelenskij-nazvav-tri-klucovi-bloki-garantij-bezpeki-dla-ukraini.html. **17.** BBC. Starmer: Coalition of willing to guarantee Ukraine peace. URL: https://www.bbc.com/news/articles/c9vygkzkkrvo. **18.** States G.M.F.o.t.U. Coalition of the willing. URL: https://www.gmfuP.org/news/coalition-willing. **19.** Radio Svoboda. Prezydent Finliandii poiasnyv, chy peredbachatymut harantii bezpeky uchast Yevropy u viini u razi novoho napadu RF. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-stubb-harantiyi-bezpeky-ukrayina/33536165.html. **20.** Buzan B., Waever O., Wilde J. d. Security: a new framework for analysis. Lynne Rienner Publishers, 1997. **21.** Prism UA. Bahatostoronni harantii bezpeky: ukrainskyi kontekst. URL: https://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/. **22.** Verkhovna Rada Ukrainy. Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryiednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/998_158. **23.** Radovetska L. Guarantees of security for Ukraine: Unlearned lessons of the Budapest Memorandum. Analytical and Comparative Jurisprudence. 2024. Vol. 6. P. 73–80. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.10. **24.** Lossovskyi I. Mizhnarodno-pravovyi status Budapeshtskoho memorandumu Pro harantii bezpeky u zviazku z pryiednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi. Ukraina dyplomatychna. 2015. T. 16. P. 364–373. **25.** Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. Kyivskyi bezpekovyi dohovir. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf. **26.** Buzarov A. Format «Ramshtain» yak osnova formuvannia yevroatlantychnoi koalitsii pidtrymky Ukrainy u protydii rosiiskii ahresii. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/79cceace-b26c-4533-a7cf-009f8bab6ad/ **27.** Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. Spilna deklaratsiia pro pidtrymku Ukrainy. URL: https://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-pro-pidtrimku-ukrayini-84277 **28.** NATO. Strymuvannia i oborona. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/

natohq/topics_133127.htm **29.** Zagorodnyuk, A. Ukraine's New Theory of Victory Should be Strategic Neutralization. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/06/ukraines-new-theory-of-victory-should-be-strategic-neutralization?lang=en **30.** Ukrinform. Ukraina vzhe uklala z inshymy derzhavamy 28 bezpekovykh uhod—MVP. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3917449-ukraina-vze-uklala-z-insimi-derzavami-28-bezpekovih-ugod-mvP.html **31.** Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. (2024). Uhoda pro spivrobitnytstvo u sferi bezpeky mizh Ukrainoiu ta Spoluchenym Korolivstvom Velykoi Brytanii i Pivnichnoi Irlandii. https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277 **32.** Kaptan M. Dvostoronni bezpekovi uhody Ukrainy yak instrument protydii rosiiskii ahresii: pravova otsinka. Kherson State University Herald Series Legal ScienceP. 2025. T. 1. P. 42–52. URL: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-1-7. **33.** Petrunenko Ya., Dzhabrailov R. Socio-economic aspect of security agreements signed between Ukraine and other countries. *Uzhhorod National University Herald.* Ser. Law. 2024. Vol. 2, no. 84. P. 54–63. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.6. **34.** Uhoda pro storichne partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Spoluchenym Korolivstvom Velykoi Brytanii i Pivnichnoi Irlandii. 2025. 1 sich. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_002-25#Text. **35.** Petrunenko Ya. UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement: Legal analysis. Uzhhorod National University Herald. Ser. Law. 2025. Vol. 4, no. 89. P. 185–192. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.28. **36.** Ukraine US Reconstruction and Investment Fund. 2025. 1 January. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2025/07/25-523-Ukraine-Reconstruction-and-Investment.pdf. **37.** Zelenskyi: Uhoda pro ridkisnozemelni kopalyny povynna mistyty harantii bezpeky z boku SShA. Holos Ameryky. URL: https://www.holosameryky.com/a/rare-minerals-ukraine-usa/7977972.html. **38.** Natsionalnyi in-t stratehichnykh doslidzhen. «Uhoda pro nadra»: ryzyky ta mozhlyvosti. URL: https://nisP.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/uhoda-pro-nadra-ryzyky-ta-mozhlyvosti. **39.** Horbulin. Bezpekova model Izrailiu–Tse harnyi oriientyr dlia Ukrainy. Ukrinform. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3913995-gorbulin-bezpekova-model-izrailu-ce-garnij-orientir-dla-ukraini.html. **40.** Yelisieiev K. «Izrailska model» bezpekovykh harantii dlia Ukrainy. URL: https://lb.ua/blog/elisiev/564563_izrailska_model_bezpekovih.html. **41.** Natsionalnyi in-t stratehichnykh doslidzhen. Rezultaty Haazkoho Samitu NATO – 2025. URL: https://nisP.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-haazkoho-samitu-nato-2025. **42.** Formula bezpeky «NATO Plius». *Tsentr «Nova Yevropa».* URL: https://neweurope.org.ua/analytics/formula-bezpeky-nato-plyus/. **43.** Yevrokomisarka Kos. Chlenstvo v YeS stane politychnym yakorem harantii bezpeky dlia Ukrainy. *Ukrinform*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4042478-clenstvo-v-es-stane-politicnim-akorem-garantij-bezpeki-dla-ukraini-evrokomisarka-koP.html. **44.** Dudko I., Pogorelova I. Mali aliansy u formati bezpekovoi stratehii Ukrainy. *Visnyk of the Lviv University.* 2023. T. 46. P. 271–284. URL: https://doi.org/10.30970/PPP.2023.46.34. **45.** Skorokhod A. Bezpekova skladova

liublinskoho trykutnyka u ramkakh kontseptu malykh aliansiv. *Regional Studies*. 2024. T. 39. P. 142–149. URL: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.39.22. **46.** Stratehichne partnerstvo Polshchi ta Ukrainy v umovakh zminy mizhnarodnoi systemy. Tochky zoru Polshchi ta Ukrainy / red.: W. Baluk, M. Pietraś, G. M. Perepelicâ. 2024. 442 s. **47.** Karpenko O. I. Rehionalni bezpekovi kompleksy v suchasnykh umovakh. *Economics: Time Realities,* 2023, Vol. 67, No. 3, pp. 65–74. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.8317384

Buzarov Andrii. **The security guarantees dilemma for Ukraine: between the expectation of NATO membership and building defense self-sufficiency in cooperation with the Euro-Atlantic Community**

The article examines the transformation of security guarantees for Ukraine in the context of Russia's full-scale aggression and the restructuring of the Euro-Atlantic security architecture. It analyses the evolution of strategic approaches adopted by NATO member states, the European Union, and key international actors, arguing that Ukraine's long-term security cannot rely on political declarations or non-binding assuranceP. Based on an assessment of existing formats of cooperation, including bilateral agreements, multilateral initiatives, and institutional mechanisms of deterrence, the study highlights the need for a normative, legally-anchored system of guarantees capable of ensuring prompt collective response to future threatP.

The article emphasises that the emerging security order in Europe is inseparable from Ukraine's resilience and its integration into Euro-Atlantic structureP. Security guarantees must include sustainable military support, predictable defence commitments, sanctions-based containment of the aggressor, and legally enforceable obligations of partner stateP. The research argues that Ukraine is not merely a recipient of international assistance, but a security-shaper whose experience, defence capabilities, and geopolitical position redefine the strategic balance on the continent. Ensuring Ukraine's security therefore becomes a prerequisite for long-term European stability.

The conclusions underline that durable guarantees must combine political commitment with legal responsibility, institutional continuity, and credible deterrence, while Ukraine's full participation in Euro-Atlantic structures remains the only model capable of preventing new aggression and securing peace.

Key words: security guarantees, Euro-Atlantic integration, deterrence, international obligations, collective defence, resilience.

УДК 321.7:316.42:004.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-348

Н. М. ХОМА

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ: АНАЛІЗ ВЗАЄМОВПЛИВУ

Досліджено вплив цифровізації на відносини між державою та суспільством. Цифровізація визначена рушійною силою переосмислення суспільного договору, який за демократичного режиму є втіленням ідеї партнерства держави та громадян. Констатовано, що: 1) цифровізація має потенціал виступити важливим інструментом переосмислення суспільного договору; 2) зміни у взаєминах держави та громадян потребують сучасних цифрових рішень для прозорості, швидкості взаємодій та прийняття рішень.

Ключові слова: *цифровізація, цифрова трансформація, суспільний договір, електронне урядування, політичний режим, демократизація.*

Khoma Nataliia. **Digital transformation and rethinking the social contract: analysis of mutual influence**

The impact of digitalization on the relationship between the state and society has been studied. Digitalization has been identified as the driving force behind rethinking the social contract, which, in a democratic regime, embodies the idea of a partnership between the state and its citizens. The author states the following: First, digitalization has the potential to be a key tool for rethinking the social contract. Second, changes in the relationship between the state and citizens require modern digital solutions for transparency, speed of interaction, and decision-making.

Key words: *digitalization, digital transformation, social contract, e-government, political regime, democratization.*

Вступ. Цифровізація є глобальним метатрендом, який не лише спричиняє фундаментальні технологічні зміни [1], але й має далекосяжні соціально-політичні наслідки. Нові форми соціальної організації через цифрове управління уже є очевидними. Особливо такі процеси прискорилися після пандемії COVID-19 через чис-

© *ХОМА Наталія Михайлівна* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; ORCID: 0000-0002-2507-5741; e-mail: nataliia.m.khoma@lpnu.ua

ленні обмеження, дистанціювання [2]. Водночас загальний вплив цифровізації на взаємини держави та суспільства є менш помітний і потребує з'ясування, зокрема й в контексті проблеми переосмислення суспільного договору з огляду на динамічні процеси останніх років.

За нашою гіпотезою, цифровізація здатна сприяти переосмисленню суспільного договору як формальної чи неформальної домовленості (згоди) про розподіл обов'язків і прав між державою й суспільством. Це припущення потребує перевірки (верифікація гіпотези), щоб сформувати розуміння наступних тез:

1) цифровізація є однією з рушійних сил трансформації суспільних договорів сучасних демократичних держав. Змінюються форми взаємодії між державою і громадянином, а відтак – і баланс відповідальності. Громадяни очікують від держави у її діяльності більшої прозорості, ефективності, підзвітності, дебюрократизації і т. ін., а держава – можливості ефективно збирати та аналізувати дані, керувати ресурсами, тобто – підвищувати загалом свою ефективність і т. ін.;

2) розуміння багатьма демократичними державами необхідності оновлення суспільного договору з огляду на нові виклики сприяє розгляду цифровізації як ключового інструмента для побудови відкритих, прозорих і підзвітних взаємин із громадянами. Низка викликів поставили під сумнів старі моделі взаємодії між державою і громадянами;

3) усвідомлення спільнотами демократичних держав, з одного боку, потреби оновлення суспільного договору, а з іншого – цінності цифрових технологій, стимулює інтерес громадян до інтеграції цифрових інновацій у взаємодії громадськістю та державою.

Мета статті – з'ясувати, як цифрова трансформація впливає на перегляд сучасними демократичними державами суспільного договору, і навпаки – як суспільний договір може бути переосмислений у відповідь на процеси цифрової трансформації.

Стан розробки проблеми. Наявні дослідження з питань цифровізації нечасто розглядають відносини між державою та суспільством, а також не надають концептуальної основи для вивчення їхніх складних причинно-наслідкових взаємодій. Аналізи питань цифровізації та управління зазвичай зосереджені на технократичних аспектах, що стосуються управління та адміністрування, а в

деяких випадках також пов'язують аналіз послуг електронного управління з їхнім впливом на політичні настрої [3]. Також низка дослідників вивчали вплив цифровізації на демократичне управління [4]. Відзначена фундаментальна роль довіри громадян до державних інституцій для формування довіри до інструментів електронного урядування [5]. Дослідники вказали на проблему посиленням нагляду та контролю держави щодо суспільства у цифрову епоху [6; 7].

Хоч історіографія проблематики політичного виміру цифрової трансформації є доволі обширною та багатоаспектною, але вона практично не розглядає, як цифровізація пов'язана з переосмисленням суспільного договору. При цьому наявне розуміння того, що цифровізація торкається усіх сфер життєдіяльності, глибоко змінює структуру суспільства, ролі інституцій, механізми взаємодії між громадянами та державою, що може мати наслідком **переосмислення суспільного договору.**

Одним з нечисельних досліджень, де розкривається багатоаспектний вплив цифровізації на відносини між державою та суспільством крізь призму концепції суспільного договору, є дослідження німецьких учених Т. Зінтл і А. Удре [8]. В основу дослідження було покладено кейси держав Близького Сходу та Північної Африки, які за своїми політичними режимами є авторитарними. Втім, певні висновки Т. Зінтл і А. Удре цінні й для оцінки демократичних політичних систем.

В іншій публікації [9] згадані вище німецькі дослідниці, а також їх колеги М. Лоу, А. Ель-Хаддад і М. Фернесс, поставили питання: коли, чому і як змінюються суспільні договори. У їх дослідженні визначаються кілька груп чинників, які можуть спонукати до зміни суспільного договору з числа поступових або ж раптових подій (неочікуваний тригер).

Методи дослідження. Дослідження проведене на основі методології неоінституціоналізму. Цей підхід дозволяє з'ясувати трансформацію тих чи інших інститутів (держави – зокрема) у нових умовах, зокрема – під впливом цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Суспільні договори, тобто очікування та взаємні зобов'язання урядів та населення, а також між різними соціальними групами, укладаються в різних країнах шляхом переосмислення прав та обов'язків у відносинах між держа-

вою та суспільством [10]. Суспільний договір виступає свого роду формальною чи неформальною домовленістю («згодою») про розподіл прав і обов'язків між державою й суспільством. Прийняття нового або ж перегляд старого суспільного договору передбачає вироблення, погодження правил гри, за яких захищено ключові права і свободи, а також кожна сторона розуміє свою роль, права, відповідальність. Сучасні суспільні договори у справді демократичних державах ставлять у центр ідею партнерства, коли влада та громадяни визнають свою взаємоузалежненість і взаємну відповідальність, чітко визначені їхні права та обов'язки один щодо одного. Щоб суспільний договір як свого роду доктрина партнерства був схвалений та реалізовувався, потрібна система заходів, спрямована на утвердження верховенства права, інституційні реформи, широка громадська участь та діалог, розвиток людського капіталу і культури відповідальності та ін.

В ході реалізації суспільного договору відбувається обмін певним набором результатів між державою та суспільством. Головна функція суспільного договору полягає в тому, щоб зробити відносини між державою та суспільством більш стабільними, а їхні результати – передбачуваними. Природа суспільного договору передбачає часто ідеалізовану модель відповідальних партнерських взаємин, яка однак в реальних динамічних обставинах належно не працює. Власне, якщо одна чи обидві сторони не є задоволені умовами суспільного договору або ж структурні чи рамкові умови угоди змінилися, то такий суспільний договір важливо переглянути, щоб уникнути напруги в системі «держава – суспільство».

Цифровізація по-новому формує відносини між державою та суспільством, зокрема: 1) змінюється зміст результатів цих відносин (нові права та обов'язки кожної зі сторін договору); 2) на ці зміни додатково впливають змінені форми взаємодії (нові форуми); 3) змінюються зацікавлені учасники, сфера застосування соціального договору (нові а́ктори).

Щобільша кількість послуг, які уряди надають своїм громадянам, є цифровими або мають цифрові компоненти. Цифровізація змінює як форму встановлених державних послуг (наприклад, електронні форми замінюють паперові), так і створює нові товари та послуги. Таким чином, цифровізація продукує інноваційні

послуги та нові можливості, а також створює нові або трансформує наявні права та обов'язки у рамках існуючих соціальних договорів. Наприклад, в межах військового обов'язку прикладом цифровізації в Україні є застосунок «Резерв+», сервіси *еЧерги* у Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки.

Цифровізація покладає на державу обов'язок захищати права людини в онлайн-просторі [11] для забезпечення кібербезпеки, конфіденційності даних, визначення правила щодо цифрових товарів і послуг. Цей захист має включати як захист від зловживань окремих фізичних та юридичних осіб, так і від можливих зловживань з боку державних органів. Також держава має забезпечувати цифрову інфраструктуру, наприклад, реалізація програм фінансування підключення до інтернету шкіл, лікарень, сіл і под., розвиток порталів державних послуг, системи електронної ідентифікації та підпису, організація тренінгів з користування цифровими технологіями для окремих соціальних груп і т. ін. Державні інститути мають виявляти інтерес і реалізовувати його, щоб громадяни мали якнайбільше інформації про те, як проєктуються та впроваджуються цифрові технології, які нові інструменти (наприклад, краудфандинг) можна залучити, щоб уможливити цифровізацію певного процесу. Належна комунікація влади і громадян має перспективу вплинути на рівень інформованості, загалом на характер політичної культури громадян.

Громадяни у свою чергу мають визнавати регуляторні повноваження держави у цифровій сфері. Це може включати, наприклад: 1) надання державним органам права збирати та зберігати цифрові дані, зокрема для державного управління та надання електронних послуг; 2) прийняття факту можливих обмежень доступу до Інтернету або цифрових послуг з огляду на виняткові умови (надзвичайний стан, війна, масштабні кібератаки і под.); 3) використання обов'язкових електронних послуг, які громадянам, бізнесу та ін. рекомендовано використовувати або ж які навіть можуть бути *єдиним або основним способом* взаємодії з державою. Це пов'язано перспективами цифровізації державного управління, переходом до «безпаперової держави»; 4) внесок громадян у створення цифрових спільних благ: долучення до створення ресурсів у цифровому просторі, якими можуть безоплатно користуватись усі; створення пояснювальних відео про державні е-послуги і т. ін.; повідомлення

про фейки та маніпуляції в мережі. Загалом йдеться про те, що громадяни можуть бути не лише користувачами, а й співтворцями спільних цифрових благ, що зміцнює демократію, прозорість та інноваційність суспільства, а держава позитивно це сприймає і зацікавлена в цифрових ініціативах громадян.

Економія коштів та підвищення ефективності є основними причинами, чому держави переходять на цифрові способи управління. Товари та послуги можна обмінювати набагато швидше, дешевше та серед більшої кількості одержувачів, навіть там, де транспортне сполучення обмежене або ж де одержувачі менш мобільні. В умовах воєнного стану, як-от в Україні, та подальшого повоєнної відбудови прозорість у наданні державних послуг стає основою для довіри між громадянами та державою.

Зауважимо, що хоч цифрові технології швидко змінюються й дають нові можливості, але закони й офіційні правила часто не встигають за ними. Тому багато прав і обов'язків у цій сфері залишаються не прописаними прямо, а існують радше «за домовленістю» чи неформально. Однак, зауважимо, що така «неформальність» може бути лише тимчасовою й згодом отримати відповідне унормування.

Цифрова трансформація впливає на способи, канали взаємодії держави та суспільства; створюються нові форуми для обміну та прийняття рішень. Можна говорити про вплив цифровізації на ключові результати та баланс сил між державою та суспільством. Вкажемо на кілька найбільш очевидних.

1. Цифровізація трансформує ключову функцію держави щодо захисту громадян від внутрішніх та зовнішніх загроз. Цифровізація може посилити можливості держави захищати громадян від кримінальних дій (як-от системи відеоспостереження), зловживань владою (як-от технології блокчейн) або зовнішніх військових загроз (наприклад, атак дронів, цифровим війнам [12]). Наразі цифрові технології залишаються непередбачуваними, коли ми розглядаємо їх як учасників збройних конфліктів. Штучний інтелект, дрони, витік інформації, хакерські атаки, пропаганда та фейки стають частиною реалій війни. Нині війни мають ще й віртуальні фронти і як держава, так і окрема людина, громади, суспільство в цілому мають певні ролі в оцифрованій воєнній реальності.

Потрібно врахувати, що цифровізація може сприяти й зловживанню державною владою, працювати на захист інтересів еліти за рахунок прав і безпеки більшості населення, особливо якщо регулювання та захист даних є слабкими [8]. Особливо в неоавторитарних державах віртуальні простори контролюються, сек'юритизуються та схильні до офіційної пропаганди так само, як «реальні простори» контролюються цифровим спостереженням.

Попри широке використання інформаційно-комунікаційних технологій та соціальних мереж, громадяни часто не знають про свої цифрові права. Тут проблема рівня політико-правової культури кожного громадянина, яка формується не лише державою в ході соціалізації, а й персонально зусиллями кожного. Попри поширене очікування громадянами конфіденційності їх персональних даних, самі ж користувачі часто не дотримуються вимог щодо захисту даних (т. зв. «парадокс конфіденційності» [13]) і таким чином не вимагають цифрового захисту від держави. У цьому сенсі результати суспільного договору можуть змінюватися, навіть якщо громадяни не вимагають цих змін або активно не погоджуються на них [8].

2. Цифровізація трансформує ключову функцію держави щодо надання послуг. Вона може покращити надання державних послуг, починаючи від адміністративних процесів (електронні заяви, виставлення рахунків, моніторинг послуг, регулювання транскордонної електронної комерції [14] тощо) до освіти та охорони здоров'я (дистанційні консультації, онлайн-обмін інформацією та даними, а також їх зберігання) та до базових інфраструктурних послуг (транспорт та ін.). Цифрові форми взаємодії держави та суспільства можуть підтримувати більш ефективні, надійні, прозорі послуги.

Наразі не очевидним є те, як цифровізація вплине на можливості держави щодо забезпечення економічної безпеки з огляду на вплив на ринок праці і рівень безробіття. Потрібні окремі дослідження та моніторинг, щоб зрозуміти зміни на ринку праці. Очевидно, що зникне або трансформується низка професій, які можнао автоматизувати, а натомість зросте зайнятість у секторах інформаційних технологій, цифрової комерції, оборони, FinTech, інтелектуального виробництва і т. ін.

3. Цифрова взаємодія держави та суспільства змінює формати та зміст участі. Тепер вона щораз частіше пов'язана з новими

можливостями, створеними завдяки наданню цифрових послуг (під керівництвом держави, приватного сектора або громадян). Електронна участь може бути як державною (наприклад, через інформаційно-консультаційні платформи), так і громадянською. Цифрові інструменти, керовані громадянами, можуть розширити обмін інформацією та даними, а отже потрібен моніторинг прозорості та підзвітності. Технічні інновації, що сприяють цим змінам, включають обмін миттєвими повідомленнями, голосові дзвінки, відео-чати та обмін файлами між користувачами, медіа, створені споживачами, або онлайн-платформи для класифікації, оцінювання та огляди.

Технологічний прогрес (обчислення великих даних, технологія блокчейну та ін.) здатен істотно покращити доступ до інформації для багатьох учасників і тим самим створює вимогу більшої прозорості. Це створює нові простори для активності в суспільно-політичному житті, але державні та недержавні áктори мають володіти відповідними знаннями та уміннями, щоб скористатися з технологічного прогресу.

Однак, якщо цифрові форми взаємодії належно не регулюються, вони також можуть обмежувати участь певними «цифровими бульбашками». Це простори часто дуже поляризованих дебатів у закритих онлайн-спільнотах, схильних до дезінформації чи фейкових новин, оскільки вони покладаються на соціальні мережі та їхні попередньо запрограмовані алгоритми. Згуртованість спільнот може постраждати, оскільки цифровізація зменшує особисту взаємодію людей. Алгоритми, боти, Інтернет речей та штучний інтелект замінюють взаємодію громадян, ускладнюють розрізнення достовірної та спотвореної інформації, що може призвести до політичного розчарування [15], посилити тенденцію до фрагментованих цифрових просторів [16].

Оскільки цифровізація змінює форми взаємодії у сфері захисту, забезпечення та участі, нові форуми, що виникають у результаті, можуть формуватися та використовуватися по-різному державою, суспільствами та приватним сектором. Це має наслідки для балансу сил між державою та суспільством. Держави частково формують цю взаємодію за допомогою законів та нормативних актів, але автоматизовані процеси, такі як збір даних та штучний інтелект, дедалі більше впливають на політику урядів та обмежують її обсяг,

а також прозорість та підзвітність прийняття рішень [8; 10; 17]. Таким чином, покращать ці зміни у формах взаємодії захист, забезпечення та участь, або ж обмежать їх, значною мірою залежить від готовності урядів надати громадянам право голосу щодо того, як формувати ці зміни.

Висновки. За результатами дослідження ми дійшли висновків, що цифрова трансформація має прямий вплив на перегляд суспільного договору в сучасних демократичних державах, бо змінює способи взаємодії між державою та громадянами. Цифровізація трансформує державу: з апарату контролю вона перетворюється на сервісну платформу. Якщо держава є демократичною, то під впливом цифровізації влада втрачає ієрархічний характер і стає мережевою моделлю, де громадяни можуть впливати на державні рішення у режимі реального часу. Розширюється участь громадян завдяки е-демократії. Громадяни вже не просто делегують владу, а стають постійними учасниками управлінського процесу. Суспільний договір у такому випадку вимагає перегляду механізмів легітимності й відповідальності.

По-новому формулюється питання довіри та відповідальності, зростає роль цифрової етики, потрібен механізм балансування між цифровими свободами та безпекою. Відтак і суспільний договір має переглядатися в частині прав і свобод у цифровому середовищі. Процеси цифрової трансформації неминуче створюють нову сферу суспільного життя – цифровий простір, в якому виникають нові права та обов'язки. Відповідно, суспільний договір має бути оновлений, щоб ці права були закріплені, гарантовані.

Отже, цифрова трансформація стимулює перегляд суспільного договору, бо змінює саму суть взаємин між громадянином і державою. Вона створює нові права, обов'язки, відповідальність тощо, які мають бути закріплені на політичному, правовому та етичному рівнях.

1. Gradillas M., Thomas L. Distinguishing digitization and digitalization: A systematic review and conceptual framework. *Journal of Product Innovation Management.* 2023. № 42 (1). P. 112-143. DOI: https://doi.org/10.1111/jpim.12690. **2.** Zintl T., Houdret A. Moving towards smarter social contracts? Digital transformation as a driver of change in state – society relations in the MENA region. *Mediterranean Politics*. 2024. P. 1-24. DOI: 10.1080/13629395.2024.2379737. **3.** Bante J., Helmig F., Prasad L. et al.

E-government and democracy in Botswana. Observational and experimental evidence on the effects of e-government usage on political attitudes. Discussion paper 16. German Development Institute/Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, 2021. **4.** Suhardi S., Sofia A., Andriyanto A. Evaluating e-government and good governance correlation. *Journal of ICT Research and Applications.* 2015. № 9 (3). P. 236-262. DOI: 10.5614/itbj.ict.res.appl.2015.9.3.3. **5.** Teo T. S. H., Srivastava S. C., Jiang L. Trust and electronic government success: An empirical study. *Journal of Management Information Systems.* 2008. № 25 (3). P. 99-132. https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222250303. **6.** Khoma N., Nikolaieva M. Digital Authoritarianism: Concept, Features, Threats. *Modern Historical and Political Issues.* 2022. № 46. С. 159-166. DOI: 10.31861/mhpi2022.46.159-166. **7.** Schlumberger O., Edel M., Maati A., Saglam K. How authoritarianism transforms: A framework for the study of digital dictatorship. *Government and Opposition.* 2024. № 59. P. 761-783. DOI: 10.1017/gov.2023.20. **8.** Zintl T., Houdret A. Moving towards smarter social contracts? Digital transformation as a driver of change in state – society relations in the MENA region. *Mediterranean Politics.* 2024. P. 1-24. DOI: 10.1080/13629395.2024.2379737. **9.** Loewe M., El-Haddad A., Furness M., Houdret A., Zintl T. Drivers of change in social contracts: Building a conceptual framework. Mediterranean Politics. 2024. P. 1-27. DOI: 10.1080/13629395.2024.2379733. **10.** Ibid. **11.** Digital rights in closing civic space: Lessons from Ten African countries / T. Roberts (Ed). Brighton: Institute of Development Studies, 2021. **12.** Digital Warfare: Media and Technologies in the Russo-Ukrainian War / N. Zasanska, N. Ivanenko (Eds.). London: Transcript Publishing, 2025. 366 p. **13.** Kokolakis S. Privacy Attitudes and Privacy Behaviour: A Review of Current Research on the Privacy Paradox Phenomenon. *Computers & Security.* 2017. № 64. P. 122-134. DOI: 10.1016/j.cose.2015.07.002. **14.** De Melo J., Solleder J. Structural transformation in MENA and SSA: The role of digitalization. *ERF working paper 1547.* Giza: The Economic Research Forum, 2022. **15.** Maati A., Edel M., Saglam K., Schlumberger O., Sirikupt C. Information, Doubt, and Democracy: How Digitization Spurs Democratic Decay. *Democratization*, 2023. № 31 (5). P. 922-942. DOI: 10.1080/13510347.2023.2234831. **16.** Türcke C. Digitale Gefolgschaft. Auf dem Weg in eine neue Stammesgesellschaft. München: CH Beck, 2019. **17.** Pasquale F. The black box society. The secret algorithms that control money and information. Harvard University Press, 2015. 311 p.

Khoma Nataliia. **Digital transformation and renewal of the social contract: analysis of mutual influence**

The impact of digitalisation on the relationship between the state and society has been studied. Digitalisation is the driving force behind rethinking the social contract, which is based on the idea of a partnership between the state and its citizens in a democratic regime. It has been established that: Firstly, digitalisation has the potential to be an important tool for rethinking the social contract.

Secondly, changes in the relationship between the state and its citizens require modern digital solutions to ensure transparency, speed of interaction, and speed of decision-making. The study concluded that digital transformation directly impacts the renewal of the social contract in modern democratic states by altering the manner in which the state and its citizens interact. Digitalisation transforms the state from a control apparatus into a service platform. In a democratic state, digitalisation causes the government to lose its hierarchical nature and adopt a network model, enabling citizens to influence government decisions in real time. Citizen participation is expanding thanks to e-democracy. Citizens are no longer merely delegating power; they are also becoming permanent participants in the management process. In this case, the social contract requires a review of legitimacy and accountability mechanisms. The author also observed that issues of trust and accountability are currently being reformulated and that digital ethics are becoming increasingly important. Therefore, a mechanism is needed to balance digital freedoms and security. Consequently, the social contract must be revised to encompass rights and freedoms within the digital realm. Digital transformation processes have been shown to create a new sphere — the digital space — in which new rights and obligations arise. Accordingly, the social contract must be updated to enshrine and guarantee these rights.

Key words: digitalization, digital transformation, social contract, e-government, political regime, democratization.

УДК 327.8
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-359

Ю. В. СЕМЕНЮК

ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ. СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК, ОСОБЛИВОСТІ, КЛАСИФИКАЦІЯ

Досліджуються приватні військові компанії та їх застосування і роль у сучасних збройних конфліктах. Розглянуто причини появи приватних військових компаній, історію їх виникнення та розвитку. Проаналізовано специфіку, особливості та напрями діяльності найвідоміших приватних військових компаній Великої Британії, Сполучених Штатів Америки, Китаю, російської федерації. Показано, що приватні військові компанії можуть надавати державам та приватним особам широкий спектр військових послуг. Доведено, що сьогодні приватні військові компанії функціонують як невід'ємна частина збройних конфліктів, використовуючи унікальні можливості для ведення операцій в умовах сучасного військового середовища, коли держави намагаються досягти своїх цілей, уникаючи безпосередньої участі регулярних збройних сил. Наведено класифікацію приватних військових компаній.

Ключові слова: *приватні військові компанії, військові послуги, збройні конфлікти, класифікація.*

Semenyuk Yurii. **Private military companies. Establisment, development, features, classification**

Private military companies and their use and role in modern armed conflicts are studied. The reasons for the emergence of private military companies, the history of their emergence and development are considered. The specifics, features, and areas of activity of the most well-known private military companies in Great Britain, the United States, China, and the Russian Federation are analyzed. It is shown that private military companies can provide a wide range of military services to states and private individuals. It is proven that today private military companies function as an integral part of armed conflicts, using unique opportunities to conduct operations in the modern military environment, when states try to achieve their goals while avoiding the direct involvement of regular armed forces. A classification of private military companies is provided.

Key words: *private military companies, military services, armed conflicts, classification.*

СЕМЕНЮК Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, Національний університет оборони України; ORCID: 0000-0002-9415-4427; e-mail: snik71083@gmail.com

Приватні військові компанії (ПВК) (Private Military Companies) мають тривалу історію, яка розпочалася ще з найманців Середньовіччя. Проте сучасна форма ПВК набула особливого поширення з 1970-х років, коли почали з'являтися перші комерційні військові організації, надаючи державам та приватним особам широкий спектр військових послуг. В українських публікаціях зустрічаються різні їх назви «приватні військові компанії» або «приватні воєнні компанії». З огляду на наявну в Україні нормотворчу термінологію у сфері оборони автор вважає за доцільне використовувати назву «приватні військові компанії» [1]. Сьогодні ПВК функціонують як невід'ємна частина збройних конфліктів, використовуючи унікальні можливості для ведення операцій в умовах сучасного військового середовища. Особливо помітним є їх вплив у тих випадках, коли держави намагаються досягти своїх цілей, уникаючи безпосередньої участі регулярних збройних сил.

ПВК відіграють значну роль у сучасних збройних конфліктах і дедалі частіше виступають як ключові учасники на міжнародній арені [2]. Їхнє виникнення та розвиток пояснюється низкою факторів, серед яких геополітичні зміни, економічна вигода та необхідність адаптації до нових типів конфліктів та воєн, що відбулися у світі наприкінці XX століття та продовжують відбуватися у XXI столітті. Однак, разом із зростанням їхнього впливу, постають питання правового регулювання, що потребують додаткової уваги з боку міжнародного співтовариства.

Ці організації надають широкий спектр послуг, а саме: реформування та розвиток сил безпеки і оборони; планування та підготовка їх до застосування; розвідка та контррозвідка; навчання особового складу; застосування, обслуговування та експлуатація озброєння і військової техніки; матеріально-технічне забезпечення сил безпеки і оборони; гуманітарне розмінування; охорона та безпосередня участь у бойових операціях [3].

Мета цієї статі – дослідити виникнення та розвиток ПВК, їх можливості застосування і роль у сучасних конфліктах, а також навести класифікацію ПВК.

Поява ПВК є логічним продовженням історії найманців, які виконували військові завдання для тих, хто мав достатньо коштів, щоб їх найняти. Протягом століть найманці брали участь у конфліктах, починаючи із середньовічних ландскнехтів і до сучас-

них приватних армій. Однак сучасні ПВК офіційно оформилися як структури у 1960-х роках у Великій Британії, коли з'явилися перші компанії, що надавали військові послуги на контрактних засадах. Засновником першої, в сучасному розумінні ПВК, назва якої «Watchguard International» і створена в 1967 році, був полковник британської армії Девід Стерлінг, раніше створив SAS (Special Air Service) – спеціальний військовий підрозділ Великобританії, основним напрямом якого була розвідувальна діяльність та проведення спеціальних операцій переважно на території іноземних держав [4]. А компанія, яка одна з перших запропонувала урядам та приватним компаніям рішення у сфері охорони та безпеки, стала Control Risks Group. Цей підхід поступово поширився у світі, й до кінця XX століття ПВК почали активно використовуватися в різних конфліктах та для захисту інфраструктури в нестабільних регіонах.

Початок активного використання ПВК у сучасному вигляді пов'язаний із кінцем XX століття та розпадом Радянського Союзу, коли після закінчення «холодної війни» країни зіткнулися з необхідністю брати участь у численних регіональних конфліктах, зокрема миротворчих, гуманітарних або суто військових діях у регіонах із високою інтенсивністю конфліктів, а в цей час багато урядів скоротили свої регулярні збройні сили. Для таких завдань ПВК стали ідеальним інструментом: вони забезпечували швидку реакцію, високий рівень спеціалізації та відсутність потреби політичного обґрунтування перед громадськістю. Іншим важливим чинником розвитку ПВК є економічна доцільність їх використання. Уряди багатьох країн, зокрема США та Великобританії, стикнулися з проблемою високих витрат на утримання регулярних збройних сил, особливо після закінчення великих військових конфліктів. ПВК стали привабливим варіантом для виконання специфічних завдань, оскільки їх залучення дозволяло державам заощаджувати на витратах на утримання великих військових контингентів. Окрім цього, багато міжнародних корпорацій, особливо в нафтовидобувній та будівельній галузях, почали активно використовувати послуги ПВК для захисту своїх інвестицій та інфраструктури в зонах конфліктів. Наприклад, охорона нафтових родовищ у таких країнах, як Ірак або Нігерія, часто здійснюється приватними військовими компаніями. Сучасні війни, особливо

на початку XXI столітті, стали менш формальними, а конфлікти перейшли у формат гібридних війн або конфліктів низької інтенсивності. У таких умовах ПВК виявилися ефективнішими за регулярні збройні сили через свою гнучкість, можливість швидко адаптуватися до нових умов і уникнення публічної уваги. Війна стала бізнесом. Ринок військових послуг виріс, перетворивши ПВК на ключових гравців у цьому бізнесі. Наприклад, у 2009 році річний оборот ринку приватних військових послуг досяг $100 мільярдів. Це підтверджує, що ПВК стали не лише стратегічним інструментом для урядів і корпорацій, а й важливим елементом глобальної економіки.

Також однією з причин швидкого поширення ПВК у цей період стало зростання кількості «конфліктів низької інтенсивності», які вимагали гнучкого підходу до ведення бойових дій, зокрема в регіонах Африки та Близького Сходу. Оскільки ці конфлікти часто не вимагали масових регулярних армій, держави й корпорації дедалі частіше зверталися до послуг ПВК для виконання завдань у таких зонах.

Одним із перших прикладів успішного використання ПВК стала компанія Executive Outcomes, створена в Південній Африці в 1989 році [3]. Її діяльність під час громадянської війни в Анголі та Сьєрра-Леоне продемонструвала здатність невеликих, але добре оснащених і професійно підготовлених приватних військових груп вирішувати завдання, з якими регулярні армії часто не могли впоратися. Ця компанія стала прикладом для наслідування та відкрила шлях до формування цілої індустрії ПВК.

Після цього було створено низку інших відомих компаній, зокрема Blackwater (заснована в 1997 році у США), яка стала однією з найвідоміших ПВК у світі. Її роль під час військових операцій США в Іраку та Афганістані широко обговорювалася в міжнародних засобах масової інформації. Blackwater, пізніше відома як Academi, тепер відома як Constellis, стала символом не тільки високого професіоналізму ПВК, а й контраверсійних ситуацій, пов'язаних із використанням приватних військових формувань.

Функціонування ПВК у міжнародному середовищі залишається суперечливим з юридичної точки зору [2]. Незважаючи на те, що ПВК працюють за контрактами з урядами або корпораціями, їх правовий статус часто не регулюється на належному рівні. Най-

манство, заборонене міжнародними конвенціями, неповною мірою застосовується до ПВК, оскільки ці компанії мають офіційний статус і діють у межах закону своїх країн. Проте єдиної міжнародної правової бази, яка б регулювала діяльність ПВК, немає. Деякі країни запровадили внутрішнє законодавство для контролю за діяльністю ПВК, але відсутність глобального регулювання призводить до правових прогалин, що дозволяє ПВК діяти на межі законності. Натомість США стали першою державою, що законодавчо врегулювала діяльність ПВК. Відповідний нормативно-правовий документ було прийнято командуванням армії США 1998 р. – інструкція FM 100-21, що регулював взаємовідносини між державою та ПВК, а саме між військовослужбовцями армії США та співробітниками ПВК.

Проте на початку 2000-х років набувають популярності спеціалізовані послуги з логістики, підготовки кадрів служб безпеки, розроблення та впровадження систем безпеки, планування операцій. Фахівців ПВК стали залучати для охорони виробництва, родовищ корисних копалин (в основному нафти та газу), для супроводу вантажів тощо.

Китай, як один із провідних глобальних геополітичних гравців, також розпочав активно використовувати потенціал ПВК для захисту своїх національних інтересів. Хоча ПВК у Китаї ще не мають такої широкої популярності та впливу, як у США чи росії, їхня роль зростає в контексті міжнародної експансії та захисту глобальних проектів, таких, як ініціатива «Один пояс, один шлях». Китайські ПВК діють не лише на території країни, а й за її межами, виконуючи широкий спектр завдань.

Порівняно з іншими країнами становлення ПВК у Китаї проходило більш повільно і контрольовано державою. Це пов'язано з традиційним ставленням Китаю до приватних військових структур, які часто сприймаються як потенційна загроза для державної монополії на застосування сили. Китайський уряд має жорсткий контроль над безпековим сектором, і ПВК, які працюють у Китаї, чітко підпорядковуються регуляціям, щоб запобігти неконтрольованій діяльності. З початку 2000-х років Китай почав активно залучати ПВК для охорони своїх об'єктів та інфраструктури за кордоном, особливо в Африці, де китайські корпорації здійснюють великі інвестиції у видобуток природних ресурсів.

Поява китайських ПВК стала відповіддю на необхідність захисту економічних інтересів Китаю в умовах нестабільних політичних режимів у багатьох країнах. Китайські ПВК, як правило, працюють у тісному контакті з урядом та державними корпораціями. Найвідоміші з них:

DeWe Security – одна з найбільших китайських приватних охоронних компаній, яка активно працює за кордоном. Компанія забезпечує охорону китайських дипломатичних представництв, корпоративних об'єктів і проєктів ініціативи «Один пояс, один шлях». DeWe Security бере участь в охороні інфраструктурних проектів у Південній та Південно-Східній Азії, а також в Африці, де Китай має значні економічні інтереси;

China Security & Protection Group (CSPG) – ця компанія є одним із ключових гравців на ринку ПВК Китаю. CSPG забезпечує охорону не лише китайських об'єктів за кордоном, а й надає послуги консультування та навчання для місцевих сил безпеки. Компанія активно працює в Африці, зокрема в Судані та Нігерії, де Китай має стратегічно важливі інвестиції у видобутку нафти;

Shandong Huawei Security Group – ця компанія також спеціалізується на наданні охоронних послуг у міжнародних проектах, пов'язаних з ініціативою «Один пояс, один шлях». Основна діяльність компанії зосереджена в Африці та Південній Азії, де китайські корпорації потребують захисту від збройних груп та екстремістів.

Спроможності китайських ПВК, як правило, мають більш обмежений спектр функцій порівняно зі своїми західними аналогами. Вони не беруть активної участі у бойових діях, але забезпечують охорону об'єктів і персоналу, особливо в зонах підвищеного ризику. Враховуючи високий рівень контролю з боку уряду, китайські ПВК зосереджені на виконанні завдань, які дозволяють захистити національні інтереси Китаю за кордоном, не залучаючи до конфліктів регулярні збройні сили.

Ключовими напрямами діяльності китайських ПВК є:

– охорона об'єктів інфраструктури – Китай має великі економічні інтереси в Африці та Азії, і китайські ПВК забезпечують безпеку цих проєктів. Зокрема, вони охороняють будівельні майданчики, транспортні шляхи, нафтові та газові родовища, а також інші важливі об'єкти;

– захист персоналу – китайські компанії та уряд потребують захисту свого персоналу за кордоном, особливо в країнах, де існує загроза викрадення або нападу. Китайські ПВК забезпечують охорону співробітників китайських корпорацій, дипломатів та інших представників держави;

– консультативні послуги та навчання – деякі китайські ПВК надають послуги з навчання місцевих сил безпеки, особливо в країнах, де політична нестабільність створює загрозу для китайських проектів. Це включає навчання методам охорони, використанню сучасних систем безпеки та проведення аналітичної роботи з оцінки ризиків.

Останніми роками Китай дедалі більше використовує ПВК для підтримки своєї глобальної стратегії, особливо в рамках проектів, що стосуються ініціативи «Один пояс, один шлях». Цей масштабний проект передбачає створення інфраструктурних коридорів, які з'єднають Китай з Європою, Африкою та іншими частинами світу, і забезпечення їх безпеки є критично важливим завданням. Китайські ПВК надають уряду можливість забезпечувати захист інтересів країни за кордоном, не залучаючи регулярні збройні сили, що дозволяє зберегти дипломатичний нейтралітет у багатьох конфліктах. Це також дає Китаю змогу залишатися активним учасником міжнародної політики, уникаючи безпосередніх військових втручань. ПВК Китаю продовжують розвиватися, і їхня роль у глобальній безпеці стає більш помітною. Хоча вони поки що не мають такої бойової спроможності, як західні або російські ПВК, проте їхні функції охорони та захисту інфраструктурних проектів є важливим елементом китайської стратегії розширення свого впливу в світі.

Незважаючи на те, що в російській федерації (рф) офіційне право на застосування збройних сил має лише держава, інші дії прирівнюються до найманства й заборонені на території рф під загрозою кримінального покарання, ПВК існують неофіційно, позиціонуючи себе на російському ринку як приватні охоронні підприємства (ПОП), а спектр послуг ПВК надають лише у «європейському напрямку», де це дозволено. У сучасних умовах дані організації є дуже ефективними, мобільними та універсальними інструментами вирішення певних державних завдань [5].

Одним із таких завдань ПВК рф виконували під час бойових дій у Грузії (2008 р.), у військовому перевороті в Сирії, у бойових

діях на території України та у багатьох інших воєнних конфліктах та війнах. Саме застосування ПВК у війні або збройному конфлікті дозволяє приховати безпосередню участь країни, зокрема рф, що особливо проявилося у гібридній війні рф проти України та на сучасному етапі повномасштабної російсько-української війни.

На жаль у XXI столітті пальма першості в практичному застосуванні концепції гібридної війни з використанням ПВК належить рф. Збройна агресія проти України створила ідеальне середовище для використання ПВК, адже воно дало можливість проведення різноманітних «операцій», не звертаючи увагу, а по суті нехтуючи, міжнародним гуманітарним правом, міжнародними конвенціями та угодами про припинення вогню – від знущання над полоненими до обстрілів житлових кварталів. Найбільшого розголосу під час російсько – української війни набула ПВК «Вагнер», яка була створена Євгеном Пригожиним, а назва цієї компанії походить від позивного її командира, російського неонациста Дмитра Уткіна – «Вагнер», обраного ним через захоплення «естетикою та ідеологією Третього Райху» на честь відомого німецького композитора Ріхарда Вагнера [6].

Тобто ми бачимо, що ПВК в усьому світі набули значного поширення і виконують різноманітні послуги для різних замовників – приватних осіб, держав і міжнародних організацій.

За результатами аналізу типу послуг, які надають ПВК, відповідних документів міжнародних організацій та публікацій, можна здійснити таку класифікацію ПВК [1, 7–9]:

1. Оборонні військові компанії

Основна функція оборонних ПВК полягає в забезпеченні охорони об'єктів та людей, а також наданні логістичних послуг і військових тренувань. Ці компанії зазвичай виконують завдання, пов'язані з охороною критичної інфраструктури, включаючи дипломатичні представництва, промислові підприємства, нафтові та газові об'єкти. Оборонні ПВК також забезпечують навчання місцевих військових та поліцейських сил, виконують логістичну підтримку військових операцій, зокрема транспортування вантажів або медичне забезпечення в зоні конфлікту.

2. Наступальні військові компанії

Наступальні ПВК беруть участь у бойових діях та спеціальних операціях. Вони виконують завдання з безпосередньої участі у вій-

нах і конфліктах. Такий тип ПВК найчастіше виконує завдання для держав, що не бажають відкрито втручатися у конфлікт через політичні або правові ризики. ПВК «Вагнер» є яскравим прикладом наступальної ПВК, що бере участь у різних конфліктах по всьому світу, зокрема на сході України та у країнах Близького Сходу. Ці компанії часто використовуються для проведення таємних операцій або виконання завдань, які уряди не можуть виконати відкрито.

3. Розвідувальні, контррозвідувальні компанії

Особливістю розвідувальних та контррозвідувальних ПВК є те, що вони випереджають спеціальні служби в створенні та використанні новітніх технологій, які застосовують у відповідній діяльності, а їх мережа є практично закритою. За різними Інтернет-джерелами, з державними розвідувальними органами співпрацюють, зокрема, американські компанії «Strategic Forecasting Inc», «Booz Allen Hamilton», британські – «Aegis» і «Haklyut & Company». Вони можуть бути використані для проведення різних форм політичної боротьби, а також бути не лише виконавцями замовлень державних органів (включно зі спецслужбами) і корпорацій, а й набувати статусу об'єкта, що становить розвідувальний інтерес для інших країн задля отримання інформації, якою ПВК володіють.

4. Гібридні військові компанії

Гібридні ПВК виконують як оборонні, так і наступальні завдання. Вони можуть забезпечувати логістику та охорону, одночасно виконуючи бойові операції. Такий тип компаній є найбільш універсальним і застосовується як державами, так і приватними компаніями для досягнення своїх цілей у нестабільних регіонах.

5. Компанії бойового забезпечення

ПВК, які надають своїм клієнтам послуги з підтримання бойових дій їхніх сил безпеки та оборони (за термінологією НАТО – тактичну підтримку), включно з безпосередньою участю в бойових операціях. Утім остання зі згаданих послуг сучасними ПВК не надається, принаймні офіційно.

6. Військові консалтингові компанії

ПВК, що спеціалізуються на наданні послуг із планування, створення, реформування й розвитку сил безпеки та оборони, зокрема органів розвідки й контррозвідки, їхньої бойової та спеціальної підготовки тощо.

7. Військові логістичні компанії

Сфера діяльності цих ПВК охоплює: обслуговування й експлуатацію складних систем озброєння, військової техніки та комп'ютерних систем; матеріально-технічне забезпечення військ; будівництво військових об'єктів.

8. Приватні охоронні компанії

До таких ПВК відносять компанії, які працюють в умовах воєнного конфлікту або в зоні підвищеного ризику, зокрема на території країн із нестабільною обстановкою. Хоча зазвичай вони здійснюють захист об'єктів та фізичних осіб, а не бойові дії, однак у районах воєнного конфлікту чітке розмежування між цими видами діяльності відсутнє. Наприклад, під час захисту аеродромів, нафтопроводів та інших об'єктів інфраструктури охоронні компанії можуть проводити бойові операції проти незаконних військових формувань, терористів тощо.

9. Морські військові компанії

Останніми роками ПВК почали активно залучатися до боротьби з піратством, забезпечуючи при цьому супроводження та збройний захист суден, ведення переговорів з нападниками тощо. Нині тільки в Аденській затоці й у районі Африканського Рогу діють понад двадцять таких ПВК. Річні витрати судноплавних компаній на їх найм становлять близько 100 млн доларів США [9]. Правові питання діяльності таких ПВК розглядалися в Лондоні у травні 2012 р. на 90-й сесії Комітету з безпеки на морі Міжнародної морської організації ООН. Крім іншого, під час сесії був затверджений проект Тимчасового порадника для приватних компаній з морської охорони, які надають послуги приватної збройної охорони на суднах у зоні високого ризику [10].

Отже, ПВК – це військово-політичний феномен XXI ст., який є серйозним викликом міжнародному праву. Вони працюють як на урядові замовлення, так і на приватні корпорації. Із часу утворення в 1967 р. у Великій Британії першої у новітній історії ПВК «Watchguard International» простежується стійка тенденція до зростання попиту на послуги таких компаній, збільшується кількість їх замовників та розширюється спектр самих послуг. ПВК посіли особливе місце у сучасній військово-політичній сфері, стратегіях та практиці держав. Цей та багато інших фактів говорять про пряму зацікавленість держав у існуванні таких компаній

та такого бізнесу. На сучасному етапі державам, насамперед західним, які в основному і є державами походження таких компаній, вкрай зручно використовувати ПВК не тільки з економічної точки зору, але й з метою збереження своєї політичної репутації. Наразі ПВК стали невід'ємним інструментом збройних протистоянь та конфліктів, що призвело до виникнення різних проблем, починаючи з прав людини і закінчуючи участю бойовиків у військових операціях та війнах.

1. Горовенко В., Тютюнник В. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Наука і оборона.* 2013. № 3. С. 32–39. **2.** Семенюк Ю.В., Мокляк С.П., Лисецький Ю.М. Розвідувальна діяльність і міжнародні відносини. Нові реалії та підходи: монографія / за заг. ред. Ю.М. Лисецького. Київ: ЛАТ&К, 2021. 160 с. **3.** Автушенко І.Б. Автушенко О.С. Приватні військові компанії як один із інструментів ведення сучасних війн. *Військово-науковий вісник.* 2024. № 41. С. 120–132. **4.** Приватна військова компанія. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Приватна військова компанія#Бойові операції і участь у збройних конфліктах XX–XXI_ст. **5.** Приватні військові компанії та їх роль у сучасних регіональних конфліктах. Виступ представника Міністерства оборони України генерал-майора Вадима Скібіцького на 949-му засіданні Форуму ОБСЄ з безпеки співробітництва, 17 червня 2020 року. URL:https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:sll663tpmBkJ:https://vienna.mfa.gov.ua/en/news/vistup-na-temuprivatni-vijskovi-kompaniyi-ta-yih-rol-usuchasnih-regionalnihkonfliktah&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua **6.** Приватна військова компанія "Вагнер": від створення до сьогодення: монографія / А. В. Слюсаренко, І. І. Фурман, І. С. Печенюк та ін. ; за заг. ред. М. В. Коваля. Київ: НУОУ,. 2023. 136 с. **7.** Uesseler R. Servants of War: Private Military Corporations and the Profit of Conflict. New York, Soft Skull Press. 2008. P. 146. **8.** Валецкий О. Частные военные компании, их создание, развитие и опыт работы в Ираке и других регионах мира. URL: http://www.vrazvedka.ru/main/analytical/valeckiy.html **9.** Небольшая статистика по морским ЧВК. URL: http://ir-ingr.livejournal.com/883373.html (дата звернення 04.05.2025). **10.** Информационное агенство INFOLine. 31.05.2012. URL: http://www.advis.ru/php/view_news.php?id=3E9550FB-EADD-5840-901F-0023FFEB14E1

References

1. Horovenko V., Tiutiunnyk V. Pryvatni voienni kompanii: mizhnarodnyi dosvid i mozhlyvi shliakhy yoho realizatsii v Ukraini. *Nauka i oborona.* 2013. № 3. S. 32–39. **2.** Semeniuk Yu.V., Mokliak S.P., Lysetskyi Yu.M. Rozviduvalna diialnist i mizhnarodni vidnosyny. Novi realii ta pidkhody: monohrafiia / za zah. red. Yu.M. Lysetskoho. Kyiv: LAT&K, 2021. 160 s. **3.** Avtushenko I.B.,

Avtushenko O.S. Pryvatni viiskovi kompanii yak odyn iz instrumentiv vedennia suchasnykh viin. *Viiskovo-naukovyi visnyk.* 2024. № 41. S. 120–132. **4.** Pryvatna viiskova kompaniia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Приватна_військова_компанія#Бойові_операції_і_участь_у_збройних_конфліктах_XX—XXI_ст. **5.** Pryvatni viiskovi kompanii ta yikh rol u suchasnykh rehionalnykh konfliktakh. Vystup predstavnyka Ministerstva oborony Ukrainy heneral-maiora Vadyma Skibitskoho na 949-mu zasidanni Forumu OBSE z bezpeky spivrobitnytstva, 17 chervnia 2020 roku. Retrieved from https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:sll663tpmBkJ:https://vienna.mfa.gov.ua/en/news/vistup-na-temuprivatni-vijskovi-kompaniyi-ta-yih-rol-usuchasnih-regionalnihkonfliktah&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua **6.** Pryvatna viiskova kompaniia "Vagner": vid stvorennia do sohodennia: monohrafiia / A.V. Sliusarenko, I.I. Furman, I.S. Pecheniuk ta in.; za zah. red. M.V. Kovalia. Kyiv: NUOU, 2023. 136 s. **7.** R. Uesseler.. Servants of War: Private Military Corporations and the Profit of Conflict. New York, Soft Skull Press. 2008. P. 146. **8.** Valetskyi O. Chastnye voennye kompanii, ikh sozdanie, razvitie i opyt raboty v Irake i drugih regionakh mira. URL: http://www.vrazvedka.ru/main/analytical/valeckiy.html **9.** Nebolshaia statistika po morskim ChVK. Retrieved from http://ir-ingr.livejournal.com/883373.html **10.** Informatsionnoe ahenstvo INFOLine. 31.05.2012. Retrieved from http://www.advis.ru/php/view_news.php?id=3E9550FB-EADD-5840-901F-0023FFEB14E1

Semenyuk Yurii. **Private military companies. Establisment, development, features, classification**

Private military companies and their use and role in modern armed conflicts are studied. The reasons for the emergence of private military companies, the history of their emergence and development are considered. The specifics, features, and areas of activity of the most well-known private military companies in Great Britain, the United States, China, and the Russian Federation are analyzed. It is shown that private military companies can provide a wide range of military services to states and private individuals. It is proven that today private military companies function as an integral part of armed conflicts, using unique opportunities to conduct operations in the modern military environment, when states try to achieve their goals while avoiding the direct involvement of regular armed forces. Based on the analysis of the types of services provided by private military companies, relevant documents of international organizations, and publications, the following classification has been made: defensive military companies; offensive military companies; reconnaissance and counterintelligence companies; hybrid military companies; combat support companies; military consulting companies; military logistics companies; private security companies; and maritime military companies. It has been concluded that private military companies are a military-political phenomenon of the 21st century, which poses a serious challenge to international law, working both on government orders and for private corporations. They

have taken a special place in the modern military-political sphere, strategies, and practices of states. At the present stage, it is extremely convenient for states to use private military companies not only from an economic point of view, but also in order to preserve their political reputation. Currently, private military companies have become an integral tool in armed confrontations and conflicts, which has led to various problems, ranging from human rights issues to the participation of militants in military operations and wars.

Key words: private military companies, military services, armed conflicts, classification.

УДК 316.42:321.01:355.02 (477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-372

І. О. ВОЛОТЕК

РОЗБУДОВА СПРАВЕДЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РИЗИКІВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ ПІД ЧАС ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Обґрунтовано, що справедливість не є статичним або універсальним поняттям, а повинна розглядатися як динамічний процес адаптації до нових політичних, економічних і соціальних реалій. У цьому контексті пропонується низка практичних механізмів забезпечення принципу справедливості у трьох взаємопов'язаних сферах – політичній, економічній та соціальній.

Автор доводить, що майбутня стабільність та консолідованість України напряму залежать від здатності держави забезпечити принцип справедливості не лише через правові механізми, а й через політичну волю, комунікацію та включення громадян у спільну мету відновлення країни. Побудова суспільства, заснованого на принципі «рівної участі», виступає ключем до збереження довіри між владою і народом та є основою успішного переходу від стану війни до сталого розвитку.

Ключові слова: *справедливість, справедливе суспільство, залученість, консенсус, принцип рівної участі, війна.*

Volotek Igor. **Development of a just society in the conditions of risks of disintegration during military conflict**

The article argues that justice is not a static or universal concept but should be considered as a dynamic process of adaptation to new political, economic and social realities. In this context, several practical mechanisms are proposed to ensure the principle of justice in three interrelated spheres: political, economic and social.

The author argues that the future stability and consolidation of Ukraine directly depend on the state's ability to ensure the principle of justice not only through legal mechanisms, but also through political will, communication and inclusion of citizens in the common goal of restoring the country. Building a society based on the principle of "equal participation" is the key to maintaining trust between the authorities and the people and is the basis for a successful transition from a state of war to sustainable development.

© *ВОЛОТЕК Ігор Олегович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0004-1184-5356; e-mail: igorvolotek@gmail.com

Key words: *justice, fair society, involvement, consensus, principle of equal participation, war.*

Постановка проблеми. Питання справедливості відіграє ключову роль у побудові громадянського суспільства української нації. Даний термін в широкому сенсі є наріжним каменем у відносинах між різними соціальними групами, суспільством та політичними діячами, підґрунтям формування соціального договору. Запит на справедливість був першопричиною («спусковим ґачком») революційних та суспільних потрясінь, порушення принципу справедливості призводило до нівелювання соціального договору, створювало зворотній ефект у формі правового та політичного нігілізму як реакційний механізм на відсутність принципу справедливості або його ігнорування. При цьому апелювання до справедливості нерідко стає інструментом маніпуляції політичних акторів в умовах політичної конкуренції, розмиваючи не до кінця сформований консенсус в українській нації щодо самої сутності поняття справедливості та принципів його застосування. В поточних умовах українське суспільство проходить випробування деконструкції та фрагментації, формування міграційної політики в умовах невизначеності та туманності перспектив розвитку, що фрагментує суспільство по багатьом факторам, що, в свою чергу, закладає підґрунтя щодо майбутньої проблематики у вигляді напруженості всередині суспільства між його частинами, що поглиблюється в період війни. Тривалість воєнних дій буде тільки загострювати вказані проблеми через деконсолідацію суспільства. Дана динаміка подій вимагає проактивно вирішувати дану проблематику або закладати механізми вирішення, частково задовольняючи запит на справедливість, особливо в умовах поглиблення економічних та безпекових проблем.

Мета та завдання. Метою статті є пошук підходів/моделей для нівелювання або мінімізації чинників дезінтеграції українського суспільства під час воєнних дій та пропозиції щодо виходу з війни з точки зору дотримання принципу справедливості через механізми в політичній, економічній, соціальній та військовій сферах, що мають прикладний характер.

Виклад основного матеріалу. Запит українського суспільства на забезпечення принципу справедливості досить часто

поставав причиною для його дезінтеграції. Ретроспективний погляд на події двох останніх революцій, що проходили на території України та мали визначальний характер для подальшого розвитку країни, а саме: Революції Гідності 2013-2014 рр. та Помаранчевої Революції 2003-2004 рр., вказує на те, що основним запитом суспільства, який ескалював конфлікт між суспільством та владою, був запит на справедливість: справедливість у прийнятті рішень, справедливість у праві вибору, справедливість у визначенні об'єктивної реальності та неможливості її спотворення тощо. Тому забезпечення принципу справедливості є наріжним каменем побудови соціального договору між владними органами, політичною системою та суспільством, що відіграватиме визначальну роль у післявоєнній відбудові України. Дане завдання є надважливим та неймовірно складним, яке неможливо буде ігнорувати і яка може мати не менші ризики для унітарності країни, ніж агресія зовнішнього ворога. Наразі, при штучній дезінтеграції різних сегментів суспільства між собою, важливо закласти підґрунтя побудови справедливого суспільства, в тому числі з точки зору залученості у збереженні української державності, що знаходиться під великим ризиком, співмірним із ризиками, з якими стикалося військово-політичне керівництво країни часів визвольних змагань 1917-1922 рр., коли не останню роль відіграло саме штучне розшматування українського суспільства, яке слугувало зменшенню обороноздатності (не тільки військовому) проти зовнішніх ворогів та чинників.

Воєнний стан багаторазово поглиблює цю проблематику, тенденцію чого вже можна опосередковано побачити в результатах опитування громадян на *Рис. 1* та *Рис. 2.* [1, с. 46]. Опитування громадян (червень 2024 року) відображають негативний тренд настроїв населення після національного підйому на тлі початку визвольної боротьби під час військової агресії рф проти Української держави. Даний тренд вказує на недовіру щодо можливості забезпечення ефективності держави публічною владою з боку суспільства. Це є наслідком низької якості комунікації із суспільством, а також може вказувати на неможливість забезпечення принципу справедливості та/або системні проблеми в донесенні інформації щодо мотивів тих чи інших рішень.

Рис. 1

Рис. 2

Важливим аспектом порушення принципу справедливості є відсутність еквівалентності залучення в безпекову сферу. Простіше кажучи, громадяни мають кардинально різний ступінь участі у протидії агресії рф, додатково цю проблематику поглиблює суттєвий міграційний відтік, що має безліч прикладів як легітимного, так і нелегітимного перетину кордону. Ця проблема настільки нагальна, що у суспільних науках вже широко використовується термін «воєнні мігранти» щодо українських громадян, міграція яких була спровокована воєнними діями [1, с. 346]. Станом на серпень 2024 року в Польщі перебували 976 тис. українських мігрантів [1, с. 348], з яких тільки повнолітніх чоловіків близько 161 тисячі осіб.

Наразі є невеликий прошарок населення, який добровільно долучається до служби або допомоги Силам Оборони, інші громадяни намагаються створювати ілюзію нормального життя, продовжуючи підтримувати звичний спосіб життя із поправкою на безпекові компоненти або свідомо уникаючи залученості, в т.ч. через міграцію в інші країни. Це є в т.ч. наслідком несформованого консенсусу всередині держави щодо залученості громадян у безпековий компонент країни та не сформульований концепт справедливості.

Відсутність напруженості в суспільстві, що може породжуватись різним рівнем залученості, пов'язаним, на нашу думку, з існуванням різних сегментів суспільства в «паралельних реальностях», які практично між собою не перетинаються, створюючи соціальні та інформаційні бульбашки із низьким ступенем інтеграції між собою. Дедалі менше громадян стежать за потребами військових, які озвучують різноманітні волонтерські групи, та беруть участь у зборах допомоги. Значно розбігаються інтереси громадян, які були змушені мігрувати по території України або ж виїхати за кордон та тими, які залишилися вдома. Військових з передової вражає мирна буденність тилових міст, де ознаки війни майже відсутні. При цьому ця інтеграція в майбутньому відбуватиметься «насильницьким» шляхом під час виходу з воєнного стану, наступного етапу заморозки конфлікту або його припинення, що стане початком ескалації напруженості в суспільстві у випадку відсутності чіткої та формалізованої політичної стратегії забезпечення принципу справедливості під час війни та моделі виходу з неї, що має трансформуватись або адаптуватись під подальшу зміну політичного ландшафту українського суспільства, що матиме низку етнічних, культурних, економічних, соціальних викликів. При цьому ця стратегія міститиме безліч контраверсійних питань, які неможливо вирішити, не зачіпаючи інтересів якоїсь групи населення. В цьому випадку обмежитися просто візією без прикладних інструментів буде недостатньо для врегулювання наростаючих соціальних та політичних суперечностей.

На нашу думку, справедливість не є абсолютною або еталонною категорією, вона скоріше походить на шлях пошуку оптимальних моделей та форм, адаптуючись під нові виклики часу або обставин. В такому контексті будь-яка модель, навіть оптимальна на поточний момент, не може мати статичного характеру, оскільки з плином часом вона втрачає свою актуальність, доречність та адаптивність. В такому розрізі поняття справедливості має динамічний характер та повинно мати можливість адаптації для підвищення рівня акцепту з боку суспільства. В даній статті наведені прикладні моделі можливості використання певного концепту, який, з нашої точки зору, допоможе дотримуватися принципу справедливості в контексті залученості населення у Війні за Незалежність України [2]. Дж. Ролз приділяє окрему увагу політичній справедливості,

яку насамперед розуміє як «справедливість конституції», для якої найважливішим є «принцип рівної участі» [3, с. 194], що перетинається з проблематикою теми даної статті. Волонтери, військові та інші елементи пасіонарної частини суспільства дедалі більше апелюють до поняття справедливості, яким має керуватися публічна влада та військово-політичне керівництво в питанні залученості в оборонні дії країни.

Спроба пошуку моделей для забезпечення принципу справедливості були поділені на три блоки по сферах застосування: політична сфера, економічна сфера та сфера соціального напряму.

У політичній сфері одні з основних викликів пов'язані з реінтеграцією громадян у випадку деокупації територій. У 2022 році був прийнятий закон, що посилює відповідальність за колабораційну діяльність [4]. При цьому цей закон не регулює питання реінтеграції громадян, які стали «заручниками» на окупованій території, не займалися колабораційною діяльністю, але змушені платити податки на тій території, влаштовуватися на роботу, бути частиною суспільства на окупованій території, оформляти місцеве «громадянство». Частина із цих людей досі мають українські паспорти та у випадку деокупації відновлять користування ними або відновлять через втрату. При цьому такі громадяни наразі є об'єктами російської пропаганди, яка закладає підґрунтя подальшим політичним та соціальним проблемам, що матимуть місце навіть при повному відновленні контролю України над територією зразка 1991 року. Не вводячи певних обмежень та порядку відновлення громадянства, подібна реінтеграція матиме нищівний вплив на суспільну єдність та унітарність держави, що є критичним у контексті збереження суверенітету. З нашої точки зору, у випадку реінтеграції територій та відновлення українського громадянства людьми, які перебували під окупацією, вони мають проходити порядок набуття громадянства в спрощеному режимі, але з обмеженням участі у загальнонаціональних виборах. Це обмеження має діяти впродовж терміну, еквівалентному часу перебування під окупацією, та бути знято із обов'язковим складанням іспитів на знання української мови та історії України. Дані обмеження потенційно можуть мати певний резонанс серед тих громадян, які будуть відновлювати громадянство, також можливі складні консультації з європейськими країнами та

наднаціональними інституціями (наприклад, ЄСПЛ), який будуть категоризувати це як прояв обмежень прав людини. При цьому в даному контексті важливі два аспекти:

– збереження державності та суверенітету під час та по закінченні активної фази війни є набагато більш пріоритетним, ніж «схвалення» європейських інституцій, і заведення в політичний ландшафт громадян, які стали та продовжують бути жертвами російської пропаганди, суттєво вплине на вектор розвитку нашої держави та монолітність суспільства;

– наразі можна відзначити «дрейф» у багатьох країнах, особливо європейських, у бік правих поглядів, що оцінюється як реакційний механізм європейських націй на зовнішні загрози суверенітету країн, не виключаючи можливу пряму військову агресію. Дана тенденція дістає відображення у набутті популярності правих та правопопулістських сил. На прикладі виборів до парламенту Франції: у проміжку між 2007 та 2024 роками праві партії невпинно збільшували свій відсоток за результатами голосування з 4,29% у 2007 році до 33,21% у 2024 році [5, 6, 7, 8, 9]. Вказана тенденція буде також «калібрувати» рішення наднаціональних інституцій, у т.ч. ЄСПЛ, в розрізі нових політичних реалій сучасного світу під час вже реальних військових загроз.

Важливим аспектом політичної стабільності виходу з воєнного стану є необхідність впровадження системи загальнонаціональних партій для уникнення фрагментації українського політичного поля, прибираючи локальних «феодальних» гравців, які розглядають політичну боротьбу виключно в розрізі захисту власних бізнес інтересів в рамках конкретного регіону країни.

Економічна сфера діяльності є досить болючою для реалізації, оскільки економічні фактори, особливо у сфері застосування податкової політики, дають моментальний ефект, який, відповідно, може мати швидку реакцію суспільства. Зазвичай нові податки або податкові пільги жваво обговорюються в суспільстві, найчастіше – з негативною конотацією, оскільки не відповідають баченню принципу справедливості під оптикою конкретного індивіда. Дану сферу важливо супроводжувати інформаційною кампанією для обґрунтування цілей перед громадянським суспільством, із застосуванням публічних обговорень для максимального сприйняття суспільством.

Наразі держава та публічна влада займають досить пасивну позицію щодо пасіонарної частини населення, певним чином експлуатуючи суспільний та волонтерський ресурс як додаткове джерело підтримки стабільності держави, не створюючи при цьому економічних засад підтримки або мотивування даного прошарку населення, натомість не мінімізуючи наперед ризиків суперечностей між різними групами суспільства. З нашої точки зору, державна участь у стимулюванні активної частини населення буде в т.ч. забезпечувати принцип справедливості крізь призму балансування відносин у суспільстві в контексті подальшого політичного розвитку.

Політичний вектор державної влади має заохочувати та підтримувати ті верстви населення, які в перші дні війни й дотепер перебрали на себе частину державних функцій (забезпечення армії, допомога в евакуації людей та тварин із зон бойового зіткнення, продовольче та медичне забезпечення вразливих верств населення тощо), а також бізнес, який наразі переорієнтувався на мілітарний сегмент або фінансово допомагає в реалізації мілітарних, соціальних, медичних та суспільних програм (соціально відповідальний бізнес).

Економічна політика має включати:

– податкові пільги для активних учасників фінансової допомоги для різних сегментів (військовий, медичний, соціальний, оборонний), за умови сплати в т.ч. військового збору. Дана програма може бути реалізована у вигляді накопичувального фонду (депозитна/ваучерна програма), що еквівалентний пожертвам/донатам/вкладенням громадянина протягом воєнного стану та може бути використаний по закінченні воєнного стану у приватних цілях (погашення кредитів, оплата освітніх програм, часткове погашення витрат для купівлі нерухомості тощо).

– порядок регулювання податкової політики для громадян, що не сплачували військового збору протягом дії воєнного стану (в т.ч. через перебування за кордоном). Для таких громадян має бути передбачений спеціальний податковий режим у вигляді подвійного військового збору на період, еквівалентний періоду відсутності таких перерахувань, для компенсації пропущеного періоду та забезпечення вирівнювання з іншими громадянами, які перебували на території України під час воєнного стану (принцип рівної участі).

– залишається невирішеним питання громадян, які на поточний момент не бачать свого майбутнього разом з Українською державою, в такому випадку необхідно спростити можливість реалізації власних активів у віддаленому режимі (через консульські представництва), при цьому митні витрати мають бути значно підвищені для такого роду операцій (не менше 50% від ринкової вартості активу).

– податкові «канікули» після завершення воєнного стану для соціально відповідального бізнесу. Даний період може бути еквівалентним доведеним вкладенням у благодійні фонди, фінансуванню державних і не тільки програм тощо. Дана ініціатива допоможе також стимулювати менш активні бізнеси, які розглядатимуть допомогу державі не як безповоротні пожертви, а як інвестування в майбутнє країни із поверненням вкладених коштів через податкові пільги.

– система соціальних виплат для військових, військових медиків після закінчення воєнного стану, що має включати не «принизливі» виплати прожиткового мінімуму, а виплати, еквівалентні ринковим заробітним платам, для можливості повноцінної інтеграції в суспільство, включаючи додаткові надбавки для людей з обмеженою мобільністю та/або іншими вадами, отриманими в результаті долучення до Сил Оборони, для нівелювання або мінімізації різниці у фізичних здібностях.

Третім напрямом, який пропонується до розробки та подальшої імплементації, є соціальний напрям у контексті політичної справедливості. Наразі в країні не сформований та не формалізований владою політичний консенсус в плані принципів та порядку залученості в оборонних діях членів суспільства (в тому чи іншому вигляді). Пропонується до впровадження декілька кроків:

– поглиблений перепис населення із повторним проходженням оновлення даних для формування повного переліку громадян, у т.ч. тих, які перебувають за кордоном;

– під час оновлення даних проходження фізичного огляду (ВЛК), психологічного тесту та загального інтерв'ю для категоризації військовозобов'язаних (далі – ВЗ) залежно від психологічних, емоційних, фізичних, професійних та інших навичок;

– формування пріоритезації ВЗ залежно від стратегічного бачення розвитку держави (за кваліфікаціями/ податковими надхо-

дженнями / науковими ступенями / наявності бюджетоформуючих бізнесів тощо);

– усі ВЗ мають пройти військову підготовку протягом наступних трьох років (в т.ч. жінки) із фокусом на отримання або поглиблення кваліфікацій згідно із наданою категорією із подальшим щорічним оновленням отриманих знань/навичок. На період проходження військової підготовки зберігається робоче місце за аналогією із мобілізацією працівника;

– проведення мобілізаційних заходів, що дозволить сформувати боєздатні Сили Оборони, із можливістю регулярних ротацій та відпусток для військових та медиків. Наразі серед військових дедалі більше апеляцій до військово-політичного керівництва саме в контексті необхідності забезпечення принципу справедливості та залученості всієї нації;

– соціальна мобілізація населення, яка не підпадає під перші пріоритети, для виконання небойових завдань (побудова оборонних споруд, роботи на підприємствах оборонного спрямування, робота/допомога в медичних центрах тощо), для максимального рівня залученості громадян та зниження напруженості в суспільстві через нерівноцінний рівень залученості в оборонні дії.

Наприкінці 2024 року Президентом України у Верховній Раді України був представлений План внутрішньої стійкості України [10], який містить основні стратегічні напрями фокусу держави щодо подальшого розвитку. Цей План можна вважати певною візією, що має надалі бути каскадована на нижчі ланки виконавчої влади та інші профільні державні інституції, що мають надати даній візії прикладного характеру. Однак слабкими сторонами визначеної візії є відсутність чіткої стратегії щодо конкретних пунктів Плану, що може залишитися виключно декларативним, не до кінця сформульованим набором привабливих словосполучень, що приречені залишитися виключно на папері або в політичних заявах. Завдання державного апарату - сформулювати стратегію розвитку держави в контексті наявних та майбутніх викликів, зволікання з чим може мати катастрофічні наслідки. В. Залужний в одній з останніх статей досить обережно вказував на відсутність (недосконалість) політичної мети війни [11]. З нашої точки зору, цю думку варто масштабувати для формування стратегії держави в частині формування мети війни, рівності участі в ній громадян-

ського суспільства та формування інструментів та форм, які б відповідали принципу справедливості та запобігали б дезінтеграційним тенденціям у суспільстві.

Висновки. Проблематика справедливості у контексті воєнного стану та повоєнного відновлення України набуває особливого значення як чинник збереження єдності нації та політичної стабільності. Запит на справедливість був і залишається рушійною силою суспільних трансформацій, а в сучасних умовах війни – стає критичним елементом соціального договору між державою та громадянами. Відсутність рівномірної залученості населення до оборонних процесів, економічна нерівність, міграційні розриви та інформаційна ізоляція різних соціальних груп створюють ризики фрагментації суспільства, які у повоєнний період можуть перерости в масштабні соціально-політичні конфлікти.

1. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с. **2.** Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України № 4579-IX від 21.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text. **3.** Rawls J. A Theory of Justice: revised edition, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press, 1999. 560 p. **4.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колаборайну діяльність: Закон України № 2108-IX від 03.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text. **5.** 2007 French legislative election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2007_French_legislative_election. **6.** 2012_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2012_French_legislative_election. **7.** 2017_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2017_French_legislative_election. **8.** 2022_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2022_French_legislative_election. **9.** 2024_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2024_French_legislative_election. **10.** Володимир Зеленський представив План внутрішньої стійкості України. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505. 11. Політика і війна. Реальність проти очікування. Колонка Валерія Залужного: Liga.net. URL: https://www.liga.net/ua/politics/opinion/polityka-i-viyna-realnist-proty-ochikuvannia.

References

1. Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2024: Kolektyvna monohrafiia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. sots. n. S. Dembitskoho. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2024. 450 s. **2.** Pro zasady derzhavnoi polityky natsional′noi pam'iaty Ukrainskoho narodu: Zakon Ukrai'ny № 4579-IX vid 21.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text. **3.** Rawls J. A Theory of Justice: revised edition, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press, 1999. 560 p. **4.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vstanovlennia kryminal′noi vidpovidal′nosti za kolabordiynu diial′nist′: Zakon Ukrayiny № 2108-IX vid 03.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text. **5.** 2007 French legislative election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2007_French_legislative_election. **6.** 2012_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2012_French_legislative_election. **7.** 2017_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2017_French_legislative_election. **8.** 2022_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2022_French_legislative_election. **9.** 2024_French_legislative_election: Wikipedia: The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2024_French_legislative_election. **10.** Volodymyr Zelenskyy Presented Ukraine's Internal Resilience Plan. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505. **11.** Politics and War. Reality vs Expectations: Liga.net. URL: https://www.liga.net/ua/politics/opinion/polityka-i-viyna-realnist-proty-ochikuvannia

Volotek Igor. **Development of a just society in the conditions of risks of disintegration during military conflict**

The article argues that justice should not be perceived as a static, fixed, or universally applicable concept; rather, it must be understood as a dynamic and evolving process that continually adapts to new political, economic, and social realities. Emphasizing this adaptive nature, the study highlights that societies undergoing rapid transformation – particularly those experiencing conflict or post-conflict recovery – require more flexible and context-sensitive approaches to defining and implementing justice. Within this framework, the article proposes several practical mechanisms aimed at strengthening the principle of justice across three interdependent spheres: political, economic, and social. These mechanisms include improving institutional responsiveness, reducing inequality through targeted economic policies, and fostering social cohesion by promoting inclusive dialogue and participation.

The author further argues that the long-term stability, resilience, and consolidation of Ukraine depend directly on the state's capacity to uphold the

principle of justice not only through formal legal instruments, but also through political will, transparent communication, and genuine citizen engagement in the shared national objective of recovery and reconstruction. The article maintains that building a society grounded in the principle of "equal participation" is essential for sustaining public trust in government institutions and for ensuring that all groups feel represented and valued. Such an approach forms the foundation for a successful transition from a state of war to a stable and sustainable model of development, where justice becomes both a guiding value and a practical tool for shaping Ukraine's future.

Key words: justice, fair society, involvement, consensus, principle of equal participation, war, consolidaion.

УДК 004.056:355.02
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-385

А. Ю. КОВАЛЬЧУК

АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ: ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Досліджено теоретико-методологічні підходи до концептуалізації поняття «архітектура безпеки». Актуальність теми пояснена пошуком Україною стійкої моделі архітектури безпеки, яка б відповідала масштабам зовнішніх загроз та перспективам повоєнної відбудови країни. Розглянуто та підтверджено гіпотезу, що сучасна архітектура безпеки має поєднувати інститути, механізми, політики та цінності. Представлено підходи до вивчення архітектура безпеки з позиції різних методологій (неореалізму, неоліберального інституціоналізму, неоконструктивізму). Архітектура безпеки визначена як сукупність принципів, політик, структур, суб'єктів, котрі визначають, як гарантувати безпеку на певному рівні (глобальному, регіональному, державному, локальному), запобігти можливим ризикам.

Ключові слова: *безпека, справедливість, архітектура безпеки, загрози та ризики безпеці, політико-правові цінності, повоєнна відбудова України.*

Kovalchuk Artur. **Security architecture: approaches to conceptualisation**

Theoretical and methodological approaches to conceptualising the concept of 'security architecture' are examined. The relevance of this topic is demonstrated by Ukraine's search for a sustainable security architecture model that corresponds to the scale of external threats and the prospects for post-war reconstruction in the country. The hypothesis that modern security architecture should combine institutions, mechanisms, policies, and values is considered and confirmed. Various methodological approaches to studying security architecture (neorealism, neoliberal institutionalism and neoconstructivism) are presented. Security architecture is defined as the principles, policies, structures and actors that determine how security is ensured at certain levels (global, regional, national and local) and how possible risks are prevented.

Key words: *security, justice, security architecture, threats and risks to security, political and legal values, post-war reconstruction of Ukraine.*

© *КОВАЛЬЧУК Артур Юрійович* – аспірант відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-3094-3551; e-mail: artur.kovalchuk@gmail.com

Вступ. У сучасних умовах безпекова проблематика набуває особливого звучання з огляду на динамічні процеси трансформації світового порядку, невпинне розширення спектра загроз під впливом щораз нових чинників. Збройні конфлікти, кібератаки, гібридні війни, енергетична бідність, кліматичні зміни, гуманітарні кризи, виклики, зумовлені ШІ, глобальне погіршення якості демократії тощо створюють нову реальність. За такої ситуації питання забезпечення безпеки на різних рівнях та у різних сферах стають визначальними для поступу держави, суспільства, кожної особи. Для України проблематика архітектури безпеки значуща через пошук стійкої її моделі, яка б сприяла завершенню війни, подальшій повоєнній відбудові та убезпеченню від повторення зовнішньої агресії.

Концептуалізація архітектури безпеки є актуальним завданням як у науковому, так і практичному вимірах. Розуміння конфігурації архітектури безпеки закладає підґрунтя для розуміння закономірностей функціонування безпекової сфери як політико-інституційного утворення, що ґрунтується на певних цінностях і нормативних засадах, однак піддається одночасному впливу різних чинників. За нашою гіпотезою, сучасна архітектура безпеки на усіх її рівнях та в усіх сферах життєдіяльності має поєднувати інститути, механізми, політики та цінності.

Мета статті – концептуалізація поняття «архітектура безпеки», конструювання його авторського тлумачення. Реалізація цієї мети ґрунтується на основі завдань: 1) вивчення наявних дослідницьких підходів у сфері політичної науки, безпекознавства, міжнародних відносин щодо змісту та природи архітектури безпеки; 2) аналізу поточних процесів у безпековій сфері, які динамічно видозмінюють уявлення про те, якою є/має бути ця архітектура і чи відповідна вона масштабам викликів, їх характеру.

Стан розробки проблеми. Попри часте використання словосполучення «архітектура безпеки» в політологічному, безпекознавчому та політичному дискурсах це поняття нечасто отримує концептуальне трактування науковців. Одним із небагатьох досліджень є науковий доробок шведського політолога-міжнародника А. Гайд-Прайса [1], однак це дослідження не враховує динаміки останнього десятиліття, але цінне концептуальними підходами автора. Чеські учені О. Дітріх та М. Лариш [2] поставили питання

про те, як російська агресія щодо України змінюватиме архітектуру європейської безпеки; дослідники приділили увагу теоретико-методологічній концептуалізації поняття «архітектура безпеки».

Українські учені оперують поняттями «архітектура європейської безпеки» (А. Гетьман та І. Яковюк [3]; О. Полторацький [4]; Т. Сидорук, А. Шуляк, В. Павлюк [5])], «світова архітектура безпеки» (В. Пермінов, А. Валуєв) [6]), «трансформація архітектури міжнародної безпеки» (А. Гриценко, О. Житник) [7], «нова архітектура міжнародної безпеки» (А. Бузаров) [8], «архітектура регіональної безпеки» (В. Мицик, С. Горовенко) [9] і т. ін. Тематиці присвячені відповідні науково-практичні конференції, наприклад «Нова архітектура безпекового середовища України» (Харків, 23.12.2022 р.) [10]. Розпочаті дослідження, в яких концепт безпеки пов'язаний з перспективою повоєнного розвитку України, її відбудовою. Зокрема, В. Орлов ставить питання про повоєнну архітектуру безпеки громад [12]. Інституції ЄС також оперують поняттям «security architecture» [11].

Методи дослідження. Архітектура безпеки може вивчатися з позиції кількох методологічних підходів, зокрема неореалізму, неоліберального інституціоналізму, неоконструктивізму. Вони достатньо повно відображають структурний, інституційний та соціальний виміри безпеки відповідно і є базовими теоретичними рамками аналізу.

Отже, з позиції неореалізму архітектура безпеки відбиває баланс сил між державами. Основою є стримування, союзи, сфери впливу, військова міць. Прикладами є система НАТО, ядерне стримування під час «холодної» війни і т. ін. Натомість із позиції неоліберального інституціоналізму архітектура безпеки є мережею інститутів, норм і правил, які мають завданням запобігати та розв'язувати наявні безпекові проблеми через різні форми співпраці, вибудовування взаємозалежностей, колективні формати реагування тощо. Попри критику через низьку ефективність у питаннях гарантування безпеки сюди можна віднести ООН, ОБСЄ та ін. Також сюди відносять міжнародні режими, як-от: нерозповсюдження ядерної зброї, міжнародного судноплавства; їх стійкість сильно підривається недемократичними державами-порушниками міжнародного права. Якщо ж аналізувати архітектуру безпеки з позиції неоконструктивізму, то акцент робиться на ідеях, ідентичностях і спіль-

ному розумінні загроз. Архітектура безпеки формується не лише через інституції, а й через чіткі уявлення про безпеку та загрозу. Прикладом є спільна політика безпеки та оборони ЄС, яка ґрунтується на близьких цінностях і політичній ідентичності, хоч упродовж останнього десятиліття неодноразово держави-члени ЄС демонстрували фактичні відмінності у цінностях.

Виклад основного матеріалу. Безпека – це багаторівнева система, яка охоплює різні сфери життя суспільства та держави, суб'єктів із різними можливостями впливу. Її підтримання здійснюється на кількох рівнях – від глобального до локального. Кожен із цих рівнів цієї конструкції має свої завдання, суб'єктів, інструменти і т. ін. Образне уподібнення багаторівневості системи безпеки до архітектури певної споруди підводить до виправданості оперування поняттям «архітектура безпеки».

Поняття «архітектури безпеки» нині є важливою частиною як академічних, так і політичних дискурсів. Воно найчастіше привертає увагу, коли чинний міжнародний чи регіональний порядок демонтується, зазнає істотних змін. Такими чинниками змін останніми десятиліттями були: «оксамитові революції» та крах СРСР (1989-1991 рр.); терористичні акти 11.09.2001 р., глобальна фінансова криза (2008 р.), Арабська весна (2010-2012 рр.), російська анексія Криму (2014 р.) й подальша російська збройна агресія; початок європейської міграційної кризи (2015 р.); повномасштабне російське вторгнення в Україну (2022 р.), вторгнення угруповання ХАМАС в Ізраїль (07.10.2023 р.) та ін.

Архітектура – це завше щось спроєктоване [2]. Це конструкція, яка не є ні самоорганізована, ні самовідтворювана, а створена за певних умов, що випливають із конкретної безпекової ситуації. Архітектура безпеки є досить динамічною конструкцією, часто нестійкою. Її зазвичай колективно формує система а́кторів та комплекс обставин. У певні історичні моменти на неї здійснюють сильний вплив, прагнуть змінити. Не завжди архітектура безпеки є збалансованою на практиці; радше в умовах великої кількості різних викликів її стійкість зазнає впливу, що посилює ризики її демонтажу. Архітектура безпеки завжди має практичну спрямованість, як-от захист активів, населення, території, інформаційного простору і т. ін.

Про архітектуру безпеки можна говорити як про певний організм, від злагодженого функціонування кожного елемента якого й залежить власне безпека. Цей термін концептуально присутній у різних науках – політичній, безпекознавстві, міжнародних відносин, екології, енергетиці, демографії. У сучасному політологічному дискурсі концепт «архітектура безпеки» найчастіше представлений як сукупність усього (суб'єкти, правові норми, інститути тощо), що спрямоване на мінімізацію вразливості системи безпеки та підвищує її стійкість до різних ризиків, тобто йдеться про резильєнтність.

Архітектура безпеки як комплексне поняття охоплює різні пов'язані з безпекою системи та підсистеми, процеси та стратегії, що використовуються для захисту всіх сфер функціонування міжнародної спільноти, держав, спільнот від широкого комплексу загроз. Вона відіграє визначальну роль у створенні стратегій, політик і стандартів для захисту від різних ризиків. Розуміння архітектури безпеки і того, що становить загрозу для її стійкості, уможливлює об'єктивний аналіз наявного та потенційного ландшафту загроз, а також підготовку до реагування на них. Важливість чіткого уявлення про архітектуру безпеки на тому чи іншому рівні випливає з того, що збої в одній сфері (ланці) можуть мати каскадні наслідки для інших, порушуючи стійкість політичної, фінансової, соціальної, екологічної, етнокультурної та інших систем, бізнес-процесів і т. ін.

Архітектура безпеки, за нашою оцінкою, виступає сукупністю інституційних, нормативно-правових, військово-політичних, економічних і технологічних, інформаційно-комунікаційних та інших структур, механізмів та відносин, які формують і підтримують систему забезпечення безпеки держав, регіонів або міжнародної системи загалом, визначаючи правила, принципи, баланс сил і механізми реагування на загрози. Уся архітектура спирається на певну ціннісну основу, яка й визначає її конфігурацію, характер. Інакше кажучи, це структурна модель організації безпеки у певному просторі, яка визначає: хто є гарантами безпеки, які інституції забезпечують її підтримку, які норми та інструменти регулюють взаємодію між суб'єктами безпеки.

Інституційний рівень охоплює міжнародні та регіональні організації, договірно-правові режими безпеки, механізми врегулю-

вання конфліктів. Нормативно-правовий рівень включає норми та принципи права (міжнародного, національного), правила взаємодії держав і недержавних акторів у сфері безпеки. Політичний та військово-стратегічний рівень комплексно включає системи безпекових союзів і партнерств, різноманітні інструменти реагування на кризи. Економічний рівень архітектури безпеки пов'язаний із механізмами санкцій як інструментом тиску; запобіганням економічним кризам; координацією політик для уникнення глобальних криз, фінансових спекуляцій, економічних воєн; контролем за стратегічними ресурсами (енергоресурси, критичні метали та мінерали і т. ін.); зменшенням залежності від монопольних постачальників (що особливо актуально в енергетичній сфері). Технологічний рівень архітектури безпеки пов'язаний із цифровими технологіями, стрімким розвитком машинного інтелекту. Інформаційно-комунікаційний рівень архітектури безпеки пов'язаний із кібербезпекою, цифровою стійкістю, урегулюванням ШІ та ін. Ціннісне підґрунтя архітектури безпеки об'єднує усіх а́кторів довкола спільної ідентичності, бачення миру та безпеки, безпекових наративів.

Зауважимо, що ємність поняття «архітектура безпеки» (широта, багаторівневість, комплексність) ускладнює аналіз цього концепту. Означення нами архітектури безпеки як «ємної» означає, що вона: 1) включає різні типи безпеки (військову, політичну, економічну, інформаційну, енергетичну та ін.); 2) діє на різних рівнях (глобальному, регіональному, національному, локальному); 3) охоплює велику кількість а́кторів (міжнародні організації, держави, НУО, бізнес, ЗМІ тощо).

Основними елементами архітектури безпеки виступають:

1) суб'єкти: міжнародні організації, регіональні союзи держав, держави, недержавні суб'єкти, приватний сектор;

2) норми (міжнародного та національного права) і принципи (суверенітету, непорушності кордонів та територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, колективної безпеки, міжнародної відповідальності за безпеку, сталий розвиток та ін.);

3) інститути та механізми: системи колективної оборони, угоди про контроль над озброєннями, дипломатичні формати, місії спостереження, національна розвідка, кібербезпека тощо;

4) процедури взаємодії: як саме координуються дії áкторів, ухвалюються рішення, розподіляються ресурси й відповідальність. Це стосується різних рівнів – глобального (наприклад, ООН), регіонального (приміром Європейський Союз, Африканський Союз), національного (системи національної безпеки кожної з держав), секторального (в окремо взятих сферах безпеки).

Архітектура безпеки не лише описує, як побудована система безпеки, але і як вона функціонує, як реагує на виклики. Тобто як забезпечуються баланс сил, довіра, превенція конфліктів, реагування на загрози й відновлення стабільності. Відтак архітектура безпеки є складною конструкцією взаємозалежних інститутів, норм і механізмів, що формують середовище, в якому здійснюється управління ризиками, загрозами та конфліктами з метою збереження стабільності, миру. Очевидно, що ця архітектура не завжди є стійкою конструкцією й ослаблюється численними викликами, ризиками. Нині доречно виходити з того факту, що архітектура безпеки зазнає впливу багатьох чинників, які знижують її ефективність. Сучасна архітектура міжнародної безпеки зазнає поступової ерозії під впливом комплексу загроз, що трансформували традиційні уявлення про стабільність, суверенітет і механізми колективної безпеки. Очевидно, що архітектура безпеки нині переосмислюється, щоб реагувати на нові виклики, яких не було раніше (після Другої світової війни).

Важливо, що аналізувати архітектуру безпеки потрібно не лише на наддержавних рівнях (глобальному, регіональному), а й на внутрішньодержавному та локальному. Зокрема, на рівні окремо взятої держави архітектура безпеки включає, за нашою оцінкою, п’ять основних рівнів: зовнішній, національний, регіональний (місцевий), суспільний та індивідуальний. Вони включають:

– зовнішній (міжнародний) рівень: участь держави у системах колективної безпеки, безпекових союзах; долучення до угод про гарантії безпеки; проведення спільної санкційної політики щодо держав-агресорів; участь у глобальних угодах щодо боротьби з тероризмом, ядерною зброєю, кіберзлочинністю і т. ін.;

– національний рівень: захист держави від зовнішньої агресії; боротьба з тероризмом, шпигунством, диверсіями; захист критичної інфраструктури від кібератак; диверсифікація джерел енер-

гії; правове урегулювання законодавчим органом питань, пов'язаних з безпекою;

– регіональний (місцевий) рівень: реалізація безпекових заходів на території областей, міст, громад, наприклад, екологічний моніторинг, місцеві програми цивільного захисту, розширення мереж відеоспостереження у громадах для підвищення громадської безпеки;

– суспільний рівень архітектури безпеки передбачає участь громадянського суспільства, медіа, бізнесу в зміцненні стійкості системи національної безпеки, наприклад, проведення освітніх кампаній із медіаграмотності, громадський контроль за діяльністю влади та антикорупційні ініціативи;

– індивідуальний (персональний) рівень проявляється в розумінні змісту безпеки, готовності громадян діяти відповідально співвідносно конкретним загрозам безпеці. Прикладами може бути інформаційна протидія фейкам і дезінформації у соціальних мережах, кібергігієна, дотримання визначених правил під час оголошених небезпек, реагування на надзвичайні ситуації відповідно до інструкцій уповноважених інституцій.

Відтак у межах кожного з вказаних п'яти рівнів наявні окремі види безпеки, які виступають елементами безпекової архітектури. Проілюструємо прикладом енергетичної безпеки – сфери, що нині чутлива з огляду на висхідну тенденцію до вепонізації енергії. На міжнародному рівні енергетична безпека проявляється у міжнародній співпраці для запобігання енергетичному шантажу та дефіциту, зменшенні залежності одних держав від інших, здійсненні сучасного енергетичного переходу до чистих джерел енергії. На національному рівні це створення стабільних енергосистем у межах кожної країни; недопущення дефіциту енергоресурсів; диверсифікація джерел енергії, інвестування в зелену енергетику; належний захист критичної енергетичної інфраструктури; наявність стратегічних енергетичних резервів. На регіональному (місцевому) рівні – реалізація місцевих програм енергоощадності (утеплення будинків, модернізація тепломереж), будівництво локальних електростанцій (сонячних, біогазових, вітрових). На суспільному рівні – участь бізнесу, НУО у розвитку енергетичної незалежності; розвиток публічно-приватного партнерства в енергетичній сфері. Наприклад, реалізація громадських ініціатив з енергозбереження,

бізнес-проєкти у сфері зеленої енергетики (встановлення сонячних панелей, теплових помп), просвітницькі ініціативи (курси з енергоменеджменту, енергоефективності тощо). На індивідуальному рівні енергетична безпека проявляється у характеристиках кожної особи як споживача: використання енергоощадних приладів і LED-освітлення, встановлення власних сонячних панелей, раціональне споживання енергії, участь у програмах кредитування на енергоефективні матеріали та обладнання для індивідуального житла і т. ін.

Коли йдеться про держави, які не є в стані війни чи повоєнної відбудови, то локальна архітектура безпеки для них полягає насамперед у запобіганні різним поточним викликам (наприклад, протидія злочинності); для цього розбудовуються т. зв. «розумні міста» через відповідні новітні технології, машинний інтелект [13]. Ці тенденції мають висхідну динаміку як у демократичних, так і в недемократичних державах, хоча цілі відрізняються. Однак для України під час повоєнної відбудови локальний рівень архітектури безпеки матиме велике значення. Це зумовлене тим, що кожна локація на території повоєнної України матиме особливий шлях трансформації на безпечне середовище через різні наслідки російської збройної агресії. На одних територіях першочерговим буде розмінування, інших – відновлення водопостачання та каналізації, відбудова зруйнованої енергетичної інфраструктури, доріг і т. ін. Також особливе значення матимуть локальні неурядові а́ктори, бізнес, позаяк вони виступатимуть рушійною силою процесів повоєнної відбудови. Вважаємо, що локальний рівень архітектури безпеки має перспективу стати критичним елементом відновлення та стійкості усієї держави. Локальна архітектура повоєнної безпеки для України має стати мережею стійких громад, здатних реагувати на безпекові загрози на місцях і ефективно взаємодіяти в цих процесах з інститутами державами, міжнародними а́кторами.

Висновки. У політологічному контексті «архітектура безпеки» охоплює норми, відносини, інститути, союзи та різні кооперації між суб'єктами (наддержавними, державними, недержавними) для забезпечення безпеки. Ми позиціонуємо архітектуру безпеки як систему принципів, інститутів, механізмів і взаємозв'язків, що визначають, як підтримується, зміцнюється безпека на різних рівнях (глобальному, регіональному, державному, локальному), в

різних сферах життєдіяльності (демографічній, інформаційній, енергетичній, екологічній, економічній, соціальній та ін.), а також цінності, які визначають характер цих процесів. Архітектура безпеки виступає структурно-інституційною та ціннісною моделлю організації безпеки, яка включає сукупність а́кторів (наддержавних, державних і недержавних), норм, угод, інструментів, процесів та цінностей. Завданням архітектури безпеки є як виконання превентивних функцій у безпековій сфері, так і реагування на конкретні загрози.

Ціннісний фундамент архітектури безпеки визначально впливає на усі інші її характеристики. Ціннісна основа архітектури безпеки формує рамку для легітимації владних рішень і визначає, які загрози вважаються критичними, які інструменти – прийнятними для реагування на ці загрози. Саме тому конфігурація безпекової архітектури відображає не лише систему інституцій, а й панівну систему цінностей, що структурує політичний простір і впливає на моделі взаємодії з питань підтримання безпеки.

1. Hyde-Price A. Europe's changing security architecture. *Strategie und Sicherheit.* 2014. № 1. P. 103-114. DOI:10.7767/sus-2014-0111 **2.** Ditrych O., Laryš M. What can European security architecture look like in the wake of Russia's war on Ukraine? *European Security.* 2024. № 34 (1). P. 44-64. DOI: 10.1080/09662839.2024.2347221 **3.** Архітектура європейської безпеки: історія становлення і розвитку: монографія: у 2 ч. / А. Гетьман, І. Яковюк, Д. Бойчук та ін.; за наук. ред. А. Гетьмана, І. Яковюка. Харків: Право, 2020. **4.** Полторацький О. Архітектура європейської безпеки в контексті формування сучасного трансатлантичного безпекового простору. *Економічний часопис-XXI.* 2011. № 3-4. С. 28-31. **5.** Сидорук Т., Шуляк А., Павлюк В. Трансформації в архітектурі європейської безпеки під впливом російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2022. № 3 (14). С. 60-72. **6.** Пермінов В., Валуєв А. Загрози та виклики сучасної світової архітектури безпеки та роль НАТО. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2023. Т. 15. № 1. С. 179-188. **7.** Житник О., Гриценко А. Вплив трансформації архітектури міжнародної безпеки на формування нового світового порядку: концепція управління майбутнім. *Право та державне управління.* 2019. № 2 (35). Т. 1. С. 181-190. **8.** Бузаров А. Результати «Рамштайна» для контурів нової архітектури міжнародної безпеки. *Грані*. 2024. № 27 (6). P. 21-28. **9.** Мицик В., Горовенко С. Участь України у створення нової архітектури регіональної безпеки у сфері захисту прав людини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Сер. Міжнародні відно-

сини. 2021. № 54 (2). С. 77-84. **10.** Нова архітектура безпекового середовища України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків: Юрайт, 2022. 196 с. **11.** Anghel S., Damen M.G.H. The future European security architecture. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/Reg Data/etudes/STUD/ 2025/765785/EPRS_STU(2025)765785_EN.pdf. **12.** Орлов В. Повоєнна архітектура безпеки громад. *Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції»:* зб. матер. і тез ІІ Маріупольського конституційного форуму (м. Київ, 6 жовтня 2023 р.). Київ: VAITE, 2023. С. 118-121. **13.** Schuilenburg M., Peeters R. Smart Cities and the Architecture of Security: Pastoral Power and the Scripted Design of Public Space. City, Territory and Architecture. 2018. № 5, article 13.

References

1. Hyde-Price A. Europe's changing security architecture. *Strategie und Sicherheit.* 2014. № 1. P. 103-114. DOI:10.7767/sus-2014-0111 **2.** Ditrych O., Laryš M. What can European security architecture look like in the wake of Russia's war on Ukraine? *European Security.* 2024. № 34 (1). P. 44-64. DOI: 10.1080/09662839.2024.2347221 **3.** The Architecture of European Security: History of Formation and Development: monograph: in 2 parts / A. Getman, I. Yakovuk, D. Boichuk, et al.; eds. by A. Getman, I. Yakovuk. Kharkiv: Pravo, 2020. **4.** Poltoratskyy O. European Security Architecture in the Context of the Formation of the Present Transatlantic Security Area Development. *Economic Journal-XXI.* 2011. № 3-4. P. 28-31. **5.** Sydoruk T., Shuliak A., Pavliuk V. Transformations in Architecture of European Security Under the Influence of the Russian-Ukrainian War. *International Relations, Public Communications and Regional Studies.* 2022. № 3 (14). P. 60-72. **6.** Perminov V., Valuev A. Threats and Challenges of the Modern Global Security Architecture and the Role of NATO. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture.* 2023. № 15 (1). P. 179-188. **7.** Zhytnyk O., Hrytsenko A. The Influence of International Security Architecture Transformation on State National Security Policy-Making Under the Conditions of a New World Order Shaping: Future Management Concept. *Law and Public Administration.* 2019. № 2 (35). Vol. 1. P. 181-190. **8.** Buzarov A. Ramstein Results for the Outlines of a New International Security Architecture. Grani. 2024. № 27 (6). P. 21-28. **9.** Mitsik V., Horovenko S. Ukraine's Engagenment in the Establishment of a New Regional Security Framework in Human Rights. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. International Relations. 2021. № 54 (2). P. 77-84. **10.** New Architecture of Ukraine's Security Environment: Collection of Abstracts from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kharkiv, 23 December 2022). Kharkiv: Yurait, 2022. 196 p. **11.** Anghel S., Damen M.G.H. The Future European Security Architecture. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/ en/document/EPRS_STU(2025)765785 **12.** Orlov V. Postwar Architecture of Community Security. *Visions of the Future: The Constitutional Dimension of Ukraine's Postwar Recovery and*

European Integration: Collection of Materials and Theses from the Second Mariupol Constitutional Forum (Kyiv, October 6, 2023). Kyiv: VAITE, 2023. P. 118-121. **13.** Schuilenburg M., Peeters R. Smart Cities and the Architecture of Security: Pastoral Power and the Scripted Design of Public Space. City, *Territory and Architecture.* 2018. № 5, article 13.

Kovalchuk Artur. **Security architecture: approaches to conceptualisation**

Theoretical and methodological approaches to conceptualising the concept of 'security architecture' are examined. The relevance of this topic is demonstrated by Ukraine's search for a sustainable security architecture model that corresponds to the scale of external threats and the prospects for post-war reconstruction in the country. The hypothesis that modern security architecture should combine institutions, mechanisms, policies, and values is considered and confirmed. Various methodological approaches to studying security architecture (neorealism, neoliberal institutionalism and neoconstructivism) are presented. Security architecture is defined as the principles, policies, structures and actors that determine how security is ensured at certain levels (global, regional, national and local) and how possible risks are prevented (the preventive function). It is noted that the effectiveness of security architecture hinges on its capacity to mitigate the vulnerability of various security systems and bolster their resilience in the face of challenges and risks. Security architecture is emphasised as a structural, institutional and value-based model of security organisation that includes a set of actors (supra-state, state and non-state), as well as norms, agreements, instruments, mechanisms and values. Security architecture is defined as implementing both preventive functions in the security sphere and responses to specific threats. The author highlights the importance of values in ensuring the resilience of security architecture. They note that prevailing political and legal values have a decisive influence on the characteristics of security architecture. The author argues that the value basis of security architecture provides a framework for legitimising government decisions, determining which threats are critical and which instruments are acceptable for responding to them. This is why the configuration of security architecture reflects not only the system of institutions, but also the prevailing system of values that structures the political space and influences interaction models on security issues.

Key words: security, justice, security architecture, threats and risks to security, political and legal values, post-war reconstruction of Ukraine.

УДК 323.2
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-397

А. В. БЕРЧУК

ДИНАМІКА ДОВІРИ ДО ВОЛОНТЕРІВ ТА ОБСЯГУ БЛАГОДІЙНИХ ВНЕСКІВ В УКРАЇНІ (2014–2025 роки)

Досліджено розвиток волонтерського руху та його вплив на соціальну стійкість України у період з 2014 по 2025 рр. Особлива увага приділяється динаміці суспільної довіри до волонтерів і змінам у фінансовій підтримці їхньої діяльності. Використано дані соціологічних опитувань Разумков Центр та Київського міжнародного інституту соціології, а також фінансові звіти провідних українських фондів («Повернись живим», фонд С. Притули, United24). Також враховано результати дослідження М. Климак «Благодійність у воєнний час: Докази зі збору коштів на війну в Україні» (2025), яке на основі аналізу 2,9 млн транзакцій фонду «Повернись живим» демонструє чітку кореляцію між трагічними подіями (втрати цивільних, інформаційні піки) та зростанням обсягів донатів. Проведено порівняльний аналіз із міжнародними дослідженнями феномена благодійності в умовах криз. Обґрунтовується висновок про різкий стрибок довіри та донатів після початку повномасштабного вторгнення рф у 2022 році, який у наступні роки стабілізувався на високому рівні.

Ключові слова: *волонтерство, довіра, благодійність, соціологічні дослідження, війна, Україна, громадянське суспільство.*

Berchuk Andrii. **Dynamics of trust in volunteers and the volume of charitable contributions in Ukraine (2014–2025)**

The article examines the development of the volunteer movement and its impact on Ukraine's social resilience during 2014–2025. Particular attention is paid to the dynamics of public trust in volunteers and changes in financial support for their activities. The study uses survey data from the Razumkov Centre and the Kyiv International Institute of Sociology, as well as financial reports of leading Ukrainian funds ("Come Back Alive", Serhiy Prytula Foundation, United24). The study by M. Klymak further supports the findings. "Charitable Giving in Wartime: Evidence from Ukraine's War Fundraising" (2025), which, based on 2.9 million transactions from the "Come Back Alive" foundation, demonstrates a strong correlation between tragic events (civilian casualties, peaks in media coverage) and spikes in donation volumes. A

© *БЕРЧУК Андрій Вікторович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-5531-7469; e-mail: Anber19788791@gmail.com

comparative perspective with international studies of philanthropy in crises is also presented. The hypothesis is substantiated that after the beginning of Russia's full-scale invasion in 2022, there was an unprecedented surge in trust and donations, which in the following years stabilized at a high level.
Key words: *volunteering, trust, philanthropy, sociological surveys, war, Ukraine, civil society.*

Вступ. Волонтерський рух в Україні є одним із ключових елементів громадянського суспільства у періоди криз. Починаючи з 2014 року, після Революції Гідності та початку війни на Донбасі, громадські ініціативи взяли на себе низку критично важливих функцій: матеріально-технічне забезпечення армії, допомогу цивільному населенню, координацію гуманітарних потоків, інформаційну протидію російській пропаганді. Цей рух став не лише інструментом виживання у кризових умовах, а й символом горизонтальної самоорганізації суспільства, яке не покладається виключно на державні інститути.

Період 2014–2021 рр. відзначився становленням потужних волонтерських мереж, інституціоналізацією деяких ініціатив у вигляді фондів та громадських організацій, формуванням культури регулярної громадянської підтримки армії, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та соціально вразливих груп. З'явилися перші практики звітності, прозорості, цифрових платформ збору коштів.

Особливо вагомим став внесок волонтерів після 24 лютого 2022 року, коли повномасштабне вторгнення рф призвело до небувалої мобілізації суспільних ресурсів, різкого зростання довіри до громадських ініціатив і активізації благодійності. У цей період благодійні фонди та волонтерські об'єднання почали оперувати бюджетами, співставними з державними програмами, а обсяги донатів сягнули рекордних показників. Це явище привернуло увагу не лише українських дослідників, а й міжнародної академічної спільноти.

Так, дослідження М. Климак на основі аналізу 2,9 млн транзакцій до фонду «Повернись живим» продемонструвало чітку кореляцію між трагічними подіями (втрати цивільних, пікові новинні цикли) та різким зростанням обсягів донатів, що свідчить про високу чутливість суспільства до новинних тригерів та підтверджує емоційний характер благодійності у воєнний час [1, с. 3]. Ці

дані доповнюють соціологічні опитування, що фіксують зростання суспільної довіри до волонтерів як до найбільш ефективних суб'єктів у кризових умовах. Таким чином, волонтерський рух в Україні не лише зберіг, а й посилив свою роль як фундаментального стовпа соціальної стійкості у воєнний час.

Метою статті є всебічне дослідження трансформацій у суспільній довірі до волонтерів та динаміці благодійних внесків в Україні у 2014–2025 роки, а також аналіз чинників, що зумовлювали ці зміни. Особлива увага приділяється вивченню впливу ключових суспільно-політичних подій (Революція Гідності, війна на Донбасі, повномасштабне вторгнення рф у 2022 році) на активність громадянського суспільства. У дослідженні також розглядається роль інституціоналізації волонтерського руху, появи великих благодійних фондів, цифрових платформ збору коштів та міжнародної підтримки.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що після 24 лютого 2022 року відбувся різкий стрибок у рівні довіри та фінансовій підтримці волонтерських ініціатив, зумовлений мобілізацією суспільства та високою прозорістю діяльності провідних фондів, і що у 2023–2025 роках ці показники стабілізувалися на високих значеннях, закріпивши волонтерство як одну з ключових форм соціальної стійкості України.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питання волонтерського руху після 2014 року розглядаються у працях українських і зарубіжних авторів, де відзначається інституціоналізація таких організацій, як фонд «Повернись живим» [2, с. 1] чи фонд Сергія Притули [3, с.1]. Дані соціологічних досліджень підтверджують, що довіра до волонтерських організацій залишається однією з найвищих серед усіх соціальних інститутів України. Так, за результатами опитувань Разумков Центр, рівень довіри зріс із 63,6% в середині 2021 року до 80% на початку 2025 року, при цьому баланс довіри–недовіри у 2024–2025 роках коливається у діапазоні +65–67 пунктів [4, с. 1] *(див. табл. 1)*.

Українські науковці досліджують різні аспекти феномена волонтерства. Зокрема, О. Резнік аналізує залученість громадян до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни [5, с. 1], Г. Трушевич розглядає політичні орієнтири учасників волонтерського руху [6, с.87]. В праці Д. Яковлева, Г. Трушевич проводить-

ся аналіз рівня політичної участі волонтерів, їхнє ставлення до партійної діяльності та потенційний вплив волонтерського руху як потужної соціальної сили на політичні процеси та розвиток громадянського суспільства [7, с. 93]. В дослідженні Я. Мартинюк підкреслюється роль волонтерської активності як чинника соціальної згуртованості та громадянської участі [8, с. 209].

Таблиця 1

Рівень довіри до волонтерських організацій

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам? Березень, 2025						
	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри/ недовіри
Волонтерські організації	3,8	10,4	49,6	30,4	5,8	65,8

Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?												
	Липень–Серпень, 2021				**Вересень, 2024**				**Лютий–Березень, 2025**			
	Не довіряють*	Довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри/ недовіри	Не довіряють*	Довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри/ недовіри	Не довіряють*	Довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри/ недовіри
Волонтерські організації	25,1	63,6	11,3	38,5	13,7	80,3	5,9	66,6	14,2	80	5,8	65,8

* Сума відповідей «Зовсім не довіряю», «Скоріше не довіряю»
** Сума відповідей «Повністю довіряю», «Скоріше довіряю»
Баланс довіри/недовіри – різниця між часкою тих, хто довіряє і тих, хто не довіряє

Окремий напрям досліджень стосується культури донатів в Україні та чинників, які впливають на поведінку благодійників. У статті В. Дідковської аналізуються соціально-психологічні мотиви благодійності та зміни у ставленні суспільства до регулярних пожертвувань [9, с. 1].

Методологічна база статті включає: аналіз соціологічних опитувань Київського Міжнародного Інституту Соціології [10, с. 1], Разумков Центр [4, с. 1], використання фінансових звітів провідних фондів («Повернись живим» [2, с. 1], Фонд Сергія Притули [3, с. 1], урядової платформи United24 [11, с. 1], методи порівняль-

ної статистики, трендової візуалізації та кореляційного аналізу, а також контент-аналіз новинних публікацій як індикаторів інформаційних тригерів.

Виклад основного матеріалу. Волонтерський рух в Україні у сучасному вигляді сформувався після Революції Гідності та початку війни на Донбасі у 2014 році. Якщо раніше добровільна допомога була радше елементом локальних ініціатив, то після початку бойових дій вона набула системного характеру. Виникли перші стійкі організації, які забезпечували армію засобами захисту, технікою та амуніцією: фонд «Повернись живим» [2], благодійний фонд «Армія SOS» [12], фонд Сергія Притули [3], а пізніше United 24 [11].

Дослідження Національного інституту стратегічних досліджень наголошує, що саме волонтерський рух «об'єднав суспільство, створив дієву структуру громадських організацій, котрі взяли на себе вирішення найбільш нагальних та болючих проблем держави. Саме волонтери стали тією рушійною силою, яка допомагає армії в умовах воєнного стану, коли держава не в змозі належним чином забезпечити деякі потреби сектору безпеки та оборони» [13, с.1]. Таким чином, у суспільній свідомості сформувався стереотип: волонтери допомагають іноді ефективніше, ніж держава. Це стало фундаментом для високого рівня довіри до цього інституту в наступні роки.

Фонд «Повернись живим» із 2014 року перетворився на найбільшу інституцію оборонного волонтерства, яка має розгалужену структуру, прозору систему фінансової звітності та співпрацює з Міністерством оборони [2].

Фонд Сергія Притули, створений у 2020 році, швидко інтегрувався у мережу громадської підтримки армії, зробивши акцент на масових краудфандингових кампаніях. Завдяки цій моделі вдавалося оперативно мобілізувати десятки й сотні мільйонів гривень на закупівлю безпілотників, засобів зв'язку та іншого критично важливого обладнання [3].

Також масові краудфандингові кампанії проводить С. Стерненко, відомий громадський діяч. Збори його благодійного фонду через соціальні мережі стали потужним інструментом підтримки армії. Завдяки великій довірі та активній аудиторії Сергій Стерненко організовує закупівлі автомобілів, дронів, тепловізорів, медичного обладнання та засобів зв'язку. Його ініціативи часто збира-

ють необхідні суми всього за кілька годин чи днів, що робить його одним із найпомітніших волонтерів сучасної України [14].

Вже у 2014–2015 роках в Україні розпочався процес інституціоналізації волонтерського руху: від розрізнених локальних ініціатив до масштабних структур із власним менеджментом, фінансовою та організаційною звітністю. В цей період волонтерство мало, як правило, оборонну спрямованість і було зосереджене на забезпеченні базових потреб армії: від бронежилетів і касок до автомобілів та засобів зв'язку. Водночас саме тоді закладалися механізми прозорої фінансової звітності та довгострокового менеджменту, які стали основою для подальшого розвитку руху. Важливо, що цей процес відбувався синхронно із формуванням нової політичної культури, завдяки якій громадянське суспільство стало не лише додатковим ресурсом держави, а й самостійним суб'єктом у сфері національної безпеки. Після 2020 року почала формуватися друга хвиля волонтерства, що спиралася на масові онлайн-кампанії та нові форми громадської мобілізації ресурсів, прикладами чого стали діяльність Фонду Сергія Притули та збори фонду «Спільнота Стерненка». Завдяки такій еволюції українське волонтерство набуло ознак стійкого суспільного інституту, здатного впливати на стратегічні рішення, мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, формувати в суспільній свідомості ідею громадянської відповідальності.

Рівень довіри до волонтерських організацій в Україні залишається одним із найвищих серед усіх соціальних інститутів. За даними Разумков Центр, у 2021 році волонтерам довіряли 63,6% громадян, тоді як недовіру висловлювали 25,1%, баланс становив +38,5 пунктів. Уже у вересні 2024 року рівень довіри зріс до 80,3%, а недовіра знизилася до 13,7%, баланс становив +66,6 пунктів. У березні 2025 року показник залишився стабільно високим — 80,0% довіри при 14,2% недовіри, баланс +65,8.

Ці дані свідчать про різке зростання довіри до волонтерських організацій в Україні після початку повномасштабної війни у 2022 році, з подальшою стабілізацією на рівні близько 80%. Варто підкреслити, що волонтери в Україні користуються навіть більшою довірою, ніж більшість державних інституцій. Для порівняння: у 2025 р. довіра до Збройних Сил України становила 90%, до Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) – 83%, тоді як до Верховної Ради лише 23% [4, с.1].

Світовий досвід свідчить, що благодійність та волонтерство різко активізуються у періоди криз. Так, дослідження К. Берребі, та Х. Йонах показує, що після терористичних атак значно зростала фінансова підтримка гуманітарних організацій [15].

Інші дослідження підтверджують, що гуманітарна активізація значною мірою залежить від трагічних подій та рівня суспільного емоційного напруження. Аналітична робота М. Климак продемонструвала чітку закономірність: збільшення кількості загиблих цивільних на 1% у конкретний день призводило до зростання обсягів донатів на 0,25–0,36% (еквівалент $4860–$6992). Це означає, що навіть поодинокі трагедії безпосередньо конвертувалися у хвилі суспільної фінансової підтримки, створюючи ефект швидкої мобілізації ресурсів у відповідь на людські втрати. Водночас дослідження показало, що такий емоційний імпульс мав обмежений часовий горизонт: пік активності тривав 2–3 дні, після чого поступово згасав до десятого дня, поки нові трагічні події знову не запускали аналогічний механізм [1, с. 3, 4, 15, 19].

Не менш важливим чинником виявився інформаційний контекст. За даними того ж дослідження, зростання кількості згадок у новинах про військових і бойові дії на 1% стимулювало додаткові 0,46% пожертв, що становило близько $2521 на день. Таким чином, масоване медійне висвітлення воєнних подій підсилювало готовність громадян робити внески, синхронізуючи емоційний відгук суспільства. У цій моделі вирішальним залишався рівень довіри: прозорість звітності та відсутність скандалів у діяльності фонду «Повернись живим» забезпечували підтримку понад 80% населення. Це свідчить, що саме поєднання емоційних тригерів і високої інституційної надійності створює стійку модель громадянського фінансування війни, де короткострокові емоційні сплески інтегруються у довгострокову систему стабільної допомоги.

Таким чином, у дослідженні М. Климак, показано, що українська модель воєнної благодійності поєднує як короткострокові емоційні імпульси, так і довгострокові інституційні чинники. З одного боку, динаміка пожертв підтверджує надзвичайну чутливість суспільства до людських втрат і новинного фону: трагічні події чи інтенсивне медіа-висвітлення здатні буквально впродовж кількох годин мобілізувати тисячі людей до фінансової підтримки армії. З іншого боку, ефект «емоційного вибуху» має короткий життєвий цикл і

поступово згасає, що робить стабільність волонтерських фінансів залежною від репутації та прозорості організацій. Саме баланс цих двох складових: емоційної мобілізації та інституційної надійності забезпечує довгострокову життєздатність волонтерського сектору в умовах війни [1, с. 20].

Український випадок має унікальність: громадяни-донори самі перебувають у зоні ризику. Це означає, що їхня мотивація не є дистанційною «солідарністю», як це відбувається у випадку міжнародних донорів чи громадян інших країн, а безпосереднім внеском у власну безпеку та виживання їхніх сімей. Благодійність і волонтерство в умовах війни трансформуються із форми альтруїзму у форму колективної самооборони. Люди, жертвуючи кошти чи час, фактично інвестують у створення умов для збереження життя та майбутнього своїх близьких.

Важливо відзначити, що такий тип участі виходить за межі класичних моделей благодійності. Якщо у мирний час пожертви часто спрямовані на допомогу «іншому» (бідним, хворим, вразливим групам), то в умовах війни «інший» і «свій» майже зливаються. У цьому полягає особливість української моделі воєнного волонтерства: вона поєднує риси солідарності, патріотизму та інстинкту самозбереження.

Ця форма участі створює новий рівень довіри у суспільстві: коли громадяни бачать прямий результат своїх внесків (закуплені дрони, бронежилети чи автомобілі на фронт), формується культура відповідального громадянства. Таким чином, благодійність у час війни стає не просто соціальним явищем, а частиною стратегії виживання, яка зміцнює як індивідуальну, так і колективну безпеку.

Досвід фонду «Повернись живим» доводить, що довіра до інституцій може переважати емоційні імпульси. Регулярна звітність, відсутність корупційних скандалів і прозора система використання коштів, саме такі чинники перетворюють одноразові емоційні пожертви на стійку, довгострокову підтримку. Саме поєднання емоційної мобілізації та інституційної надійності створює ефективну модель громадянського фінансування війни. Цю модель доповнює приклад співпраці із «monobank»: через сервіс «банка» у застосунку можна оформити щомісячні донати на рахунок БФ «Спільнота Стерненка» [14]. Це робить процес пожертв стандартизованим і регулярним. Як зазначено в інтерв'ю співзасновника «monobank» Олега Гороховського,

по всій системі було створено понад 120 тисяч таких «банок», на які українці перерахували понад 5 млрд грн загалом, а збір тільки «Rusoriz» Сергія Стерненка через цей формат залучив до 1 млрд грн [16].

У ширшому контексті цей досвід демонструє, що волонтерські організації в Україні стали не лише каналами збору коштів, а й ключовими носіями суспільної довіри. Вони функціонують як «моральні посередники» між емоційними реакціями суспільства та реальними потребами фронту, забезпечуючи трансформацію солідарності у відчутний матеріальний ресурс. Таким чином, український кейс доводить, що у кризових умовах стійкість системи підтримки формується на перетині двох вимірів: соціальної емоційності та інституційної спроможності.

Для аналізу рівня довіри до волонтерів та обсягу пожертвувань використано кілька груп даних. Насамперед це соціологічні опитування, проведені Київським міжнародним інститутом соціології [10, с.1] та Разумков Центр [4]. Другим важливим блоком стали фінансові звіти провідних волонтерських фондів «Повернись живим» [2], Фонду Сергія Притули [3], та ініціативи United 24 [11]. Крім того використовувались аналітичні матеріали Національного інституту стратегічних досліджень [13].

На їх основі, по-перше, створено узагальнену таблицю довіри до волонтерських організацій, побудовану відповідно до бази даних соціологічних опитувань 2021, 2024 та 2025 років, що дозволило простежити динаміку змін у громадській думці. По-друге, здійснено збір та систематизацію даних про щомісячні надходження до фонду «Повернись живим» у 2022–2025 роках з урахуванням різних джерел пожертв. На основі цієї інформації побудовано графік динаміки фінансової підтримки в розрізі кварталів, що дало можливість візуалізувати коливання обсягів донатів у часі. По-третє, проведено порівняльний аналіз показників довіри та фінансових надходжень, що дозволило виявити потенційні взаємозв'язки між рівнем суспільної довіри та масштабами благодійної підтримки. Таким чином, поєднання соціологічних та фінансових даних забезпечило комплексне бачення факторів, які впливають на сталість волонтерського руху в Україні.

Аналіз даних Разумков Центр свідчить про суттєву зміну рівня суспільної довіри до волонтерських організацій упродовж останніх років. У 2021 р. довіра становила 63,6%, тоді як недовіра —

25,1% (баланс +38,5%). Після повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. зафіксовано різкий стрибок: у 2024 р. рівень довіри зріс до 80,3%, при цьому недовіра знизилася до 13,7% (баланс +66,6%). У 2025 р. показники залишаються стабільними: довіра — 80,0%, недовіра — 14,2% (баланс +65,8%). Таким чином, з 2022 року сформувалася нова «стеля довіри», яка утримується на рівні близько 80% [4].

Фінансові дані фонду «Повернись живим» демонструють подібну картину. В 2022 р. було зібрано понад 5 млрд грн, 2023 — 4,2 млрд, у 2024 р. — 3,1 млрд грн [2] *(див. рис. 1)*.

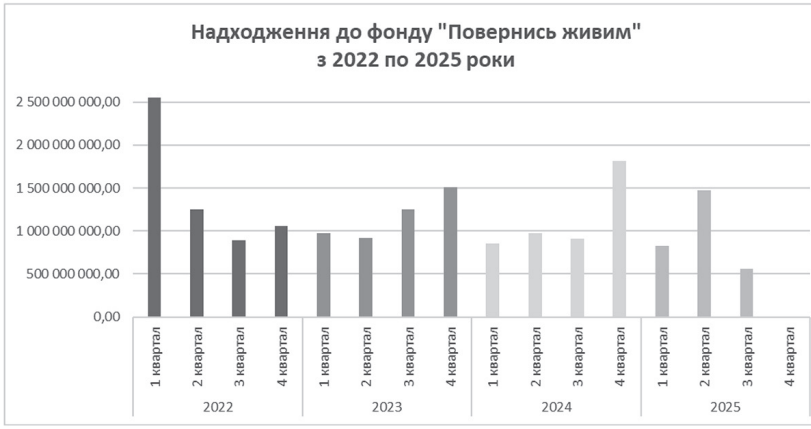

Рис. 1. Фінансові дані фонду «Повернись живим»

Подібна динаміка простежується і в інших великих ініціативах: Фонді Сергія Притули [3], та United24 [11]; після піку 2022–2023 рр. обсяги надходжень дещо знизилися, але закріпилися на стабільно високому рівні, який суттєво перевищує довоєнні показники. Це свідчить, що навіть на четвертому році повномасштабної війни українське суспільство зберігає готовність системно підтримувати волонтерські та благодійні проєкти, що підтверджує гіпотезу про інституціоналізацію волонтерства як форми соціальної стійкості.

Порівняння двох ключових параметрів – довіри та фінансових надходжень показує, що у 2022 р. пік довіри збігся з рекордними обсягами донатів. У 2023–2025 рр. динаміка змінилася: довіра стабілізувалася на високому рівні, тоді як обсяги пожертв поступово

зменшилися, але залишилися на стабільному рівні. Це свідчить про те, що для українського суспільства благодійність перетворилася на звичну та регулярну практику, навіть попри зменшення обсягів внесків.

Висновки. Отримані результати підтверджують висунуту гіпотезу про те, що після 24 лютого 2022 року в Україні відбувся різкий стрибок у рівні довіри до волонтерських ініціатив і масштабності їх фінансування. Суспільна мобілізація, спричинена початком повномасштабної війни, активізувала не лише готовність громадян до особистої участі, а й значно збільшила обсяги фінансових внесків. Це стало можливим завдяки поєднанню двох ключових чинників: високої прозорості діяльності провідних фондів (наприклад, «Повернись живим» та «Сергія Притули») та широкому використанню цифрових інструментів звітування і залучення коштів.

У перші місяці війни спостерігався безпрецедентний рівень суспільної довіри, який трансформував волонтерство з локальної або ситуативної практики у всеукраїнський масовий рух. Ця довіра стала основою для формування нового суспільного договору між волонтерами та громадянами, де прозорість і результативність виступають головними факторами.

Подальший аналіз даних за 2023-2025 роки свідчить про стабілізацію показників на високому рівні. Хоча темпи зростання фінансування дещо знизилися порівняно з 2022 роком, проте рівень суспільної підтримки залишився стійким. Це свідчить, що волонтерський сектор в Україні вийшов за межі кризового реагування і набув рис інституалізованої форми соціальної активності. Він поступово перетворюється на структурний елемент соціальної стійкості, що виконує не лише допоміжні, а й стратегічні функції у сфері національної безпеки, соціального захисту та міжнародної репрезентації України.

Аналіз історичного розвитку волонтерського руху та його сучасних тенденцій дає підстави стверджувати, що волонтерство поступово перетворилося на глобальний суспільний феномен, який відіграє важливу роль у формуванні громадянського суспільства, розвитку соціальної згуртованості та розбудові демократичних інститутів. Досвід різних країн засвідчує, що волонтерська діяльність є ключовим інструментом у подоланні кризових явищ, реагуванні на надзвичайні ситуації та забезпеченні сталого розвитку. Український приклад останніх років доводить, що волонтерство може

стати стратегічним ресурсом держави у період війни, мобілізуючи суспільство на підтримку армії та постраждалих від воєнних дій.

Особливої уваги заслуговує процес глобалізації волонтерства, що проявляється у поширенні цифрових платформ для координації допомоги, міжнародній співпраці між організаціями та активному залученні корпоративного сектору до волонтерських ініціатив. Ці тенденції свідчать про необхідність формування нової культури волонтерства, яка базується на партнерстві між державою, громадянським суспільством і бізнесом.

Для України важливо забезпечити належне нормативно-правове регулювання волонтерської діяльності, усунути бюрократичні бар'єри, пов'язані з митним оформленням гуманітарної допомоги та фінансовою звітністю, а також сприяти розвитку прозорих механізмів співпраці між волонтерами й державними інституціями. Додатковим завданням є підвищення рівня довіри суспільства до волонтерських організацій шляхом запровадження стандартів прозорості та підзвітності.

1. Климак М., Косенко А., Коренок О., Михайлишина Д., Василяки К. Благодійність у воєнний час: дані з війни в Україні Фандрейзинг. URL: https://ideas.repec.org/p/csa/wpaper/2025-04.html. **2.** Фонд «Повернись живим». URL: https://savelife.in.ua/about-foundation/. **3.** Фонд Сергія Притули. URL: https://prytulafoundation.org/military-reports. **4.** Разумков центр. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r. **5.** Резнік О. Залученість українців до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни. URL:https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni?utm_source=chatgpt.com. **6.** Трушевич Г. Волонтерський рух в Україні: політичні орієнтири його учасників під час російсько-української війни. URL: http://politicus.od.ua/6_2024/16.pdf. **7.** Яковлев Д., Трушевич Г. Політична участь волонтерів: «за» чи «проти»? URL: https://jppasa.donnu.edu.ua/article/view/17178?utm_source=chatgpt.com. **8.** Мартинюк Я. До питання впливу волонтерської діяльності на соціальну згуртованість: виклики сьогодення. URL: https://journals.uran.ua/swe/article/view/309730?utm_source=chatgpt.com. **9.** Дідковська В. Культура донатів в Україні: що потрібно знати. URL: https://philanthropyinukraine.org/knowledge-hub/publication/kultura-donativ-v-ukraini-shcho-potribno-znaty?utm_source=chatgpt.com. **10.** Київський Міжнародний Інститут

Соціології. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1. **11.** Урядова платформа United 24. URL: https://u24.gov.ua/uk/impact-report/intro. **12.** Благодійний фонд Армія SOS. URL: https://armysos.com.ua/uk/. **13.** Національний інститут стратегічних досліджень Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.). URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-2022-2023-rr?utm_source=chatgpt.com. **14.** Благодійний фонд «Спільнота Стерненка». URL: https://www.sternenkofund.org/. **15.** Берребі К., Йона Х Тероризм та філантропія: вплив терористичних атак на масштаби пожертвувань окремих осіб та домогосподарств. URL: https://ideas.repec.org/a/kap/pubcho/v169y2016i3d10.1007_s11127-016-0375-y.html?utm_source=chatgpt.com. **16.** Шевчук С., Гордієнко О. «HIMARS для волонтерів». Українці створили 100 000 «банок» у monobank і зібрали 5 млрд грн. Як вони працюють? Інтерв'ю Олега Гороховського. URL: https://forbes.ua/money/himars-dlya-volonteriv-ukraintsi-stvorili-100-000-banok-u-monobank-i-zibrali-5-mlrd-grn-yak-voni-pratsyuyut-intervyu-olega-gorokhovskogo-18102022-9069?utm_source=chatgpt.com.

References

1. Klymak M., Kosenko A., Korenok O., Mykhailyshyna D., Vasyliaky K. Blagodiinist u voiennyi chas: dani z viiny v Ukraini Fandreizing. URL: https://ideas.repec.org/p/csa/wpaper/2025-04.html. **2.** Fond "Povernys zhyvym". URL: https://savelife.in.ua/about-foundation/. **3.** Fond Serhiia Prytuly. URL: https://prytulafoundation.org/military-reports. **4.** Razumkov tsentr. Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do vyboriv pid chas viiny, vira v peremohu (liutyi–berezen 2025 r.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r. **5.** Reznik O. Zaluchenist ukraintsiv do volonterskoi diialnosti pid chas povnomasshtabnoi viiny. URL: https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni?utm_source=chatgpt.com. **6.** Trushevych H. Volonterskyi rukh v Ukraini: politychni oriientyry yoho uchasnykiv pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. URL: http://politicus.od.ua/6_2024/16.pdf. **7.** Yakovlev D., Trushevych H. Politychna uchast volonteriv: "za" chy "proty"? URL: https://jppasa.donnu.edu.ua/article/view/17178?utm_source=chatgpt.com. **8.** Martyniuk Y. Do pytannia vplyvu volonterskoi diialnosti na sotsialnu zghurtovanist: vyklyky sohodennia. URL: https://journals.uran.ua/swe/article/view/309730?utm_source=chatgpt.com. **9.** Didkovska V. Kultura donativ v Ukraini: shcho potribno znaty. URL: https://philanthropyinukraine.org/knowledge-hub/publication/kultura-donativ-v-ukraini-shcho-potribno-znaty?utm_source=chatgpt.com. **10.** Kyivskyi Mizhnarodnyi Instytut Sotsiolohii. Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2024 rokakh. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1. **11.** Uriadova platforma United 24. URL: https://u24.gov.ua/uk/impact-report/

intro. **12.** Blahodiinyi fond Armiia SOS. URL: https://armysos.com.ua/uk/. **13.** Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini (2022–2023 rr.). URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-2022-2023-rr?utm_source=chatgpt.com. **14.** Blahodiinyi fond "Spilnota Sternenka". URL: https://www.sternenkofund.org/. **15.** Berrebi C., Yonah H. Teroryzm ta filantropiia: vplyv terorystychnykh atak na masshtaby pozhertvuvan okremykh osib ta domohospodarstv. URL: https://ideas.repec.org/a/kap/pubcho/v169y2016i3d10.1007_s11127-016-0375-y.html?utm_source=chatgpt.com. **16.** Shevchuk S., Hordiienko O. "HIMARS dlia volonteriv". Ukraintsi stvoryly 100 000 "banok" u monobank i zibraly 5 mlrd hrn. Yak vony pratsiuiut? Interviu Oleha Horokhovskoho. URL: https://forbes.ua/money/himars-dlya-volonteriv-ukraintsi-stvorili-100-000-banok-u-monobank-i-zibrali-5-mlrd-grn-yak-voni-pratsyuyut-intervyu-olega-gorokhovskogo-18102022-9069?utm_source=chatgpt.com.

Berchuk Andrii. **Dynamics of trust in volunteers and the volume of charitable contributions in Ukraine (2014–2025)**

This article explores the dynamics of trust in volunteers and the volume of charitable contributions in Ukraine between 2014 and 2025. It highlights how the volunteer movement, born in response to the Revolution of Dignity and the war in Donbas, evolved into a key element of Ukraine's social resilience. Using sociological data from the Razumkov Centre and KIIS, together with financial reports from leading funds such as "Come Back Alive," the Serhiy Prytula Foundation, and United24, the study demonstrates how public trust in volunteers rose sharply after Russia's full-scale invasion in 2022 and subsequently stabilized at historically high levels. Evidence from Margaryta Klymak's study Charitable Giving in Wartime: Evidence from Ukraine's War Fundraising (2025) underscores the correlation between tragic events, media coverage, and sharp increases in donations, while also showing how institutional transparency transforms emotional impulses into sustained financial support. By situating Ukraine's case within broader international research on philanthropy in times of crisis, the article argues that wartime charity in Ukraine is not just an act of solidarity but a form of collective survival strategy. The findings confirm the hypothesis that trust and donations stabilized at a consistently high level in 2023–2025, solidifying volunteering as a permanent component of national resilience. This research contributes to understanding how the interplay of emotional mobilization, institutional credibility, and digital fundraising tools creates a unique model of civic participation, offering insights for policymakers, scholars, and practitioners seeking to strengthen volunteer-based responses to crises both in Ukraine and globally.

Key words: volunteering, trust, philanthropy, sociological surveys, war, Ukraine, civil society.

УДК 378.091.212-043.72:005.8-027.543
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-411

Т. В. КОЛОМІЄЦЬ

ПЕРСПЕКТИВНІСТЬ І ДОСТУПНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ПРОЄКТІВ У РАМКАХ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

У статті розглядаються перспективні й доступні міжнародні проєкти, які підтримують міжнародну академічну мобільність українських освітян. Проаналізовано програми Темпус (співпраця між українськими та європейськими освітянами, розвиток міжнародної мобільності студентів і викладачів, впровадження європейських стандартів у систему вищої освіти України); Еразмус Мундус (розширення міжнародного співробітництва та підвищення мобільності серед студентів, аспірантів, докторантів, викладачів і дослідників з університетів Європи та країн-партнерів з усього світу; надання стипендії для навчання, стажування або проведення наукових досліджень у провідних університетах країн ЄС); Еразмус+ (охоплює не тільки академічну мобільність, а й освітні, молодіжні та спортивні ініціативи); Жан Моне (популяризація знань про європейську інтеграцію та її аспекти, підтримка міжкультурного діалогу та взаєморозуміння між народами, підвищення рівня обізнаності суспільства щодо ключових принципів, цінностей і політик ЄС); Марія Кюрі (докторська освіта та постдокторська підготовка дослідників, розробка відмінних докторських і постдокторських навчальних програм і спільних дослідницьких проєктів у всьому світі); ДААД (Німеччина) (консолідація та поглиблення співпраці між німецькими та українськими університетами).

Ключові слова: *академічна мобільність, міжнародне співробітництво, наукові дослідження, міжкультурний діалог, академічні програми.*

Kolomiiets Taras. **Prospects and accessibility of international projects within the framework of academic mobility**

The article examines prospective and accessible international projects that support academic mobility of Ukrainian educators. The following programs are analyzed: Tempus (cooperation between Ukrainian and European educators, development of international mobility for students and lecturers, implementation of European standards in the higher education system of Ukraine); Erasmus Mundus (expansion of international cooperation and enhancement of mobility

---

© *КОЛОМІЄЦЬ Тарас Вікторович* – аспірант кафедри політичних наук Українського державного університету імені Михайла Драгоманова; ORCID: 0009-0006-2113-785X; e-mail: taraskolomiiets8991@gmail.com

among students, postgraduates, doctoral candidates, lecturers, and researchers from universities in Europe and partner countries worldwide; provision of scholarships for study, internships, or research at leading universities of EU countries); Erasmus+ (covering not only academic mobility, but also educational, youth, and sports initiatives); Jean Monnet (promotion of knowledge about European integration and its aspects, support of intercultural dialogue and mutual understanding among peoples, raising public awareness of the key principles, values, and policies of the EU); Marie Curie (doctoral education and postdoctoral training of researchers, development of excellent doctoral and postdoctoral training programs and joint research projects worldwide); DAAD (Germany) (consolidation and deepening of cooperation between German and Ukrainian universities).
Key words: *academic mobility, international cooperation, scientific research, intercultural dialogue, academic programs.*

Вступ. В умовах повоєнної відбудови українським закладам вищої освіти необхідно активізувати інтеграцію у світовий освітній простір, щоб стати повноправними учасниками цього процесу. Вони мають прагнути виступати в перспективі не лише імпортерами, а й експортерами академічної мобільності, залучаючи до обміну студентів, викладачів та інших фахівців. Це передбачає створення умов для набуття та вдосконалення ключових компетентностей, таких, як мобільність, комунікативність, володіння іноземними мовами, цифрові навички та кіберкомпетентність.

Післявоєнна освіта має спиратися на широкий спектр інституційних, професійних та особистісних переваг академічної мобільності, які мають значний позитивний вплив як на державу, суспільство та окремих учасників академічних програм. Академічна мобільність покликана підвищити якість освітніх послуг, конкурентоспроможність освітніх інституцій, розвивати мовні компетенції та міжкультурне пізнання, забезпечувати соціальну гармонію через посилення культурного співіснування, соціальної інтеграції та взаємоповаги, сприяючи формуванню толерантного суспільства. Усі ці переваги академічної мобільності. Очевидно, будуть затребувані в умовах повоєнної відбудови країни. Причому найбільш вагомою її перевагою буде національна користь, коли фахівці, підготовлені завдяки програмам мобільності, стануть здатними вирішувати ключові економічні, політичні, соціальні, наукові та технічні завдання, що прискорює темпи розвитку країни.

Стан розробки проблеми. Стан досліджуваної проблеми характеризується широким спектром міжнародних програм і ініціатив, які поступово еволюціонували від суто освітніх обмінів до комплексної підтримки інтеграції українських університетів у європейський освітній і науковий простір, а після 2022 року – до системної допомоги у воєнний час та в умовах відбудови України. Проблему академічної мобільності досліджували як вітчизняні науковці (В. Луговий О. Слюсаренко Ю. Сухарніков, І. Драч, М. Поплавська та ін.), які осмислюють процеси інтеграції України у європейський простір, модернізації вищої освіти та впливу війни на мобільність, так і міжнародні організації та програми (Tempus [1], OECD [2], Erasmus Mundus [3], DAAD [4; 5], MSCA [6], SAR [7; 8]), що зосереджуються на глобальних аспектах інтернаціоналізації, програмах підтримки та створенні механізмів мобільності і захисту.

Попри значний обсяг наукових напрацювань та підтримку міжнародних програм проблема академічної мобільності залишається невирішеною у таких напрямах: рівний доступ, повернення фахівців, інституційна спроможність університетів, а також інтеграція в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Методи дослідження. У процесі написання статті було використано комплекс методів, що забезпечили всебічний аналіз проблеми академічної мобільності у контексті інтеграції України до європейського освітнього та наукового просторів. Зокрема, аналіз та синтез застосовані для опрацювання наукової літератури, нормативно-правових актів, міжнародних угод та програм (Tempus, Erasmus Mundus, Erasmus+, Jean Monnet, Horizon Europe, DAAD, MSCA, SAR тощо). Ці методи дали змогу систематизувати теоретичні підходи та виокремити ключові тенденції розвитку академічної мобільності. Порівняльно-історичний метод дозволив дослідити еволюцію міжнародних програм академічної мобільності, простежити трансформацію їхніх завдань та пріоритетів від перших проєктів (Tempus, Erasmus Mundus) до сучасних комплексних програм (Erasmus+, DAAD, Inspireurope), а також окреслити їхню роль у воєнний та післявоєнний період. Системний підхід дав можливість розглядати академічну мобільність як багатокомпонентне явище, що поєднує освітній, науковий, культурний та соціальний виміри, і визначати її вплив як на індивідуальному, так і на держав-

ному рівнях. Прогностичний метод використаний для формулювання висновків щодо майбутніх перспектив розвитку академічної мобільності, її впливу на відновлення освітньої сфери та формування кадрового потенціалу у післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи перспективні й доступні міжнародні проєкти, передусім зосередимо увагу на міжнародних проєктах, які вже багато років підтримують міжнародну академічну мобільність українських освітян. Серед них такі програми, як Темпус, Еразмус Мундус, Еразмус+, Жан Моне, Марія Кюрі, ДААД (Німеччина) та ін.

Темпус був одним із перших міжнародних проєктів, до якого Україна приєдналась у 1993 році. Темпус – це програма зовнішньої допомоги Європейського Союзу, спрямована на модернізацію систем вищої освіти у країнах-партнерах (сусідах ЄС), яка з 1990 по 2013 р. стимулювала співпрацю між університетами країн-членів ЄС та країн-партнерів. Програма «Темпус» фінансувала ініціативи, що сприяли гармонізації та збалансованій взаємодії освітніх закладів, підтримуючи проєкти на конкурсній основі через відкриті конкурси заявок. З 2014 року програма «Темпус» стала частиною напряму Erasmus+ в розділі КА2 – Розвиток потенціалу вищої освіти, продовжуючи свою місію підтримки інтернаціоналізації та реформування освіти. Протягом тривалого часу програма давала можливість країнам-партнерам обирати для себе пріоритетні напрями реформування та заохочувала всіх зацікавлених виявляти ініціативу, шукати інноваційні підходи, створювати новітні освітні продукти і послуги з урахування кращого міжнародного досвіду.

Освітня програма Європейського Союзу Еразмус Мундус, що заснована у 1987 році, спрямована на розширення міжнародного співробітництва та підвищення мобільності серед студентів, аспірантів, докторантів, викладачів і дослідників з університетів Європи та країн-партнерів з усього світу. Вона надавала стипендії для навчання, стажування або проведення наукових досліджень у провідних університетах країн ЄС [9]. Програма названа на честь Еразма Роттердамського, відомого філософа, гуманіста і вченого епохи Відродження, який уславився своїми ідеями гуманізму та освіти. Еразм Роттердамський був активним мандрівником, співпрацював із провідними університетами Європи та майже 500 років тому підкреслив важливість мобільності, академічного обміну й

міжнародного співробітництва у навчанні та дослідженнях. Його погляди стали джерелом натхнення для створення цієї та інших програм, яка підтримують міжнародну мобільність і співпрацю в освітній сфері.

Програма імені Жана Моне – це освітня програма ЄС, започаткована у 1990 р. й націлена на популяризацію знань про європейську інтеграцію та її аспекти, а також на підтримку міжкультурного діалогу та взаєморозуміння між народами. Її завдання полягає в підвищенні рівня обізнаності суспільства щодо ключових принципів, цінностей і політик ЄС, як усередині Союзу, так і за його межами. У її межах реалізується мобільність дослідників та викладачів шляхом підтримки викладання дисциплін з європейської інтеграції та проведення досліджень у різних університетах Європи, організації міжнародних науково-практичних заходів. З 2002 по 2013 рр. було реалізовано понад 30 проектів Жана Моне за участю українських організацій [10].

З 2014 року Темпус, Еразмус Мундус та програма Жана Моне увійшли до ширшої програми Еразмус+, яка охоплює не тільки академічну мобільність, але й освітні, молодіжні та спортивні ініціативи. Програма спрямована на підтримку освітнього, професійного та особистісного розвитку громадян як у ЄС, так і за його межами. Її ключова мета – сприяти стійкому економічному зростанню, підвищенню якості робочих місць, соціальній згуртованості, інноваціям, а також розвитку європейської ідентичності та активного громадянства. Вона містить два основні напрями – мобільність та проєкти і партнерства. Перший передбачає підтримку навчальної та академічної мобільності студентів, викладачів, дослідників і молоді, а також сприяння обміну досвідом між країнами ЄС і партнерами поза його межами. Другий – фінансування міжнародних освітніх проєктів і партнерств та розвиток альянсів для інновацій й впровадження нових підходів у навчанні та викладанні.

З 2021 року пріоритетними напрямами програми є «інклюзія та різноманіття (обмежений доступ чи менші можливості; проблеми зі здоров'ям; бар'єри, пов'язані з системами освіти, навчання, дискримінацією; культурні відмінності; соціальні, економічні та географічні бар'єри.), цифрові трансформації, зелені трансформації, навколишнє середовище та боротьба зі зміною клімату та участь

у демократичному житті, спільні цінності та громадянська активність» [11].

Після початку війни росії проти України ЄС надав більше можливостей для підтримки українців та України. Зокрема, міжнародна академічна та навчальна мобільність охоплює різні цільові групи з різними форматами участі. Зокрема, для працівників закладів освіти передбачена участь у заходах проєктів мобільності та співпраці, що включає навчальні візити, тренінги, семінари, конференції, стажування чи викладання (до 2 місяців); для студентів, аспірантів та учнів закладів освіти – участь у кредитній мобільності для короткотермінового навчання чи практики (до 12 місяців); для студентів 4-го курсу бакалаврату та випускників – ступенева мобільність для участі в магістерських програмах Еразмус Мундус тривалістю до 2 років у закладах щонайменше двох країн; для працівників та студентів/аспірантів/учнів закладів освіти – участь у тематичних літніх чи зимових школах, короткотермінових навчальних візитах, тренінгах, семінарах тощо; для молодіжних лідерів та волонтерів – участь у семінарах, тренінгах, міжнародних зустрічах, волонтерській діяльності або стажуванні (до 12 місяців); для експертів та працівників органів влади й інших організацій – залучення до навчальних візитів, конференцій, семінарів чи стажувань у межах проєктів. Всі ці формати націлені на зміцнення міжнародного співробітництва, розвиток професійних навичок і впровадження інновацій у галузі освіти, молоді та спорту [12]. Окрім того, Еразмус+ уможливлює виняткові заходи щодо інтеграції молоді України до проєктів із мобільності Програми ЄС Еразмус+ в Європі на період війни в Україні, які діють для проєктів мобільності молодих людей та молодіжних працівників, для участі у молодіжних заходах і волонтерської діяльності [13].

Таким чином, Еразмус+ , що об'єднав створені у перші роки існування ЄС Темпус, Еразмус Мундус та Жан Моне, надає вагому підтримку українській освіті, виступаючи одним із найпотужніших джерел підтримки європейського освітнього простору. Ваговий внесок у його підтримку також роблять національні програми міжнародної мобільності. Зокрема, німецька служба академічних обмінів DAAD відіграє вагому роль у академічній мобільності українського студентства та наукової спільноти багато років.

Німецька служба академічних обмінів (DAAD) розширює академічну співпрацю між Німеччиною та Україною за допомогою програми «Німецько-українська мережа університетів», що оголошена у листопаді 2024 року. Програма спрямована на консолідацію та поглиблення співпраці між німецькими та українськими університетами. Федеральне міністерство освіти та досліджень (BMBF) підтримує програму на загальну суму 24 мільйони євро до 2029 року.

Відкриваючи нову програму, президент DAAD оголосив, що кількість в умовах війни університетських партнерств між Україною і Німеччиною зросла до 340, підкреслюючи важливість зміцнення німецько-української університетської співпраці. Програма DAAD «Німецько-українська мережа університетів» складається з двох частин: одна програмна лінія сприяє двонаціональному співробітництву в навчанні та викладанні, друга – активізує обмін в університетському управлінні та інтернаціоналізацію. У першій лінії програми доступно до 800 000 євро на проєкт до 2029 року, а у другій частині програми близько 400 000 євро. У першій частині програми DAAD сприяє співпраці між німецько-українськими університетами, які встановлюють програми спільного навчання – іноді до подвійного ступеня – та сприяють розробці спільних модулів викладання та навчання. Однією з них є взаємний обмін між викладачами та студентами, який під час війни часто відбувається у віртуальних форматах. У другій частині програми німецькі університети запропонують заходи з підвищення кваліфікації для працівників українських університетів, сприяючи інтернаціоналізації та інтеграції їхніх університетів до Європейського простору вищої освіти. Значна увага також приділяється сприянню спілкуванню через цифрові платформи, супроводженню німецько-українських університетських проєктів конференціями та публікаціями [5].

Під час війни в Україні DAAD фінансує залучення висококваліфікованих українських випускників, докторантів і постдокторантів для короткострокових наукових відряджень у Німеччині з метою зміцнення співпраці між українськими та німецькими університетами та надання молодим українським ученим доступу до дослідницької інфраструктури в Німеччині. Метою програми є підтримка університетів в Україні та надання можливості молодим

ученим зробити внесок у відбудову України та її наукового ландшафту. Програма діє у 2024 та 2025 роках [14].

Як і Еразмус+, вагомий внесок у зміцнення європейського освітнього простору, розвиток європейського дослідницького простору відіграє Horizon Europe – ключова програма ЄС для фінансування досліджень та інновацій.

Horizon Europe бореться зі зміною клімату, допомагає досягти цілей сталого розвитку ООН і підвищує конкурентоспроможність і зростання ЄС. Ця програма сприяє співпраці та посилює вплив досліджень та інновацій у розробці, підтримці та впровадженні політики ЄС, одночасно вирішуючи глобальні виклики. Головний напрям Horizon Europe – підтримка вироблення провідних знань і технологій, а також їх максимального поширення. У цій глобальній програмі, що створює робочі місця, стимулює економічне зростання, сприяє промисловій конкурентоспроможності та оптимізує інвестиційний вплив у зміцненому Європейському дослідницькому просторі, можуть брати участь виключно юридичні особи із ЄС та асоційованих країн. Бюджет Horizon Europe на 2021-2027 роки – 95,5 млрд євро. [15].

У межах Horizon Europe фінансуються також інші міжнародні програми, що спрямовані на розвиток науки. Серед них вагому роль відіграє міжнародна програма, що названа на честь видатної польської дослідниці Марії Склодовської-Кюрі – Дії Марії Склодовської-Кюрі (Marie Skłodowska-Curie Actions (MSCA). MSCA, як частина Horizon Europe, є головною програмою Європейського Союзу для фінансування докторської освіти та постдокторської підготовки дослідників. Ця програма фінансує відмінні дослідження та інновації та забезпечує дослідників на всіх етапах їхньої кар'єри новими знаннями та навичками завдяки мобільності через кордони та знайомству з різними секторами та дисциплінами. Таким чином, MSCA розвиває потенціал Європи для досліджень та інновацій, інвестуючи в довгострокову кар'єру відмінних дослідників. Вона також фінансує розробку відмінних докторських і постдокторських навчальних програм і спільних дослідницьких проєктів у всьому світі. Таким чином, MSCA сприяє досконалості та встановлює стандарти високоякісної освіти та підготовки дослідників відповідно до Європейської хартії дослідників та Кодексу поведінки щодо найму дослідників.

Окрім того, після початку війни у межах MSCA було прийнято рішення про додаткове фінансування стипендії для українських дослідників, яке дозволяє докторантам, постдокторантам та досвідченим дослідникам, які були змушені втекти з України, безпечно продовжувати свою роботу над дослідницькими проектами в приймаючих установах, розташованих у ЄС та країнах, асоційованих з Horizon Europe. Ця програма також дозволяє їм отримати доступ до навчання, навичок і можливостей розвитку кар'єри. Вона також доступна для організацій, які приймають дослідників і тих стипендіатів, які переїжджають зі своїми сім'ями. Результати першого конкурсу програми для українців були оприлюднені в лютому 2023 року. Фінансована в рамках програми MSCA, схема надала стипендіальну підтримку 125 дослідникам з України для продовження своїх досліджень у 21 приймаючій країні. У 2024 році передбачено додаткове фінансування приблизно для 50 українських дослідників [16].

Інші ініціативи ЄС, що підтримується Horizon Europe, передбачають доступ «до Science Refugees, існуючої ініціативи EURAXESS, яка забезпечує стажування, неповний робочий день та повний робочий день для біженців, а також доступ до Європейського дослідницького співтовариства» [17, с. 119], а також до глобальної мережі Scholars at Risk Europe (SAR Europe). Остання являє собою міжнародну мережу вищих навчальних закладів та осіб, які працюють над захистом науковців, які опинилися під загрозою, і просуванням академічної свободи. Європейський офіс цієї глобальної мережі розміщений в Університеті Мейнута (Ірландія). Вже багато років SAR Europe підтримує та координує діяльність національних секцій Scholars at Risk і партнерських мереж по всій Європі, щоб зробити внесок у розробку обґрунтованої політики для більшого захисту науковців і підвищення поваги до академічної свободи в усьому світі.

Дослідники групи ризику включають дослідників, які перебувають у групі ризику в своїх країнах походження (через дискримінацію, переслідування, страждання та/або насильство), або шукають притулку з цих причин, або нещодавно знайшли притулок у Європі, як значна кількість українських вчених.

Висновки. В умовах повоєнної відбудови українським закладам вищої освіти необхідно активізувати інтеграцію у світовий

освітній простір, щоб стати повноправними учасниками цього процесу. Вони мають прагнути виступати в перспективі не лише імпортерами, а й експортерами академічної мобільності, залучаючи до обміну студентів, викладачів та інших фахівців. Це передбачає створення умов для набуття та вдосконалення ключових компетентностей, таких, як мобільність, комунікативність, володіння іноземними мовами, цифрові навички та кіберкомпетентність.

Міжнародні програми Еразмус+, Horizon Europe, DAAD, SAR та чисельні фундації роблять вагомий внесок у залучення українських освітян та вчених у європейський освітній та дослідницький простори. Якщо відразу після початку війни основним напрямом їх підтримки стали стипендіальні програми, то з часом набули розвитку різноманітні форми співробітництва і партнерства, інтердисциплінарні мережі українських студій, мета яких не обмежується підтримкою української освіти і науки, а полягає також у розбудові українських студій та розвитку інтересу до України.

1. Темпус. URL: https://www.tempus.org.ua/uk/tempus.html **2.** OECD. Internationalization and Traid in Higher Education: Opportunities and Chellenges. Paris: OECD Publications, 2004. P. 20-21. **3.** Еразмус Мундус. URL: https://www.tempus.org.ua/uk/osvitni-programy-es-dlja-universytetiv-ta-studentiv.html **4.** Who we are. The DAAD. URL: https://www.daad.de/en/the-daad/who-we-are/ **5.** New DAAD programme strengthens university cooperation between Germany and Ukraine. URL: https://www.daad.de/en/the-daad/communication-publications/press/press_releases/2024/ausbau-hochschulkooperationen-deutschland-ukraine/ **6.** Marie Skłodowska-Curie Actions: Developing talents, advancing research. URL: https://marie-sklodowska-curie-actions.ec.europa.eu/about-msca **7.** Scholars at Risk Europe URL: https://sareurope.eu/who-we-are/history-mission/ **8.** Protection. Scholar at Risk. URL: https://www.scholarsatrisk.org/protection/ **9.** The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communique of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Leuven and 28-29 April URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-09-675_ en.htm **10.** Програма імені Жана Моне. URL: https://www.tempus.org.ua/uk/osvitni-programy-es-dlja-universytetiv-ta-studentiv/programa-zhan-mone.html **11.** Erasmus + UA. URL: https://erasmusplus.org.ua/programa-yes-erazmus/pro-programu/ **12.** Особливості впровадження проектів для учасників мобільності під час воєнного стану в Україні. URL: https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizaczij/vykonavczyam-proyektiv/ **13.** Виняткові заходи щодо інтеграції молоді України до проектів з мобільності Програми ЄС Еразмус+ в Європі на

період війни в Україні. URL: https://erasmusplus.org.ua/images/phocadownload/Ongoing_projects/EU%20Erasmus%20%20Directives%20on%20Mobility_Youth.pdf **14.** Future Ukraine: Research Grants for Ukrainian Master's students and researchers. URL: https://www2.daad.de/deutschland/stipendium/datenbank/en/21148-scholarship-database/?detail=57650857 **15.** Horizon Europe. URL: https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/horizon-europe_en **16.** Additional funding for MSCA4Ukraine fellowships URL: https://sareurope.eu/msca4ukraine/ **17.** Радіонова Н., Швидун Л. Освітня мобільність в екстримальних життєвих ситуаціях. *Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії.* 2022. Вип. 44. С. 116–122.

References

1. Tempus. URL: https://www.tempus.org.ua/uk/tempus.html **2.** OECD. Internationalization and Traid in Higher Education: Opportunities and Chellenges. – Paris: OECD Publications, 2004. P. 20-21. **3.** Erazmus Mundus. URL: https://www.tempus.org.ua/uk/osvitni-programy-es-dlja-universytetiv-ta-studentiv.html **4.** Who we are. The DAAD. URL: https://www.daad.de/en/the-daad/who-we-are/ **5.** New DAAD programme strengthens university cooperation between Germany and Ukraine. URL: https://www.daad.de/en/the-daad/communication-publications/press/press_releases/2024/ausbau-hochschulkooperationen-deutschland-ukraine/ **6.** Marie Skłodowska-Curie Actions: Developing talents, advancing research. URL: https://marie-sklodowska-curie-actions.ec.europa.eu/about-msca **7.** Scholars at Risk Europe URL: https://sareurope.eu/who-we-are/history-mission/ **8.** Protection. Scholar at Risk. URL: https://www.scholarsatrisk.org/protection/ **9.** The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communique of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Leuven and 28-29 April URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-09-675_en.htm **10.** Prohrama imeni Zhana Mone . URL: https://www.tempus.org.ua/uk/osvitni-programy-es-dlja-universytetiv-ta-studentiv/programa-zhan-mone.html **11.** Erasmus + UA. URL: https://erasmusplus.org.ua/programa-yes-erazmus/pro-programu. **12.** Osoblyvosti vprovadzhennia proektiv dlia uchasnykiv mobilnosti pid chas voiennoho stanu v Ukraini. URL: https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizaczij/vykonavczyam-proyektiv/ **13.** Vyniatkovi zakhody shchodo intehratsii molodi Ukrainy do proektiv z mobilnosti Prohramy YeS Erazmus+ v Yevropi na period viiny v Ukraini. URL: https://erasmusplus.org.ua/images/phocadownload/Ongoing_projects/EU%20Erasmus%20%20Directives%20on%20Mobility_Youth.pdf **14.** Future Ukraine: Research Grants for Ukrainian Master's students and researchers. URL: https://www2.daad.de/deutschland/stipendium/datenbank/en/21148-scholarship-database/?detail=57650857 **15.** Horizon Europe. URL: https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/horizon-europe_en **16.** Additional funding for MSCA4Ukraine fellowships. URL: https://sareurope.eu/msca4ukraine/

17. Radionova, N. & Shvydun, L. Osvitnia mobilnist v ekstrymalnykh zhyttievykh sytuatsiiakh. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser.: Filosofsko-politolohichni studii.* 2022. Vyp. 44. S. 116–122.

Kolomiiets Taras. **Prospects and accessibility of international projects within the framework of academic mobility**

The article examines promising and accessible international projects that have been supporting the international academic mobility of Ukrainian educators for many years. The Tempus programs are analyzed (cooperation between Ukrainian and European educators, development of international mobility of students and teachers, implementation of European standards in the higher education system of Ukraine); Erasmus Mundus (expansion of international cooperation and increased mobility among students, postgraduates, doctoral candidates, teachers and researchers from universities in Europe and partner countries from around the world; provision of scholarships for studies, internships or conducting scientific research at leading universities in EU countries); Erasmus+ (covers not only academic mobility, but also educational, youth and sports initiatives); Jean Monnet (popularization of knowledge about European integration and its aspects, support for intercultural dialogue and mutual understanding between peoples, raising public awareness of key principles, values and policies of the EU); Marie Curie (doctoral education and postdoctoral training of researchers, development of excellent doctoral and postdoctoral training programs and joint research projects worldwide); DAAD (Germany) (consolidation and deepening of cooperation between German and Ukrainian universities).

Other forms of cooperation and partnership are being updated, interdisciplinary networks of Ukrainian studies, the purpose of which is not limited to supporting Ukrainian education and science, but also consists in disseminating knowledge about Ukraine, developing interest in Ukrainian history and culture, studying the Ukrainian language, which will ultimately contribute to increasing international assistance to Ukraine and the participation of the world community in post-war reconstruction.

Key words: academic mobility, international cooperation, scientific research, intercultural dialogue, academic programs.

УДК 321.7:004]:316.334.3
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-423

О. В. МАРКО

ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Показано, що для посилення довіри до демократичних інститутів та зміцнення їх позицій доцільно використати різноманітні методи підрахунку голосів за допомогою електронного голосування. Для вибору найбільш виваженого рішення запропоновано запровадити оціночне голосування. Це двохтурова процедура голосування заохочує відібрану жеребкуванням групу осіб детально ознайомитися з проблемою та представити своє рішення широкому загалу. Завдяки маятниковому голосуванню найбільш радикальна пропозиція, може спонукати громадян до глибшого вивчення проблеми та проголосувати за більш поміркована позицію.

Доведено, що цифровізація дає змогу частково вирішити проблему втрати зв'язку між виборцем та його представником завдяки впровадженню алгоритму відбору, який визнаний як справедливий та надійний. Відзначено, що за допомогою цифровізації можна виправити або майже нівелювати негативний вплив таких недоліків демократії як тиранія більшості та переваги політичних акторів, що перебувають при владі.

Ключові слова: *цифровізація, алгоритм, технологія, демократія, вибори, репрезентативність, більшість, меншість, громадянське суспільство, електронне голосування.*

Marko Oleksii. **Strengthening democratic institutions in the context of digitalisation**

In order to increase confidence in democratic institutions and strengthen their positions, it is proposed to use various methods of counting votes through electronic voting. In order to select the most balanced solution, it is proposed to introduce Assessment Voting. This two-round voting procedure encourages a group of people selected by lot to study the problem in detail and present their solution to the general public. The most radical proposal, through Pendular Voting, may encourage citizens to study the issue further and vote for a more moderate position.

It is proved that digitalisation can partially solve the problem of loss of communication between the voter and his/her representative through the introduction of a selection algorithm which is recognised as fair and reliable. It

---

© *МАРКО Олексій Володимирович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0006-0461-8934; e-mail: oleksii.marko@gmail.com

is noted that digitalisation can correct or almost offset the negative impact of such democratic shortcomings as tyranny of the majority and the advantages of political actors in power.

Key words: *digitalisation, algorithm, technology, democracy, elections, representativeness, majority, minority, civil society, electronic voting.*

Вступ. Виборчий процес є однією з базових характеристик демократії, насамперед представницької. Відмінність між авторитаризмом та демократією полягає у тому, що остання прагне до гарантування таких його компонентів, як таємність, рівне право голосу, всебічний, точний і справедливий підрахунок голосів. Саме це створює основу для прийняття рішень, що відображають інтереси електорату. Завдяки цифровізації демократичні держави отримують цілу низку інструментів, що дають змогу здійснювати широкомасштабні експерименти щодо процедур голосування для впровадження оптимальних методів підрахунку голосів, приймати найбільш виважені рішення, орієнтовані на покращення добробуту громадян.

Метою статті є розгляд варіантів удосконалення традиційних методів голосування та впровадження нових інструментів, здатних нівелювати такі недоліки демократії, як недопредставленість і тиранія більшості.

Виклад основного матеріалу. Оціночне голосування – це двохтурова процедура голосування, яка має низку переваг над звичайним однотуровим добровільним чи обов'язковим голосуванням. Останнє відбувається у два етапи. На першому етапі довільним чином з усіх осіб, які мають право голосу, обирається певна кількість громадян, які утворюють оціночну групу (ОГр). Вони можуть детально ознайомитися з перевагами й недоліками кожного варіанта і зрештою проголосувати за один із варіантів або утриматися від голосування. Варіант, який отримав найбільшу кількість голосів, оприлюднюється. На другому етапі громадяни, які не ввійшли до складу ОГр, теж голосують за один із варіантів, що пропонувався і ОГр. Переможцем вважається той варіант, який отримав найбільшу кількість голосів у двох турах. Якщо ж голоси поділилися навпіл, то проводиться жеребкування.

До переваг такого методу належить те, що голосування в першому турі є обов'язковим (або стимулюється за допомогою субси-

дій) і розмір першої групи не є надто малим. Відтак у другому турі виборці зазвичай схильні довіряти результатам роботи ОГр і віддають перевагу її варіанту [1]. Якщо склад цієї групи буде достатньо репрезентативним для всього населення, то соціально оптимальні альтернативи будуть обрані за низьких суспільних витрат і без необхідності позбавляти громадян права голосу. А низький рівень явки у другому турі пояснюється здійсненням громадянами аналізу витрат і вигод, які, знаючи результати першого етапу, довірятимуть тим, хто витратив свій час і зусилля на вивчення проблеми.

Порівняно із традиційними однотуровими процесами голосування за допомогою ОГр можна досягти кращих результатів і значно зменшити витрати на голосування, використовуючи всі доступні цифрові інструменти для процесу відбору до оціночної групи та у ході самого двохтурового голосування.

Хоча оціночне голосування було запроваджено для того, щоб дати можливість більшості виборців реалізувати бажану альтернативу та заощадити витрати на голосування, воно також може бути досить корисним для підвищення інформаційної ефективності колективних рішень. Оскільки члени ОГр розуміють, що їхнє колективне рішення швидше за все відповідатиме кінцевому результату, то вони більш зацікавлені в отриманні максимальної інформації для прийняття виваженого рішення, ніж коли голосує весь електорат одразу. Членів ОГр можна зобов'язати ретельно оцінювати та порівнювати наслідки різних альтернатив, оскільки решта виборців можуть покладатися на їхні голоси, утримавшись або підтвердивши результат, досягнутий у першому турі голосування. Заохочувати членів ОГр можна наданням оплачуваного вихідного дня на роботі, щоб зібрати та вивчити необхідну інформацію та взяти участь у голосуванні.

Одна із типових проблем для демократичних процедур голосування полягає у тому, щоб сприяти консолідації приватних уподобань навколо найбільш прийнятних варіантів. Зокрема, до прийняття остаточного колективного рішення врахувати надходження нової інформації, пріоритети певної групи. Г. Гершбах запропонував ідею маятникового голосування (МГ), коли у ході двох турів голосування враховується й оціночне голосування [2]. Аналогічно до методу оціночної групи, відібрана жеребкуванням група осіб голосує за одну із пропозицій. Результати голосування оприлюд-

нюються і дають можливість зрозуміти, як саме розподіляються уподобання серед громадян.

На першому етапі лише відібрана жеребкуванням група громадян голосує за пропозицію, як і в оціночному голосуванні. Оприлюднена інформація про те, які саме пропозиції посіли перше і друге місця, дає можливість сформулювати третю, проміжну пропозицію. Всі три варіанти виносяться на голосування широким загалом у другому турі.

Основна проблема полягає у тому, хто саме буде формулювати третій варіант. Наприклад, у Швейцарії парламент має право, але не зобов'язаний, визначати третю альтернативу, коли вносяться ініціативи щодо зміни конституції. В ідеалі третя альтернатива визначається алгоритмічно, як тільки стає відомий результат першого етапу. Однак на практиці пропозиції, як правило, є складнішими, ніж просто визначення конкретного рівня суспільного блага, оскільки, наприклад, опис конкретного суспільного блага є багатовимірним. Тому можна вдатися до допомоги експертних комісій, які розробляють такі треті альтернативи, так званих «комісій з розробки третьої альтернативи». Члени таких комісій могли б призначатися парламентом і мати мандат на розробку третіх пропозицій у дусі маятникового голосування та бути максимально захищеними від політичного впливу на виконання цього мандату.

Основною перевагою МГ є те, що найбільш радикальна пропозиція може спонукати громадян до глибшого вивчення проблеми та проголосувати за більш поміркована позицію. Ймовірно, усвідомивши реальність перспективи виходу з Євросоюзу, британці завдяки маятниковому голосуванню обрали б більш поміркований варіант взаємодії із Брюсселем, аніж остаточне відділення.

Проблема представництва є однією з основних для механізмів представницької демократії. Для вирішення цієї проблеми було запропоновано низку рішень: голосування за дорученням [3; 4; 5]; концепція рідкої демократії [6; 7; 8] тощо. Їх спільною рисою була ідея про те, що вага кожного законодавця була прямо пропорційна кількості виборців, яких він представляє. Така пропозиція зустрічалася у працях Дж. Таллока [9], Дж. Міллера [10], Дж. Чемберліна [11].

На думку М. Півато та Е. Соха, вага законодавця має враховувати не лише кількість виборців, яких він представляє, а й те,

наскільки ефективно він їх представляє [12]. Дослідники вважають, що кожен громадянин повинен мати право обирати серед усіх законодавців, які представлятимуть його, і у відповідь делегувати йому своє право голосу. В результаті різні законодавці отримають різну кількість голосів, тобто матимуть різну вагу голосу, відповідно до кількості делегованих їм голосів. Рішення в законодавчому органі приймаються зваженою більшістю голосів. У випадку дуже великих розмірів електорату результати таких рішень відповідають результатам, які ці громадяни отримали б на всенародному референдумі, рішення якого приймається більшістю голосів.

Своєю чергою, Б. Фрей пропонує кілька способів оновлення концепції прямої участі шляхом альтернативного розподілу прав голосу: від поширення прямої демократії на нові сфери до часткового права голосу для осіб, які не є громадянами (наприклад, іммігрантів), різної ваги голосів для старших і молодших людей, подвійного права голосу для тих, хто їздить на роботу – один раз на робочому місці, а другий раз за місцем проживання, – або жеребкуванням [13].

Також можна піти шляхом посилення відчуття представленості у громадян. Якщо особа є відомою і популярною, то виборець швидше за все визначився зі своїм ставленням до нього: довіряє йому чи ні представляти свої інтереси. Ситуація значно ускладнюється, коли йдеться про маловідому особу, особу протилежної статті або ж про конкретну проблему, що потребує вирішення, – тоді виборець може вважати, що вона недостатньою мірою представляє його інтереси. Для завоювання довіри до певного представника з окремого питання можна скористатися можливостями цифровізації і впровадити більш оптимальний алгоритм відбору, що посилить відчуття представленості в органах, що приймають рішення.

Якщо механізм відбору групи громадян, яким буде надано право голосу, буде загальновизнаний як справедливий та надійний, то особи, які обираються цим алгоритмом, не обов'язково мають бути відомими – громадяни довірятимуть алгоритму відбору. В його основі має лежати код із вільним доступом, котрий можна перевірити, з абсолютно прозорими критеріями відбору, який може завоювати довіру громадян. Також до алгоритму можна додавати різні критерії відбору для конкретного питання, але із чітко виписаною процедурою його розробки й застосування.

Що стосується відбору групи, то вона має відповідати двом вимогам: 1) повинна бути репрезентативною щодо складу населення, і всі особи повинні мати однакову ймовірність бути обраними; 2) усі підгрупи або меншини мають бути представлені відповідно до своєї частки у спільноті. При цьому, окрім удосконалення самого процесу відбору експертів, важливо досягти максимальної прозорості щодо того, як працює алгоритм відбору [14]. Прозорість сприяє довірі до справедливості алгоритму відбору, що в кінцевому підсумку гарантує, що кожна людина вважатиме, що вона добре представлена в обраній групі незалежно від того, обрана вона до неї чи ні, й незалежно від результату голосування, принаймні теоретично.

Одними з основних недоліків демократії, які можна виправити або майже нівелювати їх вплив за допомогою цифровізації, є тиранія більшості та переваги політичних акторів, що перебувають при владі. Проблема тиранії більшості особливо загострюється, коли меншість неодноразово втрачає можливість впливати на процес прийняття рішень. Це негативно впливає на готовність її членів брати участь у політичному процесі та виконувати рішення, прийняті більшістю. Переваги інкумбентів, або осіб, що перебувають при владі, в ході застосування демократичних процедур тривалий час досліджувався зарубіжними дослідниками, зокрема Дж. Алфордом та Д. Бредлі [15], Е. Гельманом та Дж. Кінгом [16], С. Левіт та К. Вольфрам [17], Дж. Коксом та Дж. Кацом [18], К. Алгаром [19] та іншими [20]. До об'єктивних переваг інкумбентів слід віднести наявність досвіду роботи та можливість реалізовувати довгострокові, соціально орієнтовані проєкти за наявності перспективи переобрання, а негативною рисою є наявність у них можливостей щодо зловживання владними повноваженнями для гарантування свого переобрання у ході виборів чи використання інших демократичних процедур.

Для подолання негативних аспектів переваг інкумбентів доцільним є впровадження правила відтворення балів Score-replication Rule, яке передбачає дотримання низки вимог:

1. Якщо кандидат не є інкумбентом, то йому для перемоги достатньо простої більшості голосів.

2. Якщо кандидат є інкумбентом, то він має набрати найбільший відсоток голосів, який він коли-небудь отримував на цій посаді.

3. Якщо інкумбент не зможе покращити свої виборчі результати, то він не обирається.

Якщо інкумбенту не вдалося повторити або покращити свої попередні показники, але його найближчий суперник набрав досить малий відсоток голосів, то між ними проводиться другий тур виборів, на яких для перемоги слід заручитися підтримкою не менше 50% виборців.

Також можна пом'якшити вимоги до інкумбента, визначивши для нього прохідний бар'єр у: 1) допустимих відсотках відхилення голосів, порівняно з попередніми виборами; 2) середньому відсотку виборців, отриманих на попередніх виборах; 3) не враховувати результати перших виборів [21]. Застосування правила відтворення балів сприяє тому, що посадовці менше прагнуть до задоволення власних інтересів, а особливо здібні посадовці не позбавляються шансів на переобрання.

Простішою альтернативою протидії соціально небажаним перевагам перебування на посаді, при збереженні соціально бажаних переваг перебування на посаді, є запровадження вищих бар'єрів для осіб, які перебувають на посаді. Тобто у міру збільшення термінів перебування на посаді піднімається бар'єр для інкумбента, що можна передбачати у виборчому законодавстві.

Крім того, кандидату на посаду може бути дозволено під час передвиборчої кампанії самому визначати для себе прохідний бар'єр для переобрання. За таких обставин особа, яка обіймає посаду, заздалегідь визначає, яка частка голосів дозволить їй переобратися, і використовує цю частку голосів як аргумент у передвиборчій кампанії. Наприклад, інкумбент може заявити: якщо не отримає 53% голосів, то відмовиться обіймати посаду. Ця форма зобов'язань з боку кандидатів на посаду може бути оформлена у вигляді договору про розподіл голосів. Після юридичного затвердження та виконання такі договори являють собою різновид політичних договорів, які можна перевірити на достовірність, отримавши відповідні дозволи. Такі контракти є передвиборчими обіцянками, які можна перевірити, пов'язаними з винагородою та санкціями, що мають юридичну силу.

Політики постійно стикаються з необхідністю приймати рішення, що мають фундаментальне значення для великої групи громадян. Такі рішення, як скасування права на аборт, зміна курсу дер-

жавної заборгованості за допомогою боргових гальм, визначення пенсійного віку, членство в міжнародних організаціях тощо, мають значний і тривалий вплив на напрям розвитку суспільства. Коли демократичне суспільство приймає такі рішення, то деякі групи рішуче підтримують або виступають проти нововведення, тоді як інші демонструють байдужість.

Використання простої більшості для прийняття таких фундаментальних рішень може бути особливо проблематичним, оскільки не дає можливості активним учасникам висловити інтенсивність своїх уподобань. Більшість завжди переможе меншість, навіть якщо ця меншість набагато більше, ніж більшість, буде стурбована тим, куди рухається суспільство. Надання меншості права вето на прийняте рішення може пом'якшити проблему, але існує небезпека того, що такий захист меншості перетвориться на тиранію з боку меншості.

Виходом може стати збалансоване голосування, яке складається з двох етапів. Наприклад, потрібно прийняти рішення щодо двох пов'язаних між собою питань. Перше рішення визначає фундаментальний напрям розвитку держави і суспльства (наприклад, вибір щодо виходу з ЄС), а друге визначає, яким чином має бути реалізований вибір фундаментального напряму (наприклад, шляхом залишення в митному союзі з ЄС або збереження вільної торгівлі з ним).

За допомогою збалансованого голосування виборці мають можливість на першому етапі або проголосувати за фундаментальний (новий) напрям, або утриматися від голосування. Ті, хто утримався, «зберігають» своє право голосу для другого етапу. Ті, хто програв у першому турі, отримують право голосу на другому етапі, в той час як переможці першого туру не мають права голосувати у другому. Таким чином, збалансоване голосування дозволяє особам, які не відчувають сильної зацікавленості у прийнятті фундаментального рішення, обміняти своє право голосу на першому етапі на гарантоване право голосу на другому етапі. Виборці, які голосували за один фундаментальний напрям, але програли, отримують компенсацію у вигляді права голосу в другому турі.

Перевагами збалансованого голосування є те, що 1) воно дає змогу краще врахувати усе різноманіття уподобань виборців, ніж голосування простою більшістю, 2) голосування з можливістю збе-

реження голосів та 3) голосування меншості. В умовах рівноваги особи з високими ставками в рішенні братимуть участь у першому етапі голосування, тоді як ті, хто має низькі ставки, утримаються. Ті, хто програв у першому турі голосування, і ті, хто утримався, беруть участь у другому турі.

Одним із варіантів збалансованого голосування є обмеження кількості голосів у виборця, який має обрати, з яких саме питань він братиме участь у голосуванні. Такий підхід особливо ефективний у випадку прийняття повторюваних колективних рішень. Ця модель як альтернатива ринкам голосів була описана Д. Мюллером [22]. Він запропонував наділити кожного виборця 1000 балами, які можна розподілити між кількома бінарними рішеннями. Кожне рішення приймається відповідно до більшості загальних балів, відданих за нього. Згодом його ідея була удосконалена А. Касселою, яка запропонувала модель накопичення голосів [23], та Р. Хортала-Валлве з концепцією якісного голосування [24]. Спільною рисою цих пропозицій є те, що усі виборці є рівними та мають однакову загальну кількість голосів. Кількість поданих голосів сигналізує про інтенсивність уподобань виборців з певного питання. А оскільки ці голоси віддаються за рахунок голосів з інших питань, то така система голосування стимулює сумісність стимулів. Як правило, ця схема не може досягти повної ефективності, але вона забезпечує покращення добробуту порівняно з мажоритарним голосуванням і є відносно простою для реалізації на практиці.

Слід зазначити, що голосування меншості та збалансоване голосування передбачають, що деякі виборці зрештою матимуть більше право голосу, ніж інші. Ті, хто отримає більше голосів, ніж інші, визначаються поведінкою виборців та результатами першого туру. Отже, хоча така схема голосування забезпечує анонімність і, таким чином, ставиться до всіх однаково, однак це дає підстави стверджувати про відхід від фундаментального принципу представницької демократії: одна особа – один голос на усіх етапах голосування.

Висновки. Завдяки цифровізації, що дає змогу застосувати гнучкіші та точніші інструменти підрахунку голосів, встановлювати додаткові вимоги до кандидатів на виборні посади та краще враховувати думку меншості, демократичні інститути можуть

зміцнити довіру до себе громадян, завдяки вибору найкращих варіантів рішень та представників. Посилення довіри сприятиме зменшенню популярності популістських, крайніх лівих та правих партій, що є однією з основних загроз демократії у сучасному світі. Ці інструменти найкраще можна реалізувати за допомогою електронного голосування, алгоритм якого адаптується до будь-якого варіанту підрахунку голосів, забезпечує статистичні порівняння з попередніми виборами, може реалізувати будь-яку процедуру голосування, а також будь-який тип урахування голосів і позицій виборців.

1. Gersbach H, Mamageishvili A, Tejada O. The effect of handicaps on turnout for large electorates with an application to assessment voting. *CER-ETH Working Paper.* 2017. № 17/284. **2.** Gersbach H. On Pendular Voting. CESifo Working Paper. 2025. № 11783. CESifo GmbH, Munich. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/316897/1/cesifo1_wp11783.pdf **3.** Alger D. Voting by proxy. *Public Choice.* 2006. Vol. 126. № 1–2. P. 1–26. **4.** Green-Armytage J. Direct voting and proxy voting. *Constitutional Political Economy.* 2015. Vol. 26. № 2. P. 190–220. **5.** Gersbach H., Mamageishvili A., Schneider M. Risky vote delegation. *CEPR Discussion Paper.* 2022. DP17044. **6.** Blum C., Zuber C.I. Liquid democracy: potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy.* 2016. Vol. 24. № 2. P. 162–182. **7.** Christoff Z., Grossi D. Liquid democracy: an analysis in binary aggregation and diffusion. 2017. URL: https://arxiv.org/abs/1612.08048 **8.** Brill M., Talmon N. Pairwise liquid democracy. *Proceedings of the Twenty-Seventh International Joint Conference on Artificial Intelligence.* 2018. P. 137–143**. 9.** Tullock G. Toward a mathematics of politics. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1967. **10.** Miller J.C. A program for direct and proxy voting in the legislative process. *Public Choice.* 1969. Vol. 7. №1. P. 107–113. **11.** Chamberlin J.R., Courant P.N. Representative deliberations and representative decisions: proportional representation and the Borda rule. *American Political Science Review.* 1983. Vol. 77. № 3. P. 718–733. **12.** Pivato M., Soh A. Weighted representative democracy. Journal of Mathematical Economics. 2020. Vol. 88(C). P. 52–63. **13.** Frey B. Proposals for a democracy of the future. *Homo Oeconomicus: Journal of Behavioral and Institutional Economics.* 2017. Vol. 34. №1. P. 1–9. **14.** Flanigan B., Gölz P., Gupta A., Hennig B., Procaccia A.D. Fair algorithms for selecting citizens' assemblies. Nature. 2021. Vol. 596. P. 548-552. **15.** Alford J.R., Brady D.W. Personal and partisan advantage in US congressional elections. Congress reconsidered. Dodd L.C., Oppenheimer B.I. (eds). New York, NY: Praeger, 1989. **16.** Gelman A., King G. Estimating incumbency advantage without bias. *American Journal of Political Science.* 1990. Vol. 34. № 4. P. 1142–1164. **17.** Levitt S.D., Wolfram C.D. Decomposing the sources of incumbency

advantage in the US House. Legislative Studies Quarterly. 1997. Vol. 22. № 1. P. 45–60. **18.** Cox GW, Katz JN (1996) Why did the incumbency advantage in US House elections grow? *American Journal of Political Science.* 1996. Vol. 40. №2. P. 478–497. **19.** Algara C., Bae B. Do Quality Candidates and Incumbents Still Matter in the Partisan World? Comparing Trends and Relationship Between Candidate Differentials and Congressional Election Outcomes, 1900–2022. *Journal of Political Marketing.* 2024. Vol. 23. № 3. P. 243–265. **20.** Carson J.L., Sievert J., Williamson R.D. Nationalization and the incumbency advantage. *Political Research Quarterly.* 2020. Vol. 73. № 1. P. 156–168. **21.** Gersbach H. History-bound reelections. American Economic Journal: Microeconomics. 2020. Vol. 12. №3. P. 33–75. **22.** Mueller D.C. Constitutional democracy and social welfare. The Quarterly Journal of Economics. 1973. Vol. 87. № 1. P. 60–80. **23.** Casella A. Storable votes. Games and Economic Behavior. 2005. Vol. 51. № 2. P. 391–419. **24.** Hortala-Vallve R. Qualitative voting. *Journal of Theoretical Politics.* 2012. Vol. 24. №4. P. 526–554.

Marko Oleksii. **Strengthening democratic institutions in the context of digitalisation**

In order to increase confidence in democratic institutions and strengthen their positions, it is proposed to use various methods of counting votes through electronic voting. To select the most balanced solution, it is proposed to introduce Assessment Voting. This is a two-round voting procedure that has a number of advantages over the usual one-round voluntary or compulsory voting, as it encourages a group of people selected by lot to study the problem in detail and present their solution to the general public.

Pendular Voting allows for a third way of solving a problem. Its main advantage is that the most radical proposal may encourage citizens to study the problem more deeply and vote for a more moderate position.

Digitalisation can partially solve the problem of the loss of communication between a voter and his or her representative. If the mechanism for selecting a representative is universally recognised as fair and reliable, citizens will trust the selection algorithm and, accordingly, the person selected by it. Such an algorithm should be based on a freely available, verifiable code with absolutely transparent selection criteria that can gain the trust of citizens. The algorithm can also include different selection criteria for a particular issue, but with a clearly defined procedure for its development and application.

Digitalisation can help to correct or almost eliminate the negative impact of such democratic shortcomings as tyranny of the majority and the advantages of incumbent. The problem of tyranny of the majority is particularly acute when the minority repeatedly loses the ability to influence the decision-making process. This has a negative impact on the willingness of its members to participate in the political process and implement decisions made by the majority. The minority position can be strengthened by Balanced Voting, which

allows those who do not feel strongly about a fundamental decision to exchange their right to vote in the first round for a guaranteed right to vote in the second round. Voters who voted for one fundamental direction but lost receive compensation in the form of voting rights in the second round. To overcome the negative aspects of the incumbent advantage, it is advisable to introduce a Score-replication Rule that limits the possibility of abuse of power.

Key words: digitalisation, algorithm, technology, democracy, elections, representativeness, majority, minority, civil society, electronic voting.

УДК 352.07:355.45
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-435

М. Д. МИГУН

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ

Проаналізовано вплив воєнного стану на політику децентралізації. Обґрунтовано інституційні ризики надмірно централізованої моделі управління. Показано, що подальший розвиток реформи вимагатиме розмежування владних повноважень, посилення прозорості публічної діяльності. Наголошено, що однією з основних загроз політики децентралізації є зловживання службовим становищем посадовців. Автор пропонує власний підхід щодо протидії цим загрозам.

Підкреслено значення євроінтеграційного чинника реформи децентралізації. Розвиток співробітництва органів місцевої влади на міжнародному рівні, розробка спільного плану повоєнного відновлення відіграватимуть ключову роль в утвердженні курсу держави на шляху до Об'єднаної Європи. Натомість стає очевидною наявність суперечностей між проголошеним проєвропейським курсом та наявними механізмами управління, які потребують відповідного доопрацювання.

Ключові слова: *воєнний стан, політика децентралізації, спроможність громад, місцеве самоврядування, публічна влада.*

Myhun Maryna. **Peculiarities of decentralization policy during military challenges**

The article analyzes how martial law affects the policy of decentralization. The institutional risks of an overly centralized management model are substantiated. It is shown that further development of the reform will require the separation of powers and increased transparency of public activities. It is emphasized that one of the main threats to the policy of decentralization is the abuse of official positions by officials. The author offers his own approach to countering these threats.

The importance of the European integration factor of the decentralization reform is emphasized. The development of cooperation between local authorities at the international level, the development of a joint plan for post-war reconstruction will be of key importance for establishing the state's course on the path to Europe. However, it becomes obvious that there are contradictions

---

© *МИГУН Марина Дмитрівна* – аспірантка кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7505-7042; e-mail: myhun.md@knuba.edu.ua

between the declared pro-European course and the existing management mechanisms, which require appropriate refinement.
Key words: *martial law, decentralization policy, community capacity, local self-government, public authority.*

Вступ. З початку повномасштабного вторгнення реформа децентралізації зазнала нових трансформацій з точки зору делегування окремих повноважень, розподілу ресурсів, фінансового забезпечення громад. Перед громадами постали нові виклики: сприяння зміцненню обороноздатності, відновлення інфраструктури, наповнення бюджетів. Утворення військових адміністрацій (далі – ВА) населених пунктів призвело до загрози легітимності органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). Конфлікт політичних інтересів, дублювання повноважень ВА та ОМС, законодавча неврегульованість цільових напрямів діяльності призвели до розбалансованості системи управління. Сукупність цих викликів засвідчує важливість дослідження особливостей політики децентралізації під час війни.

Мета статті полягає у дослідженні впливу воєнного стану на політику децентралізації та окресленні напрямів і механізмів модернізації місцевого самоврядування у воєнний та післявоєнний періоди.

Методи дослідження. Метод моделювання передбачає розробку теоретичних моделей політики децентралізації в рамках модернізації органів місцевої влади. Застосовується метод ситуаційного аналізу при вивченні окремих стратегій перерозподілу повноважень, забезпеченні спроможності місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує два підходи до питання концентрації влади в умовах війни. У рамках першого підходу – війна «супроводжується централізацією державного управління» [1, с. 93]. Але є й інший підхід. І. Геращук та А. Самойлова стверджують, що війна уповільнила, але «не зупинила реформу децентралізації», а для відбудови важливо «продовжувати децентралізацію» [2, с. 23]. На думку Л. Комахи, «саме громади стали однією з опор у протидії російської агресії, а сьогодні – ключовою ланкою у відновленні» [3].

А. Круглашов зауважує, що децентралізована організація влади демонструє ефективність функціонування в умовах воєнного стану [4, с. 949].

Виклад основного матеріалу. Ми поділяємо позицію тих, хто вважає, що у період воєнного стану децентралізація триває. Про важливість децентралізації свідчать й ухвалені законодавчі ініціативи: Дорожня карта децентралізації, зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо прозорості місцевого самоврядування, євроінтеграційний Закон України «Про міжнародне територіальне співробітництво України». Реформа децентралізації передбачена й стратегічним документом Ukraine Facility [5].

Але постає завдання визначення напрямів та механізмів децентралізації у воєнний період. До таких напрямів належать: 1) забезпечення спроможності місцевого самоврядування (далі – МС), фінансове забезпечення громад; 2) залучення громадян до управління; 3) відповідність законодавства України положенням Європейської хартії місцевого самоврядування та іншим міжнародним актам.

Спроможність місцевого самоврядування визначається: здатністю ОМС вирішувати фінансові питання; прозорістю та підзвітністю діяльності; вмінням реагувати на зміни у потребах громади; відповідністю законодавству України. До механізмів забезпечення спроможності слід включити інституційно-правове, фінансове та соціально-управлінське забезпечення.

Варто наголосити на посиленні інституційної спроможності МС. У грудні 2024 р. Київська міськрада затвердила Програму інституційної спроможності місцевого самоврядування та залучення громадян до прийняття рішень на 2025-2027 рр. Передбачені механізми взаємодії між владою та громадою, посилення діяльності органів самоорганізації населення, забезпечення прозорості у прийнятті рішень [6].

Українські вчені виокремлюють такі режими взаємодії ОМС з ВА: «заміщення ОМС військовою адміністрацією»; «спільне управління громадою з боку ОМС і ВА»; «розширені повноваження ОМС із частковим підпорядкуванням ВА вищого рівня» [7]. Аналіз законів свідчить, що наразі здебільшого діє другий режим, оскільки у населених пунктах, де створені ВА, ОМС продовжують діяти, але більшість питань все ж належить до повноважень ВА.

Водночас необхідним є застосування третього режиму. Ці трансформації мають обумовленість, адже лишається проблема дублювання повноважень ОМС та ВА. Це призводить до конфлікту інте-

ресів, останній з яких стосувався забезпечення освітніх програм у західних громадах України. Тому є потреба у розподілі повноважень між ними та внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». У ВА залишаються повноваження військового захисту та оборони, ОМС – господарсько-управлінська та соціальна діяльність, фінансове забезпечення.

Інституційно-правова складова спроможності МС має відповідати конституційним гарантіям місцевого самоврядування, закону про місцеве самоврядування, Європейської хартії місцевого самоврядування, розпорядженням уряду.

Фінансове забезпечення спроможності. Розвиток громад складно уявити без ефективної системи фінансового забезпечення. Вона має свої завдання, функції, принципи та методи реалізації. Фінансова спроможність МС реалізується через механізми забезпечення соціально-економічного розвитку, задоволення потреб населення. До завдань системи фінансового забезпечення належать: оптимізація ефективності використання фінансових ресурсів та їх розподіл між адміністративно-територіальними одиницями; утворення збалансованої структури територіального розвитку, що охоплює соціальну сферу, виробничо-транспортну інфраструктуру, ін.

Оптимізація механізму забезпечення фінансової самостійності можлива за умови дотримання суб'єктами фінансових відносин у межах громади принципів, поміж яких: структурність механізму; прозорість його формування та реалізації; визначення цільових напрямів використання ресурсів.

Джерелом фінансової самостійності МС є всі фінансові ресурси, які спрямовані на забезпечення потреб території, ресурси центральних і місцевих органів влади.

Потребує оновлення механізм горизонтального вирівнювання. Ще до повномасштабного вторгнення система мала недоліки: базою для розрахунку індексу податкоспроможності є лише податок на доходи фізосіб, інші податки та збори не враховувались; розрахунки здійснювались на основі прогнозованих показників доходів громад і не враховувалися раптові зміни; одним із завдань децентралізації було створення громад, які могли б самі себе утримувати. В умовах війни важко врахувати всі ризики, проте заходи адаптації механізму горизонтального вирівнювання можна напра-

цьовувати. Доречно враховувати офіційні дані про ВПО, розробити власну систему компенсацій для прифронтових громад і мотивувати тилові громади збільшувати власні доходи.

У період війни механізми забезпечення фінансової спроможності МС мають грунтуватися на балансі інтересів держави та громад, тому розглянемо *соціально-управлінську складову забезпечення спроможності МС.*

До механізмів цієї складової слід віднести:

– поширення практик партисипативного бюджетування;

– проведення публічних обговорень, опитувань, зібрань за участі громадськості та органів місцевої влади. Під час воєнного стану не передбачається здійснення подібних заходів, але за допомогою електронних технологій виникає можливість їх організації у форматі онлайн-зустрічей;

– реалізація проєктів із запровадження політичного виховання;

– розв'язання міжетнічних суперечностей в громадах з компактним проживанням нацменшин завдяки просвітницьким форумам і поширенню швейцарського досвіду формування проактивної громадянської позиції.

Участь молоді у прийнятті рішень та діяльності ОМС може стати гарантом забезпечення соціально-управлінської складової спроможності МС.

Залучення громадян до прийняття рішень. Децентралізація спрямована на передачу управлінських повноважень та фінансових ресурсів від центральної влади, ефективність чого залежить від поінформованості та комунікації громадян.

Підвищення легітимності є ресурсом спроможності. Надмірне зосередження влади в руках одного центру в умовах війни може спричинити втрату суспільної довіри, що, за висловом Г. Зеленько, може призвести до саботажу виконання рішень, ухилення від мобілізації, зменшення податкових надходжень та зростання соціальної напруги [8, с. 46].

Рівень залученості громадян до ухвалення рішень на місцевому рівні знизився, особливо після 2022 року. Досягнення балансу між безпекою та громадською участю вимагає адаптації механізмів прямої демократії до умов воєнного стану. Важливою складовою цього є Дорожня карта децентралізації, яка не лише окреслює

вектори змін, а й виконує роль комунікаційного механізму. Закон України від 22.02.2024 [9] передбачив фіксацію відеозаписів засідань ОМС для виконання контрольної функції. Закон України від 05.11.2025 [10] визначив систему держконтролю за законністю актів ОМС, запровадив механізми попередження правопорушень.

Загрозою політиці децентралізації є корупційні правопорушення в ОМС, а також зловживання службовими повноваженнями. Ми пропонуємо підхід щодо протидії цим загрозам, який полягає у перегляді вимог щодо прозорості щорічного декларування та достовірності поданих звітностей.

Євроінтеграційний чинник децентралізації. Н.В. Горло акцентує, що реформа децентралізації «засвідчує проєвропейський вектор України, тож …досягнення запланованих цілей є принциповою справою» [11, с. 174]. Євроінтеграційний чинник означає посилення демократії на місцях, відповідність європейським стандартам МС, створення ефективних механізмів управління, міжнародне співробітництво громад та обмін досвідом.

Реалізація євроінтеграційних ініціатив свідчить про нарощування співпраці із закордонними партнерами: розробки методичних рекомендацій міжнародного муніципального партнерства, які базуються на методології Ради Європи City to City Cooperation [12].

Ukraine Facility має концептуальне значення для розвитку МС у воєнні роки. Воно полягає у сприянні фінансовій спроможності громад та інституційній рівності. Документ передбачає активізацію регіональної політики, оновлення Держстратегії регіонального розвитку. В 2024 р. уряд ухвалив нову редакцію Стратегії. Стратегічні цілі порівняно з 2021 р. не змінились, але специфіка поточного періоду відображена в цілях та завданнях [13, с. 692-693].

Неможливо не згадати про створення Європейського альянсу міст і регіонів асоціацій місцевого самоврядування України та ЄС (2022). В Ukraine Recovery Conference 2024 р. у Берліні взяли участь п'ятнадцять громад, п'ять обласних ВА та чотири асоціації [14]. На Римській конференції представлений напрям «Місцевий і регіональний вимір: Відновлення громад та регіонів». Місцеві та регіональні суб'єкти – ключові елементи для відбудови України з огляду реформи децентралізації [15].

Отже, євроінтеграційний чинник децентралізації становить інтерес як для України, так і для міжнародних партнерів. Комуні-

кації ОМС та ВА щодо обговорень повоєнного відновлення, розробка інструментів фінансування громад, проведення спільних проєктів підкреслює значущість політики децентралізації під час воєнного стану.

Висновки. Отже, ми дотримуємося підходу, який випливає з концентрації на децентралізаційних реформах навіть у воєнний період. Вважаємо, що основними напрямами політики децентралізації у воєнний період є: 1) посилення спроможності місцевого самоврядування, фінансове забезпечення громад; 2) залучення громадян до ухвалення рішень на місцевому рівні; 3) європейський чинник децентралізації.

Війна внесла корективи до реформи децентралізації, але не зупинила її. Про значущість децентралізаційної політики свідчить перелік міжнародних проєктів. Основним напрямом цієї політики залишається забезпечення спроможності МС. Механізми модернізації політики децентралізації мають бути спрямовані на інституційно-правове, фінансове та соціально-управлінське забезпечення органів місцевої влади.

1. Стойко О. М. Вплив війни на становлення та розвиток соціальної держави. *Актуальні проблеми політики.* 2024. Вип. 73. **2.** Геращук І. В., Самойлова А. Р. Проблема реалізації реформи децентралізації влади в умовах російсько-української війни. *Актуальні проблеми політики.* 2024. Вип. 74. **3.** Комаха Л. Г. Децентралізована територіальна організація влади: ефективність функціонування в умовах воєнного стану. *Національні інтереси України.* URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/20079/20052 **4.** Круглашов А., Швидюк С. Місцеве самоврядування України в умовах війни: адаптацій до нових викликів. Літопис Волині. *Всеукраїнський науковий часопис.* 2025. Ч. 32. **5.** Ukraine Facility. Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua **6.** Рішення Київської міської Ради від 12.12.2024 р. № 444/10252 «Про затвердження програми інституційної спроможності місцевого самоврядування та залучення громади до прийняття рішень у місті Києві на 2025-2027 роки». URL: https://kmr.gov.ua/sites/default/files/444-10252_0.pdf **7.** Потапенко В.Г., Баранник В.О., Бахур Н.В., Головка А. А. та ін. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу: аналіт. доп./ за ред. В. Г. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 54 с. **8.** Зеленько Г. «Пастки» інституційної спроможності Української держави: причини виникнення і способи подолання. *Політичні дослідження.* 2024. № 2 (8). С. 25–52. **9.** Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого само-

врядування: Закон України від 22 лютого 2024 р. № 3590-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3590-20#Text **10.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування: Закон України від 05.11.2025 р. № 4677-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text **11.** Горло Н. В. Реалізація реформи децентралізації влади в Україні в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2023. Вип. 40. **12.** Козіна В., Кошелюк М., Поп'юк Р. та ін. Міжнародне муніципальне партнерство: методичні рекомендації. *Рада Європи.* 2022. С. 128. URL: https://rm.coe.int/metodychni-rekomendatsii-partnerstvo-2022-2-/1680aedfd8 **13.** Перегуда Є.В. Про міжнародні зобов'язання України у сфері регіональної політики та їх реалізацію. *Просторовий розвиток.* 2024. Вип. 10. **14.** URC 2024 у Берліні - українські громади та регіони розповіли про свої плани та проєкти. URL: https://decentralization.ua/news/18231 **15.** Ukraine Recovery Conference 10-11 July 2025-Rome, Italy. URL: https://www.urc-international.com/

References

1. Stoiko O. M. Vplyv viiny na stanovlennia ta rozvytok sotsialnoi derzhavy. *Aktualni problemy polityky.* 2024. Vyp. 73. **2.** Herashchuk I. V., Samoilova A. R. Problema realizatsii reformy detsentralizatsii vlady v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Aktualni problemy polityky.* Vyp. 74. S. 23. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/74_2024/5.pdf **3.** Komakha L. H. Detsentralizovana terytorialna orhanizatsiia vlady: efektyvnist funktsionuvannia v umovakh voiennoho stanu. *Natsionalni interesy Ukrainy.* URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/20079/20052 **4.** Kruhlashov A., Shvydiuk S. Mistseve samovriaduvannia Ukrainy v umovakh viiny: adaptatsii do novykh vyklykiv. Litopys Volyni. *Vseukrainskyi naukovyi chasopys*. 2025. Ch. 32. **5.** Ukraine Facility. Prohrama finansovoi pidtrymky Ukrainy vid Yevropeiskoho Soiuzu. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua **6.** Rishennia Kyivskoi miskoi Rady vid 12.12.2024 r. № 444/10252 «Pro zatverdzhennia prohramy instytutsiinoi spromozhnosti mistsevoho samovriaduvannia ta zaluchennia hromady do pryiniattia rishen u misti Kyievi na 2025-2027 roky». URL: https://kmr.gov.ua/sites/default/files/444-10252_0.pdf **7.** Potapenko V.H., Barannyk V.O., Bakhur N.V., Holovka A.A. ta in. Mistseve samovriaduvannia yak chynnyk stiikosti tylu: analit. dop./ za red. V.H. Potapenka. Kyiv: NISD, 2023. 54 s. URL: https://surl.li/ **8.** Zelenko H. «Pastky» instytutsiinoi spromozhnosti Ukrainskoi derzhavy: prychyny vynyknennia i sposoby podolannia. *Politychni doslidzhennia.* 2024. № 2 (8). S. 25–52. **9.** Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» shchodo zabezpechennia prozorosti mistsevoho samovriaduvannia: zakon Ukrainy vid 22 liutoho 2024 roku № 3590-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3590-20#Text **10.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia zakonnosti ta prozorosti v diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: zakon Ukrainy vid 05.11.2025 r. № 4677-IX.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text **11.** Horlo N. V. Realizatsiia reformy detsentralizatsii vlady v Ukraini v umovakh voiennoho stanu. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii.* 2023. Vyp. 40. **12.** Kozina V., Kosheliuk M., Popiuk R., ta in. Mizhnarodne munitsypalne partnerstvo. Metodychni rekomendatsii. *Rada Yevropy.* 2022. S. 128. URL: https://rm.coe.int/metodychni-rekomendatsii-partnerstvo-2022-2-/1680aedfd8 **13.** Perehuda Ie. V. Pro mizhnarodni zoboviazannia Ukrainy u sferi rehionalnoi polityky ta yikh realizatsiiu. *Prostorovyi rozvytok.* 2024. Vyp. 10. S. 692-693. **14.** URC 2024 u Berlini - ukrainski hromady ta rehiony rozpovily pro svoi plany ta proiekty. URL: https://decentralization.ua/news/18231 **15.** Ukraine Recovery Conference 10-11 July 2025-Rome, Italy. URL: https://www.urc-international.com/

Myhun Maryna. **Peculiarities of decentralization policy during military challenges**

An analysis of the impact of martial law on the implementation of the decentralization policy is provided, the main directions and mechanisms of reform that will be relevant in the coming years are identified and presented.

The components of local government capacity are considered, the challenges of ensuring local budget financing are investigated. The author focuses on the formation of a single mechanism for the distribution of powers between military administrations and local government bodies.

In addition, given the trends in the decentralization policy, the institutional consequences of the centralized model of the management system are substantiated, including: a decrease in the capacity of local government, the usurpation of power by a circle of certain subjects; loss of public trust and destabilization of domestic state policy. It is found that the next steps of reform will manifest themselves in the need for a clear delimitation of management powers, the establishment of transparent mechanisms for accountability of government bodies and the preservation of a decentralized management model even in wartime.

The need to involve citizens in the decision-making process, strengthen democracy, ensure transparency and inclusiveness of local governance, in particular through communication tools presented in the Decentralization Roadmap, is identified.

The importance of the European integration factor of the decentralization reform is emphasized. The development of cooperation between authorities at the international level, joint discussion of post-war reconstruction plans will play an important role in shaping the European future. Instead, it becomes obvious that there is a contradiction between the declared pro-European course and the existing governance mechanisms that need to be resolved.

Key words: martial law, decentralization policy, community capacity, local self-government, public authority.

Розділ 2

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 342.7
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-444

І. О. КРЕСІНА

ПІДСТАВОВІ ВОЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНИНА

Показано еволюцію поняття «вольності» в українських конституційних актах у різні історичні періоди. Доведено зв'язок української і європейської правових традицій у розумінні вільного народу, вільної нації, громадянських вольностей та використанні відповідної термінології у конституційних та інших правових актах і політичних документах. Зроблено висновок про необхідність повернення поняття «вольності» в сучасний політико-правовий дискурс та закріплення у новій Конституції Української держави.

Ключові слова: *Українська держава, Конституція, права, вольності, вільна нація, держава, громадянин, громадянське суспільство, волонтерство, правовий акт, правова традиція, політико-правовий дискурс.*

Kresina Iryna. **Founds liberties of Ukrainian citizen**

The evolution of the concept of "liberties" in Ukrainian constitutional acts in different historical periods is shown. The connection between Ukrainian and European legal traditions in the understanding of a free people, a free nation, civil liberties and the use of appropriate terminology in constitutional and other legal acts and political documents is proven. A conclusion was made about the need to return the concept of "liberties" to the modern political and legal discourse and enshrine it in the new Constitution of the Ukrainian state.

© *КРЕСІНА Ірина Олексіївна* – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-0771-9707

Key words: *Ukrainian state, Constitution, rights, liberties, free nation, state, citizen, citizen society, volunteering,legal act, legal tradition, political and legal discourse.*

Війна самодержавної царської росії, тоталітарного сталінсько-путінського режиму, держави-терориста рф проти волелюбної української нації та її держави триває вже понад три століття. Її мета і сутність попри різні форми залишалися незмінними – «пригнобити і знищити» Військо Запорозьке, «права і вольности … порушити і до решти знищити» (Конституція Пилипа Орлика) [1]. Принагідно слід нагадати, що Військо Запорозьке – назва української козацької держави, що сформувалася в результаті Визвольної війни 1648-1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Прикметно, що в самій сучасній назві «Визвольна» корінь слова «воль». Адже звільнялися українські не**воль**ники з полону, виходила із стану поне**вол**ення нація, козакам як громадянам цієї держави поверталися їх привілеї – **воль**ности.

У Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому 1654 року цар проголошував збереження «їх давніших прав та привілеїв, які їм дані від польських королів та великих литовських князів, й ті їх права і вольності порушувати нічим не дозволяє, і судитися їм від своїх старшин за своїми давнішими правами» [2].

У конституційному акті «Договори і постанови прав і вольностей військових…» 1710 року (Конституція Пилипа Орлика) закріплювалася фундаментальна засада існування «народу вільного козацького» і держави – Війська Запорозького: вольності, «недоторканність своїх законів і вольностей боронити, захисту яких сам Бог месник сприяв» (преамбула Конституції Пилипа Орлика) [3]. Слід підкреслити, що у цьому документі чітко розрізняються поняття «свобода» і «вольності». Перше має те саме значення, що й у європейському політико-правовому лексиконі: свобода (лише в однині!) – щодо нації, держави, суспільства. Народ може бути підкорений, пригнічений або здобути «первинну свободу», «бажану свободу» від чужоземного панування. Вольності – щодо громадянських привілеїв і законів держави: у самій назві – права і вольності, гетьман є захисником «прав і вольностей стародавніх», цар був зобов'язаний зберігати права і вольності згідно з договора-

ми, авторитарні («самодержав'я») прагнення гетьмана порушують права і вольності [4].

Отже, вольності в українській політико-правовій традиції означають законом закріплені привілеї вільних людей – козаків, громадян, вільної нації – на своїй Богом даній землі. У цьому сенсі вони існують і в європейській традиції. Остання відображена у Великій хартії вольностей 1215 р., Генріхових артикулах 1572-1574 рр. та інших актах, була добре відома Пилипу Орлику. Тому не випадково ст. 6 його Конституції, присвячена питанням обмеження влади гетьмана заради недопущення ним «порушень прав і вольностей, громадських утисків», починається так: «Якщо в самодержавних державах зберігається похвальний і корисний для публічного стану такий порядок, що завжди, як під час війни, так і в умовах миру, звикли збирати приватні й публічні ради щодо спільного добра батьківщини, в яких і самі самодержці присутні не відмовляють підкорити свою думку та рішення спільному рішенню урядовців і радників, то чому б і вільному народу не дотримуватися такого ж прекрасного порядку, якого постійно дотримувалися у Війську Запорозькому раніше при гетьманах згідно з давніми правами і вольностями?» [5].

Європейська політико-правова традиція визнання таких привілеїв вільних громадян, як вольності, простежується ще з античних міст-полісів, вільні громадяни (раби не мали жодних прав) яких на зборах вирішували всі важливі для міста справи. Велика хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 року, підписана англійським королем, стала тим політико-правовим документом, який закріпив гарантії вільним людям від сваволі короля, чиновників, урядовців. Так, згідно із ст. 39 кожна людина є вільною і не може бути заарештована, ув'язнена, позбавлена власності або захисту закону, вигнана або піддана іншій карі інакше, як у суді рівних їй і відповідно до законів країни [6]. До речі, практично без жодних змістових змін ця стаття «перейшла» до тексту Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 4, 5, 6, 7).

Велика хартія вольностей, як зазначає В.О. Качур, стала першою правовою пам'яткою, яка уособила такі фундаментальна правові цінності європейської правової культури, як принципи конституціоналізму, верховенства права, організації та побудови

державного апарату на засадах законності, професіоналізму, зародження правової держави та представницької демократії, принципу поділу влади, передбачила низку процесуальних гарантій та стала першим документом середньовічної Європи, який закріпив права людини. І якщо на початку XIII ст. Велика хартія вольностей мала лише форму королівського пожалування, то напередодні та під час англійської революції XVII ст. окремі її статті були використані у боротьбі проти королівського свавілля і тиранії й отримали розвиток у таких конституційних актах, як Habeas Corpus Act 1679 р. та Білль про права 1689 р. Крім того, Велика хартія вольностей 1215 р. вплинула на державно-правовий розвиток інших європейських держав та колишніх північноамериканських колоній самої Англії [7].

Велика хартія вольностей була забута на кілька століть і віднайдена у середині XVII ст. суддею Едвардом Куком. Тобто вона з XIII до середини XVII ст. безпосередньо не впливала на розвиток європейської традиції, проте була її відображенням. Суддя Кук її використав для обгрунтування обмеження королівської влади, і це мало значення для генези Англійської революції в XVII ст. Документальних підтверджень того, чи знав Пилип Орлик про Велику хартію вольностей, немає. Проте можна цілком певно стверджувати, що всі національно-визвольні процеси в Україні були невід'ємною частиною європейської традиції, відображеної в Хартії.

У контексті даної статті слід підкреслити значення започаткованої Великою хартією вольностей традиції для закріплення поняття «вольності» у конституційних актах європейських держав, і зокрема Конституції Пилипа Орлика та наступних державних актах вільної (а не поневоленої більшовиками) України та Польщі. Адже найбільш адекватний змісту самого слова Libertatum переклад з латини – вольності. А «свободи» – це вже радянський аналог, який із цілком зрозумілих політичних міркувань замінив вольності, абсолютно неприйнятні для тоталітарно-кадебістського режиму.

Термін «вольності» присутній і в інших документах Війська Запорозького початку XVIII ст. Зокрема, в Державному архіві Швеції зберігається лист Карла XII до Запорозької Січі від 15 травня 1710 р., у якому йдеться про готовність шведського короля захистити безпеку України («України безпеченство»), аби «ціла Україна в первісній вольности була утверджена» [8]. Як зазначає О. Кре-

сін, який досліджував нещодавно знайдені документи із шведських архівів, що уточнюють обставини появи «Пактів і конституцій…» 1710 року, останні у документі «кваліфікуються як договір гетьмана з народом, укладений перед виборами і спрямований не на встановлення нових норм, а на відновлення і підтвердження традиційних вольностей» [9].

Для характеристики феномена козацьких вольностей доречно навести уривок ще з одного документа – «Правдивої реляції про козаків і про Київ», знайденої у шведських архівах. «По обох берегах Борисфена Україна за старожитнім спадковим правом належала козакам. Бо що ж Козаки знову відвоювали би у поляків силою зброї, якби вони це раніше не втратили? Із цього вельми наочно випливає, що Моски (москалі. – *І. К.*) розмірковують легковажно, вибалакуючи свою вельми достеменну підлість, оскільки не соромляться проголошувати своїми підданими Козаків…» [10].

У розумінні контексту договірних документів щодо закріплених у них зобов'язань протектора (московського царя, шведського короля) не порушувати вольності козаків, їх територію, звичаї тощо важливо враховувати глибинний зміст поняття «вільний народ». Як зазначає О. Кресін, воно було центральною категорією української політичної та правової думки XVII–XVIII ст. Українські політики та історики цього періоду за допомогою цього концепту «адаптували західноєвропейську концепцію договірного походження держави до українських реалій»: «Ця категорія слугувала для означення територіальної міжстанової корпорації, що виробила власні політичні структури, зокрема власну систему адміністрації, і має природне право жити за цими традиціями, збереження яких залишається її привілеєм і не підлягає скасуванню чи зміні з боку монарха тієї держави, в межах якої проживає вільний народ. Форма законного здійснення влади монарха над вільним народом визначалася як «протекція» – на противагу «тиранії», коли нехтувалися суверенні права цього народу». Сутність концепту розкривається у розрізненні безумовного і умовного підданства. Перше стосувалося населення, яке увійшло до держави недоговірним чином: «Безумовні піддані отримують певні права як акт доброї волі монарха й можуть їх втратити за бажанням останнього. Добровільне визнання підданства супроводжується укладанням певних договірних умов із сувереном, що для обох сторін мають зобов'я-

зальний характер. Під категорію умовного підданства підпадає, зокрема, і вільний народ». Вільний народ і монарх, за уявленнями українців XVII – XVIII ст., мали взаємні обов'язки, їх відносини закріплювалися взаємною присягою. Серед обов'язків монарха, зокрема, було «збереження цілісності територіальних та станових прав місцевого населення». До останніх відносилося автономне формування народом систем управління та судочинства. «Порушення норм договорів якоюсь із сторін вважалося «зрадою» – дією проти людських та Божих законів. Порушення договірних принципів взаємовідносин із боку монарха вважалося достатнім для відмови вільного народу від покори монарху. Як форми виявлення такої непокори називаються вихід із підданства та обрання іншого монарха, звернення за посередництвом у відносинах із сувереном до інших монархів, військові дії». У Конституції Пилипа Орлика «ідея договірного походження держави була перенесена на внутрішній устрій вільного народу, а монарх визначений як гарант, а не сторона суспільного договору» [11].

Автори коментаря до Конституції Пилипа Орлика зазначають, що «категорії «права» і «вольності» становили підвалину самоврядно-політичного дискурсу в козацькому політикумі впродовж XVII-XVIII ст. Ця понятійна формула включала фундаментальні світоглядні й морально-етичні настанови українського козацтва і водночас окреслювала соціально-економічні й політико-правові устремління козацької спільноти, її національну ідентичність» [12].

Простежимо подальший розвиток категорії «вольності» (libertatum), з точки зору наповнення її первісним змістом, в українських конституційних актах. Перший Універсал Української Центральної Ради починається з визначення мети створення цього виборного органу: «Народе Український! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і **вольностей** (тут і далі в тексті виділення моє. – *Авт.*) української землі. Найкращі сини твої, виборні люди… наказали нам стояти й боротись за ті права та **вольности**… Хай буде Україна вільною. …хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям [13].

У наступних універсалах Центральної Ради вже не використовується слово «вольности», хоча в них неодмінно присутнє поняття «воля», але вже у значенні «воля народу», «національна воля»,

волевиявлення. Починаючи з Третього Універсалу йдеться про свободи, права, «правні поняття народу», «права народу українського». Четвертий Універсал проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Поняття «вольности» знову повертається у своєму первісному значенні в Конституції УНР, яка має назву «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки». Стаття 1: «відновивши своє державне право, як Українська Народня Республіка, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони **вільностей**, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною» [14]. Тобто вольности визнаються нарівні з правами, хоча їх змістове наповнення дорівнює громадянським і політичним правам. Ст. 12: «Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах».

Конституція УНР є останнім документом у низці конституційних актів, де зберіглося поняття «вольности». Зрозуміло, що в радянських комуністичних правових актах не було і не могло бути місця вольностям. Вони, як і будь-які прояви волі нації чи громадянина до автономності, самостійності, переслідувалися й жорстоко каралися. А от права залишалися номінально в конституційних та інших правових актах, реально ж, як відомо, вся радянська доба характеризувалася суцільним нехтуванням правами людини і громадянина. Так, Конституція УСРР 1919 року «надає працюючим масам всі права і можливости в області громадянського і політичного життя» (ст. 22).

Можна вважати певним винятком з правил поодиноку «присутність» у тексті Конституції УСРР 1929 року слова «воля»: ст. 9 «Щоб забезпечити трудящим дійсну волю виявлення своїх думок…»; ст. 10 «Щоб забезпечити трудящим дійсну волю зібрань…». У Конституції УРСР 1937 року вже цілий розділ (розд. X) присвячений основним правам і обов'язкам громадян. Гарантування свободи слова, свободи друку, свободи зборів і мітингів, свободи вуличних походів і демонстрацій (ст. 124) на практиці «компенсувалося» їх цілковитим нехтуванням і репресіями «вільнодумців» та «буржуазних націоналістів». Так трансформація вольностей у свободи виявилася у поневоленні вільних громадян і знищенні всіляких

проявів вільнодумства, ув'язненні «інакомислячих», «нетрудових елементів», «ворогів народу», в геноциді українців, в упокоренні вільної нації голодом і концтаборами.

Польський досвід демонструє протилежне – повагу законодавця до мови і традицій своєї нації. Так, другий розділ Конституції Республіки Польща називається «Вольності, права і обов'язки людини і громадянина. Загальні засади». Ст. 30: «Природна і невідчужувана гідність людини є джерелом **вольностей** і прав людини і громадянина. Вона є недоторканною, і її повага та захист є обов'язком публічної влади». Стаття 31: «Вольність людини підлягає охороні правом. Кожен зобов'язаний поважати **вольності** й права інших. Ніхто не може бути примушений робити те, чого не вимагає право. Обмеження щодо здійснення конституційних вольностей і прав можуть бути встановлені лише законом і лише тоді, коли вони є необхідними в демократичній державі в інтересах її безпеки або громадського порядку, для охорони довкілля, здоров'я і моралі населення або вольностей і прав інших осіб. Такі обмеження не можуть впливати на суть **вольностей і прав**» [15]. Прикметно, що вольності у цьому конституційному акті стоять на першому місці, передують правам.

У польському перекладі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних «свобод» збережено поняття «вольності» – «Європейська конвенція прав людини і **підставових вольностей**». В українському перекладі також мало б бути «вольностей», що засвідчило б тяглість української традиції у правовій термінології. А слово «основоположних» є русизмом, натомість слід повернути в наш політико-правовий лексикон похідний від загальновживаного тепер слова «підстави» прикметник «підставовий». Відтак український переклад Конвенції містив би власне українську термінологію: «Європейська конвенція про захист прав людини і підставових вольностей» і передавав би дух цього справді підставового документа у захисті гідності, вольностей і прав вільної людини, якою в демократичній державі є громадянин – член великої громади, суспільства.

Чи змінилася ситуація в Україні з відновленням незалежності? Чи повернулися в наш суспільно-політичний дискурс і в практичну політику такі принципи і цінності, як воля, вольності, гідність, справедливість, вільна нація? У Конституції України 1996 року –

права і «свободи» (як данина радянській правничій термінології, адже у сталінській Конституції 1936 року права людини номінально присутні в повному обсязі), в реальній політиці постійно порушувані: вбивства вільнодумців-журналістів і повна економічна колонізація росією – сумна реальність пострадянської, нелюстрованої України.

Прийняття у 2001 р. Кримінального кодексу України і в 2003 р. Цивільного кодексу України з новою, справді українською правничою термінологією стало важливим кроком в утвердженні нашої гідності та визволенні від радянщини, принаймні у термінології. Позбавлення волі, а не «свободи», правочин, а не «сделка» тощо. Воля нарешті поціновується як найвища громадянська чеснота і привілей, позбавлення якого є тяжкою карою. При цьому природні права людини за нею залишаються, якщо людина позбавлена волі. Цілком логічно усунути суперечності у розумінні й застосуванні правової термінології в законодавстві та політико-правовому дискурсі. Адже ми не кажемо «свободна нація», а «Вільна Нація», відповідно вільне волевиявлення, вільна країна, вільний вибір і т. ін. А якщо за Конституцією і Конвенцією – то «свободна людина», «свободна країна»? Очевидні «помилки» (чи свідомі радянські «пережитки»?) й суперечності поки що залишаються недоторканими в нашому законодавстві. І це питання не філологічне. Тим більше сьогодні, коли вільна нація знову виборює свою незалежність, гідність, свої вольності й цінності у війні знову ж із тим самим ворогом – московським царством.

Революція Гідності засвідчила нескореність волелюбних українців. Вони, як і козаки, більше за життя цінують волю, вільну Україну. В сучасній Виз**вольн**ій війні проти московського ярма і поневолення (Третій Визвольній війні, перша – у 1648-1654 рр., друга – 1918-1921 рр.) вільна нація стоятиме до переможного кінця, утверджуючи свою незламність і вірність козацьким традиціям. А наша політична еліта вперше за триста років засвідчує своїми рішучими діями і промовами тяглість національних традицій – українського духу волелюбства. «Україна в лютому 2023 року – це зовсім інша країна, ніж та, що була в лютому 2022 року. З нами безпрецедентна підтримка світу, єдиний Захід, багатомільярдна допомога і, найголовніше, український **дух волелюбства** і сформована

політична нація, яка відчула смак перемоги… Ми вистоїмо, тому що **наша доля – бути вільними**» [16].

Політична лексика волелюбства української нації міцно утверджується як сучасна політична мова Української держави і її громадян. Це можна простежити на прикладі тексту Послання Президента України до Верховної Ради України наприкінці 2022 року. «**Найвища цінність українців – воля.** І смисл цього поняття в Україні докорінно відрізняється від російського, хоча слово звучить та пишеться однаково в обох мовах» [17]; «У кризових ситуаціях, коли українців намагалися відтягти назад усупереч природному поступу їхньої історії, люди виходили на центральні площі та змушували владу дослухатися до себе. Так було в 1990, 2004 та 2013-2014 рр. У цьому – суть та історичне значення українських Майданів. Та насправді були тисячі майданів, де люди відстоювали своє **право на волю.** Коли українців намагаються поневолити доморощені «гетьмани» або сусідні «імператори», наші співвітчизники швидко згуртовуються й дружно долучаються до спротиву – виникають добровольчі формування та волонтерські рухи, громади стають на захист власних домівок. Ми не шукаємо «царя», який дасть нам удавану причетність до марної величі, а захищаємо своє право на вільне життя» [18].

Уперше в офіційному документі публічного характеру, яким є Послання Президента до парламенту (2022 р.), три розділи мають назву «Вільна нація». Уперше Президент Української держави Володимир Зеленський (на відміну від «попередників») щодня звертається до нації «Українці й українки!». Це реальна політика національної ідентичності, якої нам завжди бракувало і про необхідність якої вже давно говорили українські вчені-суспільствознавці. Нам би, українцям, ще закріпити це у Конституції та зробити Основний Закон держави дійсно українським за своїм духом волелюбства і справедливості, дійсно європейським за закріпленими в ньому демократичними цінностями. Нам би звеличити в Конституції здобутки Української нації у творенні самостійної і соборної держави. Адже чинна Конституція вже давно не відповідає ні викликам часу (бо залишається пострадянською), ні запитам нації на справедливість після воєнних випробувань, ні сучасним стандартам взаємодії держави і громадянського суспільства (бо це Суспільний договір! Договір між вільним народом і створеною

ним державою). Та й назва держави відсутня в цій Конституції. А мала б бути Українська Народна Республіка або Українська держава, як у 1918 році, або Українська Республіка, як переважна більшість сучасних держав із республіканською формою державного правління. Натомість Конституція країни, а не держави. Може, це одна з причин нашої вічної неповаги до держави, яка не мала національного підмурку й не поважала гідність і вольності своїх громадян, декларуючи лише стандартний набір прав, перелічених у європейських конвенціях, і систематично порушуючи їх? Варто замислитися.

А ще варто пригадати, що у Програмі ОУН 1929 року метою проголошувалося постання Української Самостійної Соборної Держави. Ми ж згадали з тих часів «Слава Україні! Героям слава!». Це привітання від часу Революції Гідності дуже швидко стало звичним і офіційним. Воно тепер основний наш національний ідентитет. Його з поваги до вільної і незламної української нації виголошують очільники зарубіжних держав, звертаючись до наших громадян. А асоціація з бандерівцями тільки посилює наш кровний зв'язок з ними, з боротьбою проти більшовизму-сталінізму-кадебізму-путінізму, зміцнює нашу волю до Перемоги.

Вчені Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України (відділ правової політології) розробили Стратегію політико-правового розвитку України до 2030 року й науково обгрунтували необхідність прийняття нової Конституції Української держави та застосування у ній української правової термінології, у тому числі поняття «вольності», а також утвердження ідеології національного прагматизму як основи усіх наших суспільних перетворень, невпинного поступу до власної мети [19].

Адже «найвища цінність українців – воля» [20]. Нова, вільна, самостійна, соборна Українська держава після Перемоги житиме за новою Українською Конституцією, без проросійських і пострадянських антицінностей.

1. Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упор. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. С. 81, 93. **2.** Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 1. Москва: Университетская типография, 1858. С. 72. **3.** Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення). С. 81. **4.** Там

само. С. 77-87. **5.** Там само. С. 96-97. **6.** Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відп. ред. С. Головатий. Київ: Книги для бізнесу, 2008. 992 с. **7.** Качур В.О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 5. С. 31. **8.** Лист до Запорожцов у Дніпра зостаючих писаны 15 мая року 1710 в Бендері. *Скарби шведських архівів.* Документи з історії України / упор. М. Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 151. **9.** Кресін О. Нові архівні знахідки. *Скарби шведських архівів.* С. 101. **10.** Правдива реляція про козаків і про Київ. *Скарби шведських архівів.* С. 158-160. **11.** Кресін О.В. Вільний народ. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 559-560. **12.** Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення). С. 118. **13.** Перший універсал Української Центральної Ради. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність.* 2-е вид., змінене і доп. / упор. І.О. Кресіна. Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 25. **14.** Там само. С. 40. **15**. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm. **16.** Данілов О. Путінська стратегія – 2023. *Українська правда.* 22 січня 2023. URL: pravda.com.ua/columns/2023/01/22/7385971/. **17.** Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України (2022 р.). URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-1. **18.** Там само. **19.** Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: науково-аналітична записка /кол. авт.; за ред. І.О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Талком, 2022. 176 с. **20.** Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України (2022 р.). https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-1

References

1. Pakty i Konstytutsii Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia) / Vidp. red. V.A. Smolii; upor. M.S. Trofymuk, T.V. Chukhlib. Lviv: Svit, 2011. P. 81, 93. **2.** Istochniki Malorossiyskoi ystorii, sobrannye D.N. Bantyshem-Kamenskim i izdannye O. Bodianskim. Ch. 1. Moskva: Universitetskaia tipografia, 1858. P. 72. **3.** Pakty i Konstytutsii Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. P. 81. **4.** Tam samo. P. 77-87. **5.** Tam samo. P. 96-97. **6.** Antolohiia liberalizmu: polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava / upor.: S. Holovatyi, M. Koziubra, O. Syroid; vidp. red. S. Holovatyi. Kyiv: Knyhy dlia biznesu, 2008. **7.** Kachur V.O. Velyka khartiia volnostei 1215 r. ta yii vplyv na formuvannia fundamentalnykh tsinnostei yevropeiskoi pravovoi kultury. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2015. № 5. P. 31. **8.** Lyst do Zaporozhtsov

u Dnipra zostaiuchykh pysany 15 maia roku 1710 v Benderi. Skarby shvedskykh arkhiviv. Dokumenty z istorii Ukrainy / Upor. M. Trattner. Odesa: Muzei ukr. knyhy, 2021. P. 151. **9.** Kresin O. Novi arkhivni znakhidky. Skarby shvedskykh arkhiviv. P. 101. **10.** Pravdyva reliatsiia pro kozakiv i pro Kyiv. Skarby shvedskykh arkhiviv. P. 158-160. **11.** Kresin O.V. Vilnyi narod. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2003. P. 559-560. **12.** Pakty i Konstytutsii Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. P. 118. **13.** Pershyi universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. *Konstytutsii i konstytutsiini akty Ukrainy. Istoriia i suchasnist.* 2-e vyd., zminene i dop. / upor. I.O. Kresina. Vidp. red. Yu.S. Shemshuchenko. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2006. P. 25. **14.** Tam samo. P. 40. **15.** Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm. **16.** Danilov O. Putinska stratehiia – 2023. *Ukrainska pravda.* 22 sichnia 2023. URL: pravda.com.ua/columns/2023/01/22/7385971/. **17.** Shchorichne Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy (2022 r.). URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-1. **18.** Tam samo. **19.** Stratehiia polityko-pravovoho rozvytku Ukrainy do 2030 roku: naukovo-analitychna zapyska /kol. avt.; za red. I.O. Kresinoi. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy; Talkom, 2022. 176 p. **20.** Shchorichne Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy (2022 r.). https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-1

Kresina Iryna. **Founds liberties of Ukrainian citizen**

The evolution of the concept of "liberties" in Ukrainian constitutional acts in different historical periods is shown. The connection between Ukrainian and European legal traditions in the understanding of a free people, a free nation, civil liberties and the use of appropriate terminology in constitutional and other legal acts and political documents is proven. The author demonstrates that there was and could be no room for liberties in Soviet communist legal acts. They, like any manifestation of the nation's or citizen's will for autonomy, were persecuted and severely punished. The rights nominally remained in the constitutional and other legal acts, but in reality the entire Soviet era was characterized by complete neglect of human and citizen rights.

The author proves that the lexicon of freedom-loving Ukrainian nation is establishing itself in the modern political language. This should be enshrined in the Constitution and make it truly Ukrainian in terms of its spirit of freedom and justice, truly European in terms of the democratic values enshrined in it, and glorify in it the achievements of the Ukrainian nation in the creation of an independent and united state. But the current post-Soviet Constitution has long failed to meet the challenges of our time, the nation's demands for justice after

the war suffering, and modern standards of interaction between the state and civil society. It is proposed to eliminate contradictions in the understanding and application of legal terminology in legislation and political-legal discourse. A conclusion is made about the need to return the concept of "liberties" to the modern political and legal discourse and enshrine it in the new Constitution of the Ukrainian state.

Key words: Ukrainian state, Constitution, rights, liberties, free nation, state, citizen, citizen society, volunteering, legal act, legal tradition, political and legal discourse.

УДК 316.42:81'27 (477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-458

В. Ф. ПАТАЛАХА

МОВНИЙ ЧИННИК У ПРОЦЕСАХ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто еволюцію актуалізації мовного питання в Україні, відзначено, що найгостріша фаза маніпуляції статусом мови припала на 2004-2022 роки. Попри те, що питання мови після Помаранчевої революції не вважалося значущим для громадян України, однак завдяки маніпуляціям політичних акторів воно розкололо Україну за регіональною та політичною ознакою. Доведено, що після Революції Гідності українська національна ідентичність стала пріоритетнішою щодо інших територіальних і нетериторіальних ідентичностей, а також зросла популярність націоналізму як світогляду й історичного наративу. Зростання за останні двадцять років кількості громадян, які вважають українську мову рідною, з 52% до 78% підтверджує тезу про конструювання національної ідентичності та адаптивність мовних практик громадян до внутрішніх та зовнішніх (російська агресія) викликів. Хоча мовне питання зазвичай штучно актуалізується політичними акторами, навіть мільйони загиблих і постраждалих в ході російсько-української війни не гарантують, що мова не буде використовуватися для мобілізації електорату в найближчі десятиліття.

Ключові слова: *консолідація, мова, етнічність, нація, ідентичність, конструктивізм, революція, війна, патріотизм.*

Patalakha Valerii. **The language factor in the processes of consolidation of Ukrainian society**

The evolution of the language issue in Ukraine is examined, noting that the most acute phase of manipulation of language status occurred between 2004 and 2022. Although the language issue was not considered significant for Ukrainian citizens after the Orange Revolution, it divided Ukraine along regional and political lines due to the manipulations of political actors. It has been proven that after the Revolution of Dignity, Ukrainian national identity became more important than other territorial and non-territorial identities, and nationalism grew in popularity as a worldview and historical narrative. The increase over the last twenty years in the number of citizens who consider Ukrainian to be their native language, from 52% to 78%, confirms the thesis

---

© *ПАТАЛАХА Валерій Федорович* – кандидат філософських наук, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID 0009-0000-7567-2985

about the construction of national identity and the adaptability of citizens' language practices to internal and external (Russian aggression) challenges. Although the language issue is usually artificially raised by political actors, even the millions of dead and injured in the Russian-Ukrainian war do not guarantee that language will not be used to mobilise the electorate in the coming decades.
Key words: *consolidation, language, ethnicity, nation, identity, constructivism, revolution, war, patriotism.*

Тема мовної політики активно досліджувалася у період після Помаранчевої революції та до Революції Гідності [1, 2, 3]. У цей період більшість дослідників сходилася до думки, що мовна проблема в Україні не існує, а питання штучно актуалізується політиками задля власних виборчих потреб. На думку В. Кулика, саме наполягання великої частини російськомовних громадян на своєму праві користуватися лише російською мовою робило проблематичним запровадження в Україні реальної двомовності чи на національному, чи на регіональному рівні [4, с. 27]. «Вони сподіваються, що державна двомовність дозволить їм та більшості інших російськомовних громадян залишатися одномовними, не усвідомлюючи чи не дбаючи, що це позбавило б такого самого права їхніх україномовних співвітчизників. Ця усвідомлена чи неусвідомлена непаритетність пропонованої двомовності робить її неприйнятною як компромісне розв'язання мовної проблеми, тим паче, що багато з-поміж україномовців не бажають ніякої двомовності взагалі» [4, с. 27].

Після Помаранчевої революції питання статусу мов в Україні стало одним із найбільш дискусійних, що зробило його привабливим знаряддям політичної боротьби аж до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. В цей період географія використання української і російської мов на території України практично повністю корелювала з політичними уподобаннями жителів регіонів, що дозволяло розглядати мовне питання як центральне у формуванні відповідних ідейно-політичних пріоритетів [5, с. 7] та як чинник дефрагментації українського суспільства.

Не останню роль у такому статусі мовного питання для політичних процесів в країні відіграв той факт, що протягом перших двох десятиліть незалежності серед політиків переважала саме «центристська» орієнтація – підтримка правового пріоритету україн-

ської мови без накладання обмежень на використання російської, що сприяло й збереженню позицій російської мови в комунікативній практиці, й дедалі сильнішому сприйняттю української мови як символічної вартості для всіх громадян [6, с. 93].

Хоча серед негативних чинників у сфері мовної політики називали етнічний склад, географічне положення, урбанізаційний фактор і економічні зв'язки, однак більший вплив «на збереження ситуації історичної мовної невизначеності виявився факт політичної незацікавленості у правовому захисті статусу державної мови, і тому найбільш ефективний період для їх реалізації був втрачений. Внаслідок цього тенденції щодо українізації не були впроваджені достатньою мірою, що на другому десятку життя незалежної держави почало використовуватись як інструмент маніпуляції у мовному питанні й ідеологічного популізму з метою подразнення національних почуттів та їх кореляції з ностальгією про певні успіхи і стабільність добробуту у минулому колоніальному періоді» [7, с. 329].

У 2007 році мовна проблема не входила до переліку тем, що найбільше хвилювали українців. О. Вишняк виділив чотири групи проблем, що найбільше хвилювали українців у цей період [3, с. 102-105]:

I (хвилюють понад половину громадян): проблеми, пов'язані із задоволенням найпростіших соціально-економічних проблем громадян (рівень зарплат та пенсій, стан медичного обслуговування та рівень цін на продукти та товари першої необхідності) та проблем безпеки (боротьби зі злочинністю та корупцією).

II (хвилюють від 35 до 50% громадян): соціально-економічні проблеми більш корпоративного характеру: підтримка сільського господарства здебільшого хвилює селян, соціальний захист – малозабезпечених, пенсіонерів та інвалідів, плата за квартиру і комунальні послуги – малозабезпечених громадян, подолання безробіття – безробітних та їхніх рідних, пенсійна реформа – пенсіонерів і людей предпенсійного віку тощо.

III (хвилюють від 20 до 35% громадян): більш абстрактні або ситуативні проблеми: екологія (35%), прискорення економічного розвитку (31,5%), соціальна нерівність та суперечності між Сходом і Заходом держави (по 30%), вступ України до Єдиного економічного простору з Росією, Білорусією та Казахстаном (20,7%).

IV (хвилюють від 10 до 20% громадян): статус російської мови (18,8%), підтримка національної культури та української мови (15,8%) разом із проблемами освіти, геополітичними проблемами (ЄС, НАТО), проблемами свободи слова, політичної й адміністративної системи та податкової реформи.

Також відзначався чіткий географічний характер мовної проблеми. Питання статусу російської мови хвилювало 34% мешканців Донбасу та Криму, де ця проблема входила до другої групи за значущістю, на відміну від Західної України, де ця проблема належить до п'ятої групи [3, с. 106]. І навпаки, проблема підтримки національної культури та української мови хвилювала 7% жителів Донбасу та Криму й у 4 рази більше – мешканців Західної України. Якщо брати ці дві мовні проблеми разом, то в Західній Україні мовні проблеми вважають пріоритетними 34%, у Центрі й на Північному Сході — 29%, на Півдні та Південному Сході – 36%, у Донбасі та Криму – 41%. Тобто за сумарного розгляду мовна проблематика не дуже розділяє регіони України за оцінками значущості, однак суттєво відрізняються пріоритети розв'язання цих мовних проблем [3, с. 106]. При цьому міжетнічні відмінності в оцінках значущості мовної проблеми були суттєво меншими, ніж міжрегіональні, тобто ця проблема була не тільки результатом міжетнічної диференціації, а зумовлена більш глибинними мовнокультурними процесами в історичному розвитку різних регіонів України [3, с. 108].

Загалом переважна більшість громадян України або вважала мовне питання взагалі неактуальним, або не відносила його до числа першочергових [3, с. 117]. Мовні проблеми (статусу російської мови в Україні та підтримки української мови) не входили до кола пріоритетних проблем, які хвилюють жителів усіх регіонів України, значно поступаючись соціально-економічним та безпековим питанням. Проте, як вважає О. Вишняк, невисокий рівень актуалізації мовних проблем у масовій свідомості громадян переважної більшості регіональних, етнічних, лінгвістичних, соціально-демографічних груп не свідчив про відсутність цих проблем в українському суспільстві, як і низький рівень оцінок дискримінації громадян за мовною ознакою в різних сферах життєдіяльності. «Раціоналізовані прямі оцінки ранжування соціальних проблем та прямі індивідуальні раціоналізовані оцінки значимості мов-

ного питання свідчать лише про те, що мовні проблеми, на жаль, не усвідомлюються переважною більшістю громадян, бо вони не мають індивідуального характеру. Масова індивідуальна свідомість може не фіксувати проблеми подальшої «русифікації» мовних практик населення України за роки незалежності, особливо в Південно-Східній Україні, Донбасі та Криму, низький рівень володіння українською мовою в окремих регіонах країни, проблеми задоволення мовних потреб російськомовного населення. Одначе від цього ці проблеми не зникають, а лише поглиблюються. І без ефективної державної політики можуть призвести до негативних політичних і культурно-ідеологічних наслідків» [3, с. 117].

З 2004 року питання про статус російської мови фактично розкололо Україну за регіональною та політичною ознакою [3, с. 131]. Якщо в цілому надання російській мові статусу другої державної підтримували лише 10,3% жителів Західної України (не підтримували 78,2%), в Центральній Україні та на Північному Сході (проти 52,4%, а за 30,2%). Протилежна ситуація спостерігалася на Півдні та Південному Сході, де підтримували державний статус російської мови 65,2% жителів, проти – 25,2%, та особливо в Донбасі і Криму, де 90,5% підтримували державний статус російської, а проти – 4,6%. У випадку проведення референдуму щодо державного статусу російської мови соціологи прогнозували неминучий розкол України на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід у широкому сенсі - з іншого [3, с. 131].

Цього не спостерігалося в питанні щодо української мови як єдиної державної при гарантуванні мовних прав інших мовних груп, оскільки статус української мови як державної підтримували в цілому чи в основному 94,5% жителів Західної України, 88,2% – Центральної України та Північного Сходу, 63,6% – Півдня та Південного Сходу та 40,2% – Донбасу і Криму. Тільки в одному регіоні – Криму та Донецькій і Луганській областях, де переважає чи дуже значну частину населення становить російська етнічна група, а не тільки зрусифіковані українці, проти української мови як єдиної державної виступала дещо більша частка громадян (46,1%), ніж підтримувала такий варіант розв'язання мовного питання (40,2%). Отже, конституційний статус української мови як єдиної державної при гарантуванні мовних прав російськомовних громадян та національних меншин практично об'єднував всі регіони України

за наявності певних особливостей Криму й Донбасу, і, на думку О. Вишняка, це мало призвести до суттєвого коригування державної мовної політики в цьому регіоні, спрямованого на якомога повніше задоволення мовних прав жителів цих регіонів [3, с. 131] .

За період з 2006 по 2007 роки число тих, для кого рідною є українська мова, не змінилося (52%), але зменшилося (з 30,7% до 25,7%) число тих, хто визнав рідною російську мову, і збільшилося (з 15,6% до 21,5%) число білінгвів (тих, для кого обидві названі мови є рідними) [8, с. 3]. Що стосується статусу мов, то. 39,2% громадян вважають, що єдиною державною та офіційною мовою в Україні має бути українська мова; 31,4% – що такий статус повинні мати й українська, і російська, 24,3% – що українська має бути державною, а російська – офіційною.

Доречно додати, що серед етнічних українців прихильниками мовного status quo є 47,4%. Водночас 25% –вважають, що українська мова має бути державною, а російська – офіційною в окремих регіонах, 23,3% – обидві мови повинні бути державними. Натомість 64,1% етнічних росіян є прихильниками державної двомовності, 20,7% – офіційного статусу російської мови в окремих регіонах, і лише 8% виступають за збереження нинішнього статусу обох мов.

Також дещо збільшилося (з 21,7% до 24,7%) число тих, хто вважає, що в майбутньому в різних регіонах України переважатимуть різні культурні традиції. Примітно, що серед етнічних українців лише 43,1% вважають, що в майбутньому в Україні переважатиме українська національна культурна традиція. Натомість 21% вважають, що в різних регіонах переважатимуть різні культурні традиції, 18,7% – віддають перевагу загальноєвропейській традиції.

У 2007 році соціологи також зафіксували певне зміщення з громадянського розуміння української нації до етнічного. Так, за рік частка тих, хто вкладає в поняття української нації винятково громадянський зміст («усі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей»), зменшилася з 43,1% до 38,8%. Натомість з 34% до 40,5% зросла частка тих, хто розуміє націю як етнічно визначену спільноту (з 19,8% до 23,1% – тих, хто вважає, що українська нація «це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням»;

з 14,2% до 17,4% – прихильників визначення, згідно з яким українська нація «це всі етнічні українці за походженням незалежно від місця їх проживання і громадянства»). Привертає увагу зростання підтримки останнього визначення на Сході України – з 13,4% до 19%. При цьому серед етнічних українців більший, ніж серед етнічних росіян, відсоток тих, хто підтримує культурницьке визначення нації («громадяни України, незалежно від етнічної належності, які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій та виховують на них своїх дітей») – 16,3% і 9,7% відповідно; а також – етнічних визначень (41,7% і 36,2%, відповідно), так і не передбачає його (18,4% і 14,7%). Натомість серед етнічних росіян більше прихильників громадянського визначення української нації (46,7% і 36,9% відповідно.

Після Революції Гідності українська національна ідентичність набула вищого пріоритету порівняно з іншими ідентичностями, а також істотно змінився зміст цієї ідентичності, що виявилося насамперед у прагненні порвати зв'язки з росією та більшій прихильності до українського націоналізму як світогляду й історичного наративу [6, с. 101-102]. Також українці почали більше цінувати українську мову, як і інші національні символи (гімн, прапор), однак це не супроводжувалося масштабним переходом до використання української мови в повсякденному житті. «Більшість російськомовців не бачать підстав переходити на українську, вважаючи, що їхня належність до української нації базується на вільному виборі, а не якихось етнокультурних характеристиках. Хоча таке сприйняття здається цілком відповідним для інклюзивного демократичного суспільства, необмежене вживання мови колишньої імперії сприяє збереженню її успадкованої від імперських часів переваги, а отже, маргіналізації мови національної, яку більшість членів нації начебто хотіли би бачити широко вживаною в суспільстві й наділеною активною підтримкою держави» [6, с. 102].

У 2016 році більшість (60%) громадян вважали рідною мовою українську, 15% – російську, 22% – і українську, і російську однаковою мірою, 2% респондентів вважають рідними інші мови [10, с. 7]. У 2006 році українську мову як рідну відзначили 52% респондентів, російську – 31%, українську та російську рівною мірою – 16%, інші мови – 1%. На Заході і в Центрі для більшості респондентів рідною мовою є українська (відповідно 93% і 78%). На Півдні й

Сході близькі частки респондентів називають рідними українську та дві мови рівною мірою (відповідно 35% і 38% та 37% і 34%). На Донбасі відносна більшість (40%) респондентів вважають рідною російську мову, дві мови – 34%, українську – 20%. Таким чином, частка громадян, які вважають рідною мовою українську, а також дві мови одночасно – збільшилася, а російську мову – зменшилася. Вдома 44% респондентів розмовляють українською мовою, 5% – переважно українською. 13% опитаних розмовляють вдома російською мовою, 11% – переважно російською. 25% громадян спілкуються дома іноді українською, іноді – російською, 1,4% – іншими мовами.

Десять років тому, в 2006 році, 39% опитаних вдома розмовляли українською мовою, 7% – переважно українською, 15% – іноді українською, іноді – російською, 28% – російською, 10% – переважно російською. Тобто дещо більше громадян почали використовувати українську мову і менше – російську. Вдома українською та переважно українською мовою користуються 92% жителів Заходу, 63% – Центру, 20% – Півдня, 27% – Сходу, 13% – Донбасу. Обома мовами вдома спілкуються 3% респондентів на Заході, 26% – у Центрі, 37% – на Півдні, 32% – на Сході, 34% – на Донбасі. Російською та переважно російською мовою користуються вдома 2% респондентів на Заході, 10% – в Центрі, 38% – на Півдні, 40% – на Сході, 52% – на Донбасі [10, с, 8].

Подібною є ситуація з використанням мов за межами дому – на роботі, навчанні та ін. 40% опитаних спілкуються за межами дому українською мовою, 6% – переважно українською. 12% респондентів спілкуються російською мовою, 11% – переважно російською. 29% респондентів спілкуються двома мовами – українською та російською. У 2005 році на питання «Якою мовою Ви частіше спілкуєтеся на роботі?» однакові частки (по 37%) респондентів відповіли, що спілкувалися українською і російською мовами, двома мовами – 21%. Таким чином, частота використання української мови і двох мов збільшилася, російської – зменшилася. За межами дому українською та переважно українською мовою спілкуються 92% респондентів на Заході, 57% – у Центрі, 16% – на Півдні, 24% – на Сході, 9% – на Донбасі. [10, с. 8].

Вибір мови визначався такими чинниками: *процес соціалізації особистості,* оскільки найчастіше респонденти розмовляють цією

мовою з дитинства (41%), чують у своєму оточенні (12%), користуються в сім'ї (9%) або вчилися у школі (5%); *патріотизм:* «мова народу, до якого я належу» (15%), «мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок як громадянина» (6%), «це – мова країни, яку я вважаю своєю історичною батьківщиною» 5%; *прагматизм*: «я можу отримати найбільше інформації цією мовою» (2%), «цією мовою можна отримати кращу освіту» (1%), «цією мовою розмовляють там, де я працюю» (1%) тощо [11, с. 8].

Що стосується мовної політики держави, то відносна більшість респондентів підтримувала варіант, коли «кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах. У повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою» (42%) [11, с. 9]. 15% опитаних вважали, що «кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах та у повсякденному житті (за межами сім'ї). У сім'ї кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою». Більш поміркована позицію зайняли 21% респондентів, для яких «кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може будь-якою мовою». Лише 12% вважають необов'язковим володіння українською мовою і її використання як в офіційних установах, так і повсякденному житті, що найбільш характерно для Донбасу (де її поділяють 28% опитаних) та Півдня (19%).

Також 74% погодилися з тим, що «спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави – України», 69% – «в країні, де титульна нація становить переважну більшість населення, громадяни всіх національностей мають знати її мову», 59% – «українська мова, яка багато років зазнавала утисків, потребує сприяння з боку держави її розвитку і поширенню, незалежно від того, як це впливає на становище інших мов». При цьому відносна більшість (45%) респондентів вважають, що держава не має права обмежувати на своїй території сфери використання інших мов, крім державної.

Що стосується державної підтримки різних мов і культур на території України, то думки громадян розділилися: 42% респондентів вважали, що держава має насамперед піклуватися про українську мову і культуру, а потім сприяти розвитку мов і культур представників інших національностей, а 31% – що держава має виконувати ці завдання одночасно [11, с. 9].

У 2016 році державну українську мову найкраще сприймали як атрибут незалежної України 92% громадян [10, с. 6]. 91% опитаних пишалися або позитивно ставилися до Прапора України, 90% – до Герба, 84% – до Гімна, 82% – до національної грошової одиниці гривні. При цьому в усіх регіонах частка тих, хто пишається або позитивно ставиться до всіх державних символів і атрибутів, суттєво переважала частку тих, хто ставиться до них негативно або хотів би їх змінити. Водночас на Заході та в Центрі стосовно всіх символів держави та її атрибутів (крім гривні) найбільша частка респондентів пишаються ними, а на Сході, Півдні та Донбасі – ставляться позитивно, що свідчило про більш емоційне сприйняття державних символів жителями Заходу та Центру.

Після Революції Гідності та початку російсько-української війни знання мови стало другою за важливістю ознакою патріотизму. Найважливішими якостями для того, щоб бути патріотом України (4,2-4,0 балів за п'ятибальною шкалою, в порядку зменшення), респонденти вважали: бажання виховувати в дітях любов до України; повагу до своєї держави, державних символів і свят; піклування про стабільний добробут своєї сім'ї; повагу до законів і інститутів влади України; знання історії і культури України; готовність боротися за дотримання прав і свобод громадян України [10, с. 4].

Дещо менш важливими (3,9-3,5 бали) громадяни визначили: працю на благо України; готовність публічно захищати репутацію своєї країни перед громадянами інших країн; готовність навіть ціною життя захищати Україну від зовнішніх ворогів; знання української мови; готовність навіть ціною життя захищати територіальну цілісність України (не дозволити регіонам відокремлюватися від України); прагнення до рівності прав усіх етнічних спільнот; дотримання українських народних традицій у повсякденному житті; виступати за повне відновлення територіальної цілісності України (повернення Криму та Донбасу); наявність українського громадянства [10, с. 4-5].

Менш важливими (3,4-3,0 бали) вважаються такі якості: готовність боротися за пріоритет прав етнічних українців в Україні; виступати проти надання особливого статусу територіям самопроголошених «ДНР» та «ЛНР»; готовність боротися за пріоритет прав етнічних українців за кордоном; використання в побуті, у громадських місцях і державних закладах лише української мови; відмова від деяких особистих благ сьогодні в ім'я майбутньої України; бути українцем за етнічністю; народитися в Україні; виступати за вступ України до ЄС; виступати проти відновлення співпраці з росією. Ще менш важливими (менше 3 балів) вважаються: бути проти зближення України з росією; виступати за вступ України до НАТО; належність до української церкви (УАПЦ, УГКЦ, УПЦ-КП); бути проти зближення України з США [10, с. 5] .

Майже за 6 років до повномасштабного вторгнення українці не вважали, що єдина державна мова може стати основою для консолідації українців: її назвали 22% респондентів, стільки ж, скільки і спільний ворог [11, с. 11]. Найчастіше на питання про основу для єднання українців респонденти відповідали: спільне бачення майбутнього напряму розвитку держави (62%); спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні (59%); спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого (43%). Що стосується чинників, які сприятимуть консолідації українського суспільства. найчастіше згадувалися: подолання нинішніх соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян (67% опитаних); подолання корупції та притягнення корупціонерів до відповідальності (66%); зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей (51%); більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян (48%); збільшення участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному та регіональному рівнях (29%).

За останнє десятиліття спостерігається стала динаміка зростання кількості тих, хто вважає українську мову рідною: з 57% у 2012 році до 76% у 2022 році [12]. Російська за десятиліття втратила з 42 до 20% прихильників. Як зазначають соціологи, найбільш помітні зміни у мовній самоідентифікації відбулися між 2012-2016 роками, що було зумовлено: а) реакцією суспільства на експерименти тодішньої влади у мовній політиці; б) Революцією Гідно-

сті; та в) агресією росії проти України у 2014 році – анексія Криму та окупація окремих територій Донецької та Луганської областей. Крім того, мала місце позитивна динаміка у самоідентифікації за рахунок зміни ставлення до української мови у центрі, а також на півдні та сході країни.

Безпрецедентне єднання суспільства на тлі війни значною мірою вплинуло і на ставлення до статусу мови: сьогодні абсолютна більшість (83%) за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. Така думка домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. З іншого боку. за надання державного статусу російській мові до війни виступали майже чверть, а сьогодні – лише 7%.

Сьогодні більшість (67%) переконана у відсутності будь-яких проблем між україномовними та російськомовними громадянами в країні. 19% вважають, що мовна проблема існує, але вона не є настільки важливою. Лише 12% вважають, що це питання є загрозою для внутрішньої безпеки. Прикметно, що про наявність проблеми у мовній сфері найчастіше говорять не російськомовні, а респонденти у західних регіонах, де українська домінує в усіх сферах. Варто відзначити, що лише 2% українців вважають, що росія прийшла «захищати» російськомовних громадян України.

Хоча соціологи стверджують, що так звана «мовна проблема» та намагання розпочинати дискусії навколо цієї теми не мають підтримки у більшої частини населення, і це питання має суто політичний і частково локальний характер [12]. Однак спроби окремих політичних акторів «освоїти» електоральну базу проросійських заборонених партій (Опозиційна платформа – За життя, Партія Регіонів, Компартія України тощо) особливо напередодні виборів, а також виконання вимог для набуття статусу члена Євросоюзу можуть вивести мовне питання на перші місця у порядку денному. Тому уже зараз слід чітко визначитися із державною мовною політикою.

Проведене наприкінці 2025 року соціологічне опитування дало змогу виявити пріоритети українців із цього питання. На вибір респондентів було запропоновано три моделі розв'язання мовного питання в Україні [13]:

1. «Стратегічна (лагідна) українізація» – зміцнення позиції української мови у довгостроковій перспективні без тиску щодо

побутового використання російської мови; поступове збільшення контенту українською: друкованої та аудіовізуальної продукції.

2. «Радикальна українізація» – стигматизація і тиск на російськомовних громадян для переходу на українську мову, заборона використання російської мови і на побутовому рівні: російська мова під забороною в усіх сферах використання, на російськомовних чиниться тиск для переходу на українську.

3. «Прихована русифікація» – хоча українська мова є єдиною державною, але російська може використовуватися в офіційній сфері та школах у регіонах за бажанням більшості населення чи батьків. Тобто відбувається фактичне зміцнення позицій російської мови.

З'ясувалося, що всі три моделі отримали формальну підтримку більшості населення. Найменшою підтримку отримала третя модель: 21% вважають такий варіант повністю прийнятним, 33% – скоріше прийнятним (54% позитивно), а 39% – скоріше або зовсім неприйнятним. Другу модель загалом підтримують 63% (33% повністю підтримують, а 30% скоріше підтримують), а 32% вважають скоріше або зовсім неприйнятним. «Лагідну українізацію» підтримують найбільше – 87% (53% повністю і 34% скоріше підтримують) і лише 10% скоріше або зовсім її не сприймають. При цьому варіант прихованої русифікації схвалює лише більшість на Сході і Півдні, а на Заході більше тих, хто проти такого варіанту. Варіант радикальної українізації є бажаним для більшості населення Заходу і Центру, але вже на Півдні є відчутний опір, а на Сході більшість вважають його неприйнятним. Єдиний варіант, який користується абсолютною підтримкою мешканців усіх регіонів та мовних групи – стратегічна українізація. Тобто цей варіант має не лише найбільшу підтримку на національному рівні, а й забезпечує консенсус між регіонами та мовними групами України.

Наприкінці 2024 року соціологи зафіксували максимальне значення тих, для кого українська є рідною мовою – 78% опитаних, тоді як у 2017 році таких було 68%, у 2015 році - 60%, у 2006 році - 52% [14]. Відповіли, що і українська, і російська однаковою мірою є для них рідними, 13% опитаних (у 2006 році таку відповідь дали 16% респондентів. у 2015 - 22%). Для кого російська є рідною. значно знизилася і становила 6% (31% у 2006 та 15% у 2015 році). Порівняно з 2006 роком частка тих, хто назвав рідною українську

мову, зросла у Західному регіоні з 90% до 98%, у Центральному – з 72% до 87%, у Південному – з 41% до 57%, у Східному – з 32% до 48%. При цьому вважають рідною і українську, і російську однаковою мірою у цих регіонах відповідно 1%, 9%, 21% і 32,5%. Вдома лише або переважно українською розмовляють 70,5% опитаних, у 2015 році таких було 50%, у 2006 – 46%. Розмовляють вдома лише або переважно російською 11% опитаних, у 2015 році таких було 24%, у 2006 – 38%. Розмовляють приблизно однаковою мірою українською і російською 18% (у 2015 р. – 25%, у 2006 р. – 15%).

Отже, як свідчать соціологічні дані, за майже двадцять років кількість респондентів, які вважають українську рідною, зросла з 52% до 78%, що підтверджує тезу про конструювання національної ідентичності та адаптивність мовних практик громадян до внутрішніх та зовнішніх (російська агресія) викликів. Хоча мовне питання зазвичай штучно актуалізується політичними акторами, навіть мільйони загиблих і постраждалих в ході російсько-української війни не гарантують, що мова не буде використовуватися для мобілізації електорату в найближчі десятиліття.

1. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. 363с. **2.** Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / ред. О. М. Майборода та ін. Київ, 2008. 397 с. **3.** Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Інститут соціології, 2009. 175 с. **4.** Кулик В. Погляди громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2011. Вип. 5 (55). С. 5-30. **5.** Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії. *Національна безпека і оборона.* 2006. №1. С. 2-18. **6.** Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки ІПіЕД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2016. № 2(82). С. 90-103. **7.** Хомрач В. Основні напрями політико-мовної стабілізації в Україні. *Наукові записки ІПіЕД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2013. 1(63). С. 324-337. **8.** Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. *Національна безпека і оборона.* 2007. № 9. С. 3-31. **9.** Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки ІПіЕД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2016. № 2(82). С. 90-103. **10.** Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона.* 2016. № 3-4. С. 3-57. **11.** Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. *Національна безпека і оборона.* 2016. № 7-8. С. 2-97. **12.** Шосте загальнонаціональне опитування:

мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: https://www.ratinggroup.ua/news/language-issue-in-ukraine-march-19th-2022 **13.** Ставлення до окремих варіантів мовної політики в Україні. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1555&page=1 **14.** Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування (21 січня 2025). URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/14934647296790200b0a0192.99983773.pdf

References

1. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii / Red. Yu. Besters-Dilger. Kyiv, 2008. 363 s. **2.** Movna sytuatsiia v Ukraini: mizh konfliktom i konsensusom / red. O. M. Maiboroda ta in. Kyiv, 2008. 397 s. **3.** Vyshniak O. Movna sytuatsiia ta status mov v Ukraini: dynamika, problemy, perspektyvy (sotsiolohichnyi analiz). Kyiv: Instytut sotsiolohii, 2009. 175 s. **4.** Kulyk V. Pohliady hromadian Ukrainy na sut i sposoby rozviazannia movnoi problemy. *Naukovi zapysky IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2011. Vyp. 5 (55). S. 5-30. **5.** Iakymenko Yu., Lytvynenko O. Rehionalni osoblyvosti ideinopolitychnykh oriientatsii hromadian Ukrainy v konteksti vyborchoi kampanii. *Natsionalna bezpeka i oborona.* 2006. №1. S. 2-18. **6.** Kulyk V. Mova y identychnist v Ukraini pislia Yevromaidanu. *Naukovi zapysky IPiED im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2016. №2(82). S. 90-103. **7.** Khomrach V. Osnovni napriamy polityko-movnoi stabilizatsii v Ukraini. *Naukovi zapysky IPiED im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2013. 1(63). S. 324-337. **8.** Formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy: perspektyvy i vyklyky. *Natsionalna bezpeka i oborona.* 2007. №9. S. 3-31 **9.** Kulyk V. Mova y identychnist v Ukraini pislia Yevromaidanu. *Naukovi zapysky IPiED im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2016. №2(82). S. 90-103. **10.** Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti. *Natsionalna bezpeka i oborona.* 2016. №3-4. S. 3-57. **11.** Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: vyklyky, mozhlyvosti shliakhy. *Natsionalna bezpeka i oborona.* 2016. №7-8. S. 2-97. **2.** Shoste zahalnonatsionalne opytuvannia: movne pytannia v Ukraini (19 bereznia 2022). URL: https://www.ratinggroup.ua/news/language-issue-in-ukraine-march-19th-2022 **13.** Stavlennia do okremykh variantiv movnoi polityky v Ukraini. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1555&page=1 **14.** Ukraina yedyna: natsionalna nalezhnist, identychnist, mova ta derzhavni atrybuty — vseukrainske opytuvannia (21 sichnia 2025). URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/14934647296790200b0a0192.99983773.pdf

Patalakha Valerii. **The language factor in the processes of consolidation of Ukrainian society**

The evolution of the language issue in Ukraine is examined, noting that the most acute phase of manipulation of language status occurred between 2004 and 2022. Although the language issue was not considered significant for Ukrainian citizens after the Orange Revolution, it divided Ukraine along regional and political lines due to the manipulations of political actors.

It has been proven that after the Revolution of Dignity, Ukrainian national identity became more important than other territorial and non-territorial identities, and nationalism grew in popularity as a worldview and historical narrative.

In 2016, the majority (60%) of citizens considered Ukrainian to be their native language, 15% considered Russian to be their native language, 22% considered both Ukrainian and Russian to be their native languages, and 2% of respondents considered other languages to be their native languages. In 2006, 52% of respondents identified Ukrainian as their native language, 31% identified Russian, 16% identified both Ukrainian and Russian equally, and 1% identified other languages. The choice of language was determined by the process of socialisation, patriotism, and pragmatism. With the start of the Russian-Ukrainian war, knowledge of the Ukrainian language became the second most important sign of patriotism.

It has been noted that although the language issue has now lost much of its relevance, attempts by certain political actors to capture the electoral base of pro-Russian banned parties, especially in the run-up to elections, as well as the fulfilment of requirements for EU membership, could bring the language issue to the forefront of the agenda. Therefore, a clear decision on state language policy should be made now. 87% of Ukrainians support «strategic Ukrainisation: strengthening the position of the Ukrainian language in the long term without pressure on the everyday use of the Russian language; a gradual increase in content in Ukrainian: printed and audiovisual products.

The increase over the last twenty years in the number of citizens who consider Ukrainian to be their native language, from 52% to 78%, confirms the thesis of the construction of national identity and the adaptability of citizens' language practices to internal and external (Russian aggression) challenges. Although the language issue is usually artificially raised by political actors, even the millions of dead and injured in the Russian-Ukrainian war do not guarantee that language will not be used to mobilise the electorate in the coming decades.

Key words: consolidation, language, ethnicity, nation, identity, constructivism, revolution, war, patriotism.

УДК 342.7
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-474

Д. О. МАРКІШЕВ

БЛОГЕР-ТРИКСТЕР ЯК АГЕНТ КАРНАВАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕЛІТОУТВОРЕННЯ

Автор розглядає блогера-трикстера як агента карнавалізації політики та чинник впливу на культуру елітотворення. Поєднано деборіанську рамку «суспільства спектаклю» та концепцію симулякрів Жана Бодрійяра і – на цій підставі подано авторське операційне визначення карнавалізації політики. Висунуто гіпотези щодо того, як шоу-подібні формати цифрових платформ і підсилена алгоритмами віральність змінюють процес легітимації суспільно значущої інформації. Як результат, правдою дедалі частіше вважають те, що має більше переглядів й сильніше чіпляє емоції. Алгоритми розкручують таку інформацію, і через це фахові перевірки та експертні оцінки відходять на другий план. Показано можливі наслідки для культури елітарності й політичної суб'єктності, зокрема ризик появи псевдоеліт, які відтворюють у прийнятті рішень логіку миттєвих емоційних імпульсів. Запропоновано інституційні відповіді: прозорість платформ і маркування форматів, медіаграмотність як обов'язкова освітня компонента, державна програма формування національних політичних еліт. Ключова рекомендація – професіоналізація політичної кар'єри (від низових партійних рівнів до державних посад).

Ключові слова: *карнавалізація політики, блогер-трикстер, суспільство спектаклю, симулякр, політична комунікація, елітотворення, політична суб'єктність, євроінтеграція.*

Markishev Denys. **The trickster blogger as an agent of the carnivalization of olitics and the transformation of elite formation**

The article examines the emergence of the trickster blogger as a stable actor in the digital public sphere and interprets it as a manifestation of the carnivalization of political discourse. It combines Debord's theory of the society of spectacle with Baudrillard's concept of simulacra and recent Ukrainian research on political communication and platform dynamics. The article proposes a definition of the trickster blogger, hypothesizes how performative and satirical formats increase virality and audience legitimacy while undermining evidence-based expertise, and analyzes how algorithmic recommendation systems and the attention economy favor content overloaded

---

© *МАРКІШЕВ Денис Олегович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID:0000-0002-3328-1238

with affect. The study reframes these mechanisms in the context of accelerated European integration and institutional reforms, arguing that media visibility can be transformed into pseudo-elite status and thus distort the formation of merit-based elites. Policy and educational measures are proposed: greater transparency in ranking political content, disclosure and conflict of interest policies for influencers, regular data-driven briefings and public Q&A by institutions, as well as media literacy training programs, research methods for citizens, and scholarly communication. The main recommendation is to professionalize political careers–from grassroots party structures to public office–so that long-term indicators of competence, accountability, and institutional procedures can compete with short-term visibility.
Key words: *political carnivalization; trickster blogger; spectacle society; simulacrum; political communication; elite formation; European integration.*

Сучасні онлайн медіа відкрили шлях в публічний цифровий простір новому типу публічних акторів — блогерам, які претендують на роль інтерпретаторів суспільно-політичних процесів. Частина із них, не маючи при цьому ані формальної фахової підготовки, ані відповідного професійного досвіду, отримує великі аудиторії, впливає на масову свідомість і задає теми для обговорення. Одна з причин — критерії суспільної довіри дедалі частіше переносяться з інституційних стандартів на показники видимості. Тобто аудиторія приймає впізнаваність та велике охоплення такого блогера як доказ його авторитету, а іноді як ознаку певної елітарності.

Актуальність теми зумовлена тим, що поява і зростання популярності подібних медіаперсон відображають не лише кризу експертності й падіння довіри до традиційних каналів отримання інформації, а й карнавалізацію політичного дискурсу. Внаслідок цього політика постає як перформанс, де форма системно переважає зміст, що також впливає на формування політичної культури та політичної еліти.

Поняття блогера-трикстера вводиться з урахуванням історичної логіки ролі, яка вказує на тривалу традицію «ліцензованої зухвалості». У придворних культурах ранньомодерної Європи й в українській сатиричній традиції постать блазня або скомороха виконувала функцію інституційно терпимого порушника правил, що міг іронічно викривати лицемірство влади, не руйнуючи засад панування. Сучасний блогер-трикстер відтворює цю матрицю у плат-

формному середовищі: замість дозволу «згори» діє алгоритмічна та аудиторна легітимація «знизу», а відверте й іноді провокативне коментування конвертуються у впізнаваність та вплив.

Мета статті полягає в аналітичному поєднанні класичних рамок видовищності й симуляції з механізмами цифрових медіаплатформ, які забезпечують підсилення перформативного стилю політики; у формулюванні авторського визначення карнавалізації політики; у визначенні феномена блогера-трикстера та його впливу на публічну політичну сферу, культуру елітарності та як наслідок —на політичну суб'єктність України в умовах війни та євроінтеграції.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Поєднано оптику «суспільства спектаклю» Г. Дебора [1] з діагностикою симулякрів Ж. Бодрійяра [2], а також досліджень політичної комунікації та соціальних медіа. Застосовано концептуальний аналіз із використанням ключових категорій (видовище, симулякр, інверсія, перформативність, карнавалізація, метрики видимості, постправда), критичний огляд літератури та порівняльно-історичні паралелі між традицією блюзнірства, памфлетом і сучасними медіаформатами. Персоніфікований контент-аналіз блогерів свідомо не наводиться з етичних, правових і практичних міркувань; натомість феномен блогера-трикстера теоретизується як узагальнений тип на перетині процесів медіатизації суспільства, специфіки роботи платформ і медіатехнологій. Такий підхід дозволяє уникнути персоніфікації та водночас забезпечити аналітичний фокус на процедурах легітимації блогера-трикстера та його впливу. На відміну від наявних досліджень про трикстера в цифровій культурі у цій статті пропонується категорія «блогер-трикстер». У проаналізованих україномовних джерелах не виявлено її усталеного визначення чи емпіричної перевірки; наявні публікації описують радше «цифрового трикстера» загалом, без фокусу на блогері як окремому типі актора та без виведення політико-елітологічних наслідків.

У характеристиці політики як спектаклю спираємося на працю «Суспільство спектаклю» Г. Дебора [1], де описано стан, у якому публічне життя дедалі більше опосередковується образами, а соціальні відносини проходять через репрезентації. Ключова теза: «усе, що раніше переживалося безпосередньо, віддалилося в уявлення» [1, с.12]. Для політики це означає домінування демонстративних

форматів, коли політичний актор організує видимість діяльності, створює образи і змагається за увагу, а успіх вимірюється не відповідністю інституційним стандартам, власними досягненнями, а інтенсивністю резонансу та стійкістю уваги аудиторій. Також звертаємося до визначення Ж. Бодріяра: симулякри як замінники реальності. Концепція симулякрів пояснює, як знаки від'єднуються від стабільних референтів і починають задавати власний порядок «реального». Ключова формула в епіграфі до першого розділу Жана Бодрійяра «Прецесія симулякрів» у книзі «Симулякри і симуляція»: «симулякр — це не те, що приховує істину; істина — те, що приховує, що її немає» [2, с.5]. У такій логіці меми, короткі відео та «шоу-аналітика» політиків, блогерів не лише коментують політику, а й конструюють її подієвість: значення має афект, повторюваність і алгоритмічне підсилення, а не відповідність фактам.

За таких умов в інформаційному суспільстві постає небезпека виникнення кризи експертизи і феномена постправди, коли символічні конструкції (меми, жарти, «шоу-аналітика») перестають бути похідними від реальності й починають її заміщати. Управління політичним дискурсом реалізується через керування фокусом уваги, і визначним чинником є спроможність створити резонанс навколо потрібної теми, забезпечити формування потрібної емоції. Все це відбувається в медійному середовищі і, як слушно підкреслює Мануель Кастельс, «медіа не є носіями влади, але вони значною мірою становлять простір, де вирішується влада» [3, с. 242], адже «те, чого немає в медіа, не існує в громадській свідомості, навіть якщо це може мати фрагментарну присутність в окремих свідомостях. Отже, політичне повідомлення є обов'язково медіаповідомленням» [3, с. 241]. У такому контексті медіапростір стає ареною змагання за право визначати, що сталося і що це означає. Таким чином, у культурі постправди події існують не так, як вони відбулися насправді, а так, як вони були висвітлені в інформаційному середовищі. Алгоритми рекомендацій системно підсилюють контент, що провокує афекти — сміх, обурення, страх, а емоційно заряджена дезінформація поширюється швидше, ніж виважені спростування.

Українські науковці Я. Чаплак, Г. Чуйко та Я. Андрєєва у статті «Психологічні аспекти впливу інформаційної бульбашки на людину та соціум» показують, як працює архітектура споживан-

ня: стрічки, сформовані алгоритмами, утримуючи користувачів в передбачуваному тунелі уваги, формують персональні потоки контенту, що майже гарантовано приводить аудиторію до інформаційних бульбашок та камер відлуння. Це сприяє поляризації суспільства, знижуючи толерантність до інакшості [4].

Виклад основного матеріалу. «Блогер-трикстер» як феномен цифрової публічної сфери — це позаінституційний публічний актор, чия символічна вага та вплив в суспільно-політичному інформаційному контексті ґрунтуються не на формальному мандаті, посаді чи спеціалізованій освіті, а на впізнаваності, видимості (перегляди, підписники, віральність) і репутації «незалежного аналітика». Соціальний статус блогера-трикстера є самоприсвоєним і зумовлений схваленням аудиторії; він формується «знизу» – через метрики уваги та практики мікро-селебріті.

Блогер-трикстер поєднує прагнення до популярності, впливу та монетизації з амбіцією формувати альтернативний порядок денний. У коментуванні він надає пріоритет формі, темпу і драматургії подачі (іронія, сатира, гіпербола, гротеск, «шоу-аналітика», стендап-інтонації, реакційні стріми), що переводить обговорення політики у логіку видовища, де емоційний резонанс домінує над методологічно вивіреним аналізом.

Джерелом легітимності виступають кількість переглядів і швидкість поширення, що також слугує сурогатами доказовості. Блогер-трикстер схильний маргіналізувати формальну експертизу (академічну чи професійну), апелюючи до «здорового глузду», «голосу аудиторії», що додатково посилює розрив між популярністю і компетентністю.

В своїй діяльності блогер-трикстер використовує подкасти, короткі відео, лайв-стріми, меми, візуальні колажі, оптимізовані під алгоритми залучення цифрових платформ (YouTube, TikTok, Telegram та ін.). Алгоритми ранжування винагороджують афект (сміх, обурення, страх) та конфліктність, унаслідок чого добір контенту й риторики спрямовано на максимізацію віральності. Саме тому блогер-трикстер є не стільки «перекладачем» складних тем, скільки трансформатором дискурсу, який переозначує події в емоційно заряджені й легко відтворювані формулювання та образи.

Він збирає людей, яким близькі його стиль і погляди. Завдяки постійній взаємодії ця аудиторія стає спільнотою, яка легітимізує

його своєю підтримкою – лайками, репостами, донатами та захистом у публічних конфліктах. Для цих публік важливіші близькість і «своя людина», ніж формальний статус та достовірність інформації.

Маючи велику аудиторію та значний рівень довіри, блогер-трикстер здатний випереджати традиційні медіа та офіційні повідомлення. Більше того, іноді, коментуючи суспільно-політичні події. він може виконувати функцію «agenda-setting» – створювати інформаційні приводи, формувати паралельний порядок денний. Водночас його внесок амбівалентний: у позитивному сенсі він може мобілізувати увагу до суспільно значущих проблем і знижувати бар'єри участі; в негативному – радикалізувати дискурс, підсилювати поляризацію суспільства.

Економічна основа діяльності блогера-трикстера – впізнаваність та інформаційний вплив: реклама, спонсорство, донати, платні підписки, мерч, політичні співдії. Така модель стимулює ескалацію перформативності та конфліктності, оскільки саме ці властивості добре монетизуються та підвищують видимість.

Нарешті, суспільні наслідки діяльності блогера-трикстера визначаються балансом між демократизуючою та деструктивною логікою. Позитивний полюс – демістифікація влади, інклюзія нових аудиторій, популяризація участі у суспільно-політичному житті, відкриття альтернативних перспектив. Негативний полюс – деградація стандартів публічної поведінки, девальвація експертності та процедур верифікації, підміна змісту афектом, карнавалізація політики та суспільного життя. Таким чином, блогер-трикстер – це структурний медіа-актор епохи цифрових платформ, який конвертує видимість у вплив і щоразу випробовує межі між свободою вираження і якістю публічної дискусії.

Для розуміння феномена блогера-трикстера необхідно звернути увагу на еволюцію ролі, на легітимацію зухвалості від середньовічного двору до сучасних цифрових платформ.

Трикстер у К. Г. Юнга – архетип колективної тіні, тобто концентрація здебільшого негативних рис, що постійно відтворюються з індивідуальних тіней і набувають автономної, образно-поведінкової форми. Його характеризують амбівалентність і пограничність: він водночас «нижче-людський» і «надлюдський», тваринний і «божественний», смішний і тривожний. Провідна риса – радикаль-

на несвідомість: він діє імпульсивно, не рефлектує наслідків, через що одночасно руйнує сталий порядок, оголює витіснене й виявляє приховані ресурси творення. Трикстеру притаманні інфантильність, потяг до витівок, обману й порушення правил, здатність до «обернення» (швидкої зміни облич, ролей). Він майстер інверсії, пародії, гротеску та мовної мімікрії. Саме тому трикстер слугує осередком проєкцій: суспільство легко вкладає у нього заборонені аспекти власної сутності та впізнає їх у безпечній масці [5].

У придворних культурах Європи рольові ознаки трикстера демонстрував блазень, який діяв у межах «ліцензії на зухвалість»: суспільно санкціонованого права на провокацію і порушення етикету при дворі. Ця роль потребувала інтелектуального мінімуму – ситуаційної кмітливості, знання правил поведінки, форматів вистав – аби зухвалість не руйнувала лад, а обслуговувала його. У блазні архетип трикстера проявляється як суміш дотепності, тілесного гротеску та раптових змін ролей. Його ремесло – робити «високе» смішним, а «низьке» промовистим: пародіювати офіційний тон, зіштовхувати урочисте з буденним, випробовувати межі пристойності так, щоб сміх оголив приховані інтриги. Блазень працює маскою: за «дурнем» раптом проступає уважний спостерігач, за балаганом – точне влучання у слабкі місця суспільних звичок. Саме через цю двозначність він відтворює ключові риси архетипу – інверсію, метаморфозу, «вивертання» норм і робить їх зрозумілими без пояснень, у самій дії.

Українсько-східноєвропейський вимір – скоморохи, мандрівні майстри сатири та гри – демонстрували той самий баланс. Їхня імпровізаційна кмітливість, соціальний інтелект і культурна ерудиція забезпечували популярність, але не відкривали можливостей потрапляння на вищі щаблі суспільства. Контрольована зухвалість блазня при владі дозволяла артикулювати суспільні настрої і обмежено десакралізувати владу, не руйнуючи її основ.

З ранньомодерною публічною сферою друку зухвалість отримала інший прояв – памфлет. Памфлетисти XVIII ст. підривали легітимність монархії через іронію і сатиру. У памфлетиста той самий архетип переходить у письмо й полеміку. Тут працюють інші інструменти, але з тим самим змістом: іронічна рамка, інвектива, парадокс, карикатурна гіпербола, псевдонім як маска. Памфлет «перевертає» смисли фігурами мови; він пропонує читачеві

прямо або опосередковано розпізнавати підстави для сміху, втягуючи його в гру подвійних сенсів, серійність відповіді на відповідь.

Тоді задля спілкування з аудиторією вже недостатньо було лише кмітливості, а воно потребувало структурованої аргументації: здатності вибудовувати раціональні рамки, апелювати до загальних принципів, формувати ширші уявні спільноти читачів. Саме в цьому середовищі з'являються перші інституційні ліфти для автора-сатирика: як виняток, коли інтелект поєднувався з напрацьованим символічним капіталом пізнаваності. Деякі памфлетисти були досить відомими та зробили політичну кар'єру.

Від друкованого памфлету до сучасних цифрових платформ відбулася не проста зміна каналів трансляції та комунікації, а якісна трансформація режиму публічності. Памфлетист діяв в умовах повільного циклу виробництва та циркуляції тексту: полеміка з використанням друкованих носіїв як тривалий жанр та досить обмежена локалізована аудиторія читачів. У такій конфігурації «зухвалість» сатири стримувалася матеріально-організаційними бар'єрами.

Міфічні властивості трикстера у блазні та памфлетисті проявляються лише частково. У блогері-трикстері архетип вже проявляється найповніше, бо стає безпосереднім способом публічного існування. Йдеться про миттєве перевтілення ролі: звісно, людина не «стає звіром» чи якоюсь міфічною істотою, як трикстер у міфах; натомість один персонаж змінює іншого, перемикаються позиції, інтонації та рамки поведінки. Саме така ролева мінливість робить блогера-трикстера найповнішим виявом архетипу серед інших акторів. Трикстер не обмежений репутаційно і може дозволити собі різкий розворот позиції щодо будь-якого питання, не остерігаючись осуду. І якщо ще вчора, наприклад, він підтримував одну політичну силу, сьогодні може виявитися прихильником іншої.

Цифрові платформи радикально спростили процес трансляції ідей та взаємодію з аудиторією. Й. Бенклер стверджує: «Завдяки використанню чатів будь-яка людина з телефонною лінією може стати глашатаєм міста з голосом, який резонує далі, ніж з будь-якої трибуни. Завдяки використанню веб-сторінок, розсилки пошти та груп новин одна й та сама особа може стати памфлетистом» [6, с. 214].

Відбулася дезінтермедіація політичної комунікації: між автором і аудиторією зникли традиційні посередники (редакції, видавці, продакшн-ланцюги). Як зазначає З. Туфекчі, «важливо, що сучасні цифрові технології дозволяють багатьом з нас робити це способами, які колись були складними або доступними лише елітам. Вам більше не потрібно володіти телевізійною станцією чи бути видавцем газети, щоб зробити відео чи статтю доступними для сотень тисяч чи навіть мільйонів людей» [7, с. 122]. У межах економіки уваги блогер виступає як індивідуальний виробник контенту, який самостійно виконує функції автора, редактора, дистриб'ютора і аналітика аудиторії.

У такій екосистемі блогер-трикстер отримує безпрецедентний доступ до майже необмежених аудиторій, а прямий зворотний зв'язок та онлайн-аналітика забезпечують можливість оперативного коригування форматів. Еволюція ролі полягає в тому, що жанрова зухвалість завдяки цифровим технологіям і керування увагою перетворюється на робочу стратегію залучення: ризикові інверсії, межові формулювання, емоційний тон – те, що в друковану епоху стримувалося носієм, нині отримало технічні переваги в алгоритмічному середовищі. Платформізація переносить конкурентну боротьбу в площину алгоритмічного відбору (рекомендаційні системи, ранжування стрічок, пошукова індексація), метрики взаємодії (перегляди, утримання, CTR, частка повернень). Вбудовані петлі зворотного зв'язку (dashboards, real-time аналітика) забезпечують можливість спрямувати автора до форматів із високою віддачею уваги. Ефект мережевої масштабованості дає можливість одиничному виробнику швидко накопичувати охоплення без значного збільшення штатів чи витрат на розповсюдження.

У результаті поріг входу на поле експертизи знижується, з'являються нові шляхи входу в публічний простір для маргінальних раніше акторів. Виконання ролі коментатора більше не потребує попередніх професійних траєкторій, а «правила гри» задаються технічною інфраструктурою та її економікою уваги. Саме це пояснює, чому якісна трансформація стала можливою лише в цифрову добу: платформи об'єднали масовість, вимірюваність реакцій, завдяки чому зухвалість отримала системний механізм масштабування, впізнаваність може претендувати на політичний статус, минаючи довгі інституційні цикли відбору та верифікації. Коли імітація

експертності стає авторитетнішою за саму експертність, а реальну політику замінює політичний перформанс, відбувається інверсія ролей, що творить нову карнавальну реальність політики.

Явище карнавалізації політики описували українські дослідники з різних галузей – від політології та соціальних комунікацій до лінгвістики. Так, О. Сідак і Ю. Кузнецова описують карнавалізацію політики як процес, що на відміну від звичайного карнавалу, у якого є початок та кінець, немає початку та кінця. Це явище охоплює усіх суб'єктів політичного процесу і стає особливою культурою спілкування, проведення публічних заходів. За таким режимом взаємодії політики, використовуючи усі наявні технології. намагаються примітизувати дискурс задля спрощення впливу на суспільство і створення альтернативної реальності [8]. У площині соціальних комунікацій І. С. Бондаренко розглядає політичний карнавал як інструмент інженерії публічної свідомості, підкреслюючи: «Партійні очільники створили унікальний масовий проєкт політичного карнавалу. Саме ця форма проведення свята поставала головним засобом залучення й совєтизації спільноти і слугувала надійним способом дисциплінування мас» [9, с. 253]. Дослідник також формулює визначення: «Свято, зосібна, карнавал постає потужною технологією соціального інжинірингу» [9, с. 254].

У контексті медійної мови О. Снитко розглядає загальнокультурну і політичну тотальність явища: «Дослідники кваліфікують це явище як тотальне; карнавалізація виявляє себе "у трьох формах сучасної культури – елітарній (постмодерністській), масовій та контркультурі (молодіжній)", в усіх сферах суспільного життя – політиці, економіці, релігії, мистецтві, спорті» [10, с. 77].

Досліджуючи зв'язок між карнавалізацією політики та феноменом блогера-трикстера, ми спираємося на вже згадану інтелектуальну рамку Гі Дебора, який показав, що в пізньому індустріальному / медійно організованому суспільстві соціальний досвід дедалі більше опосередковується образами: не переживання визначають уявлення, а потоки вистав і образів формують те, що суспільство вважає реальністю й політикою. Ключова ідея Г. Дебора для нашого випадку: форма публічного подання (видовище) стає самостійним носієм легітимації, здатним витісняти раціональне обґрунтування [1].

По-друге, ми спираємося на Жана Бодріяра, який описав перехід від репрезентації до симуляції. Для нашої дефініції вирішальне от що: знаки політики (заяви, декларовані наміри, жести, кадри, меми) здатні жити власним циклом і визначати сенси незалежно від того, що сталося «насправді» [2].

Ми обираємо саме ці рамки з двох причин. По-перше, вони дають онтологічний ключ до того, чому політика сьогодні функціонує як перформативна видимість і чому ця видимість самовідтворювана та відчужена від реальності. По-друге, їхня сполука дозволяє не зводити карнавалізацію до зростання сатири чи телешоу – йдеться про режим виробництва політичної легітимності в умовах цифрової публічності й керованої постправди.

Карнавалізація політики – це такий режим публічної діяльності, коли політичні процеси перетворюються на події-вистави, де форма легітимізує сильніше, ніж зміст і процедура. Це культура. в який атрибути політики виникають як ефекти монтажу уявного та реального і задають порядок денний, починають жити власним життям, алгоритмічно посилюються, конкурують між собою за резонанс. Поляризація стає паливом видимості: конфліктні наративи легше перетворюються на видовищні формати, отримують вищі показники залучення й оперативніше підміняють аргументацію, звужуючи простір для складних логічних обґрунтувань. У цьому режимі інверсія – не святковий виняток, а робочий механізм: нижчі ролі першими беруть на себе право тлумачення, вищі підлаштовуються під заданий темп і риторику видовища. За таких умов відмінності між «експертом», «політиком» і «глядачем» розчиняються в перформативних іпостасях коментатора, ведучого, автора мемів. Перевагу отримує не статус, а той, хто здобуває резонансне розповсюдження власного меседжу, наративу, упакованому у найбільш вдалому форматі (мем, shorts, тред, коментар). Інституційні фільтри замінюються метриками залучення; легітимність дедалі частіше підтверджується не процедурою, а повторюваністю й цитованістю образів; раціональна перевірка поступається «достеменності» переживання. У такий спосіб блогер-трикстер. не маючи формальних обмежень, вміло застосовуючи цифрові інструменти та власну впізнаваність, стає ідеальним агентом карнавалізації. У підсумку політичний процес зводиться до коротких циклів, де довгострокову стратегію змінюють видовищні тактичні кроки

«на зараз», рішення ухвалюють не з обов'язку служіння суспільству, а з розрахунку на бажаний емоційний ефект для власного електорату. Така конфігурація пояснює феномен позасистемних політиків: перформативні публічні актори здатні витісняти інституційних носіїв влади. Тому відновлення балансу між формою і змістом є ключовою умовою збереження професійного стандарту публічної політики.

Враховуючи зазначене, постає питання впливу блогера-трикстера на культуру елітарності та пов'язані ризики для політичної суб'єктності держави, основою якої є продуктивний консенсус політичних еліт.

Орієнтація на цифрові платформи та залежність від серіального формату комунікації із суспільством зміщують баланс владних зусиль у бік видовищності та використання емоційних наративів. Це спотворює культуру раціональної дискусії та аргументованого обґрунтування інформації й рішень. Блогер-трикстер у таких умовах, з одного боку, може виконувати watchdog-функції – сигналізувати про зловживання, знижувати бар'єри входу до публічної сфери, перекладати зміст експертних дебатів для широких аудиторій, а з іншого – резонувати з владними наративами, використовуючи політичну кон'юнктуру у власних інтересах. Наслідком є глибинна трансформація політичної культури, і зокрема політичної елітарності.

По-перше, змінюються критерії відбору та відтворення еліт: довгострокові атрибути компетентності – спеціальна освіта, професійний досвід, служіння інституціям, відповідальність за результати – поступаються миттєвим та мінливим індикаторам медійної видимості – переглядам, підписникам, віральним «перемогам», публічному моралізаторству. Утворюються паралельні ієрархії престижу – своєрідні самоназвані «псевдоеліти», чия символічна вага ґрунтується на вмінні конструювати необхідний образ завдяки інформаційним технологіям. Як наслідок деформуються механізми професійного відбору і знижується поріг входу до статусних позицій без належних процедур оцінки відповідності.

По-друге, коли інституційна експертиза знецінюється через систематичне форматування політики як видовища, одиницею політичного смислу стає мем, а «емоційна достовірність» витісняє фактологічну. За таких умов аудиторії віддають перевагу «своїй

людині» як персоніфікованому джерелу істини, тоді як позиції академічних і професійних спільнот втрачають вплив і відповідно символічний капітал. Відбувається розрив між популярністю й компетентністю, який безпосередньо руйнує стандарти публічної верифікації належності до еліт.

По-третє, конвертація видимості блогерів-трикстерів у символічну владу медійного впливу підштовхує їх до зняття історичної межі між «дзеркалом» і суб'єктом влади: від коментування дій влади, «суверена» – до формування порядку денного і перетворення впізнаваності на політичний капітал. Така інфільтрація медіааакторів у політичні структури без проходження довгих освітніх траєкторій, професіоналізації, політичної кар'єри зміщує архітектоніку елітотворення у бік харизми, популізму та алгоритмічної популярності.

По-четверте, елітарність має невід'ємний вимір корпоративності (клубності): це умовно замкнене середовище з власними правилами, культурою відбору, соціалізації та взаємного контролю, де претендент проходить тривалий шлях набуття специфічних рис і входження до кола «своїх». Притаманні елітам якості – здатність до спільних практик, розподілу відповідальності, дотримання процедур і здатність до вироблення колективної візії майбутнього у своєму секторі.

Блогер-трикстер за своєю природою – одинак і контрсистемний актор: його статус тримається на автономному персональному бренді, він сам задає тон і спосіб тлумачення подій, а економіка уваги винагороджує провокаційність і відверту критичність. Тому в класичних елітних спільнотах йому фактично нема місця. Вступ до таких «клубів» вимагає прийняти спільні правила й діяти за ними. Натомість цінність блогера-трикстера для його аудиторії тримається на показовій незалежності та готовності ці правила порушувати. Одна з ознак елітарності – вміння діяти разом і виробляти спільні рішення та бачення майбутнього – для нього майже недосяжна. Він налаштований на короткі цикли й будує особисту видимість, динамічно змінюючи позицію під власні потреби. Це підриває довіру, сталість ролей і процедурну дисципліну, без яких клубна співпраця та відповідальне елітоутворення неможливі.

Саме тому зміна суспільного уявлення про класичну елітарність і нав'язування образу харизматичної, імітаційної «елітно-

сті» – за умови його прийняття суспільством – відкриває шлях до реалізації одноосібних амбіцій блогера. Інституційний ризик полягає в девальвації авторитету державних органів, академічних і професійних спільнот, які програють конкуренцію за увагу. Падає престиж довгих освітньо-професійних траєкторій, а «кадрові ліфти», всупереч стандартам публічної політики, заміщуються призначеннями за непрозорими для суспільства критеріями.

Комунікаційні ризики проявляються у внутрішньоелітній поляризації і зростанні впливу лідерів, які роблять ставку на емоційну риторику та популізм. Замість узгоджених позицій формуються конкуруючі центри впливу. Це ускладнює досягнення міжгрупових компромісів і перешкоджає координації колективних дій у кризові періоди.

Нарешті, регуляторні та етичні ризики пов'язані з непрозорою рекламою, лобіюванням і конфліктами інтересів, коли комерційні або політичні мотиви маскуються під виглядом «незалежного аналізу» чи «запиту на реформи». Сукупно ці фактори скорочують горизонт планування, оскільки винагороджують миттєву резонансність, культивують суспільний запит на «прості рішення» та «рішучі дії» і знеохочують дороговартісне та тривале в часі стратегування, критичний аналіз, повільні, але системні реформи.

Виклики для політичної суб'єктності держави постають у трьох взаємопов'язаних вимірах. На епістемологічному рівні ослаблюється здатність держави підтримувати цілісні рамки інтерпретації реальності. У полі «спектаклю» державні меседжі конкурують із розтиражованими симулякрами, а інституційна експертиза – з емоційними сурогатами знання. Це ускладнює формулювання і донесення пріоритетів, потрібних для послідовного стратегування політик. На інституційному рівні ерозія культу професіоналізму і впровадження практики відбору кадрів з оглядом на показники впізнаваності кандидатів загрожує перетворенням державного управління на арену коротких шоу-кампаній замість кадрової політики довгого циклу. У такій конфігурації процедурна легітимність поступається популярності, що ослаблює керованість і стійкість політичних інститутів у кризових обставинах. На рівні елітоутворення конверсія медійності у статус створює «паралельні еліти», здатні впливати на порядок денний без належної компетентності й відповідальності. Результатом стає зміщення критеріальної бази

політичної суб'єктності держави: від спроможності визначати й послідовно реалізовувати національні інтереси до кон'юнктурної реакції на алгоритмічно розкручені суспільні емоції та очікування.

Коли Україна одночасно проходить повномасштабну війну, прискорену євроінтеграцію та намагається реалізувати законодавчо закріплений курс до НАТО, ризик деформації національних еліт зростає. Це стискає горизонти планування, підвищує ціну управлінських помилок і переводить частину рішень у надзвичайний режим. Євроінтеграція вимагає узгодження з правом ЄС (acquis communautaire), виконання умов і відновлення та посилення інституційної спроможності. Реформи потребують стабільних процедур відбору кадрів, дієвої антикорупційної інфраструктури та публічного контролю. Додатковий тиск створюють медійні цикли, строкові зобов'язання донорів і дефіцит управлінських ресурсів. Щоб уникнути деформацій елітоутворення, потрібні меритократичні фільтри, прозорі критерії добору, політики запобігання конфлікту інтересів і регулярна комунікація інституцій із громадянами. Під час війни через відсутність виборів і обмежену політичну конкуренцію припиняється регулярне оновлення політичних та управлінських еліт, а верхні щаблі влади консервуються. Канали ротації звужуються й стають менш підзвітними суспільству через згортання міжпартійної конкуренції, поширення статусу виконувачів обов'язків і ручних призначень. Натомість відбувається зміщення уваги суспільства з кадрової політики на безпекові питання, а також замороження «соціальних ліфтів» для нових груп. Наслідки – стагнація політик і відтворення застарілих підходів, накопичення «вузьких місць» (тривалий статус в.о., повільні рішення), зростання ризиків конфлікту інтересів і залежності від неформальних мереж, ерозія легітимності та «вигорання» управлінців. Водночас війна може висунути нових лідерів із війська, волонтерських і місцевих спільнот, а відкриті конкурси поза виборами частково пом'якшують проблему – за умови реальної прозорості процедур. Але це відповідальність не лише влади, а й громадянського суспільства, від реакції якого безпосередньо залежить, чи допустить воно погіршення якості політичного процесу та політичних еліт.

Висновки. Отже, тип «блогера-трикстера» – це нова реальність карнавалізованої політичної комунікації. Поєднання швидких емоційних хвиль і алгоритмічного підсилення видимості переводить

значну частину публічних обговорень у режим події та видовища. За цих умов критичні для державної влади якості – послідовність, доказовість, відповідальність – виявляються вразливими: інверсія ролей і демонтаж експертних фільтрів полегшують виникнення паралельних ієрархій публічних акторів та прискорюють появу псевдоеліт.

У специфічних умовах України – війни та прискореного наближення до ЄС – карнавалізація політики загострює виклики для політичної суб'єктності і якості управлінських рішень та стратегування, оскільки швидкі популістські рішення змагаються з формальними інституційними процедурами. Завдання публічної влади – навчитися працювати у цій реальності: тримати високу планку професійності, бути передбачуваною, прозорою та відкритою до критики й участі громадян.

Необхідно впроваджувати цифрову публічність з урахуванням чітких та зрозумілих правил. Для медіаплатформ обов'язкові прозорі принципи ранжування політичного контенту, чітке позначення реклами та спонсорства, вимога до лідерів думок розкривати потенційні конфлікти інтересів. Для інституцій – перехід від декларацій та формальної роботи із запитами до регулярних брифінгів і пресконференцій на основі реальних даних, доступні репозитарії матеріалів для суспільства і ЗМІ. В освітній сфері необхідно системне укорінення медіаграмотності та критичного мислення, а також прикладних курсів із методів дослідження, політики даних і коректної наукової комунікації, щоб аудиторії оцінювали не лише меседж, формат, а й якість аргументів.

Означені ризики та вимоги стосуються не лише органів влади, а й класичних політичних еліт, які опиняються під впливом нової, незвичної для них моделі конкуренції за увагу й довіру. Звідси випливає потреба у професіоналізації політичної кар'єри, довгостроковій державній програмі формування національних еліт, партійних «школах практики», стажуваннях в органах влади.

Реалізація зазначених підходів є необхідною передумовою перетворення ефектів прояву «блогера-трикстера», що окреслюють нові виклики і вказують на слабкі місця системи влади, класичної політичної елітарності, здатності суспільства до критичного сприйняття інформації, з джерела турбулентності на ресурс розвитку.

1. Debord G. The Society of the Spectacle. New York: Zone Books, 1995. 156 p. **2.** Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с. **3.** Castells M. Communication, Power and Counter-power in the Network Society. *International Journal of Communication.* 2007. № 1. P. 238–266. URL: https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/46/35. **4.** Чаплак Я. В., Чуйко Г. В., Андрєєва Я. Ф. Психологічні аспекти впливу інформаційної бульбашки на людину та соціум. *Психологічний часопис.* 2023. № 9 (5). С. 38–51. https://doi.org/10.31108/1.2023.9.5.4. **5.** Jung C. G. On the Psychology of the Trickster-Figure. Radin P. The Trickster: A Study in American Indian Mythology. New York: Greenwood Press / Bell Publishing, 1956. С. 195–211. URL: https://yale.imodules.com/s/1667/images/gid6/editor_documents/yacol_fall_course_readings/flick_readings/jung-on_the_psychology_of_the_trickster_figure.pdf. **6.** Benkler Y. The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom. New Haven: Yale University Press, 2006. 115 с. URL:https://www.benkler.org/Benkler_Wealth_Of_Networks.pdf. **7.** Tufekci Z. Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest. New Haven: Yale University Press, 2017. 328 с. **8.** Сідак О. О., Кузнецова, Ю. В. Карнавалізація мови як передумова успішної реалізації англомовної політичної образи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* Сер. Філологія. Журналістика. 2021. 32 (71), № 6 (ч. 1). С. 212–216. URL: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/6_2021/part_1/38.pdf. **9.** Бондаренко І. С. Політичний карнавал в історичних вимірах соціального інжинірингу. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.* Сер. Філологія. Журналістика. 2021. 32(71). № 1, ч. 3. (не розумію зауваження) С. 253–257. https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/41. **10.** Снитко О. С. Карнавальні форми сугестії в інформаційному просторі України у контексті консцієнтальної війни. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика.* 2019. № 38. С. 77–93. https://doi.org/10.17721/APULTP.2019.38.77-93.

References

1. Debord G. The Society of the Spectacle. New York: Zone Books, 1994. 156 p. **2.** Bodriiar Zh. Symuliakry i symuliatsiia. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2004. 230 s. ISBN 966-500-189-2 **3.** Castells M. Communication, Power and Counter-power in the Network Society. *International Journal of Communication.* 2007 № 1, P. 238–266. URL: https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/46. **4.** Chaplak Ya.V., Chuiko H.V., Andrieieva Ya.F. Psykholohichni aspekty vplyvu informatsiinoi bulbashky na liudynu ta sotsium, *Psykholohichnyi chasopys*. 2023. № 9(5), S. 38–51. URL:https://doi.org/10.31108/1.2023.9.5.4. **5.** Jung C.G. On the psychology of the Trickster-Figure'. Radin, P. The Trickster: A Study in American Indian Mythology. New York: Greenwood Press/Bell Publishing, 1956. S. 195–211. URL:: https://yale.imodules.com/s/1667/images/gid6/editor_documents/yacol_fall_course_readings/flick_readings/jung-on_the_psychology_of_the_trickster_figure.pdf.

6. Benkler Y. The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom. New Haven: Yale University Press, 2006. 115 s. URL:https://www.benkler.org/Benkler_Wealth_Of_Networks.pdf. **7.** Tufekci Z. Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest. New Haven: Yale University Press, 2017. 328 s. **8.** Sidak O.O., Kuznetsova, Yu.V. Karnavalizatsiia movy yak peredumova uspishnoi realizatsii anhlomovnoi politychnoi obrazy. *Vcheni Zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho.* Ser. Filolohiia. Zhurnalistyka. 2021. 32(71), № 6 (ch 1), S. 212–216. URL: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/6_2021/part_1/38.pdf. **9.** Bondarenko I. S. Politychnyi karnaval v istorychnykh vymirakh sotsialnoho inzhynirynhu. *Vcheni Zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho*. Ser. Filolohiia. Zhurnalistyka. 2021. 32(71), № 1 (ch 3), S. 253–257. URL:https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/41. **10.** Snytko O.S. Karnavalni formy suhestii v informatsiinomu prostori Ukrainy u konteksti konsciientalnoi viiny. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*. 2019. 38, S. 77–93. URL:https://doi.org/10.17721/APULTP.2019.38.77-93

Markishev Denys. **The trickster blogger as an agent of the carnivalization of politics and the transformation of elite formation**

The article analyses the emergence of the trickster blogger as a specific type of non-institutional public actor whose influence in the digital public sphere is grounded in visibility metrics rather than in formal mandate, education, or professional expertise. Combining Guy Debord's notion of the "society of the spectacle" with Jean Baudrillard's concept of simulacra and contemporary Ukrainian research on political carnivalization, media bubbles, and digital mobilisation, the author develops an operational definition of the carnivalization of politics and introduces the category of the "trickster blogger" as its agent. Conceptual analysis, critical review of the literature, and historical-comparative parallels between the court jester, Eastern European skomorokhs, the early-modern pamphleteer and contemporary digital performers are used instead of personalised case studies, which are deliberately avoided for ethical, legal, and practical reasons.

The article reconstructs the long trajectory of "licensed impertinence" from pre-modern court buffoons to modern media satire and shows how, under the conditions of digital platforms and the attention economy, this role is radically amplified and transformed. The trickster blogger operates through irony, satire, hyperbole, and "show-like analytics", optimised for algorithmic recommendation systems which reward affect, conflict, and virality. Audience approval, quantified through views, followers, and donations, substitutes for institutional filters and serves as a surrogate of evidence and authority. In this configuration, political communication increasingly takes the form of performance, where emotional resonance and repetition of images displace procedural justification and evidence-based expertise, deepening the crisis of expert knowledge and strengthening post-truth dynamics.

Special attention is paid to the impact of the trickster blogger on cultures of elitism and the mechanisms of elite formation. The article argues that media visibility can be converted into symbolic power and pseudo-elite status, creating parallel hierarchies of prestige that bypass long professional trajectories, meritocratic selection, and corporate norms of responsibility. This process generates epistemological, institutional, communicative, and regulatory risks for the political subjectivity of the state, especially in the context of Russia's full-scale war against Ukraine, accelerated European integration, the need to implement the acquis communautaire, and the simultaneous pressure of donor timelines and media cycles.

On this basis, the author formulates a set of policy and educational responses: transparent and accountable rules for ranking and labelling political content on platforms; mandatory disclosure of advertising and conflicts of interest for influencers; regular data-driven communication by public institutions; systematic integration of media literacy, critical thinking, and research methods into education; and a long-term national strategy for merit-based elite formation, including the professionalisation of political careers from party grassroots to top public office. The article concludes that the trickster blogger is a structural media actor of the digital platform era who converts visibility into power and continuously tests the boundaries between freedom of expression and the quality of public discourse; transforming this turbulent influence into a resource for institutional and civic development requires conscious regulatory, educational, and organisational efforts.

Key words: political carnivalization; trickster blogger; spectacle society; simulacrum; political communication; elite formation; European integration.

Держава і право Випуск 98

Частина 3

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІ-СТРУВАННЯ

УДК 347.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-494

Я. Ф. ЖОВНІРЧИК
О. В. ПОЛІЩУК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Досліджуються теоретичні основи державної політики України у сфері патріотичного виховання молоді та надаються практичні рекомендації щодо її вдосконалення. Визначено перспективи розвитку державної молодіжної політики у сфері патріотичного виховання, а саме: проведено аналіз потреб та викликів у патріотичному вихованні молоді в сучасних умовах; внесено пропозиції щодо вдосконалення державної політики у сфері патріотичного виховання молоді в Україні. З'ясовано, що актуальність проблеми державної молодіжної політики України полягає в тому, що відповідно до вимог часу це питання визнається важливою складовою національної безпеки та стабільності суспільства. Обґрунтовано визначальну роль держави у цьому процесі, оскільки саме вона забезпечує створення належних умов для формування громадянської свідомості, розвитку національної ідентичності та виховання поколінь. Для ефективного патріотичного виховання молоді в Україні необхідно враховувати потреби та виклики, які виникають у сучасних умовах.

© *ЖОВНІРЧИК Ярослав Федорович* – доктор наук з державного управління, професор, в. о. завідувача відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-1378-9923; e-mail: ya.zhovnirchyk @ukr.net

© *ПОЛІЩУК Олексій Володимирович* – аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-2863-5584; e-mail: netumail @ukr.net

Ключові слов: *виховання, держава, державна політика, ефективність публічного управління, законодавство, молодь, неурядові організації, молодіжна політика, патріотизм, система патріотичного виховання.*

Zhovnirchik Yaroslav, Polishchuk Oleksii. **Current problems of Ukrainian state policy in the field of patriotic education of youth**

The article examines the theoretical foundations of the state policy of Ukraine in the field of patriotic education of youth and provides practical recommendations for its improvement. The prospects for the development of state youth policy in the field of patriotic education are determined, namely: an analysis of the needs and challenges in the patriotic education of youth in modern conditions is carried out; proposals are made to improve state policy in the field of patriotic education of youth in Ukraine. It is found out that the relevance of the problem of state youth policy of Ukraine lies in the fact that, in accordance with the requirements of the time, this issue is recognized as an important component of national security and stability of society. It is substantiated that the role of the state in this process is decisive, since it is it that ensures the creation of appropriate conditions for the formation of civic consciousness, the development of national identity and the education of generations. For effective patriotic education of youth in Ukraine, it is necessary to take into account the needs and challenges that arise in modern conditions. In the context of this study, promising directions for further theoretical and practical research have been identified.

Key words: *education, state, state policy, public administration efficiency, public administration, legislation, youth, non-governmental organisations, youth policy, patriotism, system of patriotic education.*

Сучасна Українська держава розвивається шляхом набуття справжніх цінностей людства, що нагромаджувалися тисячоліттями всім цивілізованим світом. Важливим завданням на цьому шляху є розбудова демократичної, правової, соціальної, незалежної держави, інтеграція її у світове співтовариство, формування суспільства, у якому існує не тільки пріоритет держави, а й людини. Реформи та зміни в усіх ланках суспільного життя актуалізують розробку суспільно-політичних проблем, і зокрема проблеми вдосконалення взаємостосунків держави і молоді. Адже взаємини держави і молодого покоління не тільки віддзеркалюють труднощі та суперечності перехідного періоду нашої країни, а й самі впливають на хід соціально-економічних і політичних перетворень. Тому необхідна цілісна і життєздатна політика держави стосовно такої великої та специфічної соціально-демографічної групи, як молодь.

Саме молоді люди утвердили європейський цивілізаційний вибір українського народу. Усвідомлення цього вимагає окреслення відповідних напрямів молодіжної політики в державі, що сприятимуть поступовому входженню у самостійне життя та становленню молодого покоління. Формування спроможностей молоді обумовлене притаманними цій віковій групі особливостями: активна життєва позиція, високий попит на освіту, підвищений ступінь мобільності щодо змін місця роботи, перекваліфікації, освоєння нових видів і сфер діяльності. Сучасні тенденції міграційного руху молодого населення України з орієнтацією на високорозвинені регіони та іноземні країни визначають перед громадами першочергові завдання – створення умов для особистісного становлення, соціальної активності та зайнятості молодих осіб, щоб вони залишалися мешкати, працювати у громаді та брали активну участь у її розбудові й розвитку [1].

Актуальність проблеми державної молодіжної політики України полягає в тому, що відповідно до вимог часу це питання визнається як важлива складова національної безпеки та стійкості суспільства. В сучасних умовах патріотичне виховання молоді є одним із ключових завдань суспільства, оскільки воно становить не тільки майбутнє держави, а й її сьогодення. Роль держави у цьому процесі є визначальною, оскільки саме вона забезпечує створення належних умов для формування громадянської свідомості, розвитку національної ідентичності та виховання поколінь громадян, які здатні не тільки ефективно функціонувати в суспільстві, а й відчувати відповідальність за його долю та розвиток [2].

На черговому етапі національного державотворення патріотичне виховання молоді є важливою складовою державної політики сучасної України. Закон України "Про освіту" [3] прямо не визначає поняття "патріотичне виховання", однак містить положення, які можуть відображати аспекти цього процесу. Так, відповідно до п. 1 статті 6 "засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій". Відповідно до п. 2 статті 54 та п. 3 статті 55 педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники і батьки здобувачів освіти зобов'язані настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспіль-

них цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства. Отже, Закон України "Про освіту" передбачає патріотичне виховання молоді, формування національної свідомості, громадянської та політичної культури, загальнолюдських цінностей і поваги до прав людини, що є важливим компонентом виховання молоді в дусі патріотизму.

Закон України "Про основні засади молодіжної політики" має лише одне положення відносно патріотичного виховання молоді. Так, у статті 18 даного закону зазначається, що "органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування сприяють шляхом створення умов для організації змістовного дозвілля молоді, естетичного та національно-патріотичного виховання, фізкультурно-спортивної роботи в закладах оздоровлення та відпочинку" [4]. Однак кількість засад патріотичного виховання молоді в зазначеному законі є недостатньою, а відсутність конкретних і детальних положень не відповідає фактичній ситуації в Україні в контексті російсько-українського протистояння.

Здійснивши аналіз законодавства України у сфері патріотичного виховання молоді, доходимо висновку, що воно має оперативніше реагувати на вимоги часу та ситуацію в країні. З метою забезпечення ефективного патріотичного виховання молоді українська держава вживає низки різноманітних заходів та ініціатив, зокрема: удосконалення тематичного законодавства, включення патріотичного виховання до навчальних програм, організація таборів та тижнів патріотичної виховної роботи, проведення патріотичних заходів, акцій та конкурсів, інформаційно-просвітницька робота зі збереження історичної пам'яті, а також розроблення і впровадження стратегій та програм розвитку патріотичного виховання молоді [5].

Одним з основних викликів у патріотичному вихованні молоді є боротьба з ідеологією ворожнечі та агресії з боку зовнішнього ворога – російської федерації. Також важливим викликом є забезпечення доступності якісної освіти та патріотичного виховання для дітей і молоді в сільській місцевості та віддалених регіонах країни. Іншим викликом є недостатня підтримка державних і неурядових організацій, які займаються патріотичним вихованням молоді. Брак координації між цими організаціями і недостатнє фінансове забезпечення з боку держави може обмежувати їх можливості та ефективність у досягненні поставлених цілей [6].

Зрозуміло, що патріотичне виховання молоді не може бути повністю реалізовано лише державою. У цьому процесі важливу роль відіграють також суспільство, громадські організації, родина та особистість молодого громадянина. Але саме держава має відповідальність за організацію та координацію патріотичного виховання молоді в Україні, тому забезпечення відповідних умов і ресурсів на цю сферу є одним із головних завдань держави. Для реалізації таких перспективних напрямів важливо продовжувати розвивати державну політику в царині патріотичного виховання молоді, зокрема шляхом запровадження нових інструментів та механізмів, спрямованих на підтримку цієї сфери. Водночас необхідно забезпечити ефективний механізм координації дій різних державних і неурядових організацій, що займаються патріотичним вихованням молоді, для забезпечення максимальної результативності їх діяльності.

Незалежна Україна на сучасному етапі свого розвитку переживає один із найвідповідальніших періодів у новітній історії, спричинений складними політичними, економічними та соціальними процесами. Аналіз наукових досліджень та публікацій з означеної теми доводить, що вони є актуальними і архіважливими в контексті розвитку українського суспільства та змін, які відбуваються в Україні після Революції Гідності та внаслідок воєнного протистояння з росією. У таких умовах патріотичне виховання молоді стає важливим елементом розвитку української держави та забезпечення її національної безпеки [7].

Питаннями державної політики України у сфері патріотичного виховання молоді переймаються дослідники з різних наук: філософи, педагоги, соціологи, політологи, фахівці з державного управління та адміністративного права, молодіжні організації тощо. Серед них варто відзначити таких, як: С. Бизов, Я. Жовнірчик, С. Комаринець, О. Крохмалюк, Д. Лук'янчикова, С. Машталір, А. Михненко, І. Найда, С. Олексенко, О. Сіра, О. Славкова, О. Скрипнюк, М. Фігурна, Л. Чупрій та ін. Враховуючи наявний науковий внесок відповідних авторів, необхідно відзначити, що на сучасному етапі розвитку України питання державної політики стосовно патріотичного виховання молоді потребують переосмислення і нового практичного розуміння, що й стало ознакою вибору даної теми та напряму дослідження.

Метою статті є дослідження теоретичних засад державної політики сучасної України у сфері патріотичного виховання молоді та надання практичних рекомендацій щодо її удосконалення. У сучасних умовах відбуваються процеси глобалізації, що призводять до розширення культурних, інформаційних та соціальних контактів між народами і країнами. Ці процеси зумовлюють потребу в патріотичному вихованні молоді, щоб забезпечити збереження національної свідомості та ідентичності в умовах конфліктності світу.

Таким чином, патріотичне виховання молоді в наш час є більш складною і багатогранною проблемою, ніж просто формування національної свідомості та почуття любові до Батьківщини. Воно також включає розвиток відповідальності, громадянської активності та готовності до дії в інтересах держави і суспільства. Досягнення цілей вимагає комплексного підходу до патріотичного виховання, що передбачає залучення до цього процесу всіх суб'єктів виховання – сім'ї, школи, закладів вищої освіти, громадських організацій та державних інституцій [8]. Такий підхід забезпечує формування ініціативних та патріотично налаштованих громадян, готових взяти на себе відповідальність за майбутнє своєї країни та розвивати її відповідно до потреб і можливостей. Провідне місце у питаннях патріотичного виховання молоді в сучасній Україні посідає відповідна державна політика *(рис. 1)*.

У цій схемі патріотизм є цільовим поняттям, що пов'язане з формуванням у молоді національної свідомості та любові до Батьківщини. Виховання виступає як процес, який включає різноманітні дії та заходи з метою формування патріотизму в молоді. У свою чергу, молодь є об'єктом патріотичного виховання, що здійснюється через різні виховні середовища, зокрема в освітніх закладах та в суспільстві загалом. Така схема демонструє взаємозв'язок між основними поняттями-компонентами та окреслює роль різних суб'єктів у реалізації державної політики щодо патріотичного виховання молоді. Усі ці компоненти взаємопов'язані та спільно формують патріотичну свідомість молоді і забезпечують зміцнення патріотичних цінностей в суспільстві [9]. З урахуванням викликів часу роль держави у патріотичному вихованні сучасної молоді є критично важливою для зміцнення національної ідентичності, формування патріотичної свідомості та збереження культурної спадщини.

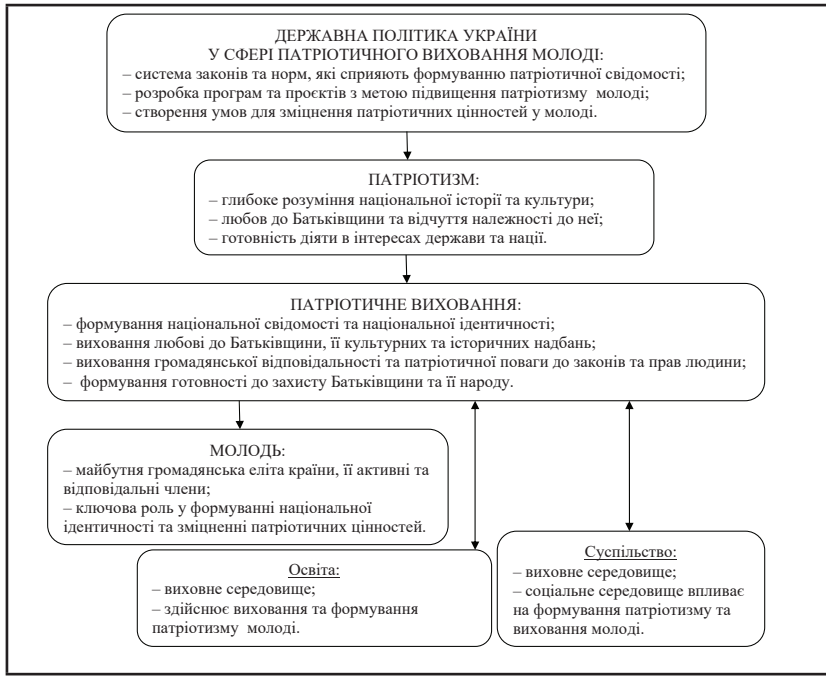

Рис. 1. Основні компоненти патріотичного виховання молоді

За результатами даного дослідження проаналізуємо деякі з його аспектів, здійснивши оцінку результатів діяльності державних і неурядових організацій у патріотичному вихованні молоді та визначивши основні проблеми і недоліки у сучасній системі виховання молоді в Україні. Державні та неурядові організації України за специфікою свого існування мають відігравати важливу роль у патріотичному вихованні сучасної молоді, адже вони покликані сприяти формуванню патріотичного світогляду, забезпечувати доступ до інформації про історію та культуру своєї країни, проводити різноманітні заходи з патріотичної тематики тощо [9]. Завдяки роботі державних і неурядових організацій з патріотичного виховання молодь має краще розуміти значення історії своєї країни, цінності та традиції, а також розвивати патріотичні почуття і готовність до захисту своєї Батьківщини.

Однак результати проведеного дослідження свідчать, що державні та неурядові організації України повною мірою не справляються зі своїм завданням щодо патріотичного виховання сучасної молоді. Незважаючи на наявність програм та заходів, низка проблем залишається нерозв'язаною. Брак координації зусиль між державними та неурядовими організаціями та недостатній фінансовий і матеріально-технічний ресурс для реалізації програм та заходів – це лише деякі з проблем, що виникають у патріотичному вихованні сучасної молоді в Україні.

Недосконала діяльність державних та неурядових організацій у патріотичному вихованні сучасної молоді в Україні спостерігається на різних рівнях управління. По-перше, більшість із цих організацій є недостатньо ефективними у досягненні мети патріотичного виховання та формування національної свідомості молоді. По-друге, існує серйозна проблема з несистемністю діяльності цих організацій, яка призводить до втрати часу, коштів та інших видів ресурсів на різноманітні дії, які не ведуть до досягнення поставлених цілей. По-третє, зазвичай державні та неурядові організації не виявляють достатньої здатності адаптуватися до змін відповідно до потреб сучасного суспільства, що призводить до зменшення їхньої ролі у процесі формування національної свідомості молоді. По-четверте, існує проблема з недостатнім залученням молоді до діяльності державних та неурядових організацій, що має негативний вплив на ступінь їхньої ефективності.

У сучасній системі патріотичного виховання молоді в Україні існує низка проблем, які ставлять під загрозу її ефективність. Окрім недостатнього фінансування проєктів та програм у сфері патріотичного виховання, існує проблема недостатньої кількості фахівців, які б мали відповідну освіту і досвід роботи з молоддю та які могли б забезпечити якісне і змістовне проведення заходів з патріотичного виховання [10]. Іншою проблемою є відсутність єдиного концепту патріотичного виховання, який був би прийнятий на державному рівні, пронизуючи абсолютно всі сфери життєдіяльності країни та спрямовував би усі взаємоузгоджені дії державних і неурядових організацій у цій сфері. Це призводить до розбіжностей у підходах до патріотичного виховання та різних форм його реалізації. Іншою проблемою є нерівномірний доступ до патріотичного виховання в різних регіонах України [11]. Деякі

райони та міста мають більш розвинуті та досконалі програми і заходи, тоді як інші залишаються поза увагою якісного та актуального патріотичного виховання молоді.

Отже, система патріотичного виховання молоді в Україні потребує поліпшення та удосконалення, зокрема у забезпеченні рівних можливостей для отримання необхідних знань та досвіду, наданні достатньої ресурсної, а особливо фінансової підтримки. Окрім того, оскільки патріотизм є складною та багатогранною концепцією, необхідно розробляти актуальні програми і заходи, що забезпечують комплексний та системний підхід до патріотичного виховання молоді за участі якомога більшої кількості суб'єктів здійснення державної політики у сфері патріотичного виховання молоді.

У сучасних умовах патріотичне виховання молоді стає особливо важливим завданням, оскільки майбутнє країни залежить від молодого покоління. Потреби у патріотичному вихованні сучасної молоді включають необхідність формування національної свідомості та ідентичності, забезпечення доступності патріотичних заходів, наповнених новим концептуальним змістом, розвиток національної культури та мистецтва, виховання поваги до інших культур та народів. Для ефективного патріотичного виховання молоді в Україні необхідно враховувати потреби та виклики, які виникають.

Реалізація зазначених заходів сприятиме поліпшенню державної політики у сфері патріотичного виховання молоді. Окрім цього, важливо також зазначити перспективи розвитку патріотичного виховання молоді в сучасній Україні. На нашу думку, з одного боку, відбуватиметься подальше зростання уваги до цієї теми з боку держави та громадськості; а з іншого – виклики, пов'язані з російсько-українською війною та геополітичною ситуацією в країні, ставлять перед патріотичним вихованням молоді нові завдання та вимоги.

Однією з передбачених перспектив розвитку патріотичного виховання молоді є зміцнення його ролі в системі освіти та виховання, включивши в неї конструктивну кількість національно-патріотичних елементів та забезпечивши дотримання вимог нормативно-правових актів у цій сфері [5]. Досягнення цієї мети можливе завдяки активному введенню національно-патріотичних елементів у навчальний процес, розвитку національної культури

та історії. Крім того, можливо створення актуальних національних спеціальних програм і проєктів, які спрямовані на виховання патріотичної свідомості та громадянської позиції у молоді у контексті сучасних викликів із закладанням відповідних засад на тривалу перспективу.

Також можна очікувати подальше зростання зацікавленості молоді у добровільній військовій підготовці. Для розвитку цієї сфери необхідно забезпечити належну організацію та фінансування таких програм, а також безпеку і максимально можливі умови для проведення навчальних заходів. Крім того, необхідно залучати до роботи з молоддю якомога більше досвідчених і відповідальних військових, які б могли передати свої знання та навички молодим поколінням.

Ще одним ефективним напрямом розвитку є зміна змісту патріотичного виховання молоді з акцентуванням уваги на патріотизмі як активної громадянської позиції, зокрема, в контексті захисту національних інтересів. При цьому на перший план можуть виходити не тільки військові здобутки, а й досягнення в галузі культури, науки, спорту тощо. Також слід розвивати інформаційну політику та популяризувати інформацію про історію України та внутрішньополітичні процеси в країні.

Іншою перспективою є залучення до патріотичного виховання молоді широкого кола громадських організацій та волонтерських рухів. Це може бути здійснене шляхом підтримки державою таких ініціатив, створення сприятливих умов для їх розвитку та співпраці з ними. Вони можуть стати дієвими партнерами держави у питаннях патріотичного виховання молоді, зокрема проводячи різноманітні заходи та реалізуючи проєкти з цієї тематики. У цілому патріотичне виховання молоді вбачається однією з головних складових у зміцненні держави і утвердженні національної свідомості та ідентичності, а забезпечення належної державної підтримки та розвитку патріотичного виховання молоді є важливим завданням, яке потребує негайних та ефективних заходів.

Перспективними напрямами подальших теоретико-практичних досліджень вважаємо такі:

– дослідження ефективності різних форм і методів патріотичного виховання молоді, включаючи нові підходи до навчання та використання сучасних технологій;

– вивчення впливу глобалізації та культурних змін на патріотичне виховання молоді;

– розробка нових програм та методик патріотичного виховання молоді з урахуванням сучасних викликів і потреб суспільства;

– вивчення впливу патріотичного виховання на формування громадянської свідомості та активності молоді;

– дослідження впливу російсько-української війни на патріотичне виховання молоді в Україні та розробка рекомендацій щодо зміцнення патріотичних цінностей в умовах збройного протистояння.

1. Комаринець С., Машталір С. Аналіз стану та перспектив розвитку молодіжної політики в Україні. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління.* 2022. № 4 (37). С. 55-66. **2.** Крохмалюк О. Патріотичне виховання молоді в Україні: історія, сучасні виклики та перспективи. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Сер. Педагогічні науки, 2021. № 33. С. 97-102. **3.** Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2017. № 38-39. Ст. 380. **4.** Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 р. № 1414-IX. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2021. № 28. С. 233. **5.** Скрипнюк О.В. Правове виховання і правова освіта. Енциклопедія освіти. 2-е видання, доп. та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 702-703. **6.** Чупрій Л., Сіра О. Патріотичне виховання як чинник формування національної ідентичності в умовах російської агресії. *Krakowskie Studia Małopolskie. 2*022. № 3 (35). С. 27-46. **7.** Публічне управління та національна безпека: монографія /А. Михненко, Н. Грущинська, Я. Жовнірчик (та ін.) /за ред. А. Михненка, Н. Грущинської. Київ: НАУ, 2019. 328 с. **8**. Лук'янчикова Д. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах воєнного стану. *Професійна освіта.* 2022. № 4 (97). С. 39-41. **9.** Бизов С. Концептуальні засади реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. *Аспекти публічного управління.* 2022. Т. 10, № 4. С. 58-64. **10.** Найда І. Громадянська ідентичність як складова державотворення в контексті аналізу державної стратегії національно-патріотичного виховання. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського.* Сер. Публічне управління та адміністрування. 2022. Т. 33 (72). № 6. С. 31-35. **11.** Славкова О., Фігурна М. Державна політика в сфері патріотичного виховання. *Науковий погляд: економіка та управління.* 2022. № 2 (78). С. 51-56.

References

1. Komarynets S., Mashtalir S. Analis stany ta perspectyvy rozvytku molodizhnoi polityky v Ukraine. *Shidna Europa: economica, biznes ta*

upravlinnia. 2022. No. 4 (37). S. 55-66. **2.** Krokhmalyuk O. Patriotychne vyhovannia molodi v Ukraine: istoria, suchasni vyclyky ta perspectyvy. *Naucovi zapysky Nactionalnogo Universytety "Ostrozka Academia".* Ser. Pedagogichni nayky, 2021. No. 33. S. 97-102. **3.** Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. No. 2145-VIII. *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy* (VVR). 2017. No. 38-39. Art. 380. **4.** Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 27.04.2021 r. No. 1414-ИХ. *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy* (VVR). 2021. No. 28. Art. 233. **5.** Skrypnyuk O.V. Pravove vyhovannia i pravova osvita. Entcyclopedia osvity. 2-e vyd., dop. ta pererob. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. S. 702-703. **6.** Chupriy L., Sira O. Patriotychne vyhovannia aik chynnyk formuvannia nactionalnoi identychnosti v umovah rosiiskoi agresii. Krakowskie Studia Małopolskie. 2022. No. 3 (35). S. 27-46. **7.** Publichne upravlinnia ta nactionalna bezpeka: monografia/ A. Mykhnenko, N. Hrushchynska, Ya. Zhovnirchyk (ta in.) /za red. A. Mykhnenko, N. Hrushchynska. Kyiv: NAU. 2019. 328 s. **8.** Lukyanchykova D. Nactionalno-patriotychne vyhovannia uchnivskoi molodi v umovah voennogo stanu. *Profesiyna osvita. 2*022. No. 4 (97). S. 39-41. **9.** Byzov S. Concteptualni zasady realizactii derzhavnoi polityky formuvannia nactionalno-patriotychnoi svidomosti ta democratychnyh ctinnostey molodi v Ukraine. *Aspecty publichnogo upravlinnia.* 2022. T. 10, N. 4. S. 58-64. **10.** Nayda I. Gromadianska identychnist aik scladova derzhavotvorennia v context analisu derzhavnoi strategyi nactionalno- patriotychnogo vyhovannia. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskogo.* Ser. Publichne upravlinnia ta Administruvannia. 2022. T. 33 (72). No. 6. P. 31-35. **11.** Slavkova O., Figurna M. Derzhavna polityka v sferi patriotychnogo vyhovannia. *Naucoviy pogliad: economica ta upravlinnia.* 2022. No. 2 (78). S. 51-56.

Zhovnirchik Yaroslav, Polishchuk Oleksii. **Current problems of Ukrainian state policy in the field of patriotic education of youth**

The article examines the theoretical foundations of the state policy of Ukraine in the field of patriotic education of youth and provides practical recommendations for its improvement. The relevance of the study of state youth policy, its current state and development prospects are substantiated. The latest research and publications on this topic are analyzed. A theoretical analysis of the problem of patriotic education of youth in Ukraine is carried out, namely: the concepts of "patriotism" and "education" in their interrelation are considered; the main components of patriotic education of youth are modeled and described in the form of a scheme; the role of the state in the patriotic education of modern youth is determined; the legislation of Ukraine in the field of patriotic education of youth is analyzed; patriotic education of youth is considered as a component of the state youth policy of Ukraine.

The current state of patriotic education of youth in Ukraine has been studied, namely: the practical implementation of state policy in the field of patriotic education of youth has been analyzed; the results of the activities of state and

public organizations in the field of patriotic education of youth have been assessed; the main problems and shortcomings in the modern system of patriotic education of youth in Ukraine have been identified. The prospects for the development of state youth policy in the field of patriotic education have been determined, namely: an analysis of the needs and challenges in patriotic education of youth in modern conditions has been conducted; proposals have been made to improve state policy in the field of patriotic education of youth in Ukraine.

It was found that the relevance of the problem of the state youth policy of Ukraine lies in the fact that, in accordance with the requirements of the time, this issue is recognized as an important component of national security and stability of society. It is emphasized that in modern conditions, patriotic education of youth is one of the key tasks of society, since it determines not only the future of the state, but also its present. The role of the state in this process is decisive, since it is it that ensures the creation of appropriate conditions for the formation of civic consciousness, the development of national identity and the upbringing of generations of citizens who are able not only to function effectively in society, but also to feel responsible for its fate and development.

It has been established that one of the main challenges in patriotic education of youth is the fight against the ideology of hostility and aggression that operates in Ukraine from the external enemy - the Russian Federation. Also, an important challenge is ensuring the availability of quality education and patriotic education for children and youth in rural areas and remote regions of the country. Another challenge is the lack of support for state and non-governmental organizations engaged in patriotic education of youth. The lack of coordination between these organizations and insufficient financial support from the state may limit their capabilities and effectiveness in achieving the goals set. For effective patriotic education of youth in Ukraine, it is necessary to take into account the needs and challenges that arise in modern conditions. In the context of this study, promising directions for further theoretical and practical research have been identified.

Key words: education, state, state policy, public administration efficiency, public administration, legislation, youth, non-governmental organisations, youth policy, patriotism, system of patriotic education.

УДК 35.07(477):323.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-507

С. А. АСЛАНОВ

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ У ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Досліджено механізми державного управління, спрямовані на забезпечення політичної стабільності у поліетнічних регіонах України, що є особливо важливим у контексті воєнних викликів, посилення зовнішніх впливів та масштабних соціально-демографічних змін. Розкрито сучасні теоретичні підходи до управління поліетнічними територіями, проаналізовано зміст і ефективність нормативно-правових, інституційних, адміністративних, інформаційних та соціокультурних механізмів, які застосовують органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Визначено ключові проблеми щодо стабілізації міжетнічних відносин, зокрема недостатньої інтеграції національних меншин, нерівномірності розвитку регіонів та обмеженості інструментів комунікації між владою і громадами. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення управлінських практик, спрямованих на посилення політичної консолідації та зміцнення суспільної єдності.

Ключові слова: *державне управління, політична стабільність, поліетнічні регіони, етнополітика, міжетнічна взаємодія, національні меншини, публічна політика, соціальна інтеграція, регіональна безпека, децентралізація, консолідвція.*

Aslanov Stellas. **Mechanisms of public administration for ensuring political stability in the multiethnic regions of Ukraine**

The article examines the mechanisms of public administration aimed at ensuring political stability in the multiethnic regions of Ukraine, which is particularly important in the context of wartime challenges, intensified external influences, and large-scale socio-demographic transformations. The study outlines contemporary theoretical approaches to the governance of multiethnic territories and analyzes the content and effectiveness of legal, institutional, administrative, informational, and sociocultural mechanisms employed by state authorities and local self-government bodies. The article identifies key problems

---

© *АСЛАНОВ Стеллас Антипович* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет», дійсний член (академік) академії політико-правових наук України; ORCID: 0000-0001-9933-4104; e-mail: Stelas1969@gmail.com

hindering the stabilization of interethnic relations, including insufficient integration of national minorities, uneven regional development, and limited communication tools between authorities and local communities. Based on the conducted analysis, proposals are formulated to improve governance practices aimed at strengthening political consolidation and enhancing social cohesion.
Key words: *public administration, political stability, multiethnic regions, ethnopolitics, interethnic interaction, national minorities, public policy, social integration, regional security, decentralization, consolidaion.*

Вступ. Політична стабільність у поліетнічних регіонах України постає однією з ключових передумов збереження цілісності держави, її демократичного розвитку та ефективного функціонування системи публічного управління. Поліетнічний характер окремих територій зумовлює специфіку соціально-політичних процесів, що вимагають особливої уваги з боку держави, оскільки саме етнокультурне різноманіття може виступати як чинником розвитку, так і джерелом потенційних ризиків та конфліктогенності. Сучасний контекст, позначений повномасштабною війною рф проти України, інтенсивними внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами, зміною демографічної структури населення та зростанням зовнішнього інформаційного впливу, суттєво ускладнює управлінську ситуацію в регіонах з етнічною мозаїкою.

Важливим викликом для держави є забезпечення балансу між інтеграційними процесами та гарантуванням прав національних спільнот, запобіганням соціально-політичним конфліктам і підтриманням довіри до органів влади. В умовах трансформації інститутів публічного управління, цифровізації державних сервісів, удосконалення системи місцевого самоврядування та реформування сектора безпеки особливого значення набуває питання розроблення ефективних механізмів державного впливу на етнополітичні процеси. Саме ці механізми визначають здатність держави забезпечувати справедливе представництво, доступ до ресурсів, участь громад у прийнятті рішень та формування стійкої міжетнічної взаємодії.

Мета дослідження – здійснити аналіз механізмів державного управління, що забезпечують політичну стабільність у поліетнічних регіонах України. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: проаналізувати сучасні інституційні, нормативні, адміністративні та соціокультурні механізми, які застосовуються

органами влади; виявити ключові проблеми їх функціонування; визначити напрями вдосконалення управлінських практик у контексті сучасних безпекових та соціально-політичних викликів.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблематика політичної стабільності у поліетнічних регіонах посідає вагоме місце в сучасній українській та світовій науковій думці, формуючи міждисциплінарний напрям досліджень на перетині етнополітології, державного управління, конфліктології, соціальної антропології та безпекознавства. У вітчизняній науковій традиції значний внесок у вивчення етнополітичних процесів зробили В. Котигоренко, О. Майборода, І. Кресіна, В. Явір, Л. Нагорна, О. Антонюк, М. Головатий, А. Ручка, А. Кудряченко, які досліджували проблеми міжетнічної взаємодії, етнополітичної мобілізації, формування ідентичностей та ролі держави у забезпеченні міжетнічної рівноваги. У контексті стабільності поліетнічних територій важливими є праці, присвячені транскордонним взаємодіям, етнополітичній безпеці та превенції конфліктів, зокрема дослідження Г. Перепелиці, Є. Магди та М. Обушного.

У сукупності сучасні українські наукові дослідження переконливо демонструють, що поліетнічність як така не є самодостатнім чинником конфліктності. Потенційні ризики виникають не через етнічне різноманіття, а переважно внаслідок неузгодженості державної політики, слабкості інституцій, дефіциту ефективних механізмів взаємодії між владою та національними спільнотами. Вирішальну роль у забезпеченні політичної стабільності відіграють якісні інструменти державного управління, здатність інститутів влади гарантувати справедливість, рівність можливостей, інклюзивність політичних процесів і створення сприятливих умов для конструктивної міжетнічної взаємодії. Саме ефективне управління визначає рівень довіри до держави, інтенсивність міжкультурного діалогу та здатність суспільства до консолідації.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правові механізми становлять фундаментальний інструментарій державної етнонаціональної політики та формування політичної стабільності у поліетнічних регіонах України. Їхнє значення визначається тим, що саме правові норми встановлюють рамкові умови рівноправності громадян, гарантують захист культурних і мовних прав національних спільнот, визначають стандарти державної політики у сфері

етнополітичних процесів та формують інституційні засади взаємодії держави й етнічних груп. В основі нормативно-правового забезпечення лежать конституційні положення про рівність усіх громадян незалежно від етнічного походження, мови чи культурної належності, а також норми, спрямовані на забезпечення недискримінації та суспільної інтеграції [1].

Важливою складовою національної правової системи є спеціальні закони, що регламентують статус і права національних меншин. Зокрема, Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» закріплює комплекс правових гарантій, орієнтованих на захист етнокультурної самобутності, розвиток мовних практик, участь у культурному житті та здійснення громадської діяльності. Цей нормативний акт визначає засади співпраці органів державної влади з національними спільнотами, механізми їхнього представництва та умови доступу до ресурсів і послуг [2]. У контексті поліетнічних регіонів значущим є й Закон України «Про корінні народи України», який окреслює особливі гарантії для кримських татар, караїмів і кримчаків, передбачаючи інституційно-правові механізми захисту їхніх колективних прав, культурної спадщини та політичного представництва [3].

Вагому роль у забезпеченні стабільності відіграє законодавство у сфері освіти, культури та мовної політики. Закон України «Про освіту» визначає можливість використання мов національних меншин у навчальному процесі відповідно до європейських стандартів, а Закон України «Про культуру» акцентує на підтримці національно-культурних товариств, сприянні збереженню традицій, розвитку культурної інфраструктури та проведенню міжкультурного діалогу [4; 5].

Нормативно-правові механізми державної етнонаціональної політики органічно інтегровані в систему міжнародних зобов'язань нашої країни. Україна ратифікувала ключові документи Ради Європи – Рамкову конвенцію про захист національних меншин та Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, що забезпечує включення європейських стандартів у національну правову систему [6; 7]. Наявність міжнародного компонента зобов'язує державні органи здійснювати регулярний моніторинг реалізації прав національних спільнот, запроваджувати індикатори оціню-

вання ефективності державної політики та адаптувати управлінські практики до рекомендацій профільних інституцій.

Поліетнічні регіони України є складними соціально-політичними системами, в яких етнокультурне різноманіття поєднується із специфічними історичними, географічними та соціально-економічними умовами. Політична стабільність у таких територіях визначається не лише поліетнічною структурою населення, а й якістю державного управління, рівнем інтегрованості етнічних груп у політичний процес, особливостями міжетнічної взаємодії та стійкістю інституцій влади [8]. Регіональна специфіка етнополітичних процесів в Україні істотно варіює залежно від історичних умов, етнодемографічної структури населення та характеру зовнішніх впливів. Як підкреслюється в колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», західні поліетнічні прикордонні області, зокрема Закарпатська, вирізняються історично сформованою поліетнічністю, тривалими культурними зв'язками з державами Центральної Європи та специфічними моделями міжетнічної взаємодії. Натомість східні індустріально-урбанізовані регіони, включаючи Донецьку область, характеризуються змішаною етнокультурною структурою, сформованою внаслідок радянської індустріалізації та масових міграцій, що зумовило іншу динаміку етнополітичних процесів та своєрідні форми політичної мобілізації [9]. Таким чином, автори монографії наголошують, що різні типи регіонів України демонструють відмінні моделі етнополітичного розвитку, що й обумовлює необхідність їх диференційованого аналізу.

Закарпатська область, за оцінками В. Трощинського, належить до найбільш поліетнічно структурованих регіонів України, де внаслідок тривалої історичної еволюції сформувалося стабільне етнокультурне різноманіття, представлене угорською, румунською, словацькою, ромською, німецькою та іншими етнічними спільнотами. Автор наголошує, що етнічна специфіка Закарпаття формується одночасно під впливом внутрішніх соціально-економічних чинників та транскордонних взаємодій, оскільки регіон історично був відкритим до культурних контактів із сусідніми країнами Центральної Європи. Така багатошаровість етнокультурного ландшафту, за В. Трощинським, сприяє розвитку міжетнічного співіснування та практик мирної комунікації, але водночас підвищує

чутливість регіону до зовнішніх впливів, зокрема у сферах мови, освіти та культурної політики, що потребує зваженої державної стратегії регулювання міжетнічних відносин [10]. Також Закарпаття характеризується загалом низьким рівнем політичної конфліктності та порівняно високим рівнем толерантності у міжетнічних стосунках. Етнічні групи здебільшого інтегровані в місцеву соціально-політичну систему, що проявляється у їх представленості в органах місцевого самоврядування, участі в громадському житті, підтримці культурної автономії та збереженні власної етнічної ідентичності. Але регіон залишається вразливим до зовнішньої політизації етнічного питання – насамперед з боку Угорщини, яка упродовж останнього десятиліття системно розширює свою присутність у регіоні через культурні, освітні, інформаційні та громадсько-політичні канали.

З огляду на це у науковому дискурсі зростає кількість досліджень, які звертають увагу на ризики політизації етнічного питання угорської меншини та на можливі дестабілізуючі наслідки активної участі Угорщини в місцевих процесах. Ключові критичні аспекти включають: політизацію мовно-освітнього питання, культурно-гуманітарний вплив із політичними елементами, питання подвійного громадянства, інформаційно-політичний вплив, а також фінансову та консультативну підтримку політичних сил та громадських структур.

Що стосується Донецької області, то на початку російської збройної агресії у 2014 році вона мала виразно поліетнічний характер, у якому поряд з українцями значною була чисельність етнічних греків, вірмен, білорусів, татар, євреїв, росіян та інших спільнот. На відміну від Закарпаття етнічна структура Донбасу формувалася переважно в контексті індустріалізації та міграції радянського періоду, що зумовило менш органічну етнокультурну інтеграцію та формування змішаних ідентичностей.

Донбас є регіоном, історична динаміка якого значною мірою визначалася радянською індустріалізацією, високим рівнем урбанізації та масштабними міграційними процесами, що сприяло формуванню специфічної політичної культури та соціальної структури населення [11]. Дослідники звертають увагу на те, що у регіоні існувала значна частка російськомовного населення та розвинені транскордонні соціокультурні зв'язки з росією, що об'єктивно

впливало на особливості локальної ідентичності. У сукупності ці фактори визначали підвищену вразливість регіону до зовнішніх інформаційних та політичних впливів.

Після 2014 року, згідно з низкою міжнародних і українських досліджень, саме зазначені структурні особливості Донбасу були використані російською федерацією у межах гібридної агресії, що включала інформаційно-пропагандистські кампанії, маніпуляції історичними наративами та активну експлуатацію теми мовної ідентичності. Науковці підкреслюють, що один із ключових механізмів дестабілізації полягав у поширенні пропагандистських конструкцій «руського міра», спрямованих на підрив довіри до українських державних інституцій та формування альтернативного, проросійського політичного дискурсу. Крім того, сучасні дослідження мовної політики в Україні демонструють, що мовне питання в регіоні стало одним з інструментів політичної мобілізації, тоді як до 2014 року воно не мало настільки загостреного характеру.

На жаль, значна частина території Донбасу й надалі залишається тимчасово окупованою внаслідок збройної агресії російської федерації. Це створює комплекс глибоких політичних, безпекових, соціальних та гуманітарних викликів, які визначають невизначений статус регіону в коротко- та середньостроковій перспективі. Наукові дослідження та аналітичні звіти одностайно підкреслюють, що тривала окупація призводить до руйнування інституцій, деформації правового поля, трансформації інформаційного середовища та зміни структури соціальних відносин, що ускладнює формування прогнозів щодо подальшого розвитку регіону.

Майбутня доля Донбасу передусім залежатиме від загального перебігу війни, міжнародної підтримки України, ефективності політики реінтеграції та здатності держави забезпечити стабільність і безпеку після відновлення контролю над територіями. Водночас тривале перебування під російським окупаційним управлінням створює ризики, пов'язані з масштабом соціально-економічних руйнувань, змінами у локальних ідентичностях та потенційною радикалізацією частини населення. А тому доля Донбасу поки що залишається відкритим питанням, що потребує постійного наукового аналізу, стратегічного планування й підтримки з боку держави та міжнародної спільноти.

Висновки. Порівняльний аналіз поліетнічних регіонів України свідчить, що етнічне різноманіття не є самодостатнім чинником ані стабільності, ані конфліктності. Вирішальне значення мають історичні моделі розвитку, структура політичної культури, стійкість інституцій та інтенсивність зовнішніх впливів.

Закарпаття демонструє модель відносно стабільної поліетнічності, сформованої історичним співіснуванням кількох етнічних груп та їх інтегрованістю у регіональні інститути. Незважаючи на зовнішні спроби політизації етнічного питання, базові параметри стабільності зберігаються завдяки інклюзивності місцевого самоврядування й усталеним практикам міжетнічної взаємодії.

Донбас, навпаки, характеризується поєднанням радянської індустріальної спадщини, амбівалентної ідентичності та значного зовнішнього впливу, що створило умови для масштабної гібридної агресії росії. Саме зовнішній фактор став визначальним у трансформації мовно- і культурно-ідентифікаційних відмінностей у чинники політичної мобілізації та конфлікту.

Отже, ефективна державна політика щодо поліетнічних територій має бути диференційованою: для Закарпаття – спрямованою на запобігання зовнішній політизації і підтримку інклюзії, для Донбасу – на безпекову реінтеграцію, відновлення інституційної спроможності та подолання наслідків інформаційної агресії. Поліетнічність може бути ресурсом розвитку або інструментом дестабілізації – залежно від того, наскільки держава здатна забезпечити стійкість інституцій та нейтралізувати зовнішні загрози.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр **2.** Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20 **3.** Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20. **4.** Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19. **5.** Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17. **6.** Рамкова конвенція про захист національних меншин: ратифікована Законом України від 09.12.1997 № 703/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055. **7.** Європейська хартія регіональних або міноритарних мов: ратифікована Законом України від 15.05.2003 № 802-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014. **8.** Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні:

політологічний концепт: монографія. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України; Світогляд, 2004. 722 с. **9.** Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія/ Панчук М. І., Євтух В. Б., Войналович В. А., Котигоренко В. О., Калакура О. Я., Кочан Н. І., Макаренко Н. А., Горбань Т. Ю., Ляшенко О. В., Ковач Л. В. Київ:, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с. **10.** Трощинський В. П. Міжетнічні відносини в Україні: соціально-політичний аналіз. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 112-118. **11.** Балабан Р., Журженко Т. Донбас у соціокультурному та політичному вимірі. Харків: Харківський центр гендерних досліджень, 2013. С. 17-28.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr. **2.** Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 № 2827-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20. **3.** Pro korinni narody Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 01.07.2021 № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20. **4.** Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19. **5.** Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17. **6.** Ramkova konventsiia pro zakhyst natsionalnykh menshyn : ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 09.12.1997 № 703/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055. **7.** Yevropeiska khartiia rehionalnykh abo minoritarnykh mov: ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 15.05.2003 № 802-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014. **8.** Kotyhorenko V. O. Etnichni protyrichchia i konflikty v suchasnii Ukraini: politolohichnyi kontsept : Monohr. V. O. Kotyhorenko; NAN Ukrainy. In-t polit. i etnonats. doslidzh. Kyiv : Svitohliad, 2004. 722 s. **9.** Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti : [kolektyvna monohr.] Panchuk M. I., Yevtukh V. B., Voinalovych V. A., Kotyhorenko V. O., Kalakura O. Ya., Kočan N. I., Makarenko N. A., Horban T. Yu., Liashenko O. V., Kovach L. V.; NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. 396 s. **10.** Troshchynskyi V. P. Mizhetnichni vidnosyny v Ukraini: sotsialno-politychnyi analiz. Kyiv : Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010. S. 112–118. **11.** Balaban R., Zhurzhenko T. Donbas u sotsiokulturnomu ta politychnomu vymiri. Kharkiv : KhTsHD (Kharkivskyi tsentr gendernykh doslidzhen), 2013. S. 17–28.

Aslanov Stellas. **Mechanisms of public administration for ensuring political stability in the multiethnic regions of Ukraine**

This article investigates the mechanisms of public administration designed to ensure political stability in the multiethnic regions of Ukraine, a task of particular urgency in the context of ongoing military aggression, intensified external pressures, and significant socio-demographic transformations. The

research situates the problem within the broader theoretical paradigm of governance in ethnically diverse societies, drawing on contemporary frameworks of multicultural administration, conflict prevention, and regional security studies. Special attention is devoted to the identification, classification, and critical evaluation of key administrative instruments used by Ukrainian state authorities and local self-government bodies to regulate interethnic relations and maintain institutional stability. The analysis covers five major categories of governance mechanisms: normative-legal, institutional, administrative-procedural, information-communication, and sociocultural. The study demonstrates that the effectiveness of these mechanisms varies substantially across different multiethnic regions due to structural disparities, the intensity of external influence, and the historical trajectories of regional identity formation. The article highlights a number of systemic challenges that constrain the stabilizing potential of public administration, including the uneven pace of regional development, insufficient integration of national minorities into local decision-making processes, fragmented public communication strategies, and the persistence of vulnerabilities in border regions exposed to foreign political or informational interference. Furthermore, the research provides a comparative perspective on Western and Eastern multiethnic regions of Ukraine, illustrating how distinct historical, socio-economic, and geopolitical contexts shape the patterns of interethnic interaction and influence the choice of administrative tools. Emphasis is placed on the need for a differentiated, context-sensitive approach to public administration that combines inclusive policy design, targeted institutional reforms, enhanced civic engagement, and resilience-oriented communication strategies. Based on the findings, the article offers a set of recommendations aimed at strengthening political consolidation, improving the institutional capacities of public authorities, and fostering social cohesion within ethnically diverse communities. These proposals contribute to the broader academic and policy-oriented discourse on managing diversity, safeguarding regional stability, and promoting democratic governance in multiethnic states.

Key words: public administration; political stability; multiethnic regions; ethnopolitics; interethnic relations; national minorities; public policy; regional security; social integration; decentralization, consolidaion.

УДК 351.863
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-517

Д. О. БЕЗЗУБОВ

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджено проблематику організаційно-правового забезпечення економічної безпеки підприємництва в контексті національної безпеки держави. Проаналізовано законодавство, виявлено фрагментарність нормативної основи та відсутність цілісної моделі правового захисту підприємницької діяльності як критичного елемента безпеки. Обґрунтовано необхідність оновлення підходів до економічної безпеки в умовах воєнного стану, цифровізації та глобальних ризиків. Висвітлено значення адміністративного права як базової інституційної форми врегулювання державного впливу на сферу безпеки бізнесу. Досліджено економічну безпеку підприємництва як невід'ємну складову національної безпеки України.

Ключові слова: *економічна безпека, підприємництво, національна безпека, адміністративне право, правове регулювання, державна політика, публічне адміністрування.*

Bezzubov Dmytro. **Economic security of entrepreneurship as a component of the national security of Ukraine**

The article examines the issues of organizational and legal support for the economic security of entrepreneurship in the context of national security of the state. The current legislation is analyzed, the fragmentation of the regulatory framework and the absence of a holistic model of legal protection of entrepreneurial activity as a critical element of security are revealed. The need to update approaches to economic security in the conditions of martial law, digitalization and global risks is substantiated. The importance of administrative law as a basic institutional form of regulating state influence on the sphere of business security is highlighted. The economic security of entrepreneurship is studied as an integral component of the national security of Ukraine.

Key words: *economic security, entrepreneurship, national security, administrative law, legal regulation, state policy, public administration.*

© *БЕЗЗУБОВ Дмитро Олександрович* – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії вищої освіти України, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7183-5206

Постановка проблеми. У сучасних умовах повномасштабної війни та економічної турбулентності питання економічної безпеки підприємництва набуває системного характеру. Це вже не лише окремий елемент економічної політики, а й складова національної безпеки, яка повинна отримати належне місце в структурі адміністративного права. Адже саме ця галузь права покликана забезпечити інституційно-правову модель державного впливу, контроль, координацію та реагування на загрози, які постають перед підприємницьким середовищем. Особливого значення набуває формування нормативно закріплених принципів безпеки підприємницької діяльності, як-от: принцип превентивності, принцип ризикоорієнтованості, принцип пропорційності та принцип субсидіарності. Вказані принципи повинні бути імплементовані в адміністративно-правові процедури регулювання, контролю та нагляду за сферою бізнесу. Їх відсутність або декларативність у практичній площині зумовлює порушення публічного інтересу, дисбаланс між контролем і свободою господарювання, а також зниження довіри до інститутів державної влади.

Аналіз останніх досліджень. Науковий доробок вітчизняних правників, зокрема Авер'янова В.Б., Армаш Н.О., Битяка Ю.П., Додіна Є.В., Котюка В.І. та інших учених свідчить про глибоке розуміння проблем публічного управління, водночас виявляє недостатню інтеграцію категорії економічної безпеки підприємництва у парадигму національної безпеки та адміністративного права як провідної галузі права.

Мета статті – сформулювати концептуальні засади організаційно-правового забезпечення економічної безпеки підприємництва як інституційно впорядкованої складової системи національної безпеки України та визначити місце адміністративного права в цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Адміністративне право України як провідна галузь регулює суспільні відносини в усіх сферах суспільного життя, в тому числі в сфері економіки країни. З позиції сучасного стану державотворення та війни на території України, що була спричинена вторгненням військ рф, економіка виступає одним із головних плацдармів стійкості держави та суспільства. Ключовим базисом економіки є підприємництво, тому забезпечення економічної безпеки підприємницької діяль-

ності є частиною економічної безпеки країни та національної безпеки зокрема.

Архітектура економічної безпеки підприємництва в системі національної безпеки – це цілісна структура взаємопов'язаних елементів і механізмів, що забезпечують ефективний захист, стійкий розвиток та мінімізацію ризиків підприємницької діяльності як невід'ємної складової національної безпеки.

До цієї архітектури належать: нормативно-правові елементи (конституційні гарантії, профільні закони, підзаконні акти), які формують правове поле безпеки бізнесу; інституційні елементи (державні та недержавні органи, міжвідомчі координаційні органи, професійні асоціації), що реалізують контроль, моніторинг, превенцію та реагування на загрози; організаційно-процедурні елементи (адміністративні процедури ліцензування, реєстрації, перевірок, адміністративне оскарження), які впорядковують взаємодію бізнесу й влади; функціональні елементи (методи ризик-менеджменту, розподіл компетенцій, механізми стимулювання та підтримки), що визначають алгоритми виявлення, оцінки та нейтралізації економічних загроз; інформаційно-технологічні елементи (цифрові платформи моніторингу, єдині реєстри, аналітичні системи), які забезпечують оперативний обмін даними та ухвалення рішень у режимі реального часу.

Разом вони формують адміністративно-правову архітектуру, здатну не лише реагувати на кризи, а й активно попереджати економічні загрози, створюючи передбачуване та безпечне середовище для підприємництва на рівні національної безпеки.

Конституція України не оперує прямо категорією «економічна безпека підприємництва», натомість у ч. 4 ст. 42 закріплено право держави на захист конкуренції, недопущення монополізму, а отже, зобов'язання гарантувати безпечне середовище для економічної діяльності. Закон України «Про національну безпеку України» визначає економічну безпеку як складову національної, але не деталізує механізми її реалізації на рівні підприємницького середовища [1].

Водночас у межах адміністративного права розкривається потенціал формування спеціалізованого підгалузевого інституту безпеки підприємництва. Він має включати механізми: перший механізм структурно-страховий, тобто страхування інф-

раструктурних і кіберризиків як особлива форма організаційно-правових механізмів захисту підприємницької діяльності, яка полягає у попередньому фінансовому плануванні та відшкодуванні збитків, що виникають у результаті пошкодження критичних об'єктів, систем логістики, зв'язку, ІТ-інфраструктури, енергозабезпечення або внаслідок несанкціонованих втручань у цифрові мережі та сервіси підприємства. Ці ризики підлягають кваліфікації як загрози критичного характеру, оскільки їх реалізація може не лише порушити безперервність господарського процесу, а й мати масовий системний ефект для національної економіки та безпеки як елементу адміністративно-правового регулювання.

З погляду адміністративного права, страхування таких ризиків щодо забезпечення економічної безпеки підприємництва є інструментом публічно-приватного партнерства [2]. Держава в собі органів публічного адміністрування може (і повинна) створити правову рамку для: компенсацій збитків малому та середньому бізнесу в разі знищення інфраструктури (підприємств, складів, транспорту), підтримки страхових програм через фінансові гарантії, субсидії, податкові пільги тощо та запровадити обов'язкові поліси страхування для визначених категорій бізнесу в періоди воєнного або надзвичайного стану.

Страхування інфраструктурних та кіберризиків є системною передумовою економічної стійкості підприємництва. Його адміністративно-правове регулювання повинно бути частиною національної безпекової політики, а також включати інституційну, процедурну та фінансову підтримку з боку держави. Без цього неможливо забезпечити ефективну модель превентивного захисту бізнесу як об'єкта публічного інтересу.

Другий механізм – податковий або фінансовий, тобто створення пільгового податкового середовища для підприємств у прифронтових зонах як система правових, фіскальних та інституційних механізмів, спрямованих на мінімізацію податкового навантаження на суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність в умовах підвищених воєнних та безпекових ризиків.

Сутність цього явища полягає у нормативному закріпленні виняткових (особливих) умов оподаткування, спрямованих на стимулювання економічної активності, збереження робочих місць,

реінвестування прибутку та відновлення критичної бізнес-інфраструктури.

На сучасному етапі розвитку держави пільгові режими визначаються такими джерелами: Податковий кодекс України (ПКУ), зокрема статті щодо особливостей адміністрування податків у період воєнного стану, закони «Про правовий режим воєнного стану» та «Про національну безпеку України» (у частині підтримки економічної стійкості) [3], постанови Кабінету Міністрів України та накази ДПС про механізми відтермінування сплати, звільнення від податків і зборів, що підтверджуються довідками військових адміністрацій. У контексті адміністративного права, формування пільгового податкового середовища реалізується через такі механізми: адміністративні процедури підтвердження статусу прифронтового суб'єкта у формі видачі довідок про розташування/евакуацію/пошкодження від ВЦА, військових адміністрацій або ДСНС; регуляторні рішення органів виконавчої влади (Кабінету Міністрів України, Мінфіну, ДПС), встановлення переліків населених пунктів, що підпадають під пільги, обґрунтування бюджетних компенсацій; застосування принципу субсидіарності в адмініструванні пільг через делегування повноважень щодо прийняття первинних рішень органам місцевого самоврядування у межах правового режиму воєнного стану, право на адміністративне оскарження, тобто у разі відмови у застосуванні пільг суб'єкт господарювання має право звертатися до ДПС, Міністерства фінансів або загального суду.

Пільгове податкове середовище має функціональне значення для забезпечення економічної складової безпеки підприємництва і є інструментом стабілізації підприємницької діяльності у зоні ризику, формою соціально-економічної відповідальності держави за підтримку бізнесу та фінансовою компенсацією втрат, пов'язаних із примусовим простоєм або знищенням майна.

Наявність юридично оформлених механізмів податкової підтримки підприємництва в прифронтових зонах – це показник не лише державної турботи, а й інституційної зрілості системи публічного управління. Подальше вдосконалення цих механізмів потребує узгодження з принципами публічного адміністрування, прозорості, субсидіарності й ризикоорієнтованості.

Третій механізм має переважно соціальне значення і є механізмом суспільної взаємодії, тобто публічно-приватної взаємодії для

забезпечення фізичної безпеки об'єктів бізнесу. Публічно-приватна взаємодія – це форма співпраці органів публічної влади із суб'єктами господарювання та об'єднаннями підприємців, яка здійснюється з метою забезпечення захисту життя, здоров'я персоналу та збереження матеріальних активів і критичної інфраструктури, а також запобігання або мінімізації збитків від фізичних загроз у вигляді терористичних актів, диверсій, воєнних дій, мародерства, пожеж тощо.

У цьому контексті така взаємодія реалізується в інституціонально-правовому полі адміністративного права, оскільки передбачає публічно-владну координацію, правове регулювання, стандартизацію та контроль.

У межах адміністративно-правової доктрини, зокрема за В.Б. Авер'яновим, публічно-приватна взаємодія розглядається як одна з форм реалізації функції державного управління через партнерство, що поєднує такі елементи, як делегування (окремих повноважень приватним суб'єктам); контрактне адміністрування (державно-приватні договори) та одночасно адміністративне забезпечення безпеки (допуск до участі в охороні, спільне патрулювання тощо) [2].

Основні форми реалізації безпеки підприємництва в контексті адміністративного права - це структуровані способи публічно-правового впливу, які використовують уповноважені органи влади для створення й підтримки безпечного середовища господарської діяльності.

Договірне партнерство в забезпеченні економічної безпеки підприємництва за концепцією забезпечення національної безпеки – це інтегроване правове явище, що полягає у добровільному укладенні між державними органами (або уповноваженими ними організаціями) та підприємницькими суб'єктами договорів про співробітництво, спрямованих на спільне попередження, виявлення та нейтралізацію економічних ризиків [3].

Методами реалізації договірного партнерства виступають меморандуми між суб'єктами публічного адміністрування та бізнесом щодо спільної охорони об'єктів та договори про надання послуг охорони приватними структурами під контролем Національної поліції, пільгові умови розміщення підрозділів забезпечення безпеки на територіях логістичних чи виробничих центрів.

Спільне фінансування заходів безпеки при забезпеченні економічної безпеки підприємництва як юридична категорія фінансового права полягає в організації та реалізації механізму кооперації держави і бізнесу щодо залучення коштів як із публічних бюджетів, так і з приватних джерел суб'єктів господарювання для фінансування превентивних, моніторингових і захисних заходів, спрямованих на мінімізацію економічних ризиків та загроз.

Основна мета спільного фінансування в аспекті економічної безпеки підприємництва – це створення стабільного фінансового механізму для реалізації заходів із захисту підприємництва, який поєднує можливості державно-бюджетних ресурсів із потенціалом приватних інвестицій, забезпечуючи стійку і передбачувану систему економічної безпеки [5].

Основні аспекти такого фінансування є кошти підприємств спеціальних та резервних фондів, за рахунок яких, наприклад, створюються укриття, системи відеоспостереження, проводиться закупка резервних електрогенераторів. З іншої сторони доцільним є запровадити та нормативно закріпити компенсаційну частину таким підприємствам зі сторони органів місцевого самоврядування, які можуть долучитися до частини витрат у рамках програм підтримки малого бізнесу (наприклад, Е-збитки) або для підприємств оборонного комплексу створити державні програми не тільки компенсацій, а й оперативного відновлення (з основною метою продовження випуску продукції навіть в екстремальних умовах).

Стандартизація і допуск до спеціальних режимів у системі забезпечення економічної безпеки підприємництва – інтегральна адміністративно-правова категорія, що поєднує два взаємопов'язані механізми стандартизації: встановлення державними органами єдиних технічних, якісних і процедурних вимог (національних та гармонізованих із міжнародними стандартами), обов'язкових для всіх учасників ринку, та механізм організаційного забезпечення.

У контексті економічної безпеки це забезпечує якісні економічні переваги через уніфікацію процесів виробництва і послуг, знижуючи ризик технічних несправностей і шахрайства, передбачуваність і порівнянність якості, що мінімізує інформаційні дисбаланси між суб'єктами господарювання, скорочення адміністративних бар'єрів через впровадження чітких критеріїв оцінки відповідності та допуск до спеціальних режимів як процедура,

за якою підприємство, що відповідає встановленим стандартам, отримує право на користування спеціальними правовими режимами (наприклад, режимом вільної економічної зони, спрощеним митним чи податковим режимом, режимом критичної інфраструктури). Це дозволяє: підвищити інвестиційну привабливість за рахунок пільг і преференцій; ефективніше протидіяти ризикам, оскільки особливі режими часто супроводжуються додатковим наглядом і сервісною підтримкою, прискорити відновлення після кризових ситуацій завдяки спрощеним процедурам відновлення діяльності.

Разом ці форми створюють комплексний правовий механізм, який не тільки встановлює єдині рамки функціонування підприємництва, а й дає змогу кращим суб'єктам оперативно адаптуватися до зовнішніх загроз, використовуючи спеціальні інструменти державної підтримки та захисту. Державні адміністрації видають дозволи або затверджують плани фізичного захисту об'єктів критичної інфраструктури та впроваджують єдині стандарти фізичної безпеки (наприклад, охоронні алгоритми, маршрути евакуації, технічні характеристики сховищ), розроблені у співпраці з бізнесом [6].

Спільні навчання та тренінги в аспекті забезпечення економічної безпеки підприємництва – це системні освітньо-практичні заходи, що організовуються за ініціативи або за участі державних органів, асоціацій бізнесу та інших зацікавлених сторін із метою підвищення спроможності суб'єктів господарювання до виявлення, аналізу й нейтралізації економічних ризиків та загроз.

Ключові характеристики цієї форми – це багатосторонній формат, коли у тренінгах беруть участь представники держструктур (контролюючих органів, служби безпеки, правоохоронців), бізнес-асоціацій, юридичних і консалтингових компаній та забезпечується обмін досвідом між державними службовцями й практиками підприємництва. Це сценарне моделювання через розігрування реальних або умовних кризових ситуацій (кіберінциденти, фінансові шахрайства, форс-мажори в логістиці), відпрацювання послідовності дій, процедур обміну інформацією та прийняття рішень за участі всіх зацікавлених сторін. Інтерактивні методи: проведення аналізу бізнес-кейсів; рольові ігри, симуляційні тренінги; «мозкові штурми» й панельні дискусії з експертами з ризик-менеджменту.

Компетентнісний підхід як навчальна програма включає в себе блоки з права економічної безпеки, адміністрування ризиків, процедури адміністративного реагування; підвищення навичок використання цифрових інструментів моніторингу та аналітики. Оцінка результатів і сертифікація: кожне навчання супроводжується тестуванням і оцінюванням практичних навичок і в результаті учасники отримують свідоцтва або сертифікати, які визнають їхню спроможність проводити внутрішні аудити безпеки підприємницьких структур.

Превентивна спрямованість, тобто акцент на ранньому виявленні слабких місць у системах внутрішнього контролю підприємства та формування культури безпеки як запоруки стійкості бізнесу навіть за настання кризових викликів, загроз і небезпек різного походження.

Разом ці елементи роблять спільні навчання та тренінги невід'ємною складовою архітектури економічної безпеки підприємництва, що забезпечує злагоджену взаємодію державно-правових і бізнес-структур та підвищує адаптивність вітчизняного бізнесу до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Адміністративно-правове значення забезпечення економічної безпеки підприємництва в контексті національної безпеки – це сукупність правових засад, інститутів і процедур публічного управління, що закріплені в адміністративно-правових нормах і спрямовані на гарантування стійкості, ефективності й захищеності господарської діяльності як невід'ємного елемента національної економічної безпеки.

Публічно-приватна взаємодія у сфері фізичної безпеки – не лише практика в публічному адмініструванні, а й напрям нормативного регулювання: потребує уніфікації підходів у межах законів «Про публічно-приватне партнерство» та «Про національну безпеку України»; має бути відображена у спеціальних підзаконних актах уряду щодо мінімальних стандартів фізичного захисту суб'єктів підприємництва; повинна підпадати під контроль та звітність відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» через впровадження програм забезпечення безпеки на місцях.

Умови війни довели, що жодна система фізичної безпеки бізнесу не буде ефективною без скоординованої взаємодії з державою.

Публічно-приватне партнерство у сфері охорони підприємницьких об'єктів повинно бути не винятком, а обов'язковим компонентом державної політики безпеки. Його адміністративно-правова регламентація має стати пріоритетом при модернізації сектора безпеки бізнесу.

Четвертий механізм – організаційна діяльність органів виконавчої влади через нормативну підтримку релокації бізнесу. Релокація бізнесу – це тимчасове або постійне переміщення підприємств, виробничих потужностей, логістичних центрів, офісів або персоналу з небезпечної території (зона бойових дій, окуповані, потенційно загрозливі регіони) у більш безпечні регіони країни, з метою збереження активів, контрагентів, виробничих циклів та економічної життєздатності. Нормативна підтримка релокації – комплекс адміністративно-правових та бюджетно-фінансових заходів, що спрямовані на: спрощення процедур переміщення підприємств, забезпечення державних або муніципальних гарантій збереження власності, надання пільг і субсидій на відновлення діяльності на новому місці, координацію процесу на рівні публічної адміністрації.

У цьому контексті релокація виступає предметом адміністративного регулювання, адже потребує управлінського втручання, процедурного забезпечення, контролю, моніторингу [7].

Станом на 2025 рік нормативна база включає: Постанову КМУ № 305 від 25.03.2022 «Про реалізацію експериментального проєкту з релокації підприємств із територій, де ведуться бойові дії»; накази Міністерства економіки України, якими визначаються алгоритми подачі заявок, перелік безпечних регіонів, критерії відбору; розпорядження військових адміністрацій щодо надання виробничих площ, складів, логістичної допомоги; положення Бюджетного кодексу України щодо фінансування через резервні фонди.

Релокація бізнесу як не лише антикризова тактика, а й системний інструмент забезпечення економічної безпеки та стійкості держави. Її ефективність напряму залежить від адміністративно-правової моделі підтримки: наявності чітких процедур, прозорих умов, міжінституційної координації та нормативного забезпечення. Україна потребує інтегрованої доктрини переміщення бізнесу, яка включатиме як організаційно-правові, так і бюджетно-фінансові компоненти в межах адміністративного права.

І останній, п'ятий механізм – інституційне забезпечення економічної безпеки підприємництва шляхом адміністративно-правової імплементації принципів безпеки підприємництва як елементів good governance (належного врядування).

У контексті економічної безпеки підприємництва good governance означає створення таких умов правового середовища, за яких підприємницька діяльність є захищеною, передбачуваною, регульованою за справедливими та пропорційними критеріями.

Принципи безпеки підприємницької діяльності (превентивність, ризикоорієнтованість, субсидіарність, пропорційність), які є частиною теореорії та практики економічної безпеки, повністю відповідають базовим постулатам good governance. Їх адміністративно-правова імплементація означає включення до: а) нормативної структури через закріплення принципів безпеки в актах прямої дії: наприклад, в базовому нормативному акті Законі України «Про економічну безпеку підприємництва», положеннях Цивільного та Податкового кодексів, спеціальних актах у сфері публічного управління; встановлення чітких процедур оцінки ризиків у діяльності контролюючих органів; б) процедурної парадигми: інтеграція принципів безпеки у процедури планування перевірок, видання дозволів, сертифікації, реагування на інциденти; запровадження регуляторних оцінок впливу на безпеку бізнесу (ex ante – ex post аналіз); в) контрольно-наглядові механізми: створення незалежних або публічно-партнерських структур для моніторингу безпеки підприємницького середовища; розробка індикаторів адміністративної ефективності, пов'язаних із виявленням і запобіганням загрозам.

Принципи безпеки підприємництва, впроваджені в правові норми та управлінські процедури, становлять фундаментальні індикатори належного врядування в економічній сфері. Їх адміністративно-правова імплементація гарантує довіру до державних інституцій; створює передбачуване регуляторне середовище; формує інфраструктуру правового захисту підприємництва як об'єкта публічного інтересу.

В умовах трансформації публічного управління та воєнного стану належне врядування через безпекові принципи має стати визначальним вектором правотворчості та адміністрування.

У цьому контексті ключовими є такі принципи адміністративно-правового забезпечення безпеки підприємницької діяльності:

принцип превентивності, який передбачає виявлення та усунення потенційних загроз ще до їх реалізації, створення систем раннього попередження, прогнозування ризиків; принцип ризик орієнтованості, що вимагає концентрації ресурсів та нагляду на об'єктах із підвищеним рівнем ризику, дозволяє ефективно розподіляти державні зусилля із забезпечення екологічної безпеки; принцип пропорційності, що забезпечує баланс між заходами втручання держави й необхідністю захисту публічних інтересів без надмірного обмеження свободи підприємництва; принцип субсидіарності фактично вказує на потребу вирішувати питання безпеки на найближчому до бізнесу рівні, з максимальним залученням професійних об'єднань, професійних спілок та інших локальних структур.

Імплементація зазначених принципів у законодавство та практику адміністративного врядування сприятиме побудові ефективної моделі превентивного, гнучкого і прозорого забезпечення безпеки підприємництва. Саме тому, є актуальною нормативне закріплення позицій економічної безпеки підприємницької діяльності в чинному законодавстві, а теорія правового проблеми забезпечення економічної безпеки підприємництва і законодавчих аспектів загальної безпеки підприємництва потребують подальших досліджень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Економічна безпека підприємництва повинна розглядатися не як суто економічна категорія, а як функціональна деталь публічного управління у сфері національної безпеки, нормативно закріплена засобами адміністративного права. Її організаційно-правове забезпечення має включати не лише захист прав підприємців, а й гарантії виживання, відновлення та розвитку бізнесу в умовах системних загроз. Необхідні розроблення спеціального законодавчого акта у формі Закону України «Про економічну безпеку підприємництва», інтегрованого з положеннями Закону «Про національну безпеку України», Стратегії економічної безпеки, Концепції розвитку малого і середнього підприємництва, а також інституціоналізація цього напряму в межах адміністративного права, з обов'язковою нормативною деталізацією базових принципів правового захисту підприємництва від загроз та небезпек.

Основними пропозиціями щодо подальших досліджень даної тематики є на рівні теорії посилення наукової складової досліджень проблеми економічної безпеки підприємництва через

міждисицплінарні підходи та формування наукового напрямку у вигляді наукової школи, а на практичному рівні подання пропозицій щодо формулювання нової теми науково-дослідної роботи в системі Національної академії наук України за даною тематикою із залученням науковців суміжних галузей, таких як соціологія, економіка, філософія.

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. **2.** Авер'янов В. Б. Адміністративне право і органи виконавчої влади: монографія / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Юридична думка, 2001. 368 с. **3.** Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 31. Ст. 241. **4.** Банк Р.О., Крегул Ю.І. Безпека підприємницької діяльності в Україні: адміністративно-правовий аспект: монографія. Київ: КНТЕУ, 2015. 240 с. **5.** Моторний В.Д. Економічна безпека підприємництва: теорія і практика: монографія. Київ: КНЕУ, 2017. 312 с. **6.** Святош В.П. Управління економічною безпекою підприємства: навч. посіб. Луцьк: Луцький інститут розвитку людини університету «Україна» імені Лесі Українки, 2018. 286 с. **7.** Якубовський І.Ф. Забезпечення економічної безпеки: концепції, методи, механізми: монографія. Харків: Харківський Національний Університет імені В.Н. Каразіна, 2014. 348 с.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141. **2.** Averianov V. B. Teoriia administratyvnoho prava: monohrafiia / za red. V. B. Averianova. Kyiv: Yurydychna. dumka, 2004. 368 s. **3.** Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2018. № 31.ST/ 241 3. **4.** Bank R.O., Krehul Yu.I. Bezpeka pidpryiemnytskoi diialnosti v Ukraini: administratyvno-pravovyi aspekt : monohrafiia. Kyiv: KNTEU, 2015. 240 s. **5.** Motornyi V.D. Ekonomichna bezpeka pidpryiemnytstva: teoriia i praktyka: monohrafiia. Kyiv: KNEU, 2017. 312 s. **6.** Sviatosh V.P. Upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpryiemstva: navch. posib. Lutsk: Lutskyi instytut rozvytku liudyny universytetu «Ukraina» imeni Lesi Ukrainky, 2018. 286 s. **7.** Yakubovskyi I.F. Zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky: kontseptsii, metody, mekhanizmy : monohrafiia. Kharkiv: Kharkivsrii Nashionalny Universytet imeni V.N. Karazina, 2014. 348 s.

Bezzubov Dmytro. **Economic security of entrepreneurship as a component of the national security of Ukraine**

The article examines the issues of organizational and legal support for the economic security of entrepreneurship in the context of national security of the

state. The current legislation is analyzed, the fragmentation of the regulatory framework and the absence of a holistic model of legal protection of entrepreneurial activity as a critical element of security are revealed. The need to update approaches to economic security in the conditions of martial law, digitalization and global risks is substantiated. The importance of administrative law as a basic institutional form of regulating state influence on the sphere of business security is highlighted.

The article also examines the economic security of entrepreneurship as an integral component of the national security of Ukraine. The object of analysis is social relations related to the prevention, minimization and neutralization of economic risks in the process of economic activity. The subject is the mechanisms of public legal regulation that direct the adaptation of business to modern challenges in the sphere of security.

The role of the entrepreneurial sphere in the system of national security is comprehensively outlined and key administrative and legal instruments that ensure its sustainable development are identified. In accordance with the goal, the following tasks were set: to classify threats and vulnerabilities of entrepreneurship; to characterize the principles of forming state policy on economic security of business; to analyze the regulatory framework and institutional architecture of state control; to develop recommendations for optimizing prevention and risk response procedures.

The methodology used a systematic approach, methods of comparative analysis, risk-oriented modeling and formal legal interpretation. The materials of official statistics, legislative acts of Ukraine, scientific publications on economic, administrative and constitutional law were used.

The analysis shows that in recent years the state has been actively improving the regulatory framework in terms of fiscal security, licensing and certification, however, there is still fragmentation of regulation and excessive discretion of regulatory bodies. In particular, the lack of a unified risk management procedure in state supervision reduces the efficiency of responding to cyber threats, energy shocks, and administrative and legal challenges in transport infrastructure.

It is recommended to develop public-private partnerships in cyber defense projects, create digital platforms for exchanging threat data, and introduce certification of enterprise security services according to unified criteria.

The results obtained justify the need for a comprehensive approach to the economic security of entrepreneurship as a basic element of national security, combining administrative, legal, organizational, and technological support for the stability of the state in the conditions of turbulence in the global economy.

Key words: economic security, entrepreneurship, national security, administrative law, legal regulation, state policy, public administration.

УДК 342.553:351.74(477)(4ЄС)
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-531

О. О. ЄРМАК

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ВІДПОВІДНО ДО СТАНДАРТІВ ЄС В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Здійснено системний аналіз розвитку механізму адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування відповідно до стандартів ЄС в умовах воєнного часу, визначені засади розробки адаптованого механізму адміністративного контролю. Доведено, що теоретичні засади розвитку механізму адміністративного контролю мають ґрунтуватися на синтезі європейських стандартів місцевого самоврядування та національного досвіду правового регулювання воєнного стану. Наукове завдання полягає у виробленні збалансованих норм і процедур, здатних зберегти базові принципи локальної автономії одночасно із забезпеченням ефективності державних заходів у сфері оборони та громадської безпеки.

Ключові слова: *адміністративне право, адміністративний контроль, адміністративний нагляд, місцеве самоврядування, воєнний час.*

Yermak Oleksandr. **Theoretical principles of development of the mechanism of administrative control over the activities of local self-government bodies in accordance with EU standards in wartime**

The article carries out a systematic analysis of the development of the mechanism of administrative control over the activities of local self-government bodies in accordance with EU standards in wartime, determines the principles of developing an adapted mechanism of administrative control. The theoretical principles of the development of the mechanism of administrative control should be based on the synthesis of European standards of local self-government and national experience of legal regulation of martial law. The scientific task is to develop balanced norms and procedures capable of preserving the basic principles of local autonomy while ensuring the effectiveness of state measures in the field of defense and public security.

Key words: *administrative law, administrative control, administrative supervision, local self-government, wartime.*

© *ЄРМАК Олександр Олександрович* – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління, адміністрування та права, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»; ORCID: 0009-0001-1885-5520

Актуальність теми. Розвиток механізму адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування відповідно до стандартів Європейського Союзу є важливим напрямом удосконалення системи публічного управління в Україні. У процесі децентралізації, коли значна частина повноважень і ресурсів передається на місцевий рівень, особливої ваги набуває забезпечення законності, прозорості та підзвітності діяльності органів місцевого самоврядування. У цьому контексті адміністративний контроль виступає не лише інструментом державного нагляду, а й запорукою ефективного функціонування місцевої влади, дотримання принципів належного врядування та захисту прав громадян.

Європейські стандарти управління, сформульовані у рекомендаціях Ради Європи, Хартії місцевого самоврядування (1985 р.) та документах SIGMA, визначають ключові орієнтири для формування збалансованої системи контролю, яка поєднує автономію місцевих рад із належним державним наглядом. Їх імплементація сприяє підвищенню якості публічних послуг, запобіганню зловживанням владою, зміцненню довіри громадян до влади та гармонізації українського законодавства з європейським правовим простором.

Таким чином, теоретичне осмислення та вдосконалення механізмів адміністративного контролю з урахуванням європейських підходів є необхідною передумовою побудови ефективної, відкритої та відповідальної системи місцевого самоврядування в Україні, що відповідає сучасним демократичним принципам управління.

Огляд літератури. У науковому дискурсі проблематика державного, адміністративного та громадського контролю у сфері місцевого самоврядування займає вагоме місце, оскільки саме ефективність контрольних механізмів визначає рівень законності, прозорості та відповідальності органів місцевої влади перед громадою та державою. У дослідженнях українських учених – В. Авер'янова, О. Андрійко, В. Борденюка, Ю. Ганущака, Б. Калиновського, О. Скопича, О. Смоляра, О. Сушинського, А. Ткачука та інших – питання контролю розглядаються з різних методологічних і галузевих позицій, однак домінує юридичний підхід до тлумачення його сутності, функцій і форм реалізації.

Так, у працях В. Авер'янова [1] та О. Андрійко [2] контроль аналізується передусім як правовий інструмент забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади та місцевого самовряду-

вання, спрямований на запобігання перевищенню повноважень і порушенню принципу верховенства права. Автори наголошують, що державний контроль має бути чітко врегульований законодавчо, з урахуванням балансу між автономією місцевого самоврядування та потребою державного нагляду.

У працях В. Борденюка [3], О. Сушинського [4] та О. Скопича [5] акцент зроблено на інституційному вимірі контролю, зокрема на питаннях взаємодії центральних і місцевих органів влади, а також на проблемі надмірного втручання державних структур у діяльність місцевих рад. Вчені підкреслюють необхідність удосконалення законодавчої бази контролю з метою недопущення дублювання контрольних функцій різних органів та створення єдиної системи адміністративного нагляду, узгодженої з європейськими принципами «good governance».

Ю. Ганущак [6] та А. Ткачук [7] розглядають контроль у контексті реформи децентралізації, трактуючи його як елемент системи публічного управління, що має забезпечити ефективність прийняття рішень на місцевому рівні. Науковці звертають увагу на те, що запровадження нової моделі адміністративного контролю вимагає переорієнтації з карально-наглядових підходів на моніторингово-аналітичні, засновані на принципах партнерства між державою та місцевим самоврядуванням.

О. Смоляр [8] аналізує громадський контроль як складову демократичного управління, наголошуючи на його ролі у забезпеченні прозорості, підзвітності та залученні громадян до процесів прийняття управлінських рішень. Автор зазначає, що в Україні інститути громадського контролю поки що недостатньо розвинені, а правові механізми їх реалізації потребують гармонізації з європейськими стандартами участі громадськості у публічному управлінні.

Попри значну кількість наукових розвідок у сучасному науковому полі залишаються невирішеними питання комплексного теоретичного осмислення саме адміністративного контролю у сфері місцевого самоврядування як системного механізму, що поєднує правові, організаційні та управлінські елементи. Недостатньо розробленими є критерії ефективності контрольних процедур, питання співвідношення державного та муніципального контролю, а також алгоритми впровадження європейських стандартів у націо-

нальну практику. Неповною мірою досліджено взаємозв'язок між адміністративним і громадським контролем, їхню роль у забезпеченні балансу владних повноважень і захисту інтересів громади.

Постановка проблеми. Критичний аналіз наукових праць свідчить про потребу подальшого розвитку теоретико-методологічних засад механізму адміністративного контролю, його узгодження з принципами субсидіарності, пропорційності та верховенства права, закріпленими у документах Європейського Союзу та Ради Європи. Саме ці аспекти залишаються малодослідженими, що зумовлює необхідність комплексного наукового вивчення даної проблематики.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є здійснення системного аналізу розвитку механізму адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування відповідно до стандартів ЄС в умовах воєнного часу, визначення засад розробки адаптованого механізму адміністративного контролю.

Виклад основного матеріалу. Розвиток теоретичних засад механізму адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування в умовах воєнного часу передбачає поєднання загальноєвропейських принципів місцевої автономії з особливими механізмами забезпечення національної безпеки та публічного порядку. У воєнних умовах виникає потреба у тимчасовому перерозподілі владних повноважень між центральними та місцевими органами влади, що зумовлює необхідність уточнення меж допустимого державного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Таке уточнення має ґрунтуватися на міжнародно-правових стандартах, насамперед положеннях Європейської хартії місцевого самоврядування [9], ратифікованої Україною в 1997 році.

Відповідно до статті 8 Хартії [9] будь-який адміністративний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування може здійснюватися лише відповідно до конституції або закону, і має бути спрямований лише на забезпечення законності дій, а не на втручання у доцільність їхніх рішень. Крім того, контроль повинен застосовуватися пропорційно значущості інтересів, які держава прагне захистити [9]. Це положення є ключовим методологічним орієнтиром для розроблення української моделі адміністративного контролю, оскільки воно чітко встановлює межі державного наг-

ляду та захищає органи місцевого самоврядування від надмірного централізованого впливу.

В умовах воєнного стану, встановленого відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10], держава отримує додаткові повноваження у сфері управління територіями, безпеки, мобілізації ресурсів, що закономірно впливає на ступінь автономії місцевих рад і виконавчих органів. Однак навіть за таких обставин контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування має залишатися у межах принципу пропорційності та законності, не перетворюючись на постійне обмеження місцевих прав і повноважень. Європейська практика (зокрема, досвід Польщі, Литви та Франції під час надзвичайних станів) засвідчує, що навіть за умов воєнної загрози зберігається потреба у децентралізованому виконанні державних функцій, особливо щодо забезпечення гуманітарних потреб, територіальної оборони та місцевих комунікацій [11].

Таким чином, теоретичні засади механізму адміністративного контролю мають базуватися на трискладовій моделі:

– нормативно-правовій – визначення правових підстав, меж та процедур контролю відповідно до Хартії і Конституції України;

– організаційно-інституційній – побудова прозорої системи суб'єктів контролю (державні адміністрації, військові адміністрації, аудитні структури) із чітким розмежуванням їхніх компетенцій;

– процедурно-гарантійній – забезпечення можливості оскарження дій контрольних органів, збереження фінансової та організаційної самостійності громад.

Поєднання цих елементів дає змогу зберегти баланс між вимогами національної безпеки та принципами місцевої демократії, що становить сутність європейського підходу до адміністративного нагляду. Українська правова система, адаптуючи ці стандарти, повинна уникати тенденцій до надмірної централізації навіть під час війни, забезпечуючи поступове повернення до звичайного режиму місцевого самоврядування після завершення воєнного стану.

Зрештою, саме Європейська хартія місцевого самоврядування задає методологічну відправну точку для гармонізації української практики контролю з європейськими принципами: верховенства

права, пропорційності втручання, субсидіарності та збереження інституційної самостійності громад.

На внутрішньодержавному рівні формування ефективної системи адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування має ґрунтуватися на положеннях Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (№ 280/97-ВР від 21 травня 1997 р.) [12], який визначає правовий статус місцевих рад, їхні власні та делеговані повноваження, а також гарантії організаційної, матеріально-фінансової й правової автономії. Закон закріплює принципи самостійності місцевих рад у межах їх компетенції, одночасно передбачаючи можливість державного контролю у формі нагляду за законністю рішень, ухвалених на місцевому рівні. Зокрема, у статтях 71–73 [12] окреслено порядок оскарження актів органів місцевого самоврядування та взаємодії з місцевими державними адміністраціями, що є базовими елементами механізму адміністративного контролю.

Водночас сучасні умови – особливо в контексті воєнного стану – вимагають удосконалення законодавчого регулювання цього механізму з урахуванням стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 р.). Відповідно до статті 8 Хартії адміністративний нагляд має обмежуватися перевіркою законності діяльності місцевих органів, а не втручанням у доцільність прийнятих ними рішень. Це положення потребує конкретизації у вітчизняному праві, оскільки чинний Закон України лише частково визначає межі й підстави контролю, не деталізуючи процедурні гарантії для самих органів самоврядування.

Узгодження українського законодавства з принципами Хартії передбачає насамперед чітке нормативне розмежування понять «контроль» і «нагляд», визначення їх суб'єктів, об'єктів та обсягу повноважень. Необхідним є встановлення конкретних підстав для проведення перевірок, переліку актів і рішень, які можуть бути предметом контролю, а також вичерпного механізму усунення порушень – від припинення дії незаконного рішення до можливості його судового оскарження. Водночас варто законодавчо закріпити процесуальні гарантії захисту прав органів місцевого самоврядування, зокрема права на обґрунтоване повідомлення про перевірку, на участь у процесі розгляду результатів контролю,

на подання заперечень та апеляцій до вищих адміністративних інстанцій або суду.

Також актуальним є впровадження інституту адміністративного оскарження актів нагляду, що відповідає принципу верховенства права і рекомендаціям Ради Європи. Такий підхід дозволяє забезпечити належний баланс між вимогами державної дисципліни й правом місцевих громад на самоврядування. Крім того, удосконалення процедури контролю потребує цифровізації процесів – створення єдиного державного реєстру перевірок органів місцевого самоврядування, відкритого доступу до результатів моніторингу законності, що підвищить прозорість і громадську довіру.

Таким чином, сучасна концепція адміністративного контролю має виходити з поєднання конституційного принципу децентралізації та гарантій місцевої автономії з обов'язком держави забезпечувати дотримання законності. Збалансування цих елементів через нормативно визначені процедури, пропорційні форми впливу та ефективні механізми правового захисту стане ключовою передумовою гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами місцевого врядування.

Особливого значення набуває питання функціонування контрольних механізмів саме в умовах воєнного стану: правовий режим воєнного стану суттєво розширює повноваження держави з метою забезпечення національної безпеки, що супроводжується тимчасовим коригуванням норм публічного управління. Законодавство України про правовий режим воєнного стану [10] та практика його застосування показують, що під час воєнного стану можуть запроваджуватися спеціальні адміністративні структури (зокрема, цивільно-військові адміністрації на тих територіях, де місцева демократія тимчасово не функціонує в повному обсязі), а також тимчасово обмежуватися щодо проведення виборів чи інших елементів політичного життя. Це створює правове поле, в якому звичайні механізми контролю потребують адаптації, щоб не перетворюватися на інструмент тривалого підриву місцевої автономії.

Теоретичний підхід до розробки адаптованого механізму адміністративного контролю має базуватися на чіткій системі принципів, процедур та інституційних гарантій, що відповідають як національним правовим стандартам, так і міжнародним зобов'язанням

України. Перший блок такого підходу – формулювання принципів пріоритетності, які визначають рамки допустимих втручань у діяльність органів місцевого самоврядування. До таких принципів належать верховенство права, принцип перевірки лише законності дій місцевих органів, принцип пропорційності втручання, тимчасовість надзвичайних заходів і збереження основних гарантій місцевої автономії. Ці принципи прямо випливають із приписів Європейської хартії місцевого самоврядування та мають бути відображені у внутрішньому законодавстві, зокрема Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [12], що дасть правову підставу для обмеження нагляду рамками закону і запобігання перетворенню контролю на інструмент політичного впливу.

Другий блок – процесуальні механізми, які роблять контроль передбачуваним і справедливим. Теоретично необхідно закріпити в законі вичерпні підстави для ініціювання перевірок, вказати їх предмет, встановити строки початку і тривалості перевірки, процедури повідомлення та участі перевірюваного органу, вимоги до оформлення висновків та алгоритми публікації результатів (за винятком інформації, що становить державну таємницю). Також слід вбудувати ефективні процесуальні гарантії – право на зворотні зауваження, право на адміністративне та судове оскарження рішень наглядових органів, вимогу мотивування при прийнятті санкційних рішень. Нормативна деталізація цих елементів у законодавстві забезпечить реалізацію принципу законності, зменшить кількість свавільних рішень і сприятиме відновленню порушених прав у якомога стисліші строки.

Третій блок – інституційна архітектура контролю. Теорія передбачає чітке розмежування суб'єктного складу: які державні органи здійснюють нагляд за законністю (наприклад, місцеві державні адміністрації, центральні органи виконавчої влади, спеціалізовані аудитні органи) і в яких межах; як координуються тимчасові органи (цивільно-військові адміністрації) з постійними інститутами; яка роль незалежних аудиторських і антикорупційних інституцій у перевірці застосування наглядових повноважень. Важливо передбачити механізми взаємної відповідальності: контроль «нагляду за наглядом» у вигляді незалежних аудитів, моніторингу відповідності стандартам Європейської хартії та звітування перед парламентом і громадськістю. Така інфраструктура знижує ризик

зловживань і залишає зрозумілий маршрут відповідальності за дії контрольних органів.

Четвертий блок – адаптація інструментів контролю до умов воєнного стану. В кризових умовах держава може запроваджувати тимчасові обмеження, але теоретичні засади вимагають особливої уваги до принципів тимчасовості й пропорційності: кожне приєднане повноваження повинно мати юридично оформлену часову межу, критерії початку й завершення передання повноважень, а також план повернення повноважень місцевим органам після завершення надзвичайного режиму. Теоретично також слід закласти вимогу окремої процедури нагляду за діями тимчасових адміністрацій – незалежні перевірки їхньої діяльності в мирний період та обов'язкові звіти перед центральними органами й громадами за закінченням режиму. Це убезпечить процес від перманентної централізації.

П'ятий блок – індикатори ефективності та система моніторингу. Щоб теоретична модель була оперативно вимірювана, слід розробити набір якісно-кількісних індикаторів: частота й тривалість перевірок на одиницю територіальної громади; частка перевірок із формальними зауваженнями і санкціями; час від виявлення порушення до його усунення; кількість і результати апеляцій проти актів нагляду; показники бюджетної автономії (відсоток власних доходів у загальному бюджеті громади) у мирний і воєнний періоди; індекси прозорості (наявність онлайн-реєстру перевірок, публікація висновків). Розробка таких індикаторів дозволить здійснювати порівняльний аналіз і коригувати політику відповідно до доказів, що є стандартним підходом у міжнародних програмах підтримки публічного управління (SIGMA/OECP) [11].

Шостий блок – поєднання адміністративного і громадського контролю. Теоретична модель має передбачати механізми «гнучкої прозорості» під час кризи: електронні платформи для доступу до документів, спрощені процедури подання громадських скарг і звернень, можливість віддаленого моніторингу та участі в перевірках уповноважених представників громадянського суспільства. Навіть у разі обмеженого доступу до інформації громадський контроль може діяти через агреговані звіти, посткризові ревізії та участь у відновленні місцевого врядування після завершення воєнного режиму [13]. Це зменшує ризики корупції й підвищує легітимність

Сьомий блок – цифровізація і єдиний реєстр перевірок. Теоретичне обґрунтування передбачає створення централізованого публічного реєстру всіх перевірок органів місцевого самоврядування, що міститиме за мету перевірки, строки, результати, застосовані санкції та статус оскарження. Такий реєстр має механізми захисту конфіденційної інформації, а також доступ для міжнародних моніторингових структур у межах домовленостей про підтримку (наприклад, програми ЄС і ОЕСР). Цифрові рішення підвищують оперативність контролю, знижують корупційні ризики і створюють базу даних для подальшого аналітичного оцінювання.

Восьмий блок – інституційні гарантії відповідальності. Теорія передбачає не лише надання повноважень органам нагляду, а й запровадження механізмів відповідальності для їхніх суб'єктів: кримінальна, адміністративна чи дисциплінарна відповідальність за зловживання повноваженнями; регулярні зовнішні аудити; публічні висновки моніторингових місій; обов'язкові коригувальні заходи та відшкодування шкоди, заподіяної незаконними актами контролю. Така подвійна логіка – права і відповідальність – є необхідною для збалансованої системи контролю.

Нарешті, теоретична модель має передбачати імперативи гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема через впровадження у внутрішнє право статутних норм Хартії та рекомендацій Конгресу Ради Європи, а також через співпрацю з програмами технічної допомоги (SIGMA/OECP, U-LEAD, Європейський Союз) для розробки практичних методик і навчання суб'єктів нагляду. Такий синтез нормативно-процедурних і інституційних рішень забезпечить правову передбачуваність, захист місцевої автономії та здатність держави ефективно реагувати на загрози без тривалого порушення самоврядування [9; 11].

Таким чином, лише комплексна модель, яка поєднує принципи, процеси, інституції, цифрові інструменти та індикатори ефективності, забезпечить стійкий і легітимний механізм адміністративного контролю в умовах воєнного часу – такий, що гарантує дотримання законності без надмірного й тривалого обмеження місцевої автономії.

Критичний аналіз практики в Україні демонструє низку невирішених проблем, які потребують подальшого наукового опрацювання. По-перше, лишається нез'ясованим оптимальне співвід-

ношення між гарантіями місцевої автономії і гарантіями державної безпеки в ситуації затяжного воєнного конфлікту; по-друге, недостатньо розроблені механізми підзвітності та прозорості при передачі адміністративних функцій цивільно-військовим адміністраціям; по-третє, відсутні уніфіковані критерії пропорційності втручання у фінансову автономію громад під час воєнних витрат; по-четверте, недостатньо досліджено роль громадського контролю в умовах інформаційних обмежень та евакуації населення. Відсутність чітких науково обґрунтованих рекомендацій у цих вимірах призводить до практики рішень, ухвалених для конкретного випадку, що підвищує ризики зловживань та системної деградації місцевої демократії.

На тлумачному рівні подальші дослідження мають фокусуватися на розробці нормотворчих пропозицій, що імплементують принципи Хартії й рекомендації Конгресу Ради Європи в контексті воєнного стану, а саме: створення нормативних запобіжників проти тривалого обмеження місцевих повноважень, визначення часових меж спеціальних адміністративних повноважень та інституційна реформа контрольних органів з метою забезпечення незалежного моніторингу. Практичним результатом має стати модель «тимчасового, прозорого й пропорційного контролю», яка забезпечить захист національної безпеки без надмірного руйнування місцевої самоврядності та прав громадян.

Висновки. Теоретичні засади розвитку механізму адміністративного контролю мають ґрунтуватися на синтезі європейських стандартів місцевого самоврядування та національного досвіду правового регулювання воєнного стану. Наукове завдання полягає у виробленні збалансованих норм і процедур, здатних зберегти базові принципи локальної автономії (субсидіарність, пропорційність, правова захищеність) одночасно із забезпеченням ефективності державних заходів у сфері оборони та громадської безпеки.

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с. **2.** Андрійко О.Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади: монографія. Київ: Наукова думка, 2004. 301 с. **3.** Борденюк В. Контроль у сфері місцевого самоврядування та його співвідношення з контролем у державному управлінні. *Збірник наукових праць УАДУ при Президентові України.* 2001. Вип. 2. С. 188-197.

4. Сушинський О.І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти. Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002. 467 с. **5.** Скопич О. Д. Структурно-функціональна характеристика контролю місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління.* 2007. Вип. 4 (19). С. 297-303 **6.** Ганущак Ю. І. Г19 Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін. Київ: Легальний статус, 2012. 348 с. URL: https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2012/09/ganuchak-prn-1.pdf **7.** Ткачук А. О. Секторальна децентралізація влади в Україні. *VII Національний конвент: матеріали VII Національного конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки (м. Одеса, 21-22 квітня 2017 р.).* / за заг. ред. Я. С. Телешуна. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 96-99. **8.** Смоляр О. А. Громадський контроль у сфері місцевого самоврядування: теорія і практика. *Проблеми законності.* 2014. Вип. 125. С. 91-99. **9.** European Charter of Local Self-Government. URL: https://rm.coe.int/european-charter-for-local-self-government-english-version-pdf-a6-59-p/16807198a3 **10.** Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **11.** OECD/SIGMA (2023). Public Administration Reform and Local Governance in Ukraine under War Conditions. Paris: OECD Publishing. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/078d08d4-en.pdf **12.** Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text **13.** The European Support to Local Democracy – ESLD. URL: https://www.alda-europe.eu/wp-content/uploads/2023/08/publication-esld.pdf?utm.com

References

1. Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: Pidruch.: U 2 t.: T.1. Zahalna chastyna / red. kol.: V.B. Averianov (holova). Kyiv: Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2004. 584 s. **2.** Andriiko O.F. Derzhavnyi kontrol v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi zasady: [monohrafiia]. Kyiv; Naukova dumka, 2004. 301 s. **3.** Bordeniuk V. Kontrol u sferi mistsevoho samovriaduvannia ta yoho spivvidnoshennia z kontrolem u derzhavnomu upravlinni. *Zbirnyk naukovykh prats UADU pry Prezydentovi Ukrainy.* 2001. Vyp. 2. S. 188-197. **4.** Sushynskyi O.I. Kontrol u sferi publichnoi vlady: teoretyko-metodolohichni ta orhanizatsiino-pravovi aspekty. Lviv: LRIDU UADU, 2002. 467 s. **5.** Skopych O. D. Strukturno-funktsionalna kharakterystyka kontroliu mistsevoho samovriaduvannia. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia: zb. nauk. pr.* 2007. Vyp. 4 (19). S. 297-303. **6.** Hanushchak Yu. I. H19 Terytorialna orhanizatsiia vlady. Stan ta napriamky zmin. Kyiv: Lehalnyi status, 2012. 348 s. URL: https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2012/09/ganuchak-prn-1.pdf **7.** Tkachuk A. O. Sektoralna detsentralizatsiia vlady v Ukraini. *VII Natsionalnyi konvent: materialy VII Natsionalnoho konventu Mizhnarodnoi asotsiatsii studentiv politychnoi nauky (m. Odesa, 21-22 kvitnia 2017 r.).* / za zahalnoiu

redaktsiieiu Teleshuna Ya. S. Odesa: Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», 2017. S. 96-99. **8.** Smoliar O. A. Hromadskyi kontrol u sferi mistsevoho samovriaduvannia: teoriia i praktyka. *Problemy zakonnosti.* 2014. Vyp. 125. S. 91-99. **9.** European Charter of Local Self-Government. URL: https://rm.coe.int/european-charter-for-local-self-government-english-version-pdf-a6-59-p/16807198a3 **10.** Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **11.** OECD/SIGMA (2023). Public Administration Reform and Local Governance in Ukraine under War Conditions. Paris: OECD Publishing. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/078d08d4-en.pdf **12.** Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text **13.** The European Support to Local Democracy – ESLD. URL: https://www.alda-europe.eu/wp-content/uploads/2023/08/publication-esld.pdf?utm.com

Yermak Oleksandr. **Theoretical principles of development of the mechanism of administrative control over the activities of local self-government bodies in accordance with EU standards in wartime**

The article carries out a systematic analysis of the development of the mechanism of administrative control over the activities of local self-government bodies in accordance with EU standards in wartime conditions, and defines the principles for developing an adapted mechanism of administrative control. The author notes that the theoretical approach to developing an adapted mechanism of administrative control should be based on a clear system of principles, procedures and institutional guarantees that comply with both national legal standards and international obligations of Ukraine. The first block of such an approach is the formulation of priority principles that determine the framework of permissible interventions in the activities of local self-government bodies. The second block is procedural mechanisms that make control predictable and fair. Theoretically, it is necessary to enshrine in the law exhaustive grounds for initiating inspections, indicate their subject, establish the terms of the start and duration of the inspection, the procedures for notification and participation of the inspected body, requirements for drawing up conclusions and algorithms for publishing results. The third block is the institutional architecture of control. The theory provides for a clear demarcation of the subject composition: which state bodies supervise the legality and within what limits; how temporary bodies (civil-military administrations) are coordinated with permanent institutions; what is the role of independent audit and anti-corruption institutions in verifying the application of supervisory powers. The fourth block is the adaptation of control instruments to the conditions of martial law. In crisis conditions, the state can introduce temporary restrictions, but theoretical principles require

special attention to the principles of temporaryity and proportionality. The sixth block is the combination of administrative and public control. The seventh block is digitalization and a single register of inspections. The eighth block is institutional guarantees of responsibility. Finally, the theoretical model should provide for the imperatives of harmonizing national legislation with international standards, in particular through the implementation of the statutory norms of the Charter and the recommendations of the Congress of the Council of Europe into domestic law, as well as through cooperation with technical assistance programs (SIGMA/OECP, U-LEAD, European Union) to develop practical methods and train supervised entities.

Key words: administrative law, administrative control, administrative supervision, local self-government, wartime.

УДК 342. 9
DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-545

Л. Є. КИСІЛЬ

АДМІНІСТРАТИВНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ КЕРІВНИКА ТА ЗАСТУПНИКІВ КЕРІВНИКА ПОСТІЙНО ДІЮЧОГО ДОПОМІЖНОГО ОРГАНУ, УТВОРЕНОГО ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ, ЯК РІЗНОВИДУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПУБЛІЧНИХ ДІЯЧІВ

Охарактеризовано адміністративну правосуб'єктність керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України. Доведено, що вона полягає не лише у здатності цього різновиду національних публічних діячів бути носіями закріплених нормами адміністративного права публічних/ визначних публічних функцій, але й реалізовувати їх, а також підлягати юридичній відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання. Проаналізовано, з урахуванням потреб правозастосовної практики, питання застосування положень правової доктрини і позиції законодавця, викладеній у Законі України «Про правотворчу діяльність» в контексті реалізації норм абзаців першого та третього пункту 37 частини першої статті 1 Закону України від 6 грудня 2019 року № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» до відносин за участю означених категорій посадових осіб, що виникли і завершилися до набрання ним чинності та правове регулювання яких змінено названими положеннями пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX.

Ключові слова: *адміністративна правосуб'єктність, керівник та заступник керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, національні публічні діячі, заходи фінансового моніторингу, суб'єкти декларування.*

Kysil Ludmyla. **Administrative legal personality of the head and deputy heads of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine, as a type of national public figures**

The article describes the administrative legal personality of the head and deputy heads of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine. It has been proven that this consists not only in the ability of this type

© *КИСІЛЬ Людмила Євгенівна* – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7986-0967

of national public figures to be bearers of public/prominent public functions enshrined in administrative law, but also to implement them and be subject to legal liability for their non-performance or improper performance. The article analyzes, taking into account the needs of law enforcement practice, the issue of applying the provisions of the legal doctrine and the position of the legislator set forth in the Law of Ukraine "On Law-Making Activity" in the context of implementing the norms of paragraphs one and three of paragraph 37 of part one of Article 1 of the Law of Ukraine dated December 6, 2019 No. 361-IX "On Prevention and Counteraction to the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction" to relations involving the specified categories of officials that arose and ended before its entry into force and the legal regulation of which was changed by the aforementioned provisions of paragraph 37 of part one of Article 1 of Law No. 361-IX. The conclusion was drawn that when applying the specified provision of the Law, compliance with the constitutional principle of the irreversibility of the effect of laws in time, as well as the principle of legal certainty as a component of the constitutional principle of the rule of law, must be ensured.

Key words: *administrative legal capacity, head and deputy head of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine, national public figures, financial monitoring measures, declarants.*

З погляду доктрини адміністративного права, адміністративна правосуб'єктність керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів полягає не лише у їх здатності бути носіями закріплених нормами адміністративного права публічних/ визначних публічних функцій, але й реалізовувати їх, а також підлягати юридичній відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання.

Одним із структурних елементів їх дієздатності, серед інших, є їх обов'язок, як суб'єктів декларування згідно із Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції» (далі – Закон № 1700-VII) [1], подавати декларації відповідно до цього Закону, підлягати фінансовому моніторингу згідно із Законом України від 6 грудня 2019 року № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон № 361-IX) [2].

Враховуючи потреби правозастосовної практики, малодослідженим є питання застосування положень правової доктрини і

позиції законодавця, викладеній у Законі України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» (далі – Закон № 3354-IX) [3] в контексті реалізації норм абзаців першого та третього пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX до відносин за участю керівника і заступників керівника допоміжного органу, утвореного Президентом України, *що виникли і завершилися до набрання ним чинності та правове регулювання яких змінено* названими положеннями пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти адміністративної правосуб'єктності розглядалися у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, Ю. Битяка, В. Бортник, В. Галунька, О. Кузьменко, П. Лютікова, Т. Мацелик, Р. Мельника, В. Колпакова, С. Стеценка, О. Зубрицької, Т. Коломоєць, Л. Кисіль, Л. Біла-Тіунової, Є.Фролової, Т. Мацелик, Ю. Дем'янчука, М. Джафарової, Р. Куйбіди, В. Селіванова, М. Костіва, Б. Мельниченко, В. Пасічника та ін. Віддаючи належне проведеним науковим пошукам, слід визнати, що на сьогодні відсутні комплексні дослідження адміністративної правосуб'єктності керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів.

Мета дослідження – на підставі аналізу вітчизняного законодавства, що визначає статус національних публічних діячів, а також законодавства у сфері запобігання корупції, фінансового моніторингу, судової практики дослідити окремі аспекти адміністративної правосуб'єктності керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів.

Виклад основного матеріалу. Правовий інститут національних публічних діячів у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 року № 249-IV (далі – Закон №249-IV) [4] *було запроваджено з 25 листопада 2014 року,* коли набрав чинності Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1701-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів» [5]. Зокрема, пункт 29 частини першої статті 1 Закону № 249-IV був викладений у новій

редакції: «29) публічні діячі – національні публічні діячі, іноземні публічні діячі, діячі, що виконують значні функції в міжнародній організації, а також їх пов'язані особи.

Національними публічними діячами є фізичні особи, які виконують публічні функції в Україні, а саме: «...державні службовці, посади яких віднесені до першої та другої категорій посад…».

Аналіз пункту 29 частини першої статті 1 Закону № 249-IV дозволяє зробити висновок про те, що обов'язковими умовами набуття статусу національного публічного діяча та належності особи до таких осіб є сукупність трьох таких ознак: 1) це фізична особа; 2) наявність посади, яку обіймає особа, у вичерпному переліку посад, із зайняттям яких особа набуває статусу національного публічного діяча; 3) виконання особою, яка обіймає таку посаду, публічних функцій в Україні.

Ні керівник, ні заступники Глави Адміністрації Президента України як окремі суб'єкти не були зазначені у переліку національних публічних діячів у Законі № 249-IV, але *набували такого статусу 25 листопада 2014 року із набранням чинності змінами до Закону № 249-IV як державні службовці, посади яких були віднесені до першої категорії посад* статтею 24 Закону України від 16 грудня 1993 року № 3723-XII «Про державну службу» [6].

6 лютого 2015 року набрав чинності Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII (далі – Закон № 1702-VII) [7], у пункті 25 частини 1 статті 1 якого вказувалося: «25) національні публічні діячі – фізичні особи, які виконують або виконували *протягом останніх трьох років* визначні публічні функції в Україні, а саме: …державні службовці, посади яких віднесені до першої або другої категорії посад…». Попередній же Закон № 249-IV з усіма змінами до нього – 6 лютого 2015 року втратив чинність.

Отже, з дня набрання чинності й до 1 травня 2016 року Закон № 1702-VII зберігав за державними службовцями, посади яких були віднесені до першої або другої категорії посад, належність до національних публічних діячів (абзац п'ятнадцятий, а згодом – абзац шістнадцятий, пункту 25 частини першої статті 1 Закону № 1702-VII), а також запроваджував для цих осіб строк належнос-

ті до національних публічних діячів не тільки під час виконання визначених публічних функцій в Україні на відповідних посадах, *а й ще протягом 3-х років після припинення перебування на таких посадах* (абзац 1 пункту 25 частини першої статті 1).

Наведений у цьому Законі перелік осіб, що належать до національних публічних діячів, також мав вичерпний характер, і ні керівник, ні заступники Глави Адміністрації Президента України як окремі суб'єкти не були зазначені у переліку національних публічних діячів у Законі.

З 1 травня 2016 року, у зв'язку з набранням чинності зміною, внесеною Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII (далі – Закон № 889-VIII) [8], пункт 25 частини першої статті 1 Закону № 1702-VII передбачив, що національними публічними діячами є фізичні особи, які виконують або виконували протягом *останніх трьох років* визначні публічні функції в Україні, а саме: «…державні службовці, посади яких належать до категорії "А"». При цьому окремої спеціальної норми, яка б встановила належність до національних публічних діячів Глави та заступників Глави Адміністрації Президента України, у Законі № 1702-VII не було і така норма не запроваджувалася.

Водночас Законом № 889-VIII було встановлено, що його дія не поширюється на Главу Адміністрації Президента України та його заступників, і визнано таким, що втратив чинність, попередній Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII. Відповідно посади Глави Адміністрації Президента України та його заступників не були віднесені до категорій посад державної служби, не було встановлено ні співвідношення між «старими» категоріями посад державних службовців (що існували за Законом 1993 року) і новими категоріями посад державної служби (які запроваджувалися новим Законом 2015 року), ні можливість їх прирівнювання.

Внаслідок таких змін у законодавчому регулюванні (набрання чинності Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 № 889-VIII, втратою чинності Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII та зміною Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму

та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII) *з 1 травня 2016 року по 28 квітня 2020 року,* коли Закон № 1702-VII втратив чинність:

1) і Глава, і заступники Глави Адміністрації Президента України втратили статус державних службовців, їх посади перестали належати до категорій посад державної служби;

2) із втратою статусу державного службовця посади Глави та заступників Глави Адміністрації Президента України перестали підпадати під законодавче визначення національних публічних діячів, а отже, належність до національних публічних діячів Глави та заступників Глави Адміністрації Президента України протягом 3-х років після припинення перебування на таких посадах було скасовано на законодавчому рівні;

3) зникли законні підстави для продовження здійснення щодо Глави та заступників Глави Адміністрації Президента України інших заходів фінансового моніторингу як до національних публічних діячів.

Невключення посади Глави Адміністрації та Заступника Глави Адміністрації Президента України до вичерпного переліку посад, із зайняттям яких особа набуває статусу національного публічного діяча, та, як наслідок, скасування законом статусу національних публічних діячів щодо Глави Адміністрації та заступників Глави Адміністрації Президента України, було обумовлено тим, що у вказаний період до їх повноважень не входило виконання визначних публічних функцій в Україні.

Відповідно до пункту 3 Положення про Адміністрацію Президента України, затвердженого Указом Президента України від 2 квітня 2010 року № 504/2010 (далі – Положення) [9], основними завданнями Адміністрації було організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень.

Адміністрація Президента України була допоміжним, постійно діючим органом, створеним Президентом України на підставі статті 106 Конституції України, та не була органом державної влади, вона не ухвалювала рішень, обов'язкових для інших суб'єктів, не здійснювала державні владні управлінські функції, і не мала юрисдикції, яка поширювалася на певну територію (пункт

50 постанови Верховного Суду від 29 березня 2019 року у справі № 826/17479/18) [10].

Відтак і Глава Адміністрації, і заступники Глави Адміністрації Президента України, які входили до складу Адміністрації, не могли ухвалювати рішень, обов'язкових для інших суб'єктів, здійснювати державні владні управлінські функції, чи мати юрисдикцію, що поширювалася б на певну територію.

Конвенція ООН проти корупції, ратифікована Законом України 18 жовтня 2006 року № 251-V [11], визначає заходи щодо недопущення відмивання коштів одним із ключовим елементів протидії корупції (стаття 14). Про необхідність протидії відмиванню доходів, отриманих від злочинів, пов'язаних із корупцією, як один із заходів запобігання корупції зазначено й у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією, ратифікованій Законом України 18 жовтня 2006 року № 252-V [12].

Неодноразово на проблему поєднання корупції і відмивання коштів звертається увага й органами ЄС. Зокрема, Європейський Парламент та Рада ЄС зазначають про необхідність особливої уваги до ділових відносин з публічними посадовими особами (Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Європейського Парламенту і Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС) [13].

У рекомендаціях FATF до факторів, які можуть значним чином вплинути на ефективність заходів з протидії відмиванню коштів та протидії фінансуванню тероризму, віднесено рівень корупції та вплив заходів із боротьби з корупцією [14].

Науковцями також вказується на неможливість здійснення відмивання коштів без наявності корумпованих зв'язків з працівниками органів державної влади, а також правоохоронних органів [15].

Саме тим фактом, що відмивання коштів нерозривно пов'язано і є одним з елементів корупційної складової, пояснюється, чому Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового зни-

щення» № 1702-VII був прийнятий наприкінці 2014 року одночасно із Законом України «Про запобігання корупції» № 1700-VII в рамках одного антикорупційного пакету реформ.

Аналіз Закону № 1700-VII, чинного у період з 1 травня 2016 року по 28 квітня 2020 року, на предмет визначеної ним належності Глави і заступників Глави Адміністрації Президента України до осіб з особливим статусом свідчить, що у цей період Закон № 1700-VII не відносив керівника чи заступників керівника допоміжного органу, утвореного Президентом України до службових осіб, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище (примітка до статті 50), а їх посади – до посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища (примітка до статті 56). Крім того, судами було встановлено, що особа, яка у цей період обіймала посаду заступника Глави Адміністрації Президента України, не була віднесена Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII до категорії «осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» (пункти 28 – 30 постанови Верховного Суду від 29 березня 2019 року у справі № 826/17479/18) [16].

Це свідчить про наявність системного підходу як законодавця, так і судів до оцінки характеру здійснюваних Главою Адміністрації Президента України та його заступниками функцій як незначних.

28 квітня 2020 року набрав чинності Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 року № 361-IX (далі-Закон № 361-IX) [17]. Цей Закон є чинним дотепер і *ним передбачено належність до національних публічних діячів керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, його заступників.* При цьому редакція абзацу 1 пункту 37 Закону № 361-IX двічі змінювалася: Законом № 2736-IX від 04.11.2022 [18] передбачалась обов'язковість виконання визначних публічних функцій національними публічними діячами *протягом останніх трьох років,* а Законом № 3419-IX від 17.10.2023 [19] це положення скасовано.

Означені законодавчі зміни відповідали змінам правового статусу допоміжного органу, утвореного Президентом України. Зокрема, згідно з Указом Президента України № 417/2019 від 20 червня

2019 року було утворено Офіс Президента України шляхом реорганізації та скорочення чисельності працівників Адміністрації Президента України [20], а відповідно до Указу Президента України від 25 червня 2019 року № 436/2019 «Про Положення про Офіс Президента України» (далі – Положення про Офіс) [21] – змінено функціональні обов'язки керівників структурних підрозділів Офісу Президента України.

Після реорганізації Адміністрації Президента України в Офіс Президента України до функціональних обов'язків Керівника та заступників Керівника Офісу Президента України були додані повноваження зі спрямування і координації роботи структурних підрозділів Офісу Президента України з виконання покладених саме на Президента України завдань. Реалізація такого повноваження, вочевидь, є виконанням особою, яка обіймає таку посаду, визначних публічних функцій в Україні й тому була підставою для визначення у Законі № 361-IX належності посад керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, до національних публічних діячів.

Однак згідно із статтею 58 Конституції України [22] та нормами Закону № 361-IX про набрання ним чинності, норми абзаців першого та третього пункту 37 частини першої статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 року № 361-IX не мають застосовуватися до осіб, які перебували на посадах Глави Адміністрації Президента та заступників Глави Адміністрації Президента України і втратили статус національних публічних діячів до набрання Законом № 361-IX чинності з наступних міркувань.

Такий висновок випливає насамперед із аналізу доктрини правового регулювання суспільних відносин, яка розрізняє різні способи дії в часі нормативно-правових актів; при цьому перехід від однієї форми регулювання суспільних відносин до іншої може здійснюватися, зокрема, негайно (безпосередня дія), шляхом перехідного періоду (ультраактивна форма) і шляхом зворотної дії (ретроактивна форма) (п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99) [23].

Такий висновок також ґрунтується на позиції законодавця про правила дії нормативно-правових актів, сформованій у статтях 57-59 Закону № 3354-IX, який набув чинності 20 вересня 2023 року і буде введений у дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Протилежний підхід, тобто реалізація норм абзаців першого та третього пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX до відносин, що виникли і завершилися до набрання ним чинності та правове регулювання яких змінено названими положеннями пункту 37 частини першої статті 1, буде фактично зворотною дією цього Закону в часі. Однак такий підхід не відповідає вимогам статті 58 Конституції України та прийнятих у її розвиток законів України.

Адже у статті 58 Конституції України встановлено, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Правову позицію з питання закріплення цією нормою Основного Закону України на конституційному рівні дії в Україні принципу незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів, принципу зворотної дії в часі законів, якщо вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, та принципу безпосередньої дії законів та інших нормативно-правових актів неодноразово висловлював Конституційний Суд України. Зокрема, Конституційним Судом України наголошувалось, що:

– дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце;

– дія закону та іншого нормативно-правового акта не може поширюватися на правовідносини, які виникли і закінчилися до набрання чинності цим законом або іншим нормативно-правовим актом;

– суть положення статті 58 Конституції України про незворотність дії законів та інших нормативно-правових актів у часі полягає в тому, що дія законів та інших нормативно-правових актів поширюється на ті відносини, які виникли після набуття ними чинності, і не поширюється на правовідносини, які виникли і закінчилися до набуття такої чинності;

– положення статті 58 Основного Закону України передбачають загальновизнані принципи дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, а саме: принцип їх безпосередньої дії, тобто поширення тільки на ті відносини, які виникли після набуття чинності законами чи іншими нормативно-правовими актами, та принцип зворотної дії в часі, якщо вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (Рішення КСУ від 13 травня 1997 року № 1-зп/1997 [24], від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 [25], від 5 квітня 2001 року № 3-рп/2001 [26], від 2 липня 2002 року № 13-рп/2002 [27], від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 [28], від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 [29], від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 [30], від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019 [31]).

Аналогічної позиції дотримуються і суди у правозастосовній практиці. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що «за загальним правилом, закони та інші нормативно-правові акти (їхні окремі приписи) мають пряму дію в часі, тобто регулюють (1) відносини, що виникли після набрання чинності, а також (2) відносини, які виникли до набрання чинності та продовжують існувати на час набрання чинності. У другому випадку такі акти (приписи) поширюються на ці відносини з моменту набрання чинності, а не з моменту виникнення відповідних відносин (акти (приписи), які поширюють дію на момент виникнення відносин, що мав місце до набрання ними чинності, мають зворотну дію)» (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 листопада 2021 року у справі № 9901/378/20) [32].

При цьому в судовій практиці сформувалася позиція, за якою надання зворотної сили в часі нормативно-правовим актам може бути передбачено *лише шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті* (Постанова Великої палати Верховного Суду від 20 листопада 2019 року у справі № 210/3177/17) [33].

Варто також звернути увагу на частину 7 статті 90 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [34], згідно з якою кожен законопроєкт повинен містити положення щодо порядку набрання ним чинності. Зазначена вимога була реалізована у пункті 1 розділу X «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 361-IX, яким установлено, що

цей Закон набирає чинності *через чотири місяці з дня його опублікування*, крім абзацу третього підпункту 9 пункту 6 розділу X цього Закону, який набирає чинності з дня введення в дію Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» від 12 вересня 2019 року № 79-IX [35]. Спеціальних приписів щодо особливого порядку набрання чинності пунктом 37 частини першої статті 1 Закону№ 361-IX не зазначено. Таким чином, з пункту 1 розділу X «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 361-IX випливає, що *законодавець не передбачив для пункту 37 частини першої статті 1 цього Закону іншої форми дії, ніж безпосередня та пряма дія у часі.*

За таких обставин поширення дії норми абзаців першого та третього пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX на відносини, що завершилися до набрання цим Законом чинності, не відповідатиме закріпленим у статті 58 Основного Закону України принципам незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів, безпосередньої дії законів та інших нормативно-правових актів та принципу зворотної дії в часі лише тих законів, які пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Виходячи з цього, чинні норми про статус національних публічних діячів, зокрема встановлені абзацами першим та третім пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX, не можуть усупереч Конституції України застосовуватися до Глави Адміністрації та заступників Глави Адміністрації Президента України, перебування яких на посаді завершилося до набрання чинності Законом № 361-IX.

Наведені міркування стосуються і постанови Правління Національного банку України від 19 травня 2020 року № 65 «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» [36]. Зокрема, цією постановою банки зобов'язано до осіб, які не мали за Законом № 1702-VII статусу політично значущих осіб (тобто статусу національних, іноземних публічних діячів та діячів, які виконують публічні функції в міжнародних організаціях), вчиняти, зокрема, заходів із виявлення та визначення їх належності до політично значущої особи.

Так, підпунктом 3 пункту 2 названої постанови встановлено, що банки «звітують до спеціально уповноваженого органу щодо

порогових фінансових операцій політично значущих осіб, членів їх сімей та/або осіб, пов'язаних із політично значущими особами, які не мали такого статусу відповідно до Закону №1702-VII, починаючи з дати виявлення банком факту належності відповідного клієнта до політично значущої особи, члена його сім'ї та/або особи, пов'язаної з політично значущою особою».

Крім наведеного вище, для актів Національного банку України встановлені спеціальні норми у статті 56 спеціального Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року № 679-XIV [37]. Цією статтею визначено, що Національний банк видає нормативно-правові акти з питань, віднесених до його повноважень, які є обов'язковими для органів державної влади і органів місцевого самоврядування, юридичних та для фізичних осіб (частина друга). Нормативно-правові акти Національного банку видаються у формі постанов Правління Національного банку, а також інструкцій, положень, правил, що затверджуються постановами Правління Національного банку. Вони не можуть суперечити законам України та іншим законодавчим актам України і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно із законом пом'якшують або скасовують відповідальність (частина четверта).

Таким чином, реалізація зазначеної постанови Правління Національного банку України стосовно Глави Адміністрації та Заступників Глави Адміністрації Президента України, перебування яких на посаді завершилося до набрання чинності Законом № 361-IX, не відповідатиме і статті 56 Закону України «Про Національний банк України».

Незворотність дії у часі законів та інших нормативно-правових актів є складовою визнання і дії в Україні конституційного принципу верховенства права, встановленого статтею 8 Конституції України. Одним з елементів принципу верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає передбачуваності (прогнозованості) та стабільності правових норм (абзац шостий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017 [38], абзац третій підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019 [39]).

Конституційний Суд України зазначив, що юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумі-

лість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування) (абзац п'ятий підпункту 4.1. пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019).

Звичайно, право особи на «легітимні очікування», яке випливає із конституційного принципу верховенства права, не заперечує можливість удосконалення законодавства, у тому числі антикорупційного. Як Конституційний Суд України, так і суди загальної юрисдикції про це неодноразово зауважували, зокрема зазначаючи, що очікування осіб не можуть впливати на внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів (абзац 4 п. 4.1 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 [40], постанова Верховного Суду від 16 липня 2021 року у справі № 200/9113/20-а [41]).

Водночас Конституційний Суд, аналізуючи принцип правомірних (легітимних) очікувань, посилається також на спеціальне дослідження Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «Мірило правовладдя» CDL-AD(2016)007 [42], де зазначено, що *«приписи права можна змінювати, втім, за умов, що суспільство знає про це наперед і бере участь в обговоренні, а також що не буде шкідливих наслідків для легітимних очікувань»* (Рішення Конституційного Суду України від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021) [43].

З наведеного випливає, що норма нині чинного Закону № 361-IX щодо віднесення керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, до національних публічних осіб, в принципі не може поширюватися на осіб, чиї відносини з перебування на вказаних посадах, і відносини з перебування у статусі національного публічного діяча завершились ще до набрання чинності названим Законом. Інший підхід у вирішенні цього питання є порушенням статей 8 і 58 Конституції України.

Висновки. Адміністративна правосуб'єктність керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів полягає не лише у їх здатності бути носіями закріплених

нормами адміністративного права публічних/ визначних публічних функцій, а й реалізовувати їх, а також підлягати юридичній відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання. Одним із структурних елементів їх дієздатності, серед інших, є їх обов'язок як суб'єктів декларування подавати декларації, підлягати фінансовому моніторингу. На підставі аналізу вітчизняного законодавства, що визначає статус національних публічних діячів, законодавства у сфері запобігання корупції та фінансового моніторингу, судової практики можна зробити висновок про те, що положення пункту 37 частини першої статті 1 Закону № 361-IX не може поширюватися на осіб, чиї відносини з перебування на посадах керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, і відносини з перебування у статусі національного публічного діяча завершились ще до набрання чинності названим Законом. Такий підхід дозволить забезпечити додержання конституційного принципу незворотності дії в часі законів, а також принципу правової визначеності як складової конституційного принципу верховенства права.

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.102014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text. **2.** Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6.12.2019 № 361-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text. **3.** Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 №3354-IX.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text. **4.** Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму: Закон України від 28.11.2002 № 249-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-15#Text. **5.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів: Закон України від 14.10.2014 № 1701-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18#Text. **6.** Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 №3723- XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text. **7.** Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text. **8.** Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text. **9.** Про Положення про Адміністрацію Президента України: Указ Президента

України від 2.04.2010 № 504/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/2010#Text. **10.** Постанова Верховного Суду від 29 березня 2019 року у справі № 826/17479/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=80805353&red=100003fe363983815e73cb942e6c469811d256&d=5. **11.** Про ратифікацію Конвенції ООН проти корупції: Закон України 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text. **12.** Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України 18.10.2006 № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-16#Text. **13.** Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Європейського Парламенту і Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_037-15#Text. **14.** Рекомендації FATF. Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення. URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf. **15.** До прикладу, Аркуша Л. І. Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: автореф. дис. … докт. юрид. н. Одеса, 2011.42 с. С. 11. **16.** Постанова Верховного Суду від 29 березня 2019 року у справі № 826/17479/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=80805353&red=100003fe363983815e73cb942e6c469811d256&d=5. **17.** Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12. 2019 № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text. **18.** Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту фінансової системи України від дій держави, що здійснює збройну агресію проти України, та адаптації законодавства України до окремих стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) і вимог Директиви ЄС 2018/843: Закон України від 4.11.2022 №2736-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-20#Text. **19.** Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» щодо політично значущих осіб: Закон України від 17.10 2023 № 3419-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3419-20#Text. **20.** Питання забезпечення діяльності Президента України: Указ Президента України від 20.06.2019 № 417/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417/2019#Text. **21.** Про Положення про Офіс Президента України»: Указ Президента України від 25.06.2019 № 436/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text. **22.** Конституція України від 28.061996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **23.** Рішення Конституційного Суду України від

9.02.1999 № 1-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text. **24.** Рішення Конституційного Суду України від 13.05.1997 № 1-зп/1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-97#Text. **25.** Рішення Конституційного Суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/v001p710-99/stru2. **26.** Рішення Конституційного Суду України від 5.04.2001 № 3-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-01#Text **27.** Рішення Конституційного Суду України від 2.07.2002 № 13-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-02#Text. **28.** Рішення Конституційного Суду України від 26.01.2011 № 1-рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-11#Text. **29.** Рішення Конституційного Суду України від 21.12.2017 № 3-р/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text. **30.** Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text. **31.** Рішення Конституційного Суду України від 12.07.2019 № 5-р(I)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text. **32.** Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3.11. 2021 у справі № 9901/378/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424482. **33.** Постанова Великої палати Верховного Суду від 20.11.2019 у справі № 210/317. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/86401141. **34.** Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text. **35.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.09.2019 № 79-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text. **36.** Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу: Постанова Правління Національного банку України від 19.05.2020 № 65. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text. **37.** Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text. **38.** Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17/stru3#Stru. **39.** Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text. **40.** Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text **41.** Постанова Верховного Суду від 16.07.2021 у справі № 200/9113/20-а. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/98367570. **42.** Дослідження Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «Мірило правовладдя» CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr. **43.** Рішення Конституційного Суду України від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text.

References

1. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14.102014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text. **2.** Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia: Zakon Ukrainy vid 6.12.2019 № 361-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text. **3.** Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 № 3354-IX.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text. **4.** Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, abo finansuvanniu teroryzmu: Zakon Ukrainy vid 28.11.2002 № 249-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-15#Text. **5.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyznachennia kintsevykh vyhodooderzhuvachiv yurydychnykh osib ta publichnykh diiachiv: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1701-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18#Text. **6.** Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 16.12.1993 №3723- XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text. **7.** Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1702-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text **8.** Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 10 hrudnia 2015 roku № 889-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text **9.** Pro Polozhennia pro Administratsiiu Prezydenta Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 2.04.2010 № 504/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/2010#Text. **10.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29 bereznia 2019 roku u spravi № 826/17479/18. URL:https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=80805353&red=100003fe363983815e73cb942e6c469811d256&d=5. **11.** Pro ratyfikatsiiu Konventsii OON proty koruptsii: Zakon Ukrainy 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text. **12.** Pro ratyfikatsiiu Kryminalnoi konventsii pro borotbu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy 18.10.2006 № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-16#Text. **13.** Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) 2015/849 vid 20 travnia 2015 roku pro zapobihannia vykorystanniu finansovoi systemy dlia tsilei vidmyvannia hroshei abo finansuvannia teroryzmu, pro vnesennia zmin do Rehlamentu Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) № 648/2012 ta pro skasuvannia Dyrektyvy Yevropeiskoho Parlamentu i Rady 2005/60/IeS ta Dyrektyvy Komisii 2006/70/IeS.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_037-15#Text. **14.** Rekomendatsii FATF. Mizhnarodni standarty borotby z vidmyvanniam koshtiv, finansuvanniam teroryzmu i rozpovsiudzhenniam zbroi masovoho znyshchennia. URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf. **15.** Do prykladu, Arkusha L. I. Osnovy vyiavlennia ta rozsliduvannia lehalizatsii dokhodiv, oderzhanykh u rezultati orhanizovanoi zlochynnoi diialnosti : avtoref. dys. … d-ra yuryd. n.

Odesa, 2011.42 s. S. 11. **16.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29 bereznia 2019 roku u spravi № 826/17479/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=80805353&red=100003fe363983815e73cb942e6c469811d256&d=5. **17.** Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia: Zakon Ukrainy vid 06.12. 2019 № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text. **18.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zakhystu finansovoi systemy Ukrainy vid dii derzhavy, shcho zdiisniuie zbroinu ahresiiu proty Ukrainy, ta adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do okremykh standartiv Hrupy z rozrobky finansovykh zakhodiv borotby z vidmyvanniam hroshei (FATF) i vymoh Dyrektyvy YeS 2018/843: Zakon Ukrainy vid 4.11.2022 № 2736-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-20#Text. **19.** Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia» shchodo politychno znachushchykh osib: Zakon Ukrainy vid 17.10 2023 № 3419-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3419-20#Text. **20.** Pytannia zabezpechennia diialnosti Prezydenta Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20.06.2019 № 417/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417/2019#Text. **21.** Pro Polozhennia pro Ofis Prezydenta Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.06.2019 № 436/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text. **22.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28.061996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **23.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 9.02.1999 № 1-rp/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text. **24.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13.05.1997 № 1-zp/1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-97#Text. **25.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 09.02.1999 № 1-rp/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/v001p710-99/stru2. **26.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 5.04.2001 № 3-rp/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-01#Text. **27.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 2.07.2002 № 13-rp/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-02#Text(data zvernennia 16.11.2025). **28.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26.01.2011 № 1-rp/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-11#Text. **29.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 21.12.2017 № 3-r/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text **30.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26.02.2019 № 1-r/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text. **31.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12.07.2019 № 5-r(I)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text. **32.** Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 3.11. 2021 u spravi № 9901/378/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424482. **33.** Postanova Velykoi palaty Verkhovnoho Sudu vid

20.11.2019 u spravi № 210/317. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/86401141. **34.** Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.02.2010 № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text. **35.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia funktsii iz derzhavnoho rehuliuvannia rynkiv finansovykh posluh: Zakon Ukrainy vid 12.09.2019 № 79-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text. **36.** Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zdiisnennia bankamy finansovoho monitorynhu: Postanova Pravlinnia Natsionalnoho banku Ukrainy vid 19.05.2020 № 65. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text. **37.** Pro Natsionalnyi bank Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 № 679-XIV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text. **38.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20.12.2017 № 2-r/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17/stru3#Stru. **39.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20.06.2019 № 6-r/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text. **40.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22.05.2018 № 5-r/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text. **41.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16.07.2021 u spravi № 200/9113/20-a. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/98367570. **42.** Doslidzhennia Yevropeiskoi Komisii «Za demokratiiu cherez pravo» (Venetsiiska Komisiia) «Mirylo pravovladdia» CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr. **43.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 7 kvitnia 2021 roku № 1-r(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text.

Kysil Ludmyla. **Administrative legal personality of the head and deputy heads of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine, as a type of national public figures**

The article describes the administrative legal personality of the head and deputy heads of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine. It has been proven that this consists not only in the ability of this type of national public figures to be bearers of public/prominent public functions enshrined in administrative law, but also to implement them and be subject to legal liability for their non-performance or improper performance.

It has been established that the legal institution of national public figures was introduced on November 25, 2014, when the Law of Ukraine of October 14, 2014 No. 1701-VII "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Determination of Ultimate Beneficiaries of Legal Entities and Public Figures" came into force.The mandatory conditions for acquiring the status of a national public figure were the presence of three characteristics in combination: 1) the person is a natural person; 2) the position held by the person is included in the exhaustive list of positions that confer the status of national public figure; 3) the person holding such a position performs public functions in Ukraine.

However, the legislation that defined an exhaustive list of positions upon holding which a person acquires the status of a national public figure was not stable and was changing. As a result, in practice, problems arose with the application of legislation in the field of corruption prevention and financial monitoring measures to persons whose positions were either classified by law as national public figures or not.

Based on an analysis of domestic legislation defining the status of national public figures, legislation in the field of corruption prevention and financial monitoring, and judicial practice, it has been concluded that the provisions of paragraph 37 of part one of Article 1 of the Law of Ukraine No. 361-IX of December 6, 2019, "On Preventing and Combating the Legalization (laundering) of proceeds obtained by criminal means, financing of terrorism and financing of the proliferation of weapons of mass destruction" cannot be extended to persons whose relationship with holding the positions of head and deputy heads of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine, and whose relationship with the status of national public figure ended before the aforementioned Law came into force. This approach will ensure compliance with the constitutional principle of the irreversibility of the effect of laws in time, as well as the principle of legal certainty as a component of the constitutional principle of the rule of law.

Key words: administrative legal capacity, head and deputy head of a permanent auxiliary body established by the President of Ukraine, national public figures, financial monitoring measures, declarants.

Зміст

Скрипнюк О. В. Робітничий української академічної правової науки (До 90-річчя академіка НАН України, почесного директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Ю. С. Шемшученка) 3

Частина 1
ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. **Теорія держави і права**

Новіцький В. В. Інститут юридичної дискреції крізь призму прецедентної практики Європейського суду з прав людини 10

Татарінов Р. В. Становлення конституційних судів: австрійський досвід (теоретичний аспект) 23

Розділ 2. **Історія держави і права**

Верхотурова М. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як джерело правового регулювання обігу зброї у Гетьманщині 38

Шевчук А. В. Трансформація судової влади Правобережної України після придушення польського повстання 1830–1831 рр. 57

Розділ 3. **Конституційне право**

Батанов О. В. Цифровізація сучасного конституційного права в умовах глобалізації 77

Батанова Н. М. Справедливість та відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії 90

Горай О. С. Права людини як основа соціально-правової стабільності державної безпеки 103

Розділ 4. **Адміністративне право**

Ісаєва Н. К. Права платників податків у контексті податкової та економічної безпеки в умовах воєнного стану та повоєнний період в Україні 119

Шпарик Ю. М. Правове регулювання просторового планування в Європейському Союзі 130

Розділ 5. **Цивільне, підприємницьке та господарське право**

Короєд С. О. Предмет спору як процесуальна передумова права на звернення до суду 145

Марченко Ю. В. Вплив змін в оплаті праці державних службовців на пенсійне забезпечення деяких категорій осіб 155

Армаш Н. О. Істотна зміна виконання умов договору на сучасному етапі державотворення 174

Гулик А. Г. Процесуальна відповідальність у цивільному судочинстві: критерії самостійності та функціональне призначення 186

Горецький О. В. Система методів дослідження доступності правосуддя у цивільних справах: обґрунтування вибору та межі застосування 197

Котвяковський Ю. О., Лук'янченко Д. В. Становлення та розвиток принципу гласності судового розгляду в римському праві 208

Книшов І. Г. Сторони договору будівельного підряду, їх права та обов'язки 218

Кучерина Б. В. Розвиток ідеї добросовісності в цивільному праві зарубіжних країн 231

Розділ 6. **Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика**

Колодяжний М. Г. Прояв комплексності через модернізацію понятійного апарату кримінологічної доктрини. . . 241

Тимощук С. О. Доказування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: окремі проблемні питання та шляхи їх вирішення 253

Розділ 7. **Земельне, аграрне та екологічне право**

Дудінов І. В. Правове регулювання використання штучного інтелекту в природокористуванні в Україні. 266

Розділ 8. **Рецензії**

Скрипнюк О. В. Соціальна держава перед глобальними викликами: проблеми трансформації. 276

Частина 2
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. **Політичні інститути та процеси**

Стойко О. М. Концепція цифрового суверенітету: передумови формування та сфери реалізації 282

Перегуда Є. В., Новицький О. І. До питання про інституційну еволюцію партійних систем 291

Сіленко А. О. Цифровізація як чинник розвитку суспільства в інформаційну епоху 301

Завгородня Ю. В. Політика цифровізації органів місцевого самоврядування в період воєнного стану 313

Бузаров А. І. Дилема безпекових гарантій для України: між очікуванням членства в НАТО та побудовою оборонної самодостатності у взаємодії з євроатлантичною спільнотою . . . 324

Хома Н. М. Цифрова трансформація та переосмислення суспільного договору: аналіз взаємовпливу 348

Семенюк Ю. В. Приватні військові компанії. Становлення, розвиток, особливості, класифікація 359

Волотек І. О. Розбудова справедливого суспільства в умовах ризиків дезінтеграції під час воєнного конфлікту 372

Ковальчук А. Ю. Архітектура безпеки: підходи до концептуалізації 385

Берчук А. В. Динаміка довіри до волонтерів та обсягу благодійних внесків в Україні (2014–2025 роки) 397

Коломієць Т. В. Перспективність і доступність міжнародних проєктів у рамках академічної мобільності. 411

Марко О. В. Зміцнення демократичних інституцій у контексті цифровізації 423

Мигун М. Д. Особливості політики децентралізації під час воєнних викликів 435

Розділ 2. **Етнополітологія та конфліктологія**

Кресіна І. О. Підставові вольності українського громадянина 444

Паталаха В. Ф. Мовний чинник у процесах консолідації українського суспільства. 458

Маркішев Д. О. Блогер-трикстер як агент карнавалізації політики і трансформації елітоутворення 474

Частина 3
ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Жовнірчик Я. Ф., Поліщук О. В. Актуальні проблеми державної політики України у сфері патріотичного виховання молоді 494

Асланов С. А. Механізми державного управління для забезпечення політичної стабільності у поліетнічних регіонах України 507

Беззубов Д. О. Економічна безпека підприємництва як складова національної безпеки України. 517

Єрмак О. О. Теоретичні засади розвитку механізму адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування відповідно до стандартів ЄС в умовах воєнного часу 531

Кисіль Л. Є. Адміністративна правосуб'єктність керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів 545

Contents

Skrypnyuk Oleksandr. Worker of Ukrainian academic legal science (On the 90th anniversary of the academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, honorary director of the Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine Yurii Shemshuchenko). 3

Part 1
LEGAL SCIENCES

Section 1. **Theory of State and Law**

Novitskyi Vladyslav. Institute of legal foundations through the prism of the practice of the European Court of human rights. . . . 10

Tatarinov Roman. Establishment of Constitutional Courts: The Austrian experience (theoretical aspect). 23

Section 2. **History of State and Law**

Verkhoturova Mariana. «The Laws by which the Malorosian people are judged» of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate. 38

Shevchuk Andrii. The transformation of the judiciary in right-bank Ukraine after the suppression of the polish uprising of 1830–1831 57

Section 3. **Constitutional Law**

Batanov Oleksandr. Digitalisation of modern constitutional law in the context of globalization 77

Batanova Nataliia. Justice and responsibility: conceptual problems of relationship and interaction. 90

Horai Oleg. Human rights as the basis of social and legal stability of state security 103

Section 4. **Administrative Law**

Isaieva Natalia. Taxpayers' rights in the context of tax and economic security in the conditions of martial arts and the post-war period in Ukraine 119

Shparyk Yurii. Legal regulation of spatial planning in the European Union 130

Section 5. **Civil, Business and Commercial Law**

Koroied Serhii. The subject of the dispute as a procedural prerequisite for the right to apply to court 145

Marchenko Yurii. Impact of changes in civil service payment on pension security for certain categories of persons 155

Armash Nadiia. A significant change in the implementation of the terms of the contract at the modern stage of state formation: scientific and legal analysis 174

Hulyk Andriy. Procedural liability in civil proceedings: criteria of independence and functional purpose 186

Goretsky Oleg. System of methods for researching access to justice in civil cases: justification of choice and limits of application 197

Kotvyakovsky Yurii, Lukyanchenko Danilo. The emergence and development of the principle of openness of court proceedings in Roman law 208

Knyshov Illya. Parties to a construction contract, their rights and obligations 218

Kucherina Bogdan. The development of the concept of good faith in the civil law of foreign countries 231

Section 6. **Criminal Law, Criminal Process and Criminal Science**

Kolodyazhny Maxim. Manifestation of complexity through the modernization of the conceptual apparatus of criminological doctrine 241

Tymoshchuk Serhii. Proofing criminal offences in the sphere of official activities: certain problem issues and ways to solution themnceptual Apparatus of Criminological Doctrine 253

Section 7. **Land, Agricultural and Environmental Law**

Dudinov Igor. Legal regulation of the use of Artificial Intelligence in nature management in Ukraine 266

Section 8. **Reviews**

Skrypnyuk Oleksandr. The social state facing global challenges: problems of transformation 276

Part 2
POLITICAL SCIENCES

Section 1. **Political Institutions and Processes**

Stoiko Olena. The concept of digital sovereignty: prerequisites for formation and areas of implementation 282

Perehuda Ievgen, Novitskyi Oleksandr. On the question of the institutional evolution of party systems 291

Silenko Alla. Digitalization as a factor in the development of society in the information age 301

Zavgorodnya Yuliia. Digitalization policy of local self-government bodies during martial law 313

Buzarov Andrii. The security guarantees dilemma for Ukraine: between the expectation of NATO membership and building defense self-sufficiency in cooperation with the Euro-Atlantic Community 324

Khoma Nataliia. Digital transformation and rethinking the social contract: analysis of mutual influence 348

Semenyuk Yurii. Private military companies. Establisment, development, features, classification 359

Volotek Igor. Development of a just society in the conditions of risks of disintegration during military conflict 372

Kovalchuk Artur. Security architecture: approaches to conceptualization 385

Berchuk Andrii. Dynamics of trust in volunteers and the volume of charitable contributions in Ukraine (2014–2025). 397

Kolomiiets Taras. Prospects and accessibility of international projects within the framework of academic mobility 411

Marko Oleksii. Strengthening democratic institutions in the context of digitalization. 423

Myhun Maryna. Peculiarities of decentralization policy during military challenges 435

Section 2. **Ethnopolitics and Conflict Management**

Kresina Iryna. Founds liberties of Ukrainian citizen. 444

Patalakha Valerii. The language factor in the processes of consolidation of Ukrainian society 458

Markishev Denys. The trickster blogger as an agent of the carnivalization of olitics and the transformation of elite formation 474

Part 3
PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Zhovnirchik Yaroslav, Polishchuk Oleksii. Current problems of Ukrainian state policy in the field of patriotic education of youth 494

Aslanov Stellas. Mechanisms of public administration for ensuring political stability in the multiethnic regions of Ukraine . . . 507

Bezzubov Dmytro. Economic security of entrepreneurship as a component of the national security of Ukraine 517

Yermak Oleksandr. Theoretical principles of development of the mechanism of administrative control

over the activities of local self-government bodies
in accordance with EU standards in wartime 531

Kysil Ludmyla. Administrative legal personality of the head
and deputy heads of a permanent auxiliary body established
by the President of Ukraine, as a type of national public figure 545

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинськими літерами за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

– індекс УДК;

– прізвище, ім'я та по батькові автора / авторів, місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;

– назву статті;

– анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

– Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).

– Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).

– Виклад основного матеріалу.

– Висновки.

– Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).

– Транслітерація списку літератури.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою: [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті / книжки, назва та номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, https://www.slovnyk.ua/translit.php#pasp).

Редакція

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки
Публічне управління
та адміністрування

Випуск 98

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 27.11.2025. Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$.
Ум. друк. арк. 33,6. Наклад 95 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013